

ISSN 1563-0269
Индекс 75871; 25871

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Тарих сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия историческая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

History series

№4 (6;)

Алматы
"Қазақ университеті"
2013

1992 жылдың 22 сәуірінен бастап шыға бастады

*Тіркелу куәлігі № 766
Жылына 4 рет шығады*

Редакция алқасы:

*Таймағамбетов Ж.Қ. (ғылыми редактор), тел: 377 33 38 (12-80),
Кәрібаев Б.Б. (жауапты хатшы), тел: 377 33 38 (12-86),
Омарбеков Т.О. (ғылыми редактордың орынбасары),
Жұмағұлов Қ.Т., Миша Майер (Германия), Әбдуқап Қара (Түркия),
Мұхатова О.Х., Сұлтанғалиева Г.С., Қалыш А.Б., Ахмет Ташағұл (Түркия),
Юлай Шамиль Оғлы (АҚШ), Уяма Томохико (Жапония)*

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

ТАРИХ СЕРИЯСЫ

№ 4 (6;)

ИБ № 6618

Басуға 28.06.2013 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 17,5 б.т.
Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс № 903.
Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспасы.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспаханасында басылды

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА

УДК 930.2:94(100)

Zere Maydanali

Associate Professor of al-Farabi Kazakh National University, candidate of historical sciences,
Kazakhstan, Almaty
E-mail: vipzm@rambler.ru

The concept of "nomadic empire" in modern history

Main conceptual positions and methodological paradigms to problem "leading a nomadic life empire" are considered in the article. There are considered different approaches and methods of the study of the shaping and operating the political system "leading a nomadic life empire". The onward development to modern history thought in study social-political sphere of the nomadic formation is shown.

Analysis of the modern historiography on the continuity and transformation of the political organization of nomadic societies has shown that special research in respect of the institutions of power and dominion, which form a special sphere of human activity and, accordingly, a particular area of culture and social structure as a whole. Debate and conflicting conclusions of modern historical science reflect the level of theoretical and methodological approaches and show lack of logical tools for understanding the essence and nature of social and political change in nomadic societies. The article deals with different conceptual positions and approaches to the problem concerning the formation of social-political institutes of the nomadic society and presents historiographical review of the modern historical science.

Keywords: Empire, the nomads, the scientific paradigm, structure, power, management.

3. Майданали

Заманауи тарих ғылымындағы "көшпелі империя" тұжырымдамасы

Мақалада "көшпелі империя" мәселесі бойынша негізгі концептуалдық тұжырымдар және әдістемелік парадигмалар қарастырылған. Бірқатар әдіс-тәсілдер арқылы "көшпелі империя" саяси жүйенің құрылуы мен қалыптасу ерекшеліктері айқындалады. Көшпелі құрылымдардың саяси-әлеуметтік жағдайын зерттеуде тарихи ойдың дамуы көрсетіледі. Жалпы әлеуметтік құрылымның жағдайы, адам қызметіндегі ерекше сферасы мен ерекше мәдениеттің өлкесі ретінде билік және билік орнату мәселесі арнаулы ғылыми ізденістерді қажет ететінін қазіргі тарихнамалық сараптау көшпелі саяси құрылымның сабақтастығы, трансформациясы мәселелері арқылы көрсетеді. Көшпелі қоғамдығы саяси-әлеуметтік ізденістердің негізі мен табиғаты қазіргі ғылымның теориялық-әдістемелік көзқарастардың денгейін және логикалық инструменттердің әлсіздігі мен қарама-қайшы тұжырымдардың айтыстарын қарастырады. Тарихнамалық сараптау қазіргі тарих ғылымының көшпелі қоғамның саяси-әлеуметтік институттарының қалыптасу мәселелерін көрсетеді, ізденіс парадигмаларын, концептуалдық тұжырымдар мен көзқарастарын айқындайды.

Түйін сөздер: империя, көшпелілер, ғылыми тұжырымдар, құрылым, билік, басқару.

3. Майданали

Концепт "кочевая империя" в современной исторической науке

В статье рассматриваются концептуальные заключения о таком политическом образовании, как "кочевая империя" и методологические парадигмы. Выявлены разные подходы и принципы исследования проблемы существования и функционирования "кочевой империи". Показан прогресс исторического знания в изучении проблем социально-политических структур кочевого общества. Анализ современной историографии по проблемам преемственности и трансформации политической организации кочевых обществ показал, что необходимы специальные научные изыскания в отношении институтов власти и властвования, которые образуют особую сферу человеческой деятельности и, соответственно, особую область культуры и деятельности социальной структуры в целом. Дискуссии и противоречивые заключения современной науки отражают уровень теоретико-методологических подходов и показывают недостаточность логических инструментов для понимания сущности и природы социально-политических изменений в кочевых обществах. В статье освещаются различные концептуальные положения и подходы к проблеме формирования социально-политических институтов кочевого общества, представлен историографический обзор исследовательских парадигм современной исторической науки.

Ключевые слова: империя, кочевники, научные парадигмы, структура, власть, управление.

At the present stage of development of historical science and its theories as historical knowledge there is an urgent need for the formulation and analysis of the various conceptual problems. Conceptual conclusion of such political entity as "nomadic empire" is one of the difficult to understand and has different level of generalization and coverage of historical reality. Changing of paradigms identified different methodological approaches and principles in studying of the problem of the existence and functioning of the "nomadic empire". The modern history identifies the elements in early-state imperial structures of nomads. The progress in the study of nomadic nationhood is impossible without worldview knowledge of the past social reality and integrated approach to the social and historical knowledge.

There were identified two approaches to the assessment of nomadic empires in the debates of the last decade. The nomadic empires were super-complex chiefdoms as it was stated in most history (N. Kradin, V. Trepavlov, T. Skrynnikova, D. Bondarenko, V. Korotayev). These formations were characterized as "tribal confederations" by such researchers as T. Skrynnikova, N. Kradin. However, a number of researchers as T. Barfield, S. Vasyutin, A. Khazanov prefer to talk about the relationship with the most ambitious political entities of nomads (as Hsiung-nu state, Turkic kaganates, Mongol Empire) as the previous forms of states [1, p.56]. Research paradigms in their comparative analysis determine the similarities in the description of the specific forms of power among the nomads, but emphasize it differently. Some of them are based on the assessment of governance structures by nomads directly, others emphasize the essence of the entire military-hierarchical organization empires in cowering dependent peoples and the removal of their surplus product.

One of the modern parties to the conceptual provisions "nomadic empire" is the need to develop criteria that would clearly define its nature and content. Research paradigm of N.N. Kradin considers the essence of the object and determines the two essential characteristics of "nomadic empire": 1. large areas, 2. availability of dependent or colonial possessions. Describing the nomadic empire as a nomadic society, organized on military hierarchical principle, to a relatively large space and operate the surrounding areas through the external forms of exploitation (theft, war indemnity, extorting "gifts" are not equivalent trade, tributary etc.), the researcher identifies the following signs of nomadic empires: multistage hierarchical nature of social organization, the dual or triad principle of the administrative

division of the empire, the military-hierarchical social organization, coachman service as a specific way of organizing administrative infrastructure and specific system of inheritance of power, etc. Subsequently N.N. Kradin models the structure of power in nomadic entities and outlines three levels: 1. ruler of the nomadic empire and its rate 2. imperial governors, appointed to manage the tribes formed part of the empire, 3. local tribal leaders [2, p.22.].

Modern historians focus on one more problem of the "nomadic empires" as the structure of government. T. Barfield considers that the nomadic empire is the tribal "imperial confederation". Analyzing the components of these nomadic formations, he defines them as autocratic and statelike in foreign and military policy, but adheres to the principles of consultation and federalism in domestic affairs. Using the methods of extrapolation and retrospection, he identified the administrative hierarchy of three levels: 1) the leader and his imperial court, 2) imperial deputies appointed to control the tribes belonging to the empire, and 3) local tribal chiefs. For these political groups the existence of stability was supported by means of extracting financial resources beyond the steppe. T. Barfield theorizes cycles of power, i.e. timing of changes in the dynamics of state-bureaucratic body in China, and the military-political structure of the nomads in the steppes [3, p.44].

The result of the combined techniques of critical analysis became the understanding of the transformation of the Mongol Empire in big empire that included different political, economic, ethnic, religious, and other subsystems (Ulus, "wings", the segments of the decimal system, tribal structure, oases, towns and agricultural areas confessional communities etc.). The modern scholars shows this historical precedent as "a symbiosis of tributary and aggressive types of nomadic imperial organizations" [4, p.271].

Investigating the cause-and-effect relationships in the political culture of the Mongolian Empire, it was revealed that the idea of rooting allegiance, and the impact of the Great Khan was based not so much on the personal authority as on the military government machine, which he represented. Sacred role of Khan, inherited from Genghis Khan, had a value far only among the nomads. With all the contradictions of the system of inheritance appeared a tradition of transferring power, the legitimation of which was performed by the Board of nobility - kuriltai.

Definition of Mongolian and other nomadic empires as "supercomplex chiefdoms" reveals a

number of contradictions in the logical constructions of supporters of this concept. The genesis of the hierarchical structures of nomads binds only to the war, plunder, conquering neighbors and especially farmers, a key role in the nomadic empires plays special nomadic forms of exploitation, classifications of these empires are being built on the basis of different forms of relationships with the settled agricultural peoples (typical, tributary, aggressive). With this type of management system describing the "nomadic empire" all of the above factors are relegated to the background, and the main criteria is the essence of power in the framework of the nomadic community [4, p.273].

According to research practice of N.N.Kradin mechanism that connects the rulers with their nomadic subjects was a "prestigious economics". Thus, the emphasis is on the redistributive functions of nomadic leader against migratory nomadic groups of population, which played a decisive role in the creation of the empire, all its organizational beginning, aimed at the outside world, to recognize "statelike". This approach, in general, will speak about the dual nature of power in the nomadic empires (potestarian and early state) [5, p.491].

Historical knowledge based on the comparative and retrospective analysis shows numerous historical examples of the Middle Ages, where the nomads related groups of various ranks were real elements of internal socio-economic, political and mental connections. Therefore, based on the present state of historical science and evidence, their presence can not be considered unambiguous argument of state nature of the social system of the nomads. The sequence of historical thinking and concrete historical analysis, modern methodological approaches indicates that family structure and genealogy conditioned a "dispersion" and centrifugal nomadic societies. However, in the nomadic empires military hierarchical bodies of political management closely intertwined with tribal segments, while being high above them, control them, and organized their effective use in accordance with the aims of the imperial leadership.

Well-known nomad scientist A.M.Khazanov implementing specific research problems found that the existence of the concept of the ruler of the Mongol Empire, whose authority was sanctioned by Heaven, obviously undergone some development. In previous states the Heaven nomads first sanctioned the power of kagans over their own people, in the Mongol Empire, it gave them power over the world. As suggested by the author, Turkic kagans and possibly their predecessors - the Hsiung-nu,

promoted the idea of the divine origin of his power, his heaven-sanctioned right to rule the people and the kingdom, but their claims have never figured belief in heavenly mandate to rule the world [6, p.399].

Exploring the nature of power in the Mongolian society author notes that the only goal that they proclaimed, was subordinate to the world the power of gold generation of Genghis Khan. Nomads have always occupied a dominant position in the Mongol Empire of Genghis, and then in all states. Many of them migrated to the conquered country, and even there, they continued to lead a nomadic life. Mongolian ruling elite also did not want their ... transition to sedentism in all states of Genghis, and even in many of their successors, such as Tamerlane, the military elite consisted of nomads in ethnic and tribal relations have always been closely associated with the rulers" - sums up A.M. Khazanov [6, p.397]

E.I. Kychanov drawing historical parallels management systems and modeling of nomadic societies determined that all known large nomadic Central Asian states have had this attribute of statehood, as a sovereign, which was expressed in domination of the ruler (shanyu, kagan khan) inside and outside of its independence. On the report of the researcher this sign is expressed in the manifestation of the supreme sovereignty of the government and its agencies to resolve criminal and civil cases in due course. The law as a set of authorized or established rules of supreme authority had its origin as a rule of customary law recognized by the sovereign supreme authority and the state, and the new set of the state standards of supreme power. [7, p.301]. Continuing the research traditions of previous generations, and using a set of techniques of critical analysis, S.A. Vasyutin points out: "The peculiarity of the nomadic empires, including Mongolian, is that the ratio of early-autocracy and components of power is transient and mobile. In such formations there were sporadic "kickbacks" to archaic institutions of governance that could end with the decline of organizational structures of early-state" [1, p.57]. The researcher emphasizes the role of supreme ruler of the Mongol Empire, which united in himself the functions of a traditional clan leader and supratribal nomadic confederation (complex or supercomplex chiefdoms) and the head of multicultural (with the nomadic and sedentary populations) political formation. Common to all types of nomadic empires was a definite entropy behavior of supreme rulers (the transition from charismatic to traditional domination). Identifying

the essence and the nature of power in the nomadic empires, like those who stood for (nomadic leaders), S.A. Vasyutin comes to the conclusion that they represented complex and internally structured political phenomenon [1, p.68].

The progressive development of historical thought has led to the definition of the main stages of the dialectical development of the political system in nomadic societies [8, p.30]:

1) community of nomadic tribes of Central Asia VIII-V centuries B.C. enough for determining the characteristics of their contemporary written sources had no political organization beyond tribal, military and democratic institutions;

2) fundamental changes in their environment took place in IV-III centuries B.C., when there was found in the sources new supratribal political organization - the early state-controlled hierarchically structured military and tribal aristocracy;

3) imperial structure of sovereignty predetermined profound social change, not only within the dominant tribal groups, but also dependent upon the communities in which sharply became inten-

sive the processes of politogenesis. These processes are reflected in a unified political terminology sources for the entire Central world;

4) New socio-political structure has reached its classic incarnation in VI-VIII centuries., when the runic texts of orkhon Turks and yenissey Kyrgyz there were emerged own terms, which designated as a state political organization (al), continuing ethno-tribal community (bodun).

Variability and discussion of conceptual position "nomadic empire" showed a lack of elaboration of the problems of typology of sociopolitical structures and the formation of state institutions in nomadic societies. This leaves researchers in need of diversified approach to the study migratory habits of political entities to systematize and reconstruction as a complex set of different types and models of power, connected to a single imperial structure. The study of specific historical events and processes associated with the nomadic structures creates the basis for the formulation and analysis of conceptual and methodological problems.

Литература

- 1 Васютин С.А. Лики власти (к вопросу о природе власти в кочевых империях)// Монгольская империя и кочевой мир. - Улан-Удэ, 2005. - Т.2.
- 2 Крадин Н.Н. Кочевые империи: генезис, расцвет, упадок // Восток. - 2001. - №5. - С. 22.
- 3 Барфилд Т. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н.э. -1757 г. н.э.): Спб., 2009. - С. 44.
- 4 Васютин С.А. Монгольская империя как особая форма ранней государственности?//Монгольская империя и кочевой мир. - Т.1. - С. 271.
- 5 Крадин Н.Н. Кочевники, мир-империи и социальная эволюция// Раннее государство, его альтернативы и аналоги. -Волгоград, 2006. - С. 491.
- 6 Хазанов А.М. Мухаммед и Чингис хан в сравнении: роль религиозного фактора в создании мировых империй// Монгольская империя и кочевой мир. - Улан-Удэ, 2005. - Т.2. - С. 399.
- 7 Кычанов Е.И. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. - М., 1997. - С. 301.
- 8 Кляшторный С.Г. Основные этапы политогенеза у древних кочевников Центральной Азии// Монгольская империя и кочевой мир. - Улан-Удэ, 2005. - Т.2. - С. 30.

References

- 1 Vasyutin S.A. Liki vlasti (k voprosu o prirode vlasti v kochevih imperiah) // Mongolskaya imperia I kochevoi mir. Ulan-Ude. 2005. T.2. p.56. C.A.
- 2 Kradin N.N. Kochevie imperii: genesis, rascvet, upadok// Vostok, 2001. №5. p.22.
- 3 Barfield T. Opasnaya granaica: kochevie imperii I Kitai. SPb.,2009. p.44.
- 4 Vasyutin S.A. Mongolskaya imperia kak osobaya forma ranney gosudarstvennosty?// Mongolskaya imperia I kochevoi mir. Ulan-Ude. t.1 p. 271.
- 5 Kradin N.N. Kochevniki mir - imperii I socialnaya evolucia. Volgograd, 2006., p.491.
- 6 Khazanov A.M. Muhammed I Chingis han v sravnanii: rol religioznogo factora v sozdanii mirovih imperii // Mongolskaya imperia I kochevoi mir. Ulan-Ude. 2005. t.2. p 399.
- 7 Kychanov E.I. Kochevie gosudarstva ot gunnov do manchgurov. M., 1997. p.301.
- 8 Klyashtorny S.G. Osnovnyi etapi politegeneza u drevnih kochevnikov Centralnoi Azii// Mongolskaya imperia I kochevoi mir. Ulan-Ude. 2005. t.2. p.30.

УДК 94(574)«1917/25»:325:930.2

Ф.Н. Мийманбаева

К.и.н., доцент кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
E-mail: miymanbayeva@mail.ru

Архивные материалы как источник по социально-экономической истории крестьян-переселенцев Семиречья в послеоктябрьский период

В статье рассматриваются материалы Архива Президента РК, Государственного архива Алматинской области, ЦГА Кыргызской Республики в качестве источника по социально-экономическому положению русского крестьянского населения Семиреченской области в первые годы Советской власти. Дается характеристика фондов названных архивов, в которых отражена разносторонняя деятельность Семиреченского областного военно-революционного комитета: материалы областной комиссии по устройству беженцев; доклады уездных управлений, уполномоченных обкома партии об экономическом и политическом состоянии уездов; списки зажиточных крестьян различных селений с указанием движимого и недвижимого имущества; дела о конфискации имущества жителей селений; переписка с Семиреченским волисполкомом об оказании материальной помощи гражданам, копии постановлений общих собраний граждан селений о подворной разверстке хлебных злаков, назначении нормы на едока и лошадь, сведения о движении семенной ссуды и о произведенных посевах хлебов, овощей и масличных растений; характеризуют процесс проведения продразверстки в Семиреченской области в среде русского крестьянства, экономическое положение крестьян, отношение русского населения к Советской власти. Документы раскрывают процесс выселения русского крестьянства с занятых земель в период проведения земельной реформы; процесс перераспределения земельного фонда; жалобы крестьян на выселения и нерешенность земельно-водного вопроса; процесс аренды земли; урожайность; создание коллективных хозяйств, товариществ по совместной обработке земли.

Материалы архивных фондов помогают исследователю раскрыть процесс непосредственного проведения в жизнь политики «военного коммунизма»; проведение земельной реформы; переход к новой экономической политике; политику Советской власти в отношении русского переселенческого крестьянства; взаимоотношения русского крестьянства и коренного казахского и кыргызского населения и политику Советской власти по урегулированию их отношений; степень сознательности крестьянства Семиречья, его ментальность.

Ключевые слова: переселенческое население Семиречья, аграрная политика, продразверстка, земельная реформа, продналог, исторический источник.

Ф.Н. Мийманбаева

Қазан көтерілісінен кейінгі Жетісу орыс шаруаларының қоныс аударуы және әлеуметтік тарихы – мұрағат қор құжаттары дерек көзі ретінде

Мақалада ҚР Президенттік мұрағаты, Алматы облысының Мемлекеттік мұрағаты, Қырғыз Республикасының ОМА материалдары және кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы Жетісу облысында орыс шаруа тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық жағдайы жөнінде деректер ретінде қарастырылған. Аталған мұрағат қорларына мінездеме берілген, онда Жетісу облысының әскери-революциялық комитетінің әртүрлі істері көрініс табады: қашқындарды орналасу жөнінде облысының комиссия материалдары; уезд басқармаларының баяндамалары; уездердің экономикалық және саяси жағдайы жөнінде обком партияларының баяндамалары; жылжымалы және жылжымайтын мүлік көрсеткішімен ауқатты шаруалардың тізімі; ауыл тұрғындарының мүліктерін тәркілеу туралы істер; азаматтарға материалдық көмек көрсету жайлы Жетісулық болыстық атқару комитетімен хат алысуы, әр үйден бидай дақылдарын жинау туралы ауыл азаматтарының келіскен бұйрықтарының көшірмесі, ат пен арбаға бекітілген нормалар, егілген бидай, дәнді-дақылдық жайлы мәліметтер, көкөніс майлы өсімдіктер туралы; орыс шаруалары арасындағы Жетісу облысында азық-түлік салғырты, шаруалардың экономикалық жағдайы, орыс халықтарының Кеңес өкіметіне көзқарастары. Құжаттар жер реформасын жүргізу кезеңінде орналасқан жерлерінен орыс шаруаларын көшірудің үдерісін; жер қорын қайта болу үдерісін; шешілмеген жер-су мәселесі мен шаруаларды көшіру бойынша арыз-шағымдарды; жерді арендаға беру процесін; өнім алу; ұжымдық шаруашылықтар құру, жерді бірігіп өңдеу бірлестіктерін ашып көрсетеді.

Мұрағат қорларындағы құжаттар зерттеушіге Жетісудағы шаруалардың сана-сезімінің деңгейін, болып жатқан өзгерістерге көзқарасын; «әскери коммунизм» саясатын жүзеге асыру үдерісін; жер реформасын жүргізу; жаңа экономикалық саясатқа көшу; орыс қоныстанушы шаруаларға қатысты кеңестік биліктің саясаты; орыс шаруалары мен автохтонды қазақ пен қырғыз халықтарының арасындағы өзара қатынастары; кеңестік биліктің осы қарым-қатынастарды реттеуге бағытталған саясатын ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: Жетісудың қоныстанушы халқы, аграрлық саясат, салғырт, жер реформасы, азық-түлік салығы, тарихи дерек көзі.

F.N. Miiymanbayeva

Archival materials as a source of socio-economic history of peasants-settlers of Semirechie in October period

The article discusses the materials of Archive of the President of Kazakhstan, Almaty Oblast State Archive, CSA of the Kyrgyz Republic as a source of socio-economic status of the Russian peasant population in Semirechie region in the first years of the Soviet power. A characteristic of these funds archives reflects the multifaceted activities of Semirechie Regional Military Revolutionary Committee: proceedings of the Regional Commission for Refugees, reports of county offices, authorized by the provincial party committee on economic and political state of the county, lists of wealthy farmers of different villages indicating the movable and immovable property, cases of confiscation of villagers' property, correspondence with Semirechie Region Executive Committee for providing of financial assistance to citizens, copies of resolutions of general meetings of the villages on the distribution of cereals seizure, appointment of norms on a consumer and a horse, information about the movement of the seed loan, produced crops of wheat, vegetables and oil plants, they characterize the process of the surplus seizure in the Semirechie Region among Russian peasants, the economic situation of farmers, the attitude of Russian people to the Soviet power. The documents reveal the eviction process with the Russian peasants from occupied land during the land reform, the redistribution of land resources; complaints of farmers on evictions and unresolved land and water issues, the process of land lease; productivity, the creation of collective farms, partnerships for joint cultivation of the land.

Materials of archives help the researcher to reveal the process of direct effect of the policy of "war communism", land reform and the transition to a new economic policy, the policy of the Soviet government in respect of the Russian peasantry resettlement, relationship of the Russian peasants and indigenous Kazakh and Kyrgyz population and the policy of the Soviet authorities on settlement of their relationship, the degree of consciousness of the peasantry, his mentality.

Keywords: population resettlement of the Semirechie, farm policy, requisitioning, land reform, the food tax, historical source

Среди источников исторических знаний особое значение имеют архивные материалы. Они позволяют почувствовать колорит эпохи, помогают создать яркие образы прошлого, уменьшают возможность модернизации отдельных событий. Как источник исторических знаний архивные материалы требуют анализа содержания, обобщения извлеченных из него сведений. Следует подчеркнуть, что на стадии оперирования с фактами исторических источников важное значение имеет герменевтика, т. е. правильное истолкование, объяснение истинного смысла этих фактов.

Источниковая база проблемы социально-экономической истории русского крестьянства в Семиречье в послеоктябрьский период весьма обширна: это материалы ЦГА РК, Архива Президента РК, и Государственного архива Алматинской области. Огромный пласт материалов отложился в ЦГА Кыргызской Республики, который содержит большую информацию о событиях и жизни общества в непростую эпоху переходного периода.

К интересующей нас проблеме относятся материалы нескольких фондов Государственного архива Алматинской области: ф. 350 – Семиреченский областной Военно-революционный комитет (1918-1923 гг.); ф. 349 – Верненский уездно-городской революционный комитет Семиреченской области (1919-1923 гг.); ф. 340 –

Семиреченский областной Совет народных комиссаров (март 1918- июль 1918 г.); ф. 361 – Алма-Атинский уездный исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (1918-1928 гг.); ф. 136 – Джетысуйское губернское земельное управление исполкома губернского Совета рабочих, крестьянских, дехканских, казачьих красноармейских депутатов (1918- 1928 гг.); ф. 137 – Алма-Атинский уездный земельный отдел исполкома Советов рабочих, крестьянских, дехканских, казачьих и красноармейских депутатов (1921- 1928 гг.).

Разносторонняя деятельность Семиреченского областного военно-революционного комитета отражена в фонде 350. Здесь отложились приказы ВРК по Семиреченской области; телеграммы ТурЦИКа, присланные для сведения и руководства; переписка о борьбе с кулачеством, о добровольцах в Красной Армии; копии постановлений и протоколов заседаний уездных ревкомов; материалы областной комиссии по устройству беженцев; доклады уездных управлений, уполномоченных обкома партии об экономическом и политическом состоянии уездов и др.

В этом фонде сосредоточены практически все приказы Семиреченского областного ВРК, освещающие широкий спектр деятельности этого нового института Советской власти – от

организации засева полей в семьях красноармейцев и обязательных общественных работ, организации сдачи населением клевера и 40% пойманной рыбы по фиксированным ценам для обеспечения Красной Армии фуражом – одних случаях, в других случаях, организация сбора добровольных пожертвований для оказания материальной помощи населению Копальского и Лепсинского уездов, пострадавшему от военных действий. ВРК должны были обеспечивать проведение хлебной, мясной, кожевенной монополий проведение разверстки на местах. В августе 1920 г. В Семиречье проводилась демографическая, сельскохозяйственная и промышленная перепись. Для ее организации и беспрепятственного передвижения сотрудников переписи, ВРК вменял населению в обязанность подводную повинность, то есть поставку Красной Армии телег и лошадей для перевозки войск, а также для сбора урожая. Ревкомы должны были усилить контроль за сохранностью и целостью мостов, так как в условиях военного времени расхищались железные скрепы, перила, настилы. Также ВРК должны были следить за распространением среди населения слухов и провокаций и привлекать виновных к ответственности по законам военного времени [1].

В апреле 1920 г. завершается гражданская война в Семиречье, ликвидируется фронт и освобождаются Копальский и Лепсинский уезды. Семиреченский областной ревком в этот период занят восстановлением хозяйственной и экономической жизни в этих уездах, для чего на хозяйственные нужды срочно выделяется 10 млн. рублей, вновь созданной Чрезвычайной комиссией снабжение их хлебом, семенами, фуражом осуществляется при помощи гужевой повинности - мобилизованным транспортом верблюдов [2].

4 марта 1920 г. ЦИК Туркеспублики на основе решения VIII съезда РКП(б) «Об отношении к среднему крестьянству» принял декрет №241 «О возвращении земель трудовым крестьянам». Согласно декрету, крестьянам, не пользующимся наемным трудом, возвращались принадлежавшие им ранее земли, неправильно отнятые у них отдельными земельно-водными комитетами, волостными Советами вместе с землями баев [3]. Но впоследствии это решение ТурЦИКа было отменено [4].

В фонде 149 отложены приказы Верненского уездно-городского ревкома; протоколы заседаний жителей селений Верненского уезда

о выборах земельной комиссии; приказы о продрозверстке, сметы расходов на содержание сельских ревкомов; списки зажиточных крестьян различных селений с указанием движимого и недвижимого имущества; дела о конфискации имущества жителей селений; копии приказа Семиреченского областного управления о запрещении въезда в Туркеспублику ввиду большой плотности населения; переписка с Семиреченским волисполкомом об оказании материальной помощи гражданам, о выдаче мандатов на право выезда из Семиречья в Сибирь, на Украину; копии постановлений общих собраний граждан селений о подворной разверстке хлебных злаков, назначении нормы на едока и лошадь, сведения о движении семенной ссуды и о произведенных посевах хлебов, овощей и масленичных растений; просьба председателя Джетысуйского ревкома об уменьшении продналога и разрешении взноса проса и прочих хлебов вместо пшеницы; заявления граждан в облревком и в земельную комиссию при ТурЦИК от разных лиц о неправильном отобрании у них движимого и недвижимого имущества и т.д.

В прошениях жителей сел отражено сознание русского крестьянства периода гражданской войны: «все они вовлечены в бойню братства по своей темноте и не знают того, чего добивается народ» [5]. По приведенным спискам «паразитического элемента» на март 1920 г. можно составить представление о кулацких хозяйствах. Так, в селе Каскелен Верненского уезда проживал некто Ф.В.Кошкарев, семья которого состояла из трех человек, он имел дом в городе и пасеку в Кастеке, лошадей – 4 головы, коров – 12, быков – 2, овец – 53, верблюдов – 1, гужевого скота -21. Все его имущество равнялось сумме 10 млн. рублей. В станице Надеждинской проживал Т.В.Личидов, семья которого состояла из восьми душ, недвижимость составляла 3 дома с надворной постройкой, лошадей в хозяйстве было 25 голов, коров – 355, быков – 27, овец – 1218, он имел еще 4 лавки с мануфактурой [6].

В приказе №111 Верненского ревкома от 9 июня 1920 г. отмечается, что граждане русских селений не исполняют распоряжения и требования народных судей, уничтожают исполнительные листы, не допускают экспертов до осмотра дворов, отрицают «равноправие с туземным населением», лжесвидетельствуют, распространяют ложные провокационные слухи, дискредитируют Советскую власть [7].

В приказе Семиреченского ВРК №196 от 8.12.1920 г. А.Позднышев говорит, что в пределах Семиречья организуется производственно-профессиональное политическое объединение «Союз сельскохозяйственных рабочих и батраков», который станет классовой опорой Советской власти в регионе и только «этот союз обеспечит диктатуру пролетариата в Семиречье» [8].

В связи с переходом страны к новой экономической политике, а следовательно, с заменой продовольственной разверстки натуральным налогом, председатель областного ревкома О.Джандосов в мае 1921 г. приказывает не давить на крестьянина-середняка, «не трогать в революционно-карательном порядке, не производить изъятия, отчуждения, реквизиции, конфискации их имущества». В связи с началом земельной реформы в июне 1921 г. всем уездно-городским ревкомам рассылается боевая записка, в которой говорилось, что «всякий честный труженик земли должен спокойно трудиться на своей самовольно захваченной земле, его никто не выселит». Основная задача по отношению к земельной реформе – планомерное землеустройство как русского, так и коренного населения. «Бедняки, батраки, вселенные в старожильческие поселки, нуждаются в твердом земельном наделе, его надо дать».

Большой интерес представляет телеграмма наркома земледелия Асфендиарова в Облревком, в которой говорится о воспреещении всяких самовольных переселений крестьян в пределах Туркеспублики из одного района, уезда или области в другие, о запрете отводить земельные наделы прибывающим откуда бы то ни было переселенцам под страхом привлечения к ответственности. Такой запрет был связан в первую очередь с трудностями в проведении земельной реформы, для предотвращения путаницы в наделении земель [9].

По образцу центральной власти в Семиречье был создан Областной Совет народных комиссаров – высший исполнительный и распорядительный орган государственной власти, первое правительство Семиречья, материалы которого содержатся в фонде 340. Здесь отложены документы о деятельности наркомата по продовольствию Семиреченской области за 1918 г.; протоколы заседаний Совета народных комиссаров Семиреченской области и документы к ним за 1918 г.; служебные записки председателя Совнаркома и народных комиссаров Семиреченской области за 1918 г.; документы обследо-

вания (переписи 1917г.) имущественно-материального положения населения Верненского уезда; доклады членов уездных исполкомов о положении в уездах за 1918 г. и др.

В условиях первых месяцев установления Советской власти в Семиречье, которая карала кулачество, применявшее наемный труд, как класс в условиях начавшейся гражданской войны, когда мужчин забирали в Красную Армию и работать на полях, кроме женщин и стариков было некому, в телеграмме Пржевальскому уездному исполкому в июле 1918г. председатель Облсполкома пояснял, что Декрет об аннулировании договоров и национализации хозяйств мелких арендаторов-трудовиков мелких аренд не касается, только крупных, хотя и годичных. Наемный труд в текущем году разрешается совместно с самими крестьянами-хозяевами. Комиссар земледелия Пржевальского уезда отвечал, что предпринимательских аренд в уезде нет, есть мелкие трудовые аренды – от 1 до 30 десятин земли, не более 10 аренд доходит до 50 десятин. Обрабатываются аренды с применением наемного труда, как и все без исключения хозяйства Пржевальского уезда. Применение декрета грозит засухой посевов [10].

В докладе члена Пишпекского Уисполкома на III Чрезвычайном Съезде Советов в августе 1919 г. говорилось, что после Беловодского восстания крестьян пришлось обратить серьезное внимание на экономическое положение уезда. Для улучшения положения бедноты была выработана инструкция исполкомам, рекомендовавшая взять весь излишек хлеба на учет и тут же на месте распределить бедноте, семьям красноармейцев, неимущим мусульманам, раздать бедноте скот, реквизируя для этого скот и хлеб у богатых крестьян. Необходимо было произвести посев хлеба для всех неимущих по полдесятины на душу, для этого привлечь всех граждан, имеющих сельхозинвентарь и скот. Отмечалось на большой недостаток в бричках, плугах, разных сельскохозяйственных машинах. Указывалось, что мельниц в уезде 67, маслобоен – 17, кожевенных заводов – 27, из которых в ходу не более 10, остальные требуют капитального ремонта. Докладчик предложил привлечь средства путем обложения буржуазии, деревенских богачей и кулаков. Были созданы продовольственные лавки. Все население было занесено в особые анкетные листы с указанием имущественного и семейного положения, рода занятий, без различия националь-

ностей. Были введены продовольственные карточки, по которым люди получали хлеб печеный за 50 копеек, фунт мяса по 3 рубля за фунт, что облегчило положение бедняков, которые не могли жить на зарплату от 350 до 850 рублей. Докладчик горько отметил, что подобные действия были названы «сепаратизмом» и несоблюдением указаний центральной власти, за что уездный исполком в полном составе был отдан под суд [11]. Этот документ показывает картину хозяйственной разрухи, экономического кризиса и деятельности местных органов в первый год Советской власти, а также борьбу населения за выживание.

Семиреченский областной земельный отдел был образован в 1918 г. и продолжал свою деятельность до октября 1924 г., все его документы отложились в фонде №136. Документальные материалы этого фонда охватывают важнейший период в истории Советского государства. В них отразились такие исторические события, как установление Советской власти в Семиречье, гражданская война и экономическая разруха, переход к НЭП, укрепление сельского хозяйства. Так как Семиреченский земельный отдел являлся непосредственным исполнителем аграрной политики Советской власти в области, то в данном фонде с наибольшей полнотой отражена история аграрных преобразований Советской власти до периода подготовки к сплошной коллективизации сельского хозяйства: политика классового расслоения и подавление эксплуататорских классов в деревне, политика восстановления национальной независимости коренного населения Семиречья, политика перехода к социалистическим формам ведения сельского хозяйства.

Верненский уездный земельный отдел был учрежден на основании распоряжения Семиреченского областного земельного отдела и Верненского уездного исполкома 3 сентября 1918 г. и осуществлял аграрную политику Советской власти на местах. В марте 1921 г. в связи с переименованием уезда он был переименован в Алма-Атинский уездный отдел земледелия. Фонд №137 Алма-Атинского уездного земельного отдела является одним из ценнейших источников по истории установления Советской власти в Верненском уезде, истории аграрных преобразований в первые годы советской власти на территории Семиречья.

От полноты и разнообразия привлекаемых источников во многом зависит уровень исследования. Рассмотрев содержание отдельных

фондов государственного архива Алматинской области периода «военного коммунизма» и гражданской войны, можно сказать, что содержащиеся в них документальные данные помогают без идеологических прикрас, как это было в советское время, воссоздать истинную картину повседневной жизни крестьян и русской деревни в послереволюционный период.

Большой пласт документов отложился в Архиве Президента Республики Казахстан. Среди многочисленных фондов архива особый интерес представляет фонд 666 – Джетысуйский (Семиреченский) областной комитет Коммунистической партии Туркестана (Джетысуйский обком КПТ), в котором отложились протоколы конференций, заседаний президиума, Бюро и Секретариата, пленумов обкома, укомов и горкомов партии, общих собраний коммунистов, в которых встречаются материалы о русских переселенцах, их экономической и социальной жизни в Семиречье, их взаимоотношениях с киргизским населением в период с 1918 по 1929 гг.

Материалы фонда характеризуют процесс проведения продразверстки в Семиреченской области в среде русского крестьянства, экономическое положение крестьян, отношение русского населения к Советской власти, взаимоотношения русского и коренного населения Семиречья. Все это отражено в Информационных бюллетенях 1921 г., издаваемых ежемесячно Семиреченским областным комитетом Компартии Туркестана, в которых имелись сведения об экономическом и политическом положении уездов Семиречья, сведения уездных и городских комитетов помощи голодающим, посевных комитетов, областных отделов земледелия, работы по землеустройству выселенных в ходе земельно-водной реформы крестьян, о деятельности областных советских учреждений, областного отдела здравоохранения; в различных других документах – докладных записках, телеграммах чиновников советской администрации на местах, сводках Облревкома, его отделов и уездных ревкомов о текущей работе, письмах и прошениях представителей киргизской национальности к высшим партийным чиновникам и даже к вождю революции В.И.Ленину.

В Архиве Президента РК отложились материалы предварительных итогов Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1920 г. по Семиреченской области [12]. Эти материалы должны были ознакомить органы Советской

власти в основных чертах с социально-экономическим положением населения области и теми изменениями, которые произошли за три года после Октябрьской революции и установления Советской власти. Всероссийская сельскохозяйственная перепись затронула и Семиреченскую область. Материалы переписи дают ценные сведения по экономической истории данного периода. Обследование было проведено по такой программе, которая позволяла сравнить данные этой переписи с материалами обследования 1917 г. Перепись 1920 г. позволяет выявить результаты социально-экономической перестройки деревни за первые три года после Октябрьской революции. В Материалах сельскохозяйственной переписи по уездам Семиреченской области представлены сведения о количестве хозяйств, населения, в том числе, мужского и женского, о национальном составе, изменении полового состава, плотности населения по уезду, сведения о занятиях населения – о скотоводстве и земледелии.

Население Пишпекского уезда в 1917 г. составляло 237885 человек. По переписи 1920 г. всего населения числилось 187260 человек. Эти сведения показывают общее уменьшение населения уезда на 21,28 %. Однако, наблюдалось увеличение русского населения на 12,65%, соответственно увеличение числа русских хозяйств – на 1414 единиц, а всего русских хозяйств в 1920 г. было 13983. Такое положение объяснялось тем, что несмотря на жестокие последствия восстания 1916 г., когда киргизское и дунганское население ушло в Китай, на гражданскую войну, уносившую жизни людей, в Семиреченскую область по-прежнему шло переселение русского крестьянства. Заведующий Нарынской уездной рабоче-крестьянской инспекцией отмечал, что 1918 и 1919 годы были «годами русского национального засилья», все Советское строительство «шло по пути удовлетворения собственных аппетитов и интересов русского населения» [13].

Помимо увеличения русских хозяйств в уезде также наблюдается и увеличение у них количества скота. Посевная площадь русского населения возросла по сравнению с 1917 г. на 447 дес., что составило 0,83 % расширения.

На Областном Совещании по земельной реформе в Семиречье в ноябре 1920 г. отмечалось, что переселенцы, захватившие земли киргиз, «их же силами старались образовать свое благополучие»; «развившийся аппетит русского кулачества дошел до наглости, грабя скот

и инвентарь, не говоря уже о владычестве в земельном вопросе». Совещание отметило, что уже при возникновении Советской власти аграрный вопрос не только не получил справедливого разрешения, но еще больше осложнил земельный вопрос, т.к. «с первых дней революции и по сие время русским населением Советская власть рассматривалась как власть русских и в интересах русского населения, что еще больше дало возможность к окончательному вытеснению коренного населения в бесплодные пустыни, и лучшие земли опять-таки же занимались русскими же» [14]. В период 1918 и 1919 г. на территории Семиречья увеличивалось число русских поселков. А Советская власть или не хотела вести борьбу с продолжающимися захватчиками земель или считала себя бессильной.

Несмотря на очень сложные отношения между коренным населением и русскими крестьянами, отдельные документы свидетельствуют о добрососедских, честных, справедливых отношениях между ними. Так, 20 февраля 1921 г. в станице Илийской состоялось общее собрание Союза наиболее беднейших граждан и батраков-мусульман по вопросу решения судьбы арестованных русских кулаков данного селения. Казахи, проживавшие в этой станице и работавшие у данных кулаков в качестве наемных работников, говорили, что арестованные – это, по большей части, люди беднеющие, а зажиточные – это дети кулаков, которые были убиты в 1918 г. «За всеми этими гражданами не было замечено насилия, ни одного случая плохого обращения со своими рабочими, не было случаев неуплаты за труд». Казахи отмечали, что все рабочие работали и жили на половинных началах, пользуясь всем их рабочим скотом, молоком, мясом и прочими продуктами. Собрание постановило снять с них арест и не считать их эксплуататорами [15]. Этот небольшой документ характеризует всю палитру повседневных взаимоотношений между людьми различных наций и конфессий, социального положения, с различным менталитетом.

Одним из важнейших источников по истории русского крестьянства Семиречья являются материалы ЦГА Кыргызской Республики. В фондах архива отложилось большое количество документов по проблеме социально-экономического положения переселенческих хозяйств: ЦК Союза «Кошчи» Киргизской АССР (ф. 722), Комитет Союза «Кочши» Киргизской Автоном-

ной Области (ф. 721), Революционный комитет Киргизской Автономной Области (ф. 20), Центральный Исполнительный Комитет Киргизской ССР (ф.21), Совет Народных Комиссаров Киргизской АССР (ф.23), Беловодский уездный комитет (ф.723) и др.

В фонде 722 «ЦИК Союза» «Кошчи» отложились Постановления Совнаркома Киргизской АССР об установлении фонда скидок с единого сельскохозяйственного налога по Киргизской АССР, сведения о предоставлении льгот маломощным хозяйствам по сельхозналогу за счет основного и дополнительного фондов. В материалах фонда имеются протоколы заседаний президиума областного комитета крестьянской взаимопомощи, центральной избирательной комиссии общей взаимопомощи, межведомственного совещания кантонного исполкома о мерах, проводимых среди женщин, протоколы заседаний при ЦИК КирАССР по реализации займа укрепления крестьянского хозяйства. В протоколах отражены вопросы неурегулированности земельно-водных отношений, в частности, землеустройство русских крестьян, выселенных в период земельной реформы. [16].

В материалах фонда 721 «Комитет Союза» «Кошчи» Киргизской Автономной области отражены сведения о национальном, половом и партийном составе членов союза «Кошчи», циркуляры ревкома Кара-Киргизской Автономной Области об отношении к переселенцам, доклады об отношении к крестьянству, тезисы о задачах новых мерроприятий союза «Кошчи», резалюция коллегии агитпропа об очередных задачах национальных меньшинств, сведения о сельхозкооперации, о решениях правительства по отношению к крестьянству, сельхозналогу, животноводству.

Фонд 20 – «Ревком Киргизской Автономной Области» содержит доклад Областному исполнительному комитету о деятельности и перспективах работы управления земледелия Кара-Киргизской АО, определяется, что необходимо «изучение быта землеустраиваемого населения в целях выбора форм землепользования, регулирование землеустроительной инициативы самого населения, культурно-общественная работа». [17]. Здесь отложились сведения о состоянии госимущества, сведения о доходных статьях, о договорах на аренду земли, постановление Президиума ВЦИК СССР от 27 июля 1925 г. о возвращении выселенным крестьянам из селения Юрьевка принадлежащих им ранее пастроек и усадеб. На что Облисполком Кир-

гизстана отвечал, что это не может быть допущено, т.к. это «неминуемо вызовет взрыв национального антагонизма между русскими и киргизами и тем сведет на нет достижения земельной реформы 1921 г.» [18]. Здесь же имеются материалы о набегах казахов на русские селениях. Беловодской волости и угоне принадлежащего крестьянам скота, об избииении крестьян; [19].

В фонде 20 хранятся документы ЦИК и СНК Киргизской АССР о порядке ликвидации байских и кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации, их деление на три категории и порядок их выселения и расселения, определяются порядок конфискации имущества байско-кулацких хозяйств, норма оставления байско-кулацким хозяйствам скота и сельхоз-инвентаря [20]. Здесь же имеются доклады о землеустроительных работах Киргизской АО, сведения о количестве земельной площади, занимаемой населением по волостям Каракольского уезда, жалобы крестьян на их выселение по земреформе, сведения об участии в Каркаринской ярмарке и многие другие документы.

В фонде 21 – «Центральный Избирательный Комитет» содержатся самые различные материалы, как-то: отчетный доклад Уполномоченного национальных меньшинств при Президиуме Облисполкома КАО с указанием числа школ, количества учащихся, командированных на учебу по социальному происхождению; доклад о кооперативном строительстве среди национальных меньшинств и дальнейших перспективах; правила о трудовой аренде земли; доклад ЦИКу КирАССР об итогах беспартийных конференций по Фрунзенскому Кантону, в котором говорилось о настроениях средияцко-бедняцкого слоя крестьянства и их отношении к вопросам водопользования, установления межселенных границ и внутринадельного размежевания [21].

Фонд 23 – «Совет Народных комиссаров Киргизской АССР» хранит документы, свидетельствующие о работе отдела национальных меньшинств, о культурно-просветительной работе среди национальных меньшинств, проект постановления ЦИК КирАССР о запрещении самовольного переселения внутри республики, доклад о выполнении постановления Президиума ВЦИК от 14.06.1927. «о землеустройстве населения, выселенного по земельной реформе 1921-1922 г. и осевших в пределах КирАССР до 14 сентября 1925».

Таким образом, широкий круг документов ЦГА Кыргызской Республики позволяет дать

всестороннюю характеристику процессов, происходящих в крестьянском переселенческом хозяйстве, а именно: процесс выселения русского крестьянства с занятых земель в период проведения земельной реформы; процесс перераспределения земельного фонда; жалобы крестьян на выселения и нерешенность земельно-водного вопроса; процесс аренды земли; урожайность; создание коллективных хозяйств, товариществ по совместной обработке земли; образование союза «Кошчи» и вовлечение в него не только бедняков, но и середняков, а также русского крестьянства; мероприятия Советской власти об оказании помощи крестьянским хозяйствам.

Материалы вышеперечисленных архивов помогают исследователю раскрыть процесс непосредственного проведения в жизнь политики «военного коммунизма»; систему распределения налогов; настроения крестьян; историю восстановления сельского хозяйства после гражданской войны; взаимоотношения русского крестьянства и коренного казахского и кыргызского населения, политику Советской власти по урегулированию их отношений; проведение земельной реформы; переход к новой экономической политике; степень сознательности крестьянства Семиречья, его ментальность; политику Советской власти в отношении русского переселенческого крестьянства.

Литература

- 1 ГААО. Ф.350. Оп.1. Д. 18. Лл. 5,32,33,39,41,48,49,57,58,80,91,100.
- 2 ГААО. Ф.350. Оп.1. Д.42. Лл. 21, 59.
- 3 ГААО. Ф.350. Оп.1. Д.86. Л. 288.
- 4 ГААО. Ф.350. Оп.1. Д.170. Л. 1.
- 5 ГААО. Ф.349. Оп.1. Д.38. Л. 12.
- 6 ГААО. Ф.349. Оп.1. Д.10. Л. 65.
- 7 ГААО. Ф.349. Оп.1. Д.20. Лл. 230,260.
- 8 ГААО. Ф.349. Оп.1. Д.42. Л. 375.
- 9 ГААО. Ф.349. Оп.1. Д.152. Лл. 45, 78, 84.
- 10 ГААО. Ф. 340.Оп.1. Д.24.Л. 49, 50.
- 11 ГААО. Ф. 340.Оп.1. Д.27.Лл. 20 и об., 21.
- 12 АП РК. Ф. 666. Оп. 1. Д. 76.
- 13 АП РК Ф. 666. Оп. 1. Д. 198. Л. 26 об.
- 14 АП РК Ф. 666. оп. 1.Д. 36. л. 6 об.
- 15 АП РК. Ф. 666. Оп. 1. Д. 155. Л. 12.
- 16 ЦГА Кырг.Респ. Ф.723. Оп.1. Д.19. л.1.
- 17 ЦГА КР. Ф. 20. Оп.1. Д.56. л.8.
- 18 ЦГА КР. Ф.20. Оп.1. Д.75. л.3.
- 19 ЦГА КР. Ф.20. Оп.1. Д.180. л.1 – и об, 12,13,16.
- 20 ЦГА КР. Ф.20. Оп.1. Д.148.
- 21 ЦГА КР. Ф.21. Оп.1. Д.187.

References

- 1 GAAO. F.350. Op.1. D. 18. Ll. 5,32,33,39,41,48,49,57,58,80,91,100.
- 2 GAAO. F.350. Op.1. D.42. Ll. 21, 59.
- 3 GAAO. F.350. Op.1. D.86. L. 288.
- 4 GAAO. F.350. Op.1. D.170. L. 1.
- 5 GAAO. F.349. Op.1. D.38. L. 12.
- 6 GAAO. F.349. Op.1. D.10. L. 65.
- 7 GAAO. F.349. Op.1. D.20. Ll. 230,260.
- 8 GAAO. F.349. Op.1. D.42. L. 375.
- 9 GAAO. F.349. Op.1. D.152. Ll. 45, 78, 84.
- 10 GAAO.F. 340.Op.1. D.24.L. 49, 50.
- 11 GAAO.F. 340.Op.1. D.27.Ll. 20 i ob., 21.
- 12 AP RK. F. 666.Op. 1. D. 76.
- 13 AP RK. F. 666. Op. 1. D. 198. L. 26 i ob..
- 14 AP RK. F. 666. Op. 1.D. 36. L. 6 ob..
- 15 AP RK. F. 666. Op. 1. D. 155. L. 12.
- 16 TsGA KR. F. 723. Op.1. D.19. L.1.
- 17 TsGA KR. F. 20. Op.1. D.56. L.8.
- 18 TsGA KR. F. 20. Op.1. D.75. L.3.
- 19 TsGA KR.F. 20. Op.1. L.180. Ll.1 i ob., 12,13,16.
- 20 TsGA KR.F. 20. Op.1. D.148.
- 21 TsGA KR.F. 21. Op.1. D.187.

УДК: 94 (574.51) – 554.75:39

¹Д.Б. Касымова, ²А.И. Исаева

¹Казахский институт менеджмента экономики и прогнозирования,
к.и.н., доцент, Казахстан, г. Алматы
²Казахский государственный женский педагогический университет,
к.и.н., доцент, Казахстан, г. Алматы
E-mail: aliyaisaeva77@mail.ru

Проблемное поле этнической репатриации: позиции исследователей*

В статье освещаются исследовательские позиции по вопросам этнической репатриации, которые затрагивают общетеоретические проблемы и особенности адаптации и интеграции этнических мигрантов в принимающие общества по странам происхождения мигрантов и принимающих обществ. Исследователи сходятся во мнении, что базовой основой успешного встраивания мигрантов в тело принимающего государства является социальный капитал, приобретенный репатриантами в странах исхода.

Ключевые слова: историография, казахский мир, оралман, этническая репатриация.

Д.Б. Касымова, Ә.И. Исаева

Этностық репатриацияның мәселелік кеңістігі: зерттеушілердің ұстанымдары

Мақаланың зерттеу объектісі ретінде этникалық репатриация мәселесі мен жалпытеориялық зерттеу және этникалық мигранттардың интеграциясы, халықаралық бейімделу тәжірибесін ескере отырып қоғамның қабылдауы туралы мәселелер қарастырылған. Зерттеушілердің пайымдауынша қабылдаушы мемлекеттерде мигранттардың базалық бейімделуіне негізгі себеп болушы ықпалына бұрынғы шыққан елінде қалыптасқан әлеуметтік капиталы болып саналады.

Түйін сөздер: тарихнама, қазақ әлемі, оралман, этникалық репатриация.

D.B. Kasymova, A.I. Isayeva

Problem field of ethnic repatriation: the position of the researchers

The article elucidates research positions on ethnic repatriation issues that deal with theoretical aspects and case studies of ethnic repatriates' adaptation and integration into host societies different by countries of origin and recipient societies. Researchers hold common opinion that basic fundamentals of successful incorporation of repatriates' in the host societies are social capital accumulated in the countries of origin.

Keywords: historiography, Kazakh world oralman, ethnic repatriation.

Объяснение причин *разрыва* казахского мира на отдельные, долгое время физически изолированные фрагменты, через критическое осмысление природы разрыва, хаоса, кризисов, переходов, циклического и нелинейного развития, замедления (или даже «спячки» как гомеостаза, его английский вариант это технический термин в компьютерных технологиях – hibernation), консервации и трансформаций и поиски путей его объединения в современном казахстанском обществе являются настоящими задачами, которые должны решать исследователи истории и культуры казахского народа. «Духовный космос нации напоминает замысловатую мозаику унаследованных исторических вех, с беспорядочно и разновремененно оставленными следами. ...Духовность народа можно разделить на три категории: долгий, короткий и горячий путь. Тропы поиска пролегают тут по

усложненной системе пространственно-временных ориентиров, где изначально должно наличествовать не только конкретное знание, но и образное, если хотите, виртуальное представление о предмете исследования. При этом следует учитывать, что интуитивный подход зиждется не столько на догадках, сколько на опыте и накопленной информации» [1].

Этническая репатриация как компонент миграционной политики Казахстана является частью многослойных циклически развивающихся процессов становления нового государства и общества. Эти процессы имеют свою внутреннюю природу и логику развития, но так или иначе будучи вписанными в рамки истори-

* В статье представлены предварительные результаты исследований в рамках проекта МОН РК 0620 ГФ «Возвращение на родину: ожидания и реальность (психологические проблемы интеграции оралманов в казахстанское общество)». Научный руководитель: д.и.н., профес-сор А.Б. Калыш.

ческих процессов, через которые проходит весь мир, несут в себе и черты, присущие глобальным миграционным процессам.

Этническая репатриация протекает на фоне развертывания процессов глобализации – «давление» и «притяжение» центров мировой экономики и политики, деятельность транснационального капитала, информационные и миграционные потоки, вызванные не этнодемографическими, а политико-экономическими факторами, межкультурные коммуникации. Следует также принимать во внимание и геополитические масштабы политик «этнизирующихся» или «национализирующих» государств. Гуманитарное измерение миграций включает общечеловеческие, международно-правовые, страновые, групповые (коллективные) и индивидуальные параметры, которые зачастую не совпадают.

Этническая миграция является этнической только в официальной трактовке государства, заинтересованного в реэмиграции из какого-либо государства определенной этнической группы в международно-правовом поле. После пересечения государственной границы, часть репатриантов считается этническими мигрантами и может рассчитывать на определенный статус и льготы, предусмотренные законами принимающей страны, и далее встраиваются во внутренние миграционные процессы, а те, кто прибыл по своим каналам считаются уже транснациональными мигрантами, отношение к которым зависит от политики принимающего государства – считать их нелегальными мигрантами, репатриантами вне квоты и без транзитного правового статуса, трудовыми ресурсами, беженцами, или «маятниковыми мигрантами», т.е. теми, кто пересекает границу по личным и экономически обусловленным причинам (образование, сезоны, семейно-родственные связи, экономические интересы). Вопросы транснациональной миграции перетекают в плоскость международно-правового регулирования (режим контроля за государственной границей, экономическая безопасность, межгосударственные договоренности о миграции и региональная безопасность, права человека).

Другой ракурс для измерения процессов, связанных с этнической репатриацией – диаспоральная политика как во внешней политике, так и внутристрановая. Все государства мира поддерживают свои государствообразующие этнические группы, проживающие в других странах. Имперский подход к трактовке отно-

шения к проживающим за пределами России этническим русским в виде поддержки диаспоры, как и у политики по выполнению «постколониальной миссии» европейских стран по патронажу жителей своих бывших колоний¹, стал составной частью геополитики России на постсоветском пространстве². Диаспоризация как внешнеполитическая составляющая проводится и Казахстаном после 1991 г. в виде стимулирования этнической репатриации и поддержки зарубежных этнических казахов. Во внутренней политике осуществляется проект по созданию единой казахстанской нации. Данное исследование есть изучение процесса самого процесса адаптации и интеграции оралманов-старожилов и прибывающих, поэтому в течение времени могут возникнуть новые проблемы, которые потребуют пересмотра концептуальных положений или нового прочтения уже опубликованных материалов.

Изучение состояния зарубежных казахов (образ жизни, интересы, статус в принимающем государстве и потенциал) проводилось в советское время, но было подчинено интересам государственной безопасности [2]. Советская наука в трактовке изменения состояний этнических групп в государстве исходила из марксистско-ленинского положения о примате идеологии. Бытие в «другом, идеологически чуждом мире» определяло и трансформацию этнического сознания в советской интерпретации. Репатриация этнических групп из Китая, проведенная советской государственной машиной с использованием всех ресурсов в послевоенные годы, означала и завершение³ длившихся веками раздоров о разделе территорий и народов между Китаем и СССР [3]. Руководство Советского Союза не могло критически оценивать политик принимающих государств (КНР, Монголия) в отношении казахов как кочевого социума, т.к. эти реформы были вариациями советских рецептов. Казахи СССР сохранили базовые этнические инвариантные компоненты, несмотря на радикальную трансформацию социо-экономических основ. Казахи Монголии и КНР сохранили и экономические

¹ В настоящее время это стало большой проблемой для стран ЕС, которые не могут справиться с потоками мигрантов из стран Африки и Азии.

² Россия реализует в мировом масштабе проекты «Русский мир» и «Соотечественники», направленные на укрепление имиджа и влияния России и репатриацию русскоязычного населения.

³ В период после 1991 г. это трактуется как «замораживание» территориальных споров, поскольку Китай «успешно» решил свои территориальные разногласия со всеми бывшими республиками СССР.

основания этничности – кочевое и полукочевое скотоводство [4], социокультурные маркеры, и будучи политически лояльными к принимающим режимам могут стать частью экономических и политических процессов в независимом Казахстане. Зарубежные казахи прошли сложные процессы приспособления к принимающим обществам и режимам, поэтому в социокультурном плане являются носителями бикультурного сознания в разных формах и проявлениях (язык и его смысловая наполненность и дискурсивные практики, поведенческие стратегии, пищевые предпочтения, ценностно-мотивационная составляющая поведения и суждений), и создали своеобразную культуру, которая условно может именоваться диаспоральной культурой казахов КНР, Монголии или России. Глубинные различия между казахами по странам в виде особой привязанности к месту рождения и проживания (ландшафт и климатические особенности), шкалы измерения поступков с точки зрения здравого смысла/рациональности и нравственности, определения смысла жизни и сути своего существования в череде поколений и значения данного периода в истории всех казахов (необходимость объединения усилий всех казахов для построения сильного и процветающего Казахстана – в интерпретации руководства и казахов Республики Казахстан) проявляются прежде всего в оценке хода этнической репатриации.

Как осуществляется казахстанскими властями мониторинг этносоциальных отношений в обществе, их классификация по идентификационным признакам или таксономическим маркерам, и как определяется приоритетность решения тех или иных проблем? Логика правительства Казахстана в целенаправленном проведении политики по репатриации этнических казахов на историческую родину состоит в том, необходимо воспользоваться неопределенностью мирового порядка и утвердить свое место во всемирной истории и это есть выполнение исторической миссии, телеологически предсказанной поколениями номадов, живших в казахской степи.

Но перед руководством стоит сложная задача – как совместить политические традиции кочевников, российской колониальной модели, её модифицированной советской версии, имплантированной западной демократии и проект создания нового государства и нации? Как вплетаются миграционные процессы в архитектуру нового мира казахстанцев? По своей

природе миграционные процессы в полиэтничном обществе несут большой конфликтогенный потенциал. Все этносоциальные конфликты, по природе своей, касаются не только роли той или иной этнической группы в системе распределения власти и жизненно важных ресурсов, сколько способов аргументированно выразить и отстаивать свои позиции [5]. Русскому философу Ильину И. принадлежат слова: «Любому правительству следует быть лучше своего народа, «ибо именно лучшее правительство сделает и его самого лучшим» [6].

Изучение комплекса сложных проблем, связанных с реализацией программы репатриации позволяет по-новому взглянуть на вопросы историко-культурного, социо-экономического развития Казахстана и казахского народа. Репатрианты несут в себе не только разные модели «казахского инварианта», но и в зависимости от накопленного в странах исхода социокультурного капитала⁴, интерпретируют процесс репатриации и выстраивают стратегии поведения и модели адаптации. Особенность трактовки статуса оралманов и их права на возвращение на историческую родину следует трактовать как этнические до пересечения границы страны, а после возвращения как переходные к гражданскому статусу и далее после получения гражданства РК, как права гражданские, т.е. уравнивать с правами всех граждан Казахстана. Правительство Казахстана избегает терминов – этническое меньшинство, или титульная нация или этническая группа. Поэтому требование особых прав оралманами от правительства Казахстана вступает в противоречие с правами других граждан страны, т.к. необходимо совместить национально-государственную и этническую идентичности [7]. В выступлениях и программных документах, принятых казахстанским руководством нация и народ употребляются не в этнокультурном значении, а в смысле необходимости формирования государственной гражданской общности при государствообразующей роли казахов – народ Казахстана, граждане Казахстана, но перед руководством страны стоит задача мобилизовать общество (и репатриантов в том числе) для участия в реализации этого проекта. Но, как подчеркивает Л.М. Дробижина, «для того, чтобы довести идеи, смыслы до массового

⁴ Под социо-культурным капиталом понимаются стратегии и механизмы выживания и интерпретации этнической группой явлений внешнего мира в виде символов сотрудничества или протеста, образов – мирных или немирных, образцов поведения.

восприятия, надо распространять их, учитывая «здравый смысл», то есть через такие образы, высказывания, которые могут быть поддержаны тем, на кого они рассчитаны, создавая впечатление, будто они и сами так думают». [7, с.216]. Позитивным результатом данного процесса будет формирование национально-гражданской идентичности, которая включает «не только лояльность государству, но и отождествление себя с гражданами страны, представления об этом сообществе, ответственность за судьбу страны и переживаемые людьми в связи с этим чувства (гордость, обида, разочарование, пессимизм или энтузиазм)... Здесь присутствуют когнитивные и регулятивные элементы (готовность к действию во имя этих представлений и переживаний)». [7, с.218].

Государственно-гражданская идентичность есть ресурс государства и общества и также некий барометр изменений настроений в обществе. Именно гражданско-этикетской трактовки своего положения в обществе добивается государство Казахстана от самих репатриантов. Национально-гражданская идентичность – это отражение привыкания населения к новому государству, его очертаниям и месту в мире. В интерпретации репатриантов право на возвращение и все, что происходит с ними после переезда в Казахстан видится в ином свете – «зов родной земли, заветы предков, родина позвала, родина не выполняет свои обещания, здесь другие казахи, мы такого не ожидали», «в другом государстве мы полноправные граждане, хотя и являемся этническим меньшинством, а на родине предков как этнические казахи не можем подняться выше статуса оралманов»⁵. Изучение историко-культурных факторов, лежащих в основе таких формулировок у групп оралманов поможет вычленивать блоки проблем и выявить основные тренды в адаптивных стратегиях и ментальных сдвигах репатриантов по странам исхода и поколенческим срезам.

Определение статуса этнических групп вне исторической родины.

Зарубежные казахи – история их расселения, способы адаптации к принимающим обществам и стратегии выживания, а также отношение к исторической родине под властью советов в СССР до горбачевских реформ, были объектом не столько научного изучения, сколько идео-

логической и контридеологической пропаганды и оценки их негативного потенциала, поскольку из их рядов выходила интеллектуальная прослойка (особенно в Западной Европе и Турции), которая критиковала советскую политику национальностей [8-9]. Казахи Монголии и КНР рассматривались советскими идеологами как этнические меньшинства, прошедшие «социалистическую обработку», но способные восполнить демографический и социально-экономический вакуум в аграрном секторе Казахской ССР в конце 1980-х гг. [10]. Ввиду особенностей проживания казахов за рубежом в особом геоэкологическом ареале традиционный образ жизни, производный от миграций и кочевого скотоводства, сохранился только у казахов Монголии и Китая [11]. До 1991 г. определения зарубежных казахов были окрашены в идеологические тона – они описывались как прошедшие через адаптационные фильтры в принимающих обществах «чуждые» или «родственные» группы коренной национальности [12].

Работа И.Сванберга о казахах Турции и КНР была опубликована впервые до распада СССР, когда вопрос о репатриации не ставился. Поэтому для казахов в этих странах важно было *культурно выжить* (по выражению автора), задействовав накопленный веками опыт взаимодействия с внешним миром и внутренний потенциал этноса. Интересен подход исследователя к определению казахов Китая, которых он называет *этническим меньшинством*, а казахов Турции – *беженцами*. Кровавые политические события в Китае с начала 1930х гг. интерпретировались западными исследователями как противостояние националистических и коммунистических идеологий, и казахи, не принявшие коммунизм в советской и китайской версиях, попадали под категорию беженцев, в отношении которых были приняты меры по оказанию им помощи.

И.Сванберг указывает, что один из действенных механизмов выживания и сохранения этнической идентичности для казахов было овладение двойными культурными стандартами [13, с.140]. Ученый отмечает, что к концу 1980-х гг. казахи Турции потеряли навыки кочевого образа жизни, стали в основном городскими жителями, их сведения и представления о казахах на исторической родине не всегда отвечали реальности. Казахскость сохранялась к тому времени у них только на семейном уровне и внутри небольших групп.

⁵ Краткие резюме из интервью оралманов, проведенные в рамках исследования.

Работа И.Сванберга о казахах в КНР представляет интерес, поскольку в ней описываются двусторонние процессы их встраивания в китайские административные рамки – создание политико-правовых механизмов и сотрудничество руководителей казахских родовых подразделений с китайскими властями. И.Сванберг подчеркивает, что несмотря на периоды активного сопротивления казахов китайским властям в 1930 и 1940 е гг., они имели богатый опыт сотрудничества с политическими структурами Китая еще со времен Цинской империи на определенных условиях. Казахи пользовались относительной автономией в социально-экономической сфере и культурных процессах на территории кочевания (родо-племенное деление, социальная стратификация – иерархия и фиксация статусов в рамках родо-племенной системы, соблюдение религиозных практик и образа жизни). Право на сезонные миграции было оговорено системой даннических отношений с постджунгарских времен – кочевое скотоводство. Нарушение этих неписанных договоренностей во время гражданской войны в Китае с начала 1930х гг. и вызванное наплывом беженцев из советского Казахстана, вызвало столкновения с китайскими правящими кругами, вылившиеся в кровавое противостояние, продолжавшееся до начала 1950х гг.

Артикуляция необходимости изучения зарубежных казахов как социокультурного феномена – *диаспоры* – с присущими ей этнокультурными особенностями была предпринята Г.М. Мендикуловой, но она не ставила целью выяснение миграционного настроения зарубежных казахов [14]. В своих работах автор выделила типы казахских диаспор – по природе взаимоотношений с принимающими режимами и обществами, миграционному потенциалу (численность, состояние, планы и тенденции), специфике этно-культурных процессов и особенностям этнической идентичности. К примеру, китайские казахи сильно отличаются по образу жизни менталитету от турецких, что объясняется прежде всего тем под какими режимами они живут и к каким ограничениям в этническом развитии они вынуждены были приспособиться. Гульнар Малбагаровна выделяет две основные группы *зарубежных казахов - диаспора и её ответвления (трудовая, образовательная и т.д.) и ирредента*. Современное состояние казахской диаспоры в странах проживания Мендикулова рассматривает в рамках группы по следующим критериям: «наличие, и

в какой стадии развития находятся в казахских общинах: брак и семья, этнические общества, школы и язык» [14, с.251]. Инокультурное окружение и вызовы модернизации привели к тому, что казахи в Турции и странах Запада, сохраняют групповую идентичность, которая проявляется в так называемой «казахскости» – особенности проведения бытовых и обрядовых ритуалов, способы ведения хозяйства, образ жизни и культура питания [14, с.257], что соответствует выводам И.Сванберга [13, с.22].

Г.М. Мендикулова акцентирует внимание на историческом фоне, которую обусловили потерю казахами части своей этнической территории и привели к вынужденной миграции, как основной причине формирования казахской диаспоры. Автор выводит определение *ирреденты* для зарубежных казахов, проживающих во фронтальной зоне – вдоль границ с соседними странами. Природа поведения ирреденты двойственна, с одной стороны она проживает на своей этнической территории, которая является составной частью другого государства. С другой стороны, она стремится к воссоединению с исторической родиной. Для этого создаются локомотивные группы, которые начинают процесс актуализации проблемы внутри страны в виде требований признать свою этническую группу коренным народом, придать особый статус территории проживания и введение новых форм администрирования. На внешней арене это проявляется в заявлениях о несправедливых границах и искусственной государственности, требованиях защиты их прав международными организациями и необходимость воссоединения, и т.д.

Часть зарубежных казахов подходит под определение диаспоры (компактное расселение и сохранение базовых концептов идентичности, связи с исторической родиной), а другая уже вышла за рамки узкой трактовки диаспоры и подходит под определение транснационализма, т.к. уже довольно-таки успешно встроена в международные сети (регулярные и нерегулярные) перемещений, вызванные уже своими неэтническими интересами и способностями к трансграничной мобильности [15].

Для корреляции определения что представляют собой зарубежные казахи- диаспору, ирреденту или этническое меньшинство в странах проживания, целесообразно обратиться к научному дискурсу о русских и русскоязычных на постсоветском пространстве. Русское и русскоязычное население было сформировано на пост-

советском пространстве в течение нескольких веков, что было обусловлено, прежде всего, военно-политическими и политико-экономическими факторами. После 1991 г. режимы новых независимых государств, основное население, русские и русскоязычные должны были с необходимостью осознанно определиться со своим статусом, кто они и с кем. Но поскольку русское население неоднородно по происхождению, составу - количественному и качественному, это отражается и в установках на статусные роли. Если официальный Кремль расширил понятие *русская диаспора* за счет включения русскоязычных, то исследователи дают узкие определения по статусным группам *русские как этническое меньшинство, русскоязычное население*. Качественные характеристики используются в теоретико-методологических целях [16].

Н.Космарская на основе полевых исследований (интервью, опросы, наблюдение и анализ публикаций) показывает изменение в отношении русских и русскоязычных в Киргизии к своему статусу *через переоценку своей роли в жизни советского и постсоветского киргизского общества* [17]. Прочтение работы Н.Космарской дает основание заключить, что так называемое *конструирование диаспоры* есть прежде всего политизированный процесс, который состоит из нескольких составляющих – глобальная политика заинтересованных стран (*право присутствовать где-либо* через интерпретацию *миссии быть там, где надо*), стимулирование миграции по прежде всего внутри-страновым геоэкономическим соображениям – необходимость заполнить демографические ниши за счет манипулирования конструированным образом *родины или новой родины* и политика снизу, когда *сами меньшинства таким образом стараются решить свои проблемы*. Русские и русскоязычные на постсоветском пространстве, по мнению Н.Космарской, являются *«постимперскими меньшинствами»*. Термин изобретен ею *исключительно для нужд общества* [17, с. 562], а именно, в нашей дешифровке, с прагматической целью помочь русским и русскоязычным избежать комплекса неполноценности и, адекватно оценив свои возможности и интересы, либо встроиться в процессы нации-государственного строительства в новых государствах Центральной Азии или, после миграции в Россию, не испытывать морально-психологических проблем из-за того, что их «выжили». Термин

«постимперские меньшинства» подразумевает и «деятельную заинтересованность» (как «ответственность защищать») [18] бывшей метрополии в судьбе этнических групп, историческая судьба которых была определена именно их статусом в соответствии с государственной политикой до и после развала СССР.

Флинн Мойя анализирует влияние концептов *родины* и *дома* на способность мигрантов адаптироваться к новым условиям в России через то, как видится политика репатриации РФ в жизненных историях мигрантов [19]. Она обращает внимание на пространственно-временную локализацию и эволюцию интерпретации своей жизни мигрантами в их дискурсах. Отношение мигрантов к новым условиям и видение страны *родиной и домом* зависят от того, что они вкладывают в эти понятия через своеобразный *переговорный механизм с прошлым в настоящем и ориентируясь на будущее*. Ключевые аспекты нарративов фокусируются на родных – в России и стране, где жили раньше, *социально-экономической и политической безопасности*, и социальных сетях [19].

Модели этнических политик на постсоветском пространстве – варьируются от формирования моноэтнического общества до плюралистического с доминирующим этническим, этнокультурным или гражданским фактором. Международный опыт адаптации мигрантов (и прежде всего этнических репатриантов) и изменений в установках этнических меньшинств на адаптации или интеграцию представляют интерес для нашего исследования с точки зрения того, какие факторные основания (культурные, социо-экономические или психологические) стали отправными пунктами для выработки модели выживания в принимающих обществах. Какую адаптацию ожидают власти от мигрантов и репатриантов?

Бывшие советские республики Балтии – Латвия, Литва и Эстония – долгое время находились в центре внимания, как политиков, так и исследователей в связи со статусом русскоязычного населения. Именно так называемый «русский вопрос» едва не стал основным препятствием на пути вступления этих стран в ЕС, но в то же самое время был плюсом при рассмотрении заявок этих стран в НАТО. Если общий курс по строительству европейского по форме государства, в странах Балтии акцентируется на формировании общегражданской идентичности, то внутренняя политика фоку-

сируется вокруг интересов титульной нации/ этнической группы при акценте на гражданственность – гражданские права предоставлены всем постоянным жителям Литвы независимо от национального происхождения (к примеру) и ратифицирована Конвенция Европейского Совета по охране национальных меньшинств. Русскоязычное население в странах Балтии в период после 1991 г. все еще составляет в среднем около 25 % (включая и этнических русских).

В.Волков и Т.Лигута выделяют два дискурса национального сознания в рамках процесса интеграции русских в латвийское общество – культуроцентричный и правозащитный [20]. Первый имеет два полюса – культурное обогащение и симбиоз русской и латышской культур и второй – этноцентричный или националистический – придание особого статуса русскому языку. Правозащитный дискурс кроме этого акцентирует внимание на статусе русского языка, поскольку именно успешная сдача теста на владение русским языком дает основание не титульному меньшинству претендовать на латвийское гражданство, работу и социальное продвижение. Латышский дискурс продвигает концепт социальной интеграции через этноцентризм – владение государственным языком, уважение к латышским национальным ценностям, в трактовке государства. Свои специфические культурные запросы этнические меньшинства имеют право удовлетворять индивидуально, но не коллективно. Однако, несмотря на особый курс государства в отношении нелатышских меньшинств, в Латвии действует большое количество различных организаций и ассоциаций по защите и продвижению прав русского населения, которые выступают за модель культурного плюрализма. Д.Лайтин отмечает межпоколенческий сдвиг в Латвии в отношении необходимости изучать государственный язык, что, прежде всего объясняется перспективами быть частью европейского мира для не латышей [21].

Н.В. Касаткина выделяет этничность обыденного сознания – исходным пунктом являются антропологический облик (внешность), фамилия, язык и акцент. Субъективные факторы – принадлежность к меньшинству или большинству также имеет большое значение, конформизм [22]. Автор считает, что «этнической интолерантности может сопутствовать высокий уровень этнического опознания, которые существуют в повседневной жизни и в

обыденном сознании». Используя методологические подходы Д.Берри, Н.В. Касаткина приходит к выводу, что для не титульных этнических групп в странах Балтии важна этносоциальная адаптация, которую автор трактует как «своеобразное сочетание стремлений, надежд индивида с его возможностями и потребностями, с одной стороны, и требованиями общества, с другой». В свою очередь, она становится возможной при успешной социокультурной адаптации, которая включает в себя «внешние социальные условия и возможности индивида участвовать в жизни окружающего общества».

Н.В. Касаткина подчеркивает, что психологические ощущения индивидов (насколько они считают свое положение в обществе высоким или нет) являются наиболее важными для оценки их адаптации к внешней среде, что определяется как «социальное самоощущение» через выяснение привязанности к территории у разных социальных групп по ассоциативным образам (по парным сравнениям родное-чуждое, близкое-далекое, и т.д.). Касаткина характеризует этничность некоренного населения как *угасающую*, с акцентом на то, что люди привыкают к новому статусу в обществе и приспосабливаются к нему через даже потерю части своей этничности.

Для того, чтобы выделить проблемы, которые оказывают серьезное влияние на процессы адаптации и интеграции репатриантов в плане психологической интерпретации, важно обратиться к опыту исследований репатриантов в других странах (Германия, Израиль, Россия). Германия имеет уже достаточно богатый опыт создания политико-административных условий для адаптации и интеграции репатриантов, поставленный на рельсы демократического Европейского Союза. Миграция в Германию имеет несколько составляющих: трудовая, этническая (этнические немцы и члены их семей, и политическая (беженцы). Израиль осуществляет только этническую репатриацию. Россия выбрана для нескольких видов миграций – транзитная, этническая, трудовая и политическая (беженцы).

Н.Элиас на основе 30 интервью выходцев из стран СНГ, для которых русский язык остается одним из основных источников информации и удовлетворения культурных запросов через СМИ, отмечает, что роль СМИ на понятном для мигрантов языке важна прежде всего с психологической точки зрения (как спасательный

круг), т.к. создает «островки уверенности и ощущение нормальности бытия», это также позволяет им «сохранить высокую самооценку, несмотря на отрыв от прежнего образа жизни и драматическое падение социального и профессионального статуса» [23].

М.С. Савоскул на основе изучения интегративных стратегий мигрантов в Германии выделяет несколько факторов, которые могут служить индикаторами успешной интеграции (каждый из которых также состоит из нескольких компонентов): жилье, работа, длительность проживания в одной местности [24]. Модели интеграции рассматриваются как внешние (предлагаемые государством) и наработанные самими репатриантами. Внешние (немецкие модели): концепции ассимиляции, ротации мигрантов, этническое или мультикультурное многообразие. Их современная трактовка видится как структурное выравнивание статусов и возможностей мигрантов по сравнению с местным населением, но с сохранением культурной автономии первых. Разница между мигрантами и местным населением должна быть минимальной. М.С. Савоскул отмечает, что успешная реализация этой модели будет иметь следующие позитивные выходы как «возможность полноценного участия мигрантов в общественной жизни принимающего общества, равноправный с членами принимающего общества доступ к общественному достоянию общества, равная с местными жителями возможность достижения высокого социального статуса». Немецкий исследователь Элверт показывает значимость настроев самих мигрантов на интеграцию. Он выдвигает три взаимосвязанные черты внутренних структур, которые облегчают мигрантам путь вхождения в принимающее общество: 1) укрепление идентичности и самосознания мигрантов; 2) передача знаний о повседневных навыках и умениях, необходимых в новом сообществе; 3) возможность создания объединений по интересам. Рамочные условия состоят в том, что внутренние процессы не должны противоречить внешним, быть гибкими и меняться в соответствии с требованиями внешней среды.

М.Савоскул также устанавливает последовательную связь между формированием у мигрантов образа Германии и настроев на адаптацию и интеграцию – чем детализированнее представляют себе мигранты немцев и немецкую реальность, тем больше возможностей у них появляется для того, чтобы понять проб-

лемы, стоящие перед ними и выработать стратегии встраивания в новую реальность [25]. Кроме того, Савоскул отмечает, что культурный багаж мигрантов, накопленный до переезда существенно ограничивает или увеличивает их интегративные возможности.

К настоящему времени в казахстанской науке накоплен значительный разнообразный по теоретико-методологическим подходам, практической нацеленности и источниковедческой базе материал, благодаря которому можно судить о степени изученности проблем, связанных с ходом реализации политики этнической репатриации.

Впервые в казахстанской исторической науке вопросы внешних миграций казахского этноса были связаны с внешнеполитическими векторами в работах Г.М. Мендикуловой [14]. В работе дан обстоятельный обзор истории формирования казахской диаспоры со времени геополитического разлома в Центральной Азии – подъем и расширение Джунгарии за счет экспансии в казахские степи. Автор подчеркивает именно насильственный характер казахских миграций с начала казахско-джунгарских войн до середины 1930-х годов, когда советская политика «этноцида» [14, с.117] против казахов вынудила многих из них избрать миграцию в качестве способа выживания [26]. Для Г.М. Мендикуловой казахи России, Узбекистана и Китая – ирредента или невоссоединенные нации [14, с.34]. Среди зарубежных казахов сильны адаптационные процессы, но не ассимиляция [14, с.44].

Разделение зарубежных казахов на диаспору и ирреденту выводит изучение особенностей существования казахов в инокультурном окружении из области антропологии (социальной, культурной) – в геополитическую, что в казахстанском контексте актуализирует рассмотрение исторических событий, которые были основными факторами внешних миграций.

Изучение зарубежных казахов.

Современное состояние казахов Китая представляется очень обширной темой, которую следует изучать, используя весь инструментарий антропологии и политологии. Все западные исследователи сходятся во мнении, что в Китае процессы детерриториализации казахского этнического меньшинства (объективно вызванные процессами модернизации и экономических реформ) [27], неминуемо вызовут структурные изменения в системе культурных компонентов казахской идентичности. Политика Китая по

освоению западных регионов подчинена прежде всего обеспечению экономической безопасности, по мнению исследователей [28].

Этническая политика является подчиненным субкомпонентом экономической безопасности и стабилизации ситуации в регионе в целом.

Но противоречивые описания и выводы о состоянии и перспективах развития казахов Китая наблюдаются в казахстанской исторической науке и публичном дискурсе на страницах средств массовой информации - от радужных описаний до черных сценариев, что вызвано на наш взгляд несколькими факторами:

1) чрезмерная политизация позиций и взглядов и ангажированность авторов публикаций, которые являются проводниками тех или иных институализированных концептов как в Казахстане на разных уровнях (государственные структуры и сообщества оралманов), так и в КНР;

2) недоступность материалов о состоянии казахов по областям проживания в Китае;

3) односторонний подход исследователей, которые имеют возможность поближе познакомиться с казахами Китая в рамках исследовательских проектов, к изучению жизни китайских казахов. Большая часть опубликованных результатов по итогам диаспоральных проектов (в частности о казахах Китая), относится к литературному творчеству – книжные издания романов, поэм и стихов, и современное творчество творческой интеллигенции казахов КНР. Единственный заявленный проект о политико-идеологической составляющей культурного наследия казахов Китая – об идее Алаш, как связующей нити всех казахов, в особенности у казахов КНР [29]. Материалы о результатах исследования не опубликованы;

4) особенность теоретико-методологических подходов к трактовке и интерпретации событийного ряда из жизни казахов Китая.

К примеру, автор публикации о казахах КНР утверждает, что «общая картина языкового, культурного и научного положения казахской общины в СУАР, как в целом в КНР, представляется благоприятной», но далее отмечает, что «ассимиляция казахов будет происходить, а темпы только ускорятся», поскольку китайские власти не заинтересованы в миграции казахов, особенно квалифицированных специалистов, представителей научной и творческой интеллигенции, и молодежи [30]. Следовательно, основной контингент репатриантов из Китая,

это сельское население, которые из-за социально-экономического давления со стороны ханьского населения не имеет возможности для дальнейшего развития в сельской местности и не может трудоустроиться в городах из-за того, что не имеют необходимой квалификации и не владеют китайским языком хорошо. Кроме того, политика китайского государства по ограничению рождаемости является дополнительным миграционным фактором для казахов, т.к. они не могут зарегистрировать своих детей. Для определения блоков факторов, которые влияют на процессы этнической репатриации необходимо обратиться к имеющейся научной литературе – как западных исследователей так и казахстанских.

Авторитетный казахстанский китаевед К.Л. Сыроежкин суть проблем, связанных с этнической репатриацией, в частности из Китая, еще в 2000 г. обозначил двумя определениями «пятая колонна» и «троянский конь» [31]. Он считает, что репатрианты несут в себе потенциал – позитивный и негативный, поскольку:

1. Казахи КНР не считают Казахстан своей исторической родиной, т.к. линии геополитического раздела в Евразии, закрепленные русско-китайскими договорами второй половины XIX века раскроили «этнический ареал» казахов. Территория проживания современных казахов Китая считается их родиной в этнокультурном и политико-правовом отношениях.

2. Китайское государство на всех этапах своего развития внедряло в систему политических ценностей проживающих на его территории народов *идею подданства Китаю*, которая прошла сложную эволюцию от разных форм «союзнчества» через данничество и подданство к современной трактовке гражданства и его административно-институциональным установлениям.

3. Неготовность административных структур Казахстана к решению сложного комплекса проблем, связанных с обустройством репатриантов, что заметно снижает миграционные настроения китайских казахов, часть которых успешно встроилась в социально-экономические процессы КНР.

4. В то же самое время, центральное руководство КНР в Пекине заинтересовано в миграции части казахов из СУАР, поскольку это поможет решить многие проблемы (снизить демографическую и социально-экономическую

нагрузку на природные ресурсы) и создать вдоль границы лояльную Китаю группу.

Западные регионы (10 провинций, 23% населения страны, 15% от всей территории КНР) стали приоритетом для внутренней геополитики с перспективой на большой внешний геополитический прорыв у руководства КНР с 1999 г. [32]. Основная, декларируемая китайскими властями, цель развития западных регионов – поднять уровень социально-экономического развития до средне зажиточного и выравнивание межрегионального дисбаланса. По обещаниям китайского руководства, до них «дошла очередь развиваться» [33].

Была создана группа для руководства по развитию западного региона в составе премьера, вице-премьера и 17 министров (16 января 2000 г.). Основные усилия было решено направлять не на увеличение государственной доли в создании экономической инфраструктуры, а на привлечение инвестиций в ключевые районы Запада, которые отвечают следующим параметрам: сложившаяся экономическая база, высокая плотность населения, расположенность вблизи планируемых стратегических магистралей как части евразийского транспортного пути/евразийского коридора и водных источников. Как следствие реализации проектов в рамках развития Запада китайское руководство намеревалось снизить социально-экономическую напряженность в районах проживания этнических меньшинств, и тем самым свести к минимум возможности сепаратизма и внешнего «заинтересованного участия» во внутренние дела КНР. О начале реализации Стратегии по развитию запада было объявлено вскоре после натовской бомбардировки китайского посольства в Белграде.

Исследователи выделяют помимо необходимости выравнивания социально-экономических показателей в КНР, и иные причины активизации деятельности китайского государства в западных регионах страны. Новая интерпретация кочевого скотоводства одна из них. Экологические соображения в СУАР приобрели форму политэкологии – необходимость борьбы с опустыниванием, засолением почв, улучшением биоразнообразия, чему было подвержено около 30% всей площади страны [34]. Большая часть этих земель находится на западе страны, в местах проживания этнических групп. В тоже время большая часть природных ресурсов, неиспользуемых земель и водных ресурсов находится также на западе. Их эксплуатация при-

звана была решать проблемы всей страны. Китайское правительство было серьезно озабочено ростом не ханьского населения в западных провинциях, где на одну семью приходилось более трех детей (как было разрешено не ханьским семьям). Аргументация в вопросах контроля за рождаемостью в районах проживания этнических меньшинств сводится, прежде всего к демографическому давлению на внешнюю среду и неразвитую социально-экономическую инфраструктуру, которые должны удовлетворять потребности населения.

Геополитические факторы – эволюция шанхайской пятерки (создана в 1996 г.) в ШОС в 2000 г., где вопросы региональной безопасности были тесно увязаны с проблемами пограничной и внутренней безопасности КНР, и необходимость противостоять «трем злам» (экстремизм, фундаментализм и сепаратизм) в интерпретации Китая стали краеугольным камнем для создания российско-китайской структуры коллективной безопасности в Евразии.

Вызовы для казахского населения СУАР состоят в том, вследствие интенсивного развития западных регионов привело к нескольким системным негативным факторам, которые могут иметь серьезные последствия для стабильного функционирования как региона, так страны в целом: 1) рост коррупции и «корруптированная» конкуренция за те или иные ниши между этническими группами и закрепление выгодных позиций за группами внутри этнических меньшинств, что ограничивает шансы на социальную мобильность внутри группы; 2) рост межэтнической напряженности как выражение недовольства этнических групп из-за наплыва ханьцев и их более высокого социального и материального положения. Китайское государство инвестирует прежде всего в развитие технического образования для населения страны в целом, и прежде всего для западных регионов, что снижает шансы этнических меньшинств на получение образования на китайском языке [35].

М.Зукоски отмечает, что система распределения участков для скотоводческих хозяйств в Китае по своей природе представляет собой властные отношения между государством и этнической группой (казахами), которые прямо или опосредованно разрешаются в переговорном процессе с их представителями. Следовательно, коллективное начало превалирует в социальной идентификации казаха как представителя этнической группы, и через куль-

турные механизмы опосредованно приводит к определению своей значимости своей группы в широком социуме, причем основная мотивация - выживание через компромисс [36]. М.Зукоски и Бэнкс приходят к такому выводу через оценку системы распределения пастбищ в КНР кочевому населению (казахам в СУАР).

Особенности политико-административных рамок проживания казахов в СУАР Китая с точки зрения экономических и экологических условий рассматриваются на материалах проекта Азиатского Банка Развития на период с 2011 г. по 2015 гг. [37]. План разработан на основе изучения и мониторинга правовых норм КНР и СУАР как административного района с учетом интересов этнических меньшинств, проживающих в этом районе СУАР Китая, принципов деятельности АБР и приоритетов данного проекта; он учитывает социальный контекст, потенциальные негативные и позитивные изменения в жизни этнических меньшинств в ходе осуществления и после запуска проекта, институциональные изменения в административных структурах и предварительный прогноз от его реализации [38]. Проекты Азиатского Банка развития реализуются в регионах КНР, где преимущественно проживают этнические меньшинства, приграничные и обладающие огромным геополитическим потенциалом (на стыке границ России, Казахстана, Китая и Монголии). Но подход специалистов АБР к определению этнического меньшинства не совпадает с китайским. Этнические меньшинства трактуются АБР как туземное/местное население (*indigenous*), которое исторически проживало на данной территории до того, как образовались современные государства. *Indigenous* население отличается по социальной и культурной идентичности от доминирующей этнической группы (в данном случае от ханьцев). Подход АБР к этническим меньшинствам в некоторой степени совпадает с политикой правительства КНР по улучшению системы жизнеобеспечения этнических групп в приграничных районах. Доклад АБР свидетельствует о росте численности городских казахов, смене жизненных ориентиров (на обучение и продвижение по социальной и административной лестнице) и гендерных ролей, когда женщины вынуждены или по своему выбору участвуют в экономической деятельности.

Американский исследователь Д.Гладни считает, что на фоне глобализации, краха импе-

рий и колониального мира (в классическом понимании), доминирования отдельных групп в странах и обществах, пути конструирования национализмов через классификацию этнических групп по таксономическим признакам с целью формирования наций требуют особого подхода к изучению. [39] Он считает, что в некоторых странах (имея в виду прежде всего КНР), эти процессы тесно связаны с глобальной поступью капитала и международным туризмом через распространение иконографических образов в государственной политике и публичных масс медиа.

По Хобсбауму, «национализм есть политическая программа... Без этой программы, реализованной или нет, национализм является бесполезной идеей» [40]. Внутреннее содержание и внешняя подача национализма являются результатом переговорного процесса, компромиссов, конструирования в виде тех или иных символов. Казахи Китая имеют сложную многослойную и иерархически выстроенную систему соотнесения себя внутри этнической группы, по отношению к другим группам, ханьцам и китайскому государству с одной стороны и казахам и правительству Казахстана с другой, считает Д.Гладни. Китайское правительство считает, что целью экономических реформ в местах проживания этнических групп должна стать их физическая, социальная и экономическая интеграция в локальные структуры.

Теорию тропы зависимости (*path dependency*) Д.Гладни применил для понимания особенностей идентичностей групп иммигрантов в Турции (казахов), этнических меньшинств в КНР (уйгуры, дунгане и казахи), которые стремились реконструировать прошлое в новых местах обитания через сакрализацию генеалогии. Они служат с одной стороны их маяками в общей истории казахов и средством связи с предками, а с другой, в социальном плане, используются как ориентиры при выборе брачного партнера и, зачастую, в развитии бизнеса. Трайбализм или родо-племенная идентификация не является основным маркером идентичности для народов Центральной Азии и Китая, заявляет Д.Гладни. Каждая группа выстраивает свою стратегию формирования или изменения идентичности в соответствии с тем, что и как воспринимает угрозу своему существованию.

Репатрианты из Китая несут в себе уже готовые стратегии выживания и приспособления, но их аргументация на особые права в

казахстанском обществе как этнического ядра должна быть критически рассмотрена исследователями.

Казахи России также подразделяются на диаспору и ирреденту, проживающую в сопредельных территориях с Казахстаном, если оперировать категориями Г.М. Мендикуловой. Однако российские исследователи Е.Ларина и О.Наумова определяют казахов как этническое меньшинство – российские казахи [41-42]. Исследователи отмечают, что российские казахи относятся к исламским практикам прежде всего исходя из прагматических соображений, а именно, для соблюдения комплекса обрядовых практик – жизненные циклы и похороны и на бытовом уровне – для поддержания морального облика – борьба с пьянством. Они отмечают слабую религиозность казахов и отсутствие связи видимой и демонстрируемой религиозности с политическими притязаниями [43].

Отношение казахов России к традиционным институтам самоуправления – совет аксакалов – интерпретируется ими, прежде всего как сохраненная и частично возрожденная *традиция* уважительного отношения к старшим и принятие во внимание их мнения по особо важным сторонам социальной жизни казахов. Однако, они связывают их деятельность с религиозной стороной, т.к. подчеркивают, что советы аксакалов действуют в основном при мечетях и поддерживают порядок следования основным исламским практикам – пожертвования и похоронные обряды. Социальные аспекты деятельности советов аксакалов, по мнению Лариной и Наумовой, состоят в активизации этнических настроений среди казахов в плане выстраивания отношений среди самих казахов – разъяснение половозрастных функциональных обязанностей и морального облика – борьба против пьянства прежде всего. Политическая составляющая в деятельности советов аксакалов выражена очень слабо [44]. Основная мотивация миграции в Казахстан у российских казахов – *экономическая*, по результатам исследования Е.Лариной, *тоски по исторической родине* они не испытывают [45].

Казахи Узбекистана стали предметом изучения казахстанских исследователей не только в рамках диаспоральной политики на двустороннем уровне (узбеки Казахстана), но и особенностей исторического развития Казахстана до российской колонизации [46] и советских реформ 1920-х гг., которые привели к *новой карте* взаимоотношений после 1991 г. Понятие

автохтонное население в связи с этим из этнографического лексикона перешло в геополитический, но не употребляется из-за опасений вызвать осложнения с Узбекистаном и не провоцировать особые настроения среди узбеков Казахстана [47-48].

К.Кобландин и Г.Мендикулова воссоздали статистически выверенный и документированный отчет по истории казахов в современном Узбекистане с XVIII века по настоящее время [49]. В результате политических катаклизмов – джунгарские нашествия, возвышение узбекских ханств, российская колонизация, советские реформы – карта региона перекраивалась, и народы оказывались под разными правителями в составе разных государственных образований. Казахи Узбекистана имеют долгую историю, традиции и культурные практики, которые связывают их с территориями современного расселения в Узбекистане. Граница как согласованный и соблюдаемый сторонами раздел территорий обитания и владений между казахскими, туркменскими и кыргызскими племенами и владениями узбекских ханств (Коканд, Хива) и Бухарского эмирата не существовала до начала 1920-х гг. Сама линия раздела между территориями, на которых кочевало казахское население, именовалась русско-китайской границей после русско-цинских переговоров и соглашений. Понятие *казахские земли* или *земли кочевых народов* исчезли из политического лексикона до 1920-х гг, когда советские власти стали формировать административную границу в Средней Азии и появились в международно-правовой практике в виде китайских претензий на пересмотр границы с СССР с конца 1950-х гг. и международно-правовых разграничений после 1991 г. между бывшими республиками СССР.

С точки зрения понимания особенностей адаптации казахов из Узбекистана и организации социо-культурной сферы следует обратить внимание на институт махалли. Роль традиционных социальных институтов, в рамках которых протекала жизнь казахов Узбекистана – махалли рассмотрена в коллективной работе авторов из Узбекистана [50].

Репатриация как вид транснациональной миграции казахов из Монголии рассмотрена в работе С.Вернер [51]. Она считает, что монгольские казахи прагматично рассматривают процесс репатриации не как зов родины, хотя этот мотив также присутствует в их рассуждениях как «воссоединения с исторической

родиной», а экономическую возможность для молодого поколения пробиться в жизни, поскольку ареал для развития скотоводства в Монголии сужается. Автор показывает поколенческий разрыв, намеренно проводимый казахами Монголии, когда старшее поколение предпочитает жить по старому укладу в Монголии, занимаясь скотоводством, а молодежь поощряют на исторической родине «пробиваться» по социальной лестнице, получая образование и интегрируясь в экономические ниши. С точки зрения социализации, на молодое поколение ложится очень трудная миссия не только выполнить свои непосредственные задачи, но и оправдать надежды родителей, концентрированно представленных как *заветы предков*. Вернер отмечает сильную привязанность казахских монголов к земле, на которой прожило несколько поколений, где покоятся их предки, ландшафту и также их отпугивает информация о сложностях в процессе проведения программы этнической репатриации и трудностями адаптации, с которыми сталкиваются репатрианты.

В работах А. Динера проводится мысль о том, что причина спада миграционного настроения у казахов Монголии это критическая оценка возможностей улучшения их положения в Казахстане [52].

Международные организации критически оценивают ход реализации программы по этнической репатриации. В докладе Международной организации по миграции «Положение оралманов в Казахстане. Обзор» за 2006 г. обоснована необходимость проведения анализа положения оралманов их сложным положением в обществе из-за «разного отношения» к ним со стороны местного населения, «которое проявило терпимое отношение к переселенцам в XIX и XX вв.» [53]. С точки зрения исторической науки все положения данного заявления нуждаются к проработке. Заявленная цель обзора – выяснение потребностей и проблем переселенцев и выработка рекомендаций для совершенствования иммиграционной политики государства.

Специалисты казахстанского бюро ООН определяют программу репатриации как основную часть диаспоральной политики, нацеленную на «привлечение этнических казахов на территорию современного Казахстана» (интерпретируется как *историческая родина казахов*) и как «фактор государственной стабильности, направленный на *сохранение национальной*

самобытности» [54]. Кроме того, они рассматривают программу как «один из наиболее действенных способов устранения последствий серьезных социальных потрясений, а также укрепления *внутренней стабильности и сохранения национальной самобытности*», т.е. по международным стандартам, когда этническая группа составляет большинство в своем государстве, то она имеет возможности политически управлять процессами сохранения или возрождения национальной самобытности. Сохранение *национальной самобытности* является ядром программы этнической репатриации в трактовке экспертов ООН.

Обзор основан на анализе данных, полученных в результате социологического исследования, проведенного в пяти регионах Казахстана (Алматинская, Мангистауская, Южно-Казахстанская, Павлодарская, Карагандинская области) с середины апреля до середины июня 2004 г. Методы получения информации – опросы, обсуждения в группах и 20 глубинных интервью. Всего было охвачено 600 оралманов и 300 местных жителей. Кроме того, был проведен анализ официальной статистики. Основную причину непонимания между оралманами и местным населением эксперты ООН видят в изменившихся культурных моделях поведения, основанных на сохранных или утраченных национальных традициях, в том числе и языковых. Успешная интеграция оралманов в казахстанское общество зависит, по модели экспертов ООН, от языковой, психологической и культурной адаптации. Уровень интеграции определялся по составляющим: социальная (степень участия в общественной жизни, доступность для них социальных услуг), образовательная (уровень образования и доступность образовательных услуг), экономическая (занятость и вид экономической деятельности), жилищная (наличие жилья).

Эксперты ООН вводят понятие *вторичная миграция* для определения переездов внутри страны после миграции. В качестве основных причин внутривосточных перемещений указываются прежде всего социально-экономические, которые влекут за собой и социокультурные изменения в городской среде – на население города и самих оралманов, так и сдвиги в ментальной карте и образе жизни репатриантов. Исключение составляют по данным анализа ООН, Мангистауская и Южно-Казахстанская области, где этнические казахи составляют большинство населения.

Эксперты ООН на 2006 г. определили, что основная причина незанятости среди оралманов это их правовой статус, отсчет тому идет, начиная с этапа определения статуса оралмана, и продолжается когда они получают вид на жительство и гражданство. В качестве другой причины выделен языковой барьер – незнание русского языка. Из-за различий в графике, оралманы из Китая и Монголии не могут читать и писать на казахском языке. Кроме того, разница в образовательном уровне и сложности в нострификации дипломов о высшем и профессиональном образовании, полученные за пределами Казахстана осложняют трудоустройство репатриантов.

Казахстанские эксперты считают, что оралманы являются частью внутренней миграции и как самостоятельный фактор и не способны оказать существенного влияния на облик городов Казахстана. Их проблемы следует решать вкуче со всем комплексом проблем внутренней миграции [55].

С методологической точки зрения (что логически выводит и социально-политическую значимость) интеграционные установки оралманов необходимо выяснять на нескольких взаимосвязанных уровнях:

1) установки оралманов до миграции в стране исхода, зависят от: интерпретации истории происхождения диаспоры и видения этнической территории, курса лидеров диаспоры, авторитета главы семьи/клана, адаптационного потенциала всей семьи в совокупности – материальное положение, социальный статус, состав семьи по половозрастным критериям, уровень образования, профессиональные навыки, языковая компетентность, и культурный потенциал;

2) политики государств – в стране проживания диаспоры и казахстанских властей – от философии до её практического воплощения: правовые нормы, институциональные и административные структуры, стратегические цели – территориальное планирование, внутренняя миграция, экономические ресурсы, инструменты и исполнители на местах;

3) деятельность Всемирной ассоциации казахов (ВАК) и руководителей сообществ оралманов – от формулирования и дискурса в изложении идеи и практическое воплощение. Именно ВАК призвана руководством Казахстана стать не только рупором репатриации на международной арене, но и мобилизовать казахскую интеллектуальную элиту в странах

проживания казахов и сообщества оралманов разъяснять и объединять.

Качественное изменение общества Казахстана после 1991 связано не только в миграцией части русского населения, часть которых была встроена в политические и культурно-образовательные институты, обслуживавшие интересы советского государственного аппарата, но и «прорыв» на авансцену новой политики «новой» и «новой старой» казахской культурной элиты. Принятие и адаптация репатриантов, среди которых много представителей культурной и научной интеллигенции ставит много вызовов как перед обществом в целом, так и перед государственными структурами и администрацией. Процессы формирования новой элиты Казахстана во всех её ипостасях – политическая, научная, экономическая, социальная (новые казахи), научной пока находятся вне сферы изучения историков и социологов. В рамках нашего исследования по адаптации и интеграции оралманов необходимо прежде всего определиться, каким этноресурсом они обладают, по мнению культурной элиты репатриантов (разных по странам происхождения). культурная элита репатриантов может стать составной частью этнической элиты казахов. Этническая элита определяется как «системное единство политических и интеллектуальных элит, находящихся в прямом или косвенном взаимодействии, представляющих и отстаивающих интересы этноса в формах философии, политики, искусства и др., в целом решающие жизненно важные проблемы жизнедеятельности этноса» [56]. Этническую элиту объединяет умение воспроизводить, создавать, толковать этносимволы, т.е. фиксировать, хранить и выявлять недоступный большинству архетип и закодированное в нем рациональное содержание социального опыта, творцом и носителем которого в целом является общественное сознание всего народа.

Основная задача ВАК на международном уровне – продвижение имиджа Казахстана и поддержка этнических казахов за рубежом, внутри страны – сбор и пропаганда духовного наследия казахского народа. По словам Т.Мамашева, уже издано свыше 60 книг, также ВАК имеет свои ежемесячные издания- альманах «Тұған тіл» и журнал «Алтын бесік» [57]. По замыслу руководства Казахстана, Всемирная ассоциация казахов призвана воссоединить разорванную этнокультурную ткань единого полотна коллективной памяти народа через

диалог поколений и интерпретаций событий и явлений на языке литературы, через научный и публицистический дискурс и институционализацию онтологии казахов в мировой истории на современном её этапе.

Государство и транснациональные миграции.

Внешнеполитическое измерение этнической репатриации имеет несколько направлений: 1) формирование внешней границы с сопредельными государствами в контексте геополитических фаз в Евразии – геополитическое размежевание между Цинской и Российской империями, советско-китайское противостояние переговорный процесс между КНР и Республикой Казахстан после 1991 г.; 2) административное размежевание советского периода, начиная с 1920-х гг. до 1990х гг., произведенное «сверху» без учета геоэкономических, историко-культурных и этнодемографических особенностей Средней Азии и Казахстана, что в настоящее время создает серьезные проблемы в межгосударственных отношениях и статусе казахов, проживающих в соседних государствах – бывших республиках «необъятного» СССР; 3) международно-правовые нормы которыми должен руководствоваться Казахстан при определении своей политики в отношении зарубежных казахов в многосторонней и двусторонней дипломатии; 4) политика в отношении многочисленных этнических групп в Казахстане, многие из которых апеллируют к внешним актерам для артикуляции своих проблем [58]. Казахстанские дипломаты рассказывают о процессах, связанных со сложными переговорами по урегулированию межгосударственных споров, которые привели к современному состоянию государственной границы страны. Если российско-цинские переговоры с середины XIX века подразумевали и определение статуса приграничного населения, то в ходе переговоров после 1991 г. вопрос стоял только о принадлежности территорий и расположенных на них ресурсов. Казахстан прошел после 1991 г. сложные (и порой с драматическими эпизодами) процессы юридического оформления своей границы со всеми сопредельными государствами, но вопросы соотношения между этнической и государственной территориями в историческом разрезе рассматриваются в работе только относительно переговорного процесса с Российской Федерацией. Советский период имел значение

для формирования в общих чертах территории современного Казахстана, т.к. в 1936 г. после преобразования в союзную республику. «Казахстан практически восстановил ту территорию, которую имел до присоединения к Российской империи в XVIII-XIX веках» [58, с.167]. Следовательно, границы Казахской ССР со среднеазиатскими союзными республиками также соотносятся с территорией, на которой происходило этно-политическое формирование казахов.

Административное деление в рамках СССР, оформленное как условия для этнического развития и расцвета советских народов и народностей, по мнению Ф.Хирш был спонсированный государством эволюционизм, который ставил цель ускорить процессы, способствующие формированию у этнических групп признаков народа и затем всех сплавить в одну нацию – советский народ [59]. Перепись 1926 г. проводила различия между казахскими родами, и значимость родового фактора была серьезным препятствием для проведения социалистических реформ [59, р.126]. Язык, род занятий и постоянное место жительства были критериями для этнической идентификации казахов. Ф.Хирш выделяет в качестве исходного и основополагающего в советской политике национальностей экономическую целесообразность и императивы построения экономически сильного и политически стабильного социалистического государства, для чего требовалось выравнивание видения, что представляют собой населявшие бывшую российскую империю народы разные по уровню развития народы. Экономическая ориентация того или иного региона страны Советов была ключевой этнографической чертой, а этнографический состав критическим экономическим фактором. Исходя из этих посылок, было очерчены внешние контуры и внутренние параметры для формирования новых этнических групп или придания уже имеющимся социалистическим черт [59, р.94]. Трансформация кочевого социума через седентеризацию и создание советского типа фермерских хозяйств и в дальнейшем индустриализацию должна была идти рука об руку с социальными переменами. В конечном итоге, должен был появиться новый казахский народ (говоря словами А.Микояна – *создан и организован*), о чем и было заявлено в переписи 1936 г. Новая идентичность казахов устанавливалась по признакам языка. Все остальные критерии – религия, привязка к территории,

социальные связи, культура, род занятий – отрицались.

Проблемы насильственных миграций как части внутренней политики СССР и её внешнеполитический аспект рассматриваются Б.Жангуттиным [60]. Он отмечает, что те, кто вернулся в 1950-е и 1960-е гг. из Синьцзяня в советском официальном лексиконе именовались либо *перебежчики* или *возвращенцы*, но все они считались советскими гражданами, что соответствовало международно-правовым нормам. Именно благодаря этому присвоенному этим людям гражданскому статусу по международным стандартам СССР мог влиять на ход внутренних процессов в странах проживания «советских граждан», а внутри страны они имели *особый политический статус*, что должно было вызывать некоторое недоверие к ним как носителям другой идеологии, жившим под иным режимом [60, с.175]. Гражданский или правовой статус для организации их пребывания в стране – *контингент*, именно так именовались в советское время военнопленные или заключенные, что означало особый контроль над ними со стороны правоохранительных органов. Социальный статус возвратившихся определяется автором, как *репатрианты* и *реэмигранты*. На основе архивных данных Б.Жангуттин восстановил общую картину процессов организованной советским государством реэмиграции своих граждан, которые независимо миграции в Китай автоматически считались советскими гражданами, на которых возлагались надежды на участие в экономическом и демографическом возрождении Родины (освоение целинных и залежных земель, развитие индустрии и транспортной инфраструктуры). «В основном это было поколение людей, знавших прежде государство, теперь же после окончания Великой Отечественной войны многие из них считали своим долгом вернуться в родные края» [60, с.201]. Отношение к возвращенцам 1950-х и 1960-х гг. со стороны советского государства (и госорганов) основывалось на принципе *гражданства* [61-62]. Этнические основания имели идеологический подтекст – у каждого народа или этнической группы есть свое государство, в рамках которого возможно его полноценное развитие.

Сравнительный анализ политик этнической репатриации России и Казахстана проводит Б.Жангуттин с точки зрения их привлекательности для потенциальных мигрантов в период

после 1991 г. [63]. Привлекательность Казахстана (который был местом для принудительных перемещений этнических групп в советское время), по мнению автора, прежде всего должна быть подкреплена государственными мерами – комплекс социально-экономических мероприятий.

Результаты социологического опроса, проведенного в сентябре 2005 г. (1800 респондентов старше 18 лет) Центром Социальных Технологий показывают именно психологический срез отношения общества к оралманам. В плане высказанного беспокойства подчеркивается «давление» оралманов на рынок труда и жилья, что в свою очередь варьируется от региона к региону и зависит от социально-экономического статуса респондентов [64]. Более обеспеченные выказывают меньше беспокойства и терпимее относятся к оралманам. По результатам опроса можно сделать вывод на 2005 г., что общество не готово к приему оралманов, что и является частью психологических сложностей, которые испытывают репатрианты – непонимание, трудности социальной коммуникации.

Другое социологическое исследование вызывает сложности в адаптации репатриантов с отношением к ним со стороны административных и бизнес структур [65]. Опрос был проведен среди 50 экспертов – представителей административных и деловых структур г.Алматы о состоянии миграционной ситуации (с 3 по 8 апреля 2006 г.). Оралманы приравнены к внутренним мигрантам с одной оговоркой, поскольку проблемы, с которыми они сталкиваются типичны для всех внутренних мигрантов – отсутствие жилья и прописки, высокая стоимость жизни. В качестве особых вызовов, с которыми им приходится сталкиваться экспертами, выделены языковой барьер и чуждость менталитета.

Исследование ситуации с оралманами в рамках сравнительного изучения миграционной ситуации в странах СНГ, проведенное Фондом Открытое Общество (Фонд Сороса) в 2011 г. также не выявило положительных сдвигов в реализации политики репатриации – те же проблемы, причины и рекомендации. [66]. Цель доклада Д.Полетаева и Г.Емишевой – провести внешний анализ государственной политики с точки зрения соответствия практики политики и заявленным/ поставленным целям. Политика репатриации ими классифицируется, прежде всего, как *миграция* – и рассматривается под углом зрения трех социальных групп и участ-

ников процесса, два из них – сами оралманы (прибывшие по квоте и вне её), и так называемые агенты гражданского общества, которые декларируют себя как медиаторы между оралманами как социальной группой и государством – НПО. *Выборка* - г. Петропавловск, село Байтерек (СКО), г. Талды-Курган, г. Тараз, г. Астана, г. Кокшетау, село Нуры Кош (Акмолинская область). 50% респондентов были опрошены в городской и 50% – в сельской местности, 60% из опрошенных воспользовались программой поддержки мигрантам и 40% не получали поддержку. 70% репатриантов прибыло из стран СНГ, 30% ранее проживали вне СНГ.

Д.Полетаев, и Г.Емишева отмечают, что по мере реализации программы этнической репатриации изменилось и видение целей и задач самой программы казахстанским руководством. Вначале руководство страны рассматривало её в качестве фактора этнической легитимности, который оформлялся в дискурс «о сохранении национальной самобытности и улучшения демографической структуры Казахстана». После этностатистического выравнивания на первый план вышли вопросы регулирования рынка труда. Следовательно, вопросы строительства государства (как системы взаимосвязанных институтов и казахстанской нации) и государственные приоритеты являются определяющими. Авторы определяют оралманов как социально-демографическую группу – «слой» общества [66, с.155], выделяя в качестве основной причины заинтересованности государства в дальнейшем продвижении программы этнической репатриации- их экономический потенциал.

Авторы доклада в качестве эффективной меры предлагают отменить систему квотирования, определить единые стандарты помощи всем оралманам, т.к. конкуренция между ними влечет за собой системные нарушения, и увеличить адресную помощь, вместо прямой. Авторы также считают, что позитивным моментом российской программы «Соотечественники» является её финансирование из местных источников. Рекомендации также содержат предложения о замене термина *оралман* на *соотечественник* или *репатриант* и создание единой базы данных по оралманам.

Особого внимания заслуживает работа экспертов КИСИ, изданная в 1997 г., в которой проблемы этнической репатриации рассматри-

ваются с точки зрения безопасности [67]. Эксперты из КИСИ прогнозируют возможные внутренние конфликты в стране и отмечают, что «сепаратистские и ирредентистские конфликты, являясь потенциально более опасными, в тоже время более контролируемы и управляемы, в то время как этносоциальные менее поддаются контролю и слабоуправляемы. С точки зрения формы разрешения – сепаратистские и ирредентистские этноконфликты должны разрешаться ненасильственными методами, этносоциальные же – требуют силового разрешения» [67, с.22].

Остается только догадываться в какой мере данные теоретические выкладки перешли в директивные установки как императивы к действию в соответствующих структурах, основной задачей которых является поддержание «стабильного равновесия» в казахстанском обществе. Авторы выделили в качестве возможных этносоциальных противостояний противоречия в реализации интересов репатриантов и местного населения из-за того, что процессы репатриации, перетекающие в плоскость внутренней неконтролируемой миграции [67, с.29]. Линии этносоциального разлома, по мнению авторов, лежат в сфере двух векторов – антирусские (и также ирредентистские) и антикавказские настроения [67, с.23]. В работе предлагается формула, по которой можно вычислить конфликтогенный потенциал в ареале расселения тех или иных групп. В качестве ключевых предлагаются следующие параметры: 1) размер этноса в данном ареале; 2) геополитическая значимость региона, где проживает данная этническая группа; 3) экономическое положение этноса в ареале проживания; 4) уровень политической мобилизации этнической группы [67, с.24-27].

Профилактика этноконфликтов в Казахстане, как предлагают эксперты КИСИ, состоит из нескольких координируемых центром (государственными структурами) политик: 1) по мониторингу межэтнических отношений в целом по стране и в потенциально конфликтных зонах; 2) контролю за масс медиа и формированию «примирительной» (что позднее получило название межэтническое согласие) ментальной карты этнических групп через дискурсивные, нарративные, и визуально-монументальные практики. Авторы выделяют именно информационно-идеологический этап предотвращения этноконфликтов как приоритетный [67, с.35].

Литература

- 1 Сейдимбек А. Мир казахов. Этнокультурологическое переосмысление. – Алматы: Рауан, 2001. – С. 6.
- 2 Катасонова Л.Н. Население СУАР КНР в зарубежной историографии. – Алма-Ата: Гылым, 1990.
- 3 Жангуттин, Б. Вынужденные мигранты в Казахстане в 1930-е годы: численность и состав // Отечественная история. – 2001. – №3. – С. 95-100; Он же. Статус и правовое положение спецпереселенцев в Казахстане в 30-е гг. (по архивным материалам НКВД) // Отечественная история. – 2001. – №2. – С. 59-65; Он же. Из истории миграционных процессов в приграничных районах Казахстана и Синьцзяна в 1950-е гг. // Саясат-Policy. – 2005. – №11. – С. 41-44.
- 4 Антропологический тип казахов КНР (по антропометрическим данным на 1996 г.) имеет схожие черты с древними насельниками/кочевым населением Евразии с эпохи бронзы // Henkey G., Horvath I. Physical Anthropological Field Report and Comparative Research results on the Kazaks and Kirghiz from the People's Republic of China // International Journal of Central Asian Studies. – 1998. – Vol. 3. // URL: <http://ariets.files.wordpress.com/2009/03/3-08.pdf>
- 5 Кыдыралина Ж.У. Этничность и власть // Общественные науки и современность. – 2008. – №5. – С. 120-128.
- 6 Ильин И. О русском национализме. Сб. статей. – М., 2006 (Цит. по: Кыдыралина Ж.У. Этничность и власть // Общественные науки и современность. – 2008. – №5. – С. 120-128).
- 7 Дробижева Л. Национально-гражданская и этническая идентичность: проблемы позитивной совместимости // Россия реформирующаяся. – Вып. 7. – М.: ИС РАН, 2008. – С. 214-228.
- 8 Бырбаева Г. Центральная Азия и советизм: концептуальный поиск евро-американской историографии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
- 9 Oraltay Hasan. The Alash movement in Turkestan // Central Asian Survey. – Vol. 4. – Issue 2. – 1985. – С. 41-58.
- 10 Сыроежкин К.Л. Казахи в КНР: очерки социально-экономического и культурного развития. – Алматы: Институт развития Казахстана, 1994. – 118 с.
- 11 Казахская диаспора Монголии: социально-экономическое положение и миграционные установки. – Алма-Ата: КИСИ, 1993.
- 12 Постановление Кабинета Министров Казахской ССР №711 «О порядке и условиях переселения в Казахскую ССР лиц коренной национальности, изъявивших желание работать в сельской местности, из других республик и зарубежных стран». 18 ноября 1991 г. // URL: http://kazakhstan.news-city.info/docs/sistemsp/dok_periyo.htm
- 13 Сванберг И. Казахи Китая. Казахские беженцы в Турции. – Алматы: Санат, 2005.
- 14 Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. – Алматы: Гылым. 1997.
- 15 Ракишева Б. Казахи в России, русские в Казахстане: социально-демографический аспект // http://www.cessi.ru/fileadmin/user_upload/Rakisheva_BI_Kazakhi_v_Rossii_russkie_v_RK.pdf
- 16 Laitin D. Identity in Formation. The Russian-Speaking Populations in the Near Abroad. Cornell University press. Ithaca and London, 1998. – P. 155.
- 17 Космарская Н. «Дети империи» в постсоветской Центральной Азии: адаптивные практики и ментальные сдвиги (русские в Киргизии, 1992-2002). – М.: Наталис, 2006.
- 18 Pål Kolstø. Territorialising Diasporas: The Case of Russians in the Former Soviet Republics // *Millennium*. – Vol. 28. – Issue 3 (1999). URL: <http://www.library.ualberta.ca/subject/politicalscience/index.cfm>
- 19 Moya Flynn. Reconstructing 'Home/lands' in the Russian Federation: Migration-Centered Perspective of Displacement and Resettlement // *Journal of Ethnic and Migration Studies*. – Vol. 33. – № 3. – April 2007. – Pp. 461-481.
- 20 Волков В., Лигута Т. Русские Латвии в контексте интеграции латвийского общества // Диаспоры. Независимый научный журнал. – М., 2004. – № 3. – С. 218-250.
- 21 Laitin D. Identity in Formation. The Russian-Speaking Populations in the Near Abroad. Cornell University press. Ithaca and London, 1998. – P. 155.
- 22 Касаткина Н.В. Особенности адаптации этнических групп в современной Литве // <http://ecsocman.hse.ru/data/982/798/1231/006.KASATKINA.pdf>
- 23 Элиас Н. Роль СМИ в культурной и социальной адаптации репатриантов из СНГ в Израиле // URL: <http://demoscope.ru/weekly/2008/0329/analit04.php>
- 24 Савоскул М. Российские немцы в Германии: интеграция и типы этнической самоидентификации (по итогам исследования российских немцев в регионе Нюрнберг –Эрланген) // URL: <http://demoscope.ru/weekly/2006/0243/analit03.php>
- 25 Савоскул М.С. Российские немцы: образ Германии и интеграция в германское общество // URL: www.demoscope.ru/weekly/2006/0251/analit02.php_101.
- 26 Казахская диаспора: проблемы этнического выживания. – Алматы: Атамура. 1997.
- 27 Sautman B. Is Xinjiang an internal colony? // *Inner Asia*. – 2000. – Vol. 2. – № 2. – Pp.239-271.
- 28 Atli Altay. The Role of Xinjiang Uyghur Autonomous Region in the Economic Security // <http://www.usak.org.tr/dosyalar/dergi/pJtyaKQqGXj378DTsCNLZZbpRVLHfn.pdf>
- 29 Философия Алаш-Орды – вчера и сегодня // Казахстанская правда. – 2011. – 2 ноября.
- 30 Макулжан А. Положение казахской общины в СУАР КНР // URL: http://iwep.kz/stariysite/images/document/Makuljan_SUAR.doc
- 31 Сыроежкин К.Л. Казахи Китая: проблемы репатриации // <http://www.continent.kz/2000/16/22>
- 32 Hongyi Harry Lai. China's Western development Program: Its rationale, Implementation, and Prospects. *Modern China*, 2002; 28; 432- URL: <http://www.sagepublications.com>
- 33 WEI-WEI ZHANG. Ideology and Economic Reform Under Deng Xiaoping, 1978-1993. Graduate Institute of International Studies. – Geneva, 1996.
- 34 Goodman D. The Campaign to "Open Up the West": National, Provincial-level and Local Perspectives // *The China Quarterly*, 2004. – Pp. 317-334.

- 35 Dru C. Gladney. *Dislocating China. Muslims, Minorities, and Other Subaltern Subjects*. Chicago, The University of Chicago Press, 2004.
- 36 Zukosky M. Reconsidering governmental effects of grassland science and policy in China // URL: http://ipe.library.arizona.edu/volume_15/Zukosky.pdf
- 37 Ethnic Minority Development Plan. Xinjiang Altay Urban infrastructure and environment improvement project. January 201. Xinjiang Altay Prefecture government // URL: <http://www.adb.org/projects/documents/xinjiang-altay-urban-infrastructure-and-environment-improvement-project-ethnic-mi>; <http://www2.adb.org/Documents/DMFs/PRC/43024-01-prc-dmf-draft.pdf>
- 38 Xinjiang Altay Urban Infrastructure and Environment Improvement Project Resettlement Plan for Buerjin County// http://216.109.65.20/Documents/Resettlement_Plans/PRC/43024/43024-01-prc-rp03.pdf
<http://www2.adb.org/Documents/Environment/PRC/43024/43024-01-prc-eiaab.pdf>
- 39 Gladney Dru. *Dislocating China: Muslims, Minorities, and Other Subaltern Subjects*. – Chicago: University of Chicago, 2004.
- 40 Hobsbaum E. *Nations and Nationalism since 1780: Programs, Myths and Reality*. – Cambridge University Press, 1992. – P. 4.
- 41 Ларина Е. Казахи в России // Родина. – 2004. – № 2. – С. 98-101.
- 42 Ларина Е., Наумова О. Современное религиозное сознание российских казахов и ислам имамов // Этнографическое обозрение. – 2008. – №1. – С. 83-96.
- 43 Ларина Е., Наумова О. Народное самоуправление казахов Оренбургской области // http://www.ia-centr.ru/archive/public_detailsfb68.html?id=127
- 44 Ларина Е. Казахский аул на самарской земле // Этносфера. – 2006. – № 11. – С. 18-21.
- 45 Ларина Е., Наумова О. Миграция казахов в западной части российско-казахстанского пограничья // Вестник Евразии. – 2006. – № 4. – С. 32-47.
- 46 Мадуанов С. Казахи в составе Кокандского ханства в первой половине XIX в. // Сборник по вопросам истории, археологии и этнографии. – Алма-Ата, 1978.
- 47 Савин И. Узбеки Южного Казахстана: Вчера и сегодня // URL: <http://www.fergananews.com/article.php?id=6691>
- 48 Савин И. Этничность как фактор повседневной жизни в сельских районах Южного Казахстана // URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2009/4/sa25.html>
- 49 Қобландин Қ., Мендіқұлова Г. Өзбекстандағы қазақтардын тарихы және бүгінгі дамуы.– Алматы: Атажұрт, 2009.
- 50 Современные этнокультурные процессы в махаллях Ташкента. Под ред. Ш.Абдуллаева. –Ташкент: Фан, 2005. – 176 с.
- 51 Werner C., Barcus H. Mobility and immobility in a Transnational Context: Changing Views of Migration among the Kazakh Diaspora in Mongolia // *Migration Letters*. – Vol. 6. – № 1. – Pp. 49-62. – April 2009.
- 52 Diener A. Kazakhstan's Kin State Diaspora: Settlement Planning and the Oralman Dilemma // *Europe-Asia Studies*. – Vol. 57. – № 2. – 2005. – Pp. 327-348; Он же. “One Homeland or Two: Territorialization of Identity and the Migration Decision of the Mongolian-Kazakh Diaspora,” Ph.D Dissertation. – Madison: The University of Wisconsin, 2003. – Pp. 140-340; Он же. Kazakhstan's Kin State Dilemma: Settlement Planning and the Oralman Dilemma // *Europe-Asia Studies*. – Vol. 57. – №2. – Pp. 327-348; Он же. Problematic integration of Mongolian- Kazakh return migrants in Kazakhstan // *Eurasian Geography and Economics*. – 2005. – Vol.46. – № 6. – Pp. 465-478; Он же. Homeland as Social Construct: Territorialization among Kazakhstan's Germans and Russians // *Nationalities Papers*, 2006. – Vol.34. – №2. – Pp. 201-235; Он же. Negotiating Territorial Belonging: A Transnational Social Field Perspective on Mongolia's Kazakhs // *Geopolitics*. – 2007. № 12. – Pp. 459-487.
- 53 Бадикова Е. Вступительное слово международной организации по миграции // Положение оралманов в Казахстане. Обзор 2006 // http://www.undp.kz/library_of_publications/files/6839-29831.pdf
- 54 Шоджи Ю. Вступительное слово Программы Развития ООН // Положение оралманов в Казахстане. Обзор 2006 // http://www.undp.kz/library_of_publications/files/6839-29831.pdf
- 55 Кожаметов А., Асанбаев М. Внутренняя миграция в Казахстане: в поисках решения. –Алматы: РОО «Шанырақ», 2010. – С. 9.
- 56 Инкижекова М.С. Этническая элита как историко-культурный феномен // URL:// [http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0077\(04_02-2010\)&xsl=showArticle.xslt&id=a12&doc=/content.jsp](http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0077(04_02-2010)&xsl=showArticle.xslt&id=a12&doc=/content.jsp)
- 57 Объединенные любовью к Отчизне. Интервью с заместителем председателя Всемирной Ассоциации казахов (ВАК) Т.Мамашевым // Казахстанская правда. – 2012. – 11 октября.
- 58 Правда о государственной границе Республики Казахстан. Под общей ред. К.К. Токаева. –Алматы: Жибек жолы, 2006. – 228 с.
- 59 Hirsch F. *Empire of nations. Ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union* // Cornell University Press. – Ithaca, 2005.
- 60 Жангуттин Б. Репатриация советских граждан в Казахстан из Синьцзяня. // Краткие очерки истории Казахстана. – Алматы, 2008. – С. 175-203.
- 61 Аблажей Н. Н. Масштабы и последствия возвратной миграции из Китая в СССР//URL: <http://hum.sbras.ru/kapital/project/modern/018.html>; Она же. Репатрианты из КНР в районах освоения целинных и залежных земель // Гуманитарные науки в Сибири. Отечественная история. – 2008. – №2. – С.104-106.
- 62 Атантаева Б. Приграничные миграции в 1930-е гг.: масштабы и характер // Евразийское сообщество: общество, политика, культура. – 2007. – №2. – С. 125-130.
- 63 Жангуттин Б. Миграционная политика Казахстана и России: попытка сопоставительного анализа // URL: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-329714.html>
- 64 Оралманы: реалии, проблемы и перспективы//URL: <http://zonakz.net/articles/9865>
- 65 ОФ «Агентство социальных технологий «Эпицентр» Аналитический доклад. Проблемы социализации оралманов и сельских мигрантов // URL: <http://www.zonakz.net/aticles/14025?mode=reply>

66 Полетаев Д. Емишева Г. Орламань: проблемы интеграции и адаптации // Фонд «Открытое общество» Инициатива реформирования местного самоуправления и государственных услуг. Академический руководитель П.Казмеркевич. – Будапешт, 2011. – С. 151-190.

67 Касенов У., Жусупов С., Айткалиев Р., Мустафаев Н. Потенциальные этноконфликты в Казахстане и превентивная этнополитика. – Алматы, 1997. – 38 с.

References

- 1 Seidimbek A. Mir kazaxov. Etnokul'turologicheskoe pereosmyslenie. – Almaty: Rauan, 2001. – S. 6.
- 2 Katasonova L.N. Naselenie SUAR KNR v zarubejnoi istoriografii. – Alma-Ata: Gylym, 1990.
- 3 Janguttin B. Vynujdennye migrant v Kazakhstane v 1930-i gody: chislennost' i sostav // Otechestvennaya istoriya. – 2001. – №3. – S. 95-100; He also. Status i pravovoe polozhenie specpereselencev v Kazakhstane v 30-i gg. (po arxivnym materialam NKVD) // Otechestvennaya istoriya. – 2001. – №2. – S. 59-65; He also. Iz istorii migracionnykh processov v prigranichnykh raionax Kazakhstana i Sin'czyana v 1950-i gg. // Sayasat-Policy. – 2005. – №11. – S. 41-44.
- 4 Anthropological type of the Kazakhs of China (on anthropometric data for 1996) has some similarities with the ancient inhabitants of the / nomadic populations of Eurasia since the Bronze Age // Henkey G., Horvath I. Physical Anthropological Field Report and Comparative Research results on the Kazaks and Kirghiz from the People's Republic of China // International Journal of Central Asian Studies. – 1998. – Vol. 3. // URL: <http://ariets.files.wordpress.com/2009/03/3-08.pdf>
- 5 Kydyralina J.U. Etnichnost' i vlast' // Obshestvennye nauki i sovremennost' – 2008. – №5. – S. 120-128.
- 6 Il'in I. O russkom nacionalizme. Sb. statei. – M., 2006 (Cit. po: Kydyralina J.U. Etnichnost' i vlast' // Obshestvennye nauki i sovremennost'. – 2008. – №5. – S. 120-128).
- 7 Drobijeva L. Nacional'no-grajdanskaya i etnicheskaya identichnost': problemy pozitivnoi sovместимости cov // Rossiya reformirushayasya. – Vyp. 7. – M.: IS RAN, 2008. – S. 214-228.
- 8 Byrbaeva G. Central'naya Aziya i sovetizm: konceptual'nyi poisk evro-americkoi istoriografii. – Almaty: Daik-Press, 2005.
- 9 Oraltay Hasan. The Alash movement in Turkestan // Central Asian Survey. – Vol. 4. – Issue 2. – 1985. – C. 41-58.
- 10 Syroejkin K.L. Kazakhi v KNR: ocherki social'no-ekonomicheskogo i kul'turnogo razvitiya. – Almaty: Institut razvitiya Kazakhstana, 1994. – 118 s.
- 11 Kazakhskaya diaspora Mongolii: social'no-ekonomicheskoe polozhenie i migracionnye ustanovki. – Alma-Ata: KISI, 1993.
- 12 Resolution of the Cabinet of Ministers of Kazakh SSR № 711 "On the Procedure and Conditions of resettlement in the Kazakh SSR indigenous people, willing to work in rural areas, from other republics and foreign countries." November 18, 1991 // URL: http://kazakhstan.news-city.info/docs/sistemsp/dok_periyo.htm
- 13 Svanberg I. Kazakhi Kitaya. Kazakhskie bejency v Turcii. – Almaty: Sanat, 2005.
- 14 Mendikulova G.M. Istoricheskie sud'by kazakhskoi diaspory. Proisxojdenie i razvitie. – Almaty: Gylym, 1997.
- 15 Rakisheva B. Kazakhi v Rossii, russkie v Kazakhstane: social'no-demograficheskii aspekt // http://www.cessi.ru/fileadmin/user_upload/Rakisheva_BI_Kazakhi_v_Rossii_russkie_v_RK.pdf
- 16 Laitin D. Identity in Formation. The Russian-Speaking Populations in the Near Abroad. Cornell University press. Ithaca and London, 1998. – P. 155.
- 17 Kosmarskaya N. «Deti imperii» v postsovetskoi Central'noi Azii : adaptivnye praktiki i mental'nye sdvigi (russkie v Kirgizii, 1992-2002). – M.: Natalis, 2006.
- 18 Pål Kolstø. Territorialising Diasporas: The Case of Russians in the Former Soviet Republics // *Millennium*. – Vol. 28. – Issue 3 (1999). URL: <http://www.library.ualberta.ca/subject/politicalscience/index.cfm>
- 19 Moya Flynn. Reconstructing 'Home/lands' in the Russian Federation: Migration-Centered Perspective of Displacement and Resettlement // Journal of Ethnic and Migration Studies. – Vol. 33. – № 3. – April 2007. – Pp. 461-481.
- 20 Volkov V., Liguta T. Russkie Latvii v kontekste integracii latviiskogo obshestva // Diaspory. Nezavisimyi nauchnyi jurnal. – M., 2004. – № 3. – S. 218-250.
- 21 Laitin D. Identity in Formation. The Russian-Speaking Populations in the Near Abroad. Cornell University press. Ithaca and London, 1998. – P. 155.
- 22 Kasatkina N.V. Osobennosti adaptacii etnicheskix grupp v sovremennoi Litve // <http://ecsocman.hse.ru/data/982/798/1231/006.KASATKINA.pdf>
- 23 Elias N. Rol' SMI v kul'turnoi i social'noi adaptacii repatriantov iz SNG v Izraile. // URL: <http://demoscope.ru/weekly/2008/0329/analit04.php>
- 24 Savoskul M. Rossiiskie nemcy v Germanii: integraciya i tipy etnicheskoi samoidentifikacii (po itogam issledovaniya rossiiskix nemcev v regione Nurnberg - Erlangen) // URL: <http://demoscope.ru/weekly/2006/0243/analit03.php>
- 25 Savoskul M.S. Rosssieskie nemcy: obraz Germanii i integraciya v germanskoe obshestvo URL: www.demoscope.ru/weekly/2006/0251/analit02.php.101.
- 26 Kazakhskaya diaspora: problemy etnicheskogo vyjivaniya. – Almaty: Atamura, 1997.
- 27 Sautman B. Is Xinjiang an internal colony? // Inner Asia. – 2000. – Vol. 2. – № 2. – Pp.239-271.
- 28 Atli Altay. The Role of Xinjiang Uyghur Autonomous Region in the Economic Security // <http://www.usak.org.tr/dosyalar/dergi/pJtyaKQqGXj378DTsCNLZZbpRVLHfn.pdf>
- 29 Filosofiya Alash-Ordy – vchera i segodnya // Kazakhstanskaya pravda. – 2011. – 2 noyabrya.
- 30 Makuljan A. Polozhenie kazakhskoi obshiny v SUAR KNR // URL: http://iwep.kz/stariysite/images/document/Makuljan_SUAR.doc
- 31 Syroejkin K.L. Kazakhi Kitaya: problemy repatracii // <http://www.continent.kz/2000/16/22>

- 32 Hongyi Harry Lai. China's Western development Program: Its rationale, Implementation, and Prospects. *Modern China*, 2002; 28; 432- URL: <http://www.sagepublications.com>
- 33 WEI-WEI ZHANG. Ideology and Economic Reform Under Deng Xiaoping, 1978-1993. Graduate Institute of International Studies. – Geneva, 1996.
- 34 Goodman D. The Campaign to “Open Up the West”: National, Provincial-level and Local Perspectives // *The China Quarterly*, 2004. – Pp. 317-334.
- 35 Dru C. Gladney. *Dislocating China. Muslims, Minorities, and Other Subaltern Subjects*. Chicago, The University of Chicago Press, 2004.
- 36 Zukosky M. Reconsidering governmental effects of grassland science and policy in China // URL: http://jpe.library.arizona.edu/volume_15/Zukosky.pdf
- 37 Ethnic Minority Development Plan. Xinjiang Altay Urban infrastructure and environment improvement project. January 201. Xinjiang Altay Prefecture government // URL: <http://www.adb.org/projects/documents/xinjiang-altay-urban-infrastructure-and-environment-improvement-project-ethnic-mi>; <http://www2.adb.org/Documents/DMFs/PRC/43024-01-prc-dmf-draft.pdf>
- 38 Xinjiang Altay Urban Infrastructure and Environment Improvement Project Resettlement Plan for Buerjin County// http://216.109.65.20/Documents/Resettlement_Plans/PRC/43024/43024-01-prc-rp03.pdf
<http://www2.adb.org/Documents/Environment/PRC/43024/43024-01-prc-eiaab.pdf>
- 39 Gladney Dru. *Dislocating China: Muslims, Minorities, and Other Subaltern Subjects*. – Chicago: University of Chicago, 2004.
- 40 Hobsbaum E. *Nations and Nationalism since 1780: Programs, Myths and Reality*. – Cambridge University Press, 1992. – P. 4.
- 41 Larina E. Kazakhi v Rossii // *Rodina*. – 2004. – № 2. – S. 98-101.
- 42 Larina E., Naumova O. Sovremennoe religioznoe soznanie rossiiskix kazakhov i islam imamov // *Etnograficheskoe obozrenie*. – 2008. – №1. – S. 83-96.
- 43 Larina E., Naumova O. Narodnoe samoupravlenie kazakhov Orenburskoi oblasti // http://www.ia-centr.ru/archive/public_detailsfb68.html?id=127
- 44 Larina E. Kazakhskii aul na samarskoi zemle // *Etnosfera*. – 2006. – № 11. – S. 18-21.
- 45 Larina E., Naumova O. Migratsiya kazakhov v zapadnoi chasti rossiisko-kazakhstanskogo pogranch'ya // *Vestnik Evrazii*. – 2006. – № 4. – S. 32-47.
- 46 Maduanov S. Kazakhi v sostave Kokandskogo xanstva v pervoi polovine XIX v. // *Sbornik po voprosam istorii, arxeologii i etnografii*. – Alma-Ata, 1978.
- 47 Savin I. Uzbeki Ujnogo Kazakhstana: Vchera i segodnya // URL: <http://www.fergananews.com/article.php?id=6691>
- 48 Savin I. Etnichnost' kak factor povsednevnoi jizni v sel'skix raionax Ujnogo Kazakhstana // URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2009/4/sa25.html>
- 49 Koblandin K., Mendikulova G. Ozbekstandagy kazakhtardyn tarixy jane bugingi damuy.– Almaty: Atajurt, 2009.
- 50 Sovremennye etnokul'turnye processy v maxallyax Tashkenta. Pod red. Sh.Abdullaeva. - Tashkent: Fan, 2005. – 176 s.
- 51 Werner C., Barcus H. Mobility and immobility in a Transnational Context: Changing Views of Migration among the Kazakh Diaspora in Mongolia // *Migration Letters*. – Vol. 6. – № 1. – Pp. 49-62. – April 2009.
- 52 Diener A. Kazakhstan's Kin State Diaspora: Settlement Planning and the Oralman Dilemma // *Europe-Asia Studies*. – Vol. 57. – № 2. – 2005. – Pp. 327-348; He also. “One Homeland or Two: Territorialization of Identity and the Migration Decision of the Mongolian-Kazakh Diaspora,” Ph.D Dissertation. – Madison: The University of Wisconsin, 2003. – Pp. 140-340; Он же. Kazakhstan's Kin State Dilemma: Settlement Planning and the Oralman Dilemma // *Europe-Asia Studies*. – Vol. 57. – №2. – Pp. 327-348; He also. Problematic integration of Mongolian- Kazakh return migrants in Kazakhstan // *Eurasian Geography and Economics*. – 2005. – Vol.46. – № 6. – Pp. 465-478; He also. Homeland as Social Construct: Territorialization among Kazakhstan's Germans and Russians // *Nationalities Papers*, 2006. – Vol.34. – №2. – Pp. 201-235; Он же. Negotiating Territorial Belonging: A Transnational Social Field Perspective on Mongolia's Kazakhs // *Geopolitics*. – 2007. № 12. – Pp. 459-487.
- 53 Badikova E. Vstupitel'noe slovo mejdunarodnoi organizacii po migracii// *Polojenie oralmanov v Kazakhstane. Obzor 2006* // http://www.undp.kz/library_of_publications/files/6839-29831.pdf
- 54 Shodji U. Vstupitel'noe slovo Programmy Razvitiya OON // *Polojenie oralmanov v Kazakhstane. Obzor 2006* // http://www.undp.kz/library_of_publications/files/6839-29831.pdf
- 55 Kojaxmetov A., Asanbaev M. Vnutrennyaya migratsiya v Kazakhstane: v poiskax resheniya. –Almaty: ROO «Shanyrak», 2010. – S. 9.
- 56 Inkijekova M.S. Etnicheskaya elita kak istoriko-kul'turnyi fenomen // URL:// [http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0077\(04_02-2010\)&xsl=showArticle.xslt&id=a12&doc=/content.jsp](http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0077(04_02-2010)&xsl=showArticle.xslt&id=a12&doc=/content.jsp)
- 57 United by a love for the Motherland. Interview with the Deputy Chairman of the World Association of Kazakhs (WAC) T.Mamashevym // *Kazakhstanskaya Pravda*. – 2012. – October 11.
- 58 Правда о государственной границе Республики Казахстан. Под общей ред. К.К. Токаева. –Алматы: Жибек жолы, 2006. – 228 с.
- 59 Hirsch F. *Empire of nations. Ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union* // Cornell University Press. – Ithaca, 2005.
- 60 Janguttin B. Repatsiya sovetskix grajdan v Kazakhstan iz Sin'czyanya. //Kratkie ocherki istorii Kazakhstana.– Almaty, 2008. – S. 175-203.
- 61 Ablajei N.N. Masshtaby i posledstviya vozvratnoi migracii iz Kitaya v SSSR //URL: <http://hum.sbras.ru/kapital/project/modern/018.html>; He also. Repatsianty iz KNR v raionax osvoeniya celinnyx i zaleznyx zemel' // *Gumanitarnye nauki v Sibiri. Otechestvennaya istoriya*. – 2008. – №2. – S.104-106.
- 62 Atantaeva B. Prigranishnaye migracii v 1930-i gg.: masshtaby i xarakter// *Evraziiskoe soobshestvo: obshestvo, politika, kul'tura*. – 2007. – №2. – S. 125-130.

- 63 Janguttin B. Migracionnaya politika Kazakhstana i Rossii: popytka sopostavitel'nogo analiza // URL: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-329714.html>
- 64 Oralmany: realii, problem i perspektivy //URL: <http://zonakz.net/articles/9865>
- 65 OF «Agenstvo social'nyx texnologii «Epicentr». Analiticheskii doklad. Problemy socializacii oralmanov i sel'skix migrantov // URL: <http://www.zonakz.net/aticles/14025?mode=reply>
- 66 Poletaev D., Emisheva G. Oralmany: problemy integracii i adaptacii // Fond «Otkrytoe obshество» Iniciativa reformirovaniya mestnogo samoupravleniya i gosudarstvennyx uslug.. Akademicheskii rukovoditel' P. Kazmerkevich. – Budapesht, 2011. – S. 151-190.
- 67 Kasenov U., Jusupov S., Aitkaliev R., Mustafaev N. Potencial'nye etnokonflikty v Kazakhstane i preventivnaya etnopolitika. – Almaty, 1997. – 38 s.

ӘОЖ 94 (574)

К.А. Саркенова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: kla46@yandex.ru**В.В. Бартольд – Орталық Азия тарихнамашысы**

Василий Владимирович Бартольд бар ғұмырын түркілердің тарихын зерттеуге арнады. Оның еңбектері ішіндегі аса құндылары: «Моңғол кезеңіне дейінгі Түркістандағы христиандық туралы» (1894), «1893-1894 жылдары Орта Азияға ғылыми мақсатта жасалған сапардың есебі» (1897), «Жетісу тарихының очерктері» (1898), «Түркістан моңғол шапқыншылығы дәуірінде» (1898-1900), «Ежелгі заманнан XVII ғасырға дейінгі Арал теңізі мен Өмударияның төменгі бойы туралы деректер» (1902), «Түркістанды суландыру тарихына» (1914), «Түркістанның мәдени өмірінің тарихы» (1922), «Түркі-моңғол халықтарының тарихы» (1928), «Каспий аймағының мұсылман әлемі тарихында алатын орны», т.б. Осы және 1924 жылдан В.В. Бартольд еңбектерінде орын алған жеке ортаазиялық халықтарға арналған тарихи очерктер [мысалы, «Қырғыздар. Тарихи очерк» (1927), «Түрікмен тарихының очерктері» (1929), т.б.], сонымен қатар ғалымның түркітанудағы басты жетістігі – атақты оғыз эпосы – «Қорқыт Ата кітабының» түпнұсқадан (Дрезден қолжазбасы бойынша) орысшаға аударылуы, «1893-1894 жылдары Орта Азияға ғылыми мақсатта жасалған сапардың есебі» (1897) арқылы ғылыми ортаға таныстырылған Ташкент, Бұхара, Баку, т.б. қалаларында сақталған шығыс қолжазбалары, т.б. мәселелер аталмыш мақалада баяндалып өтеді.

Солтүстік Моңғолияда Орхон өзені алабынан табылған ежелгі түркі бітіг жазуларының ашылуы, оқу кілтін табуы әрі оқыла бастауы В.В. Бартольд үшін түркологияның тағы бір жаңа бағытына жол ашты. Оның Орхон ескерткіштерін VII ғасырдың соңы – VIII ғасырдың басында Шығыс және Батыс Азияда орын алған тарихи жағдайлармен байланыстыра түсіндіруі тарихнамада жаңа тақырыпты бастап берді. Сонымен бірге В.В. Бартольд бұл бітіг жазуларды түсіндіру үшін қосымша араб және парсы деректерін ғылыми айналымға енгізді. Ежелгі түркі ескерткіштері арқылы Қиыр Шығыс, Орталық және Алдыңғы Азияның бір-біріне тигізген өзара мәдени байланыстарын зерттеді. Батыс Еуропа мен Шығыс Азияның да бір-біріне ықпал еткен жақтарын қарай отырып, В.В. Бартольд XIX ғасырда Шығыстың әлі де айқын көрсетілмеген әлем тарихындағы рөлін анықтап алу мәселелеріне де назар аударуға шақырды. Міне, осы және тағы басқа мәселелер В.В. Бартольд еңбектері арқылы аталмыш мақалада жан-жақты қарастырылады.

Түйін сөздер: В.В. Бартольд, тарихнама, деректану, Орталық Азия, Түркістан, Каспий аймағы, Қорқыт Ата кітабы.

К.А. Sarkenova

V.V. Bartold as historiographer on the history of Central Asia

In this article you can see the main exploration of an outstanding scientists V.V. Bartold on the history of Central Asia. V.V. Bartold's talent and erudition enabled him to create a great number of scientific papers, mostly in Central Asia. These studies have defined the main direction of creativity V.V. Bartold: primary interest in the history of Central Asia.

V.V. Barthold was searching written sources on the history of Central Asia and their research, not only during their research trips. He is constantly working on manuscripts, paying considerable attention to this important aspect of source of all, what is the description of the manuscripts. In the process, he prepared a description of 518 manuscripts.

In addition to essays on individual peoples of Central Asia, V.V. Bartold published two review articles on the history of Central Asia. This is the "History of Turkish and Mongolian peoples" (a course of lectures delivered at the Kazakh pedagogical institute, published in 1928), and "History of the cultural life of Turkestan" (published in 1927). In the first of these articles is given a succinct overview of the history, mostly political, the peoples of Central Asia from ancient times to the XIX century. In the first of these articles is given a succinct overview of the history, mostly political, the peoples of Central Asia from ancient times to the XIX century, and communicated some information pertaining to the XIX century. Importance of this review is, first of all, that there V.V. Bartold summarized and compiled the results of his many years of research investigations in individual problems and periods of the history of Central Asia.

Keywords: V.V. Bartold, historiography, orientalist, oriental studies, the oriental source, Central Asia, Turkestan, Caspian Sea.

К.А. Саркенова

В.В. Бартольд как историк Центральной Азии

В этой статье анализируются основные работы В.В. Бартольда по истории Центральной Азии. Талант и эрудиция В.В. Бартольда позволили ему создать огромное количество научных работ, в большинстве по

Центральной Азии. Эти исследования определили главное направление творчества В.В. Бартольда: преимущественный интерес к истории Средней Азии.

В.В. Бартольд занимался поисками письменных источников по истории Средней Азии и их исследованием не только во время своих научных командировок. Он постоянно работал над рукописями, уделяя при этом немалое внимание такой важной стороне источниковедческой работы вообще, какой является описание рукописей. В процессе работы он подготовил описание 518 рукописей.

Кроме очерков, посвященных отдельным народам Средней Азии, В.В. Бартольд опубликовал две обзорные работы по истории Центральной Азии в целом. Это «История турецко-монгольских народов» (курс лекций, прочитанных студентам Казахского высшего педагогического института в 1926 – 1927 учебном году, издана в 1928 г.) и «История культурной жизни Туркестана» (издана в 1927 г.). В первой из этих работ дан сжатый обзор истории, в основном политической, народов Средней Азии с древних времен до XIX в., а также сообщаются некоторые сведения, относящиеся к XIX веку. Значение этого обзора состоит, прежде всего, в том, что в нем В. В. Бартольд подытожил и обобщил результаты своих многолетних исследований по отдельным проблемам и периодам истории Средней Азии.

Ключевые слова: В.В. Бартольд, историография, восточные рукописи, Средняя Азия, Туркестан, Каспийское море.

Василий Владимирович Бартольд 1869 жылдың 3(15) қарашасында Санкт-Петербург (Ресей) қаласында орыстанып кеткен неміс отбасында дүниеге келген. Әкесі жағынан ата-бабасы Балтық жағалауынан шыққан, ал шешесінің арғы атасы лютерандық пастор Ресейге Гамбургтен қоныс аударған. Әкесі биржа мақлелері қызметінде болған. Сондықтан отбасының материалдық жағдайы В.В. Бартольдқа балалық және жасөспірім шағында жан-жақты гуманитарлық білім алуына, әсіресе ежелгі классикалық және басты батысеуропалық тілдерді жетік меңгеріп, кейін мектеп жасынан қызыққан тарих мамандығын таңдауына мүмкіндік берген [1, 14].

В.В. Бартольд бар ғұмырын түркілердің тарихын зерттеуге арнады және оның ішінде түркі және моңғол халықтары тарихын зерттеудегі нәтижелі болғаны, әсіресе екі кезең – 1892 – 1899 және 1925 – 1930 жылдар. Бірінші кезеңде ғалым моңғол империясының алғышарттары мен оның салдарын, оғыз эпосының қалыптасу уақытын, алғаш оқыла бастаған Орхон жазбаларының тарихнамалық маңызын ашуды мақсат еткен. Сонымен бірге В.В. Бартольд осы аралықтағы өзінің рецензиялық еңбектерінде ғылыми зерттеулердің методологиясы мен әдістеріне қатты көңіл бөлген. XX ғасырдың алғашқы екі он жылында автор алға қойған осы мақсаттары шеңберінен шыға қоймай, керісінше, оларды жаңа, тың мәліметтермен толықтырып отырған. 1920-жылдары зерттеу нысанын хронологиялық жағынан кеңейтіп, мәселені жан-жақты қарастыруының басты себебі автордың отыз жыл бойы түркі және моңғол халықтары тарихына қатысты деректерді жинап, елеп-екшеп, қорытынды еңбек түрінде оқырманға жеткізуі еді. Ұзақ жылдар зерттеген тарихи фактілерінің синтезі автордың бұрынғы оқиғаларды қайта қалпына келтіруі арқылы,

демек түркілердің тарихын жүйелі де жинақы беруінен байқалады.

В.В. Бартольдтың шынайылығын оның өмір бойы зерттеген Орталық Азияны өте жақсы көруінен де байқауға болады. Оны В.В. Бартольдтың кез келген зерттеуін оқи отырып, көз жеткізуге болады. Ал өзің зерттеп отырған нысанды жақсы көрмей, оны терең ұғыну мүмкін емес екені әрбір ғылыми қызметкерге аян секілді. Ғалымның бұндай даралығын оның А.С. Пушкиннің азиялық асып-тасқан байлық туралы жазған мақаласына берген жауабынан да көруге болады. «Арзрумға саяхат» шығармасында А.С. Пушкин «азиялық ғажайып байлық» деген сөздің мағынасы жоқ деген еді: «Бұл мәтел шамасы крест жорығы заманында пайда болған болуы керек, өз қамалдарының жалаңаш қабырғалары мен емен орындықтарынан басқаны бұрын көрмеген байғұс рыцарьлар алғаш рет қызыл диван, түрлі түсті тастармен көмкерілген қанжарларды көріп естері шыққан болуы керек. Қазір оның орнына “азиялық қайыршылық, азиялық шошқалық”, т.б. сөздерді ғана айтуға болады, ал асқан байлық, әрине, тек Еуропаға тән» [2, 404]. В.В. Бартольд А.С. Пушкинге жауап ретінде «Пушкин қателесті; “азиялық ғажайып байлық” деген сөз крест жорықтары заманынан да ежелгі және ол кейінгі латын әдебиетінде (*Asiatica luxuria*) де кездеседі; мен оны Августиннің (б.з.б. V ғасыр) «*De civitate Dei*» (III, 21) кітабынан ұшыраттым; бұл сөз одан да бұрынғы ескерткіштерде де кездесуі мүмкін. Ежелгі заманда азиялық асқан байлық сөзі азиялық деспотизм түсінігімен тығыз байланыста айтылған; өз елінің бар байлығын емін-еркін пайдаланған деспот ең бай да ең жоғары лауазымдағы грек немесе италиялық қалалық республика азаматының қолы жете бермейтін керемет байлыққа ие

болған. “Ұлы патша”, яғни Парсы патшасы гректер үшін материалдық молшылықтың рахатына бөленудің символына айналған. Түркияның басқа еуропалық елдерге қарағанда кедей болғанына қарамастан Пушкин заманында түрік сұлтанының қолында да еуропалық билеушілерде жоқ мол байлық жинақталған» дейді.

Әрі қарай ғалым «асқан байлықтың ажырамас бөлігі» кедейшілік екенін, Ыстанбұл мен Тегеранда асқан байлықтың қасында кедейшіліктің де бар екенін Пушкин байқауы тиіс еді, – деп жазады. Эрзерум және тағы сол секілді әлемдік сауда жолдарынан алыс қалған елдерде, мысалы, Бұхара әмірі мен Хиуа ханының сарайларының сән-салтанатты өміріне тіпті сай емес Орта Азияның көзге бірден ұратын кедейшілігі – әлемдік саудадағы бұрынғы орнын жоғалтқан кедей елдің көрінісі ғана. Тарихи білімі терең болмаса да ортағасырлық Батыс Еуропаның мұсылман әлеміне, ал өз заманында мұсылман әлемінің Батыс Еуропамен салыстырғанда өте кедей болғанын Пушкин өзіне ғана тән талант-түйсігімен ұғынған. Бірақ Пушкин, әрине, бұл құбылысты кеңінен талдауды өзіне мақсат етпеген. Әрі ең талантты деген жазушының өзі мәдени-тарихи мәселелерді шешуге міндетті емес, бұл күрделі жұмыспен қарапайым ғана ғылыми қызметкер айналысуы тиіс. «Арзрумға саяхат» еңбегі баспадан шыққанда Қазан академиялық мектебі өз қызметін енді ғана бастаған-ды. Оның алға қойған басты мақсаты Еділ төңірегіндегі мұсылман мәдениеті мен Еуропа ықпалы арасындағы күрес мәселесі, яғни Бұхара мен Хорезм әсерінің қазіргі заманда орыс әкелген еуропалық мәдениетке ауысуы немесе Еділ бойы татарларының ортаазиялық мұсылман шәкірттерден ағартушыларға тіпті кейбір жағдайларда экономикалық жағынан өз руластарын қанаушыларға айналуы болды. ХҮІІІ ғасырдың ортасында мәнсіз құртыла салған Қазан ғылыми шығыстану ілімі әлі толық қалпына келген жоқ. Сонымен бірге, егер ұмытпасам, 1925 жылы Н.Н. Фирсов ұсынған Қазан университетіне гуманитарлық ғылымдарды қайтару мәселесі де шешілген жоқ. Кезінде азиялық та, еуропалық та ықпалда болған Еділ бойы ғылыми тұрғыдан дәйекті түрде әлі зерттелетініне сенімдіміз, – деп жазады [2, 404-405]. Яғни В.В. Бартольд ұлы ақынға берген өз жауабында асқан байлық пен кедейшіліктің қатар жүретінін әрі Ұлы Жібек жолы жылдары гүлденіп, дамудың ең шарықтау шегіне жеткен Азия елдерінің кейін мұхит, темір жолдары дамыған

замандарда артта қалуының кейбір себептерін барынша объективті талдап көрсетуге тырысады.

В.В. Бартольдтың Орталық Азия және Қиыр Шығыстың тарихына қатысты түркі және моңғол халықтары мен олар құрған мемлекеттер жөніндегі еңбектерінің ғылыми мәні ешқашан өз өзектілігін жоғалтпайды. Олардың ішіндегі аса құндылары: «Моңғол кезеңіне дейінгі Түркістандағы христиандық туралы» (1894), «1893 – 1894 жылдары Орта Азияға ғылыми мақсатта жасалған сапардың есебі» (1897), «Жетісу тарихының очерктері» (1898), «Түркістан монғол шапқыншылығы дәуіріндегі» (1898 – 1900), «Ежелгі заманнан ХVІІ ғасырға дейінгі Арал теңізі мен Әмударияның төменгі бойы туралы деректер» (1902), «Түркістанды суландыру тарихына» (1914), «Ұлықбек және оның заманы» (1918), «Түркістанның мәдени өмірінің тарихы» (1922), «Қырғыздар. Тарихи очерк» (1927), «Түркі-монғол халықтарының тарихы» (1928), «Түрікмен тарихының очерктері» (1929), «Каспий аймағының мұсылман әлемі тарихында алатын орны», т.б.

1924 жылдан кейін В.В. Бартольд жеке ортаазиялық халықтарға арналған тарихи очерктер сериясын бастайды. Онда басты назарда этностық және мәдени аспектілерді ұстағаны байқалады. Кейін бұл очерктер Орта Азияның бірқатар кеңестік республикаларының тарихын жазуға негіз болды. Бірақ 1926 жылы ғалым өз мақсатын тек очерктермен ғана шектемеді; сол уақытта ол бірінші рет ғылыми тұжырымның жоғарғы сатысына негізделген, яғни түркі тілдес халықтар тарихының күрделі процесін жазуға талпыныс жасады. Онда тіл жағынан бір-біріне жақын, бірақ экономикалық жағынан әртүрлі халықтардың ең кем дегенде екі мың жылда әлеуметтік, саяси және мәдени даму сатыларынан дербес өтіп, нәтижесінде Еуразия құрлығының түрлі бөліктерінде тұрақты ұлттық және мемлекеттер құруымен аяқталуын қарастырды.

В.В. Бартольдтың түркологиямен айналысуына түрткі болған тағы бір тарихи ескерткіш ол студенттік жылдары өзі аудармасын бастаған атақты оғыз эпосы – Қорқыт Ата кітабы (Китаб-и Деде Коркут). 1894 – 1904 жылдары ол бұл «Кітаптың» түпнұсқадағы (Дрезден қолжазбасы бойынша) төрт тарауын шағын алғы сөзімен орысшаға аударды [3, 236-377]. 1922 жылдың мамырында ғана бұл еңбектің толық аудармасын бітіріп, өзі басқарған А.М. Горький атындағы «Әлем әдебиеті» баспасына ұсынды,

бірақ ол автордың тірі кезінде шығып үлгермеді. А.Ю. Якубовский В.В. Бартольдтың аудармасына ғылыми да, көркемдік те шеберлік тән деп жазады: В.В. Бартольдудың удалось так перевести этот памятник народного творчества, что даже самый искушенный и строгий читатель получит подлинное наслаждение и почувствует аромат кочевой жизни и кочевого быта.

Деректер туралы терең білім мен оны түсіну, ескерткіштің фольклорлық ежелгі бастауын табуға, түркі тілдес ортада қалыптасқан халық тұрмысының тарихын қайта құруға ұмтылыс, яғни тарихи жайды сипаттау, кей жағдайларда эпостың хронологиялық мәселелерін шешу – бұлардың барлығы В.В. Бартольдтың алғашқысы 1895 жылы, ал соңғысы 1930 жылы жарық көрген төрт мақаласында көрініс тапқан.

Әсіресе ғалымның оғыздық (түрікмен, қазақ, т.б. түркі тілдес халықтардың аңыздарында сақталған) Қорқыт Ата туралы деректің түп бастауының бір екендігін дәлелдеуі маңызды. Сырдарияның төменгі ағысын мекендеген ерте ортағасырлық түркілер, сонымен бірге бұл эпостық циклдің соңғы қалыптасуы орын алған Кавказдағы XI – XV ғасырлардағы этномәдени және саяси жағдайлар сипатталған бұл «Кітапты» бір ғана автордың шығармашылығы деу дұрыс болмас, оны толық бір мектептің рапсодтары мұраға қалдырған шығармашылық деп түсіну керек деген тұжырымы қазіргі күні де өз маңызын жоғалтпаған.

В.В. Бартольдтың «Қорқыт Ата кітабына» атты зерттеуін кейінгі толқын В.М. Жирмунский және А.Н. Кононов сияқты ғалымдар өте жоғары бағалады. Олар: «Работы В.В. Бартольда и его учеников создали прочное научное основание для исторического и фольклорного истолкования огузского эпоса. Исследования турецких, немецких, итальянских ученых, опубликованные в большом числе за последнее двадцатилетие, шли по тем путям, которые в свое время проложил В.В. Бартольд», – деп жазды [3, 8].

Солтүстік Моңғолияда Орхон өзені алабынан табылған ежелгі түркі бітігі жазуларының ашылуы, оның оқу кілтінің табылуы әрі оқылуы (1889 – 1894) В.В. Бартольдтың өзі отыз жыл бойы берілген түркологияның тағы бір жаңа бағытына жол ашты. Оның Орхон ескерткіштерін VII ғасырдың соңы – VIII ғасырдың басында Шығыс және Батыс Азияда орын алған тарихи жағдайлармен байланыстыра түсіндіруі тарихнамадағы бұндай жаңа тақырыпқа қалам тартқан алғашқы (1897 жыл) еңбек болды.

Бірақ бұл ескерткішті алғаш оқып, аударғандардың оқиғаларды хронологиялық жүйелеуде жіберген қателіктерін В. Банг және И. Маркварт жөндегеннен кейін В.В. Бартольд та аталмыш мақаласы мен тағы да басқа еңбектерінде деректерді салыстырып қайта оқу арқылы (1899 жыл) фактілер мен оқиғаларды бір сұрыптап шығады.

В.В. Бартольдтың бұл жұмыстарының қорытындысы осы ежелгі түркілер ескерткішінің Орталық Азия тарихына қатысты басқа да деректер арасында алатын орны, түрлі деректерде берілген оқиғаларды синхрондауы, бітігі жазуларды зерттеудің әртүрлі аспектілерін айқындауы болды. Сонымен бірге В.В. Бартольд бұл бітігі жазуларды түсіндіру үшін қосымша араб және парсы деректерін ғылыми айналымға енгізе отырып, арабтар жаулап алғанға дейінгі Орта Азияның тарихын эпизодтардан гөрі оқиғаларды тұтас беру арқылы сипаттауға тырысты. Орхон жазуларына арналған алғашқы еңбегіне қосымша этнографиялық материал В.В. Бартольдтың 1906 жылы жазған шағын мақаласы болды. Онда В.В. Бартольд ежелгі түркі ескерткіштерінде орын алған есептеу жүйесі, Шығыс Түркістандағы ұйғыр диалектісіне қатысты мәліметтерді айтады.

В.В. Бартольд 1926 – 1927 жылдардағы өз дәрістерінде Орхон тақырыбына қайта оралады; өткен үш онжылдықта ғалым Орта және Орталық Азияның тарихына қатысты деректерді зерттеудегі жаңалықтарды қарастыра отырып, бұл ескерткішті қайта бағалауға тырысады. Ғалым 1926 жылы: «Орхонские надписи... представляют совершенно исключительное явление в истории граничивших с Китаем кочевых государств домонгольского периода», – деп жазады [3, 9]. Бірақ ескерткішті жоғары бағалай отырып, оны тарихнамалық тұрғыдан түсіндірудің қиындықтарынан қашпауды ұсынады: «Бұл жазулардың лингвистикамен қатар тарих үшін де маңызы зор. Қытай деректерін VIII ғасырда түркілердің өздері қалдырған мәліметтермен толықтыруда бұл жазбалардың алатын орны ерекше. Дегенмен, Дания лингвисті Томсеннің бұл жазбаның оқу кілтін ашқаннан бергі отыз жылда орын алған пікірталастар мен талдаулар әлі толастаған жоқ. Тілді білмей тұрып, колда бар аудармаларды тарихи дерек ретінде пайдалану көп жағдайда қате тарихи тұжырымдарға әкелетінін жоққа шығаруға болмайды».

Ежелгі түркі ескерткіштері арқылы Қиыр Шығыс, Орталық және Алдыңғы Азияның бір-

біріне тигізген өзара мәдени байланыстарын көруге болады, демек ғылымда қалыптасқан қағидаттар қайта қарауды қажет етеді деген В.В. Бартольдтың кезінде айтқан пікірі қазір де өз өзектілігін жойған жоқ: «До последнего времени существовало мнение, будто мир дальневосточной культуры почти не подвергался западному влиянию, что Монголия и жившие в ней народы подвергались только влиянию китайской культуры... Наиболее веский довод против этого мнения – существование как у турок VIII в., так и у монголов в XIII в. алфавитов переднеазиатского происхождения» [4, 24-25].

Батыс пен Шығыстың мәдени байланыстарын азиялық ойкуменнен іздеу мәселелері де В.В. Бартольдтың назарынан тыс қалмады. Оған 1892 жылы баспадан алғаш шығып, 1914 жылы толықтырылған еңбегінің сюжеті дәлел. 1924 жылы П. Пельоға жазған жауабында ол былай дейді: «Для культурной истории не только Востока, но и Европы представлял бы интерес факт, что европеец XIII в., притом не духовного звания, мог... наравне с мусульманами быть членом китайских ученых учреждений» [5, 10].

Батыс Еуропа мен Шығыс Азияның бір-бірімен байланыстарын қарай отырып, В.В. Бартольд XIX ғасырда Шығыстың әлі де айқын көрсетілмеген әлем тарихындағы рөлін анықтап алу мәселелеріне назар аударуды ұсынды. Әр жылдары бұл мәселеге қайта-қайта оралған ғалым: «Шығыс тарихын әлем тарихына қатысты пәндерге қосу, яғни жалпы тарихи еңбектерге қолданылатын талаптарды Шығыс тарихына да пайдалану керек», – деп жазады. Яғни В.В. Бартольд үшін «Шығыс пен Батыс арасында айырмашылық жоқ»; дегенмен деректану мен тарихи сын тұрғысынан алғанда Еуропа тарихы мен Шығыс тарихында айтарлықтай елеулі айырмашылықтар болғаны анық. Сондықтан ол алғашқы еңбектерінде, әсіресе түркі халықтары тарихына байланысты жазған сын-пікірлерінде әдістемелік мәселелерге қаты көңіл бөлді. Әлем тарихын түсіндіруде де, «Шығысты жазуда да Еуропа тарихына тән ғылыми әдістерді қолдану қажет» деген тезисі «Орта Азия түркі халықтарының тарихы туралы он екі дәрісте» жақсы көрініс тапқан. Аталмыш дәрістер 1927 жылы түрікше, 1935 жылы немісше, ал 1945 жылы француз тілдерінде жарық көрді. Алғаш бұндай еңбекті жасау туралы ойлар ғалымға 1890 жылдың соңы – 1900 жылдың басында Каён, Аристов, Грумм-Гржимайло, Шаванн еңбектеріне жазған сын-

пікірлерін жазу барысында келген. Бірақ біраз жылдан соң ғылымның, оның ішінде деректанудың жағдайы бұл жобаға қайта оралуға себеп болды. Хұндар туралы де Гроттың, половцыларға қатысты Маркварттың (XX ғасырдың 20-жылдары) еңбектеріне арнап жазған пікірлерінде ғалым өз назарын бұрын онша аудармаған, Еуразия далалары көшпелілерінің өзіне де күрделі түйіні көп тарауларына тоқталуға мәжбүр етті.

Батыс Еуропаға 1922 жылғы сапарында В.В. Бартольд Лондон университетінің ұсынысымен King's College-де Орталық Азияның түркі-моңғол тайпаларының тарихына арналған алты дәрісті ағылшын тілінде оқиды. Негізгі мазмұны «Орта Азия көшпелілері, олардың өткені мен бүгініне» арналған бұл баяндама 1923 жылы 27 наурызда ағылшынша Лондонда, Король антропология институтында, одан кейін дәрістер курсына қосымшалар ретінде 1924 жылы Бакуде оқылды. Бұл дәрістері арқылы ғалым түркі халықтарына арналған еңбектеріне тағы да аумақты үлесін қосты.

1926 жылдың ақпанында В.В. Бартольд түркологтардың Бакуде өткен Бүкілодақтық бірінші съезіне қатысып, «Түркі халықтары тарихын зерттеудің қазіргі жағдайы мен алдағы міндеттері» атты баянамасын жасайды. С.Ф. Ольденбургтың бағасы бойынша бұл баяндама «түркі халықтарының өткенін және біздің қаншалықты ол мәселеден алыс екенімізді көрсетті. Ол өзінің қысқа да нұсқа баянамасында түркі халықтары тарихының қазіргі білім деңгейіндегі толық картинасын сипаттады әрі түркологияның бұл саладағы жақын міндеттерін көрсетіп берді». Сол жылы Түркия үкіметінің ұсынысымен В.В. Бартольд Ыстанбұл университетінде оқылуы тиіс түркі халықтары тарихына арналған дәрістерінің толық курсы аяқтап шықты. В.В. Бартольд: «бірақ курс университетте оқу процесі аяқталған маусымда ғана дайын болды, сондықтан дәрістерімізді бұл мәселеге қызығушылық танытқан барлық тындармандар алдында оқыдық. Барлығы он екі болған бұл дәріс ортаазиялық халықтардан өздерін түркілер деп бірінші атаған халықтың VI ғасырдан қазіргі заманға дейінгі тарихын қамтыды. Менің атымнан бұл дәрістерді Венгрияда білім алған жас ғалым Рагиб Хулуси оқыды. Сонымен бірге ол осы дәрістер курсының екінші бөлімін аударды (бірінші бөлімді Ғылым академиясы арасында танымал, башқұрттан шыққан Ахмед Заки Уалиди аударды). Дәрісті оқу барысында мен

де қатысып, әр дәрістен кейін өзіме қойылған сұрақтарға жауап бердім», – деп жазады.

Ыстанбұлдан кейін В.В. Бартольд 1926 – 1927 жылдары Ташкентте түркі және моңғол халықтары тарихына қатысты тағы алты дәріс оқиды (1928 жылы баспадан шыққан). Оған Ыстанбұлда оқыған дәрістері толықтырылып, Орта Азия көшпелілері тарихына қатысты «Он екі дәрісінде» қамтылмаған тың мәліметтер енгізілген. Қазақ және қырғыз халықтары тарихына, Ресейдің көршілес елдермен байланысына көбірек мән беріліп, орыс саяхатшыларының көшпелі халықтар тарихына байланысты мәліметтері келтіріледі. Бұл дәрістерінде ғалым отырықшылыққа көшкен түркі халықтары тарихына тоқталмайды.

В.В. Бартольд «Түркістан моңғол шапқыншылығы дәуірінде» еңбегіне бұрын орыс тіліне аударылмаған әрі оған дейін ғылыми айналымға енген қолжазбаларды пайдаланып, оны осы еңбектің Кіріспесіндегі «Деректер» бөлімінің «Моңғол дәуіріне дейінгі кезең» тарауында арнайы жеке қарастырады. Қосымша айтар болсақ, негізгі ғылыми бағыты – Орталық Азия тарихы мен тарихи географиясы болғандықтан В.В. Бартольдқа бұрын Ресей оқырмандарына таныс емес жазба деректерді алғаш рет орыс тілінде ғылыми айналымға енгізуге тура келген. Мысалы, В.В. Бартольдтың 9 томдық шығармаларының 8-томына оның орыс тіліне алғаш аударылып, ғылыми айналымға енгізген араб, парсы және түркі жазба деректері енгізілген. В.В. Бартольд өз

зерттеулері арқылы Орталық Азияның ортағасырлық тарихының алғаш рет сенімді ғылыми іргетасын қалағанын айту керек. Академик И.Ю. Крачковский оның еңбектері туралы былай деген еді: «В анализе первоисточников он был непревзойденным мастером... он не только умел открывать и привлекать новые материалы, но даже из тех источников, которые побывали в руках многих первоклассных ученых, он искусно извлекал не замеченные никем детали и давал новое освещение в целом» [6, 5]. Ғалым өзі қолжазбалармен жұмыс істей отырып, одан алған ләззатын былай бейнелейді: «при чтении рукописей часто испытываешь такое же наслаждение пионера, открывающего новый мир, как при производстве раскопок на месте старых городов» [6, 5]. «Шығыс әдебиеті» редакциялық коллегиясы ғалымның еңбектерін баспаға дайындауда Орта Азия мен Шығыс Түркістан тарихына қатысты жазылған 47 мақаланың 17-сін 9 томдық шығармалардың 8-томына енгізген. Әрине, В.В.Бартольдқа дейін де Ресейде мұсылман Шығысының жазба деректерін В.В. Вельяминов-Зернов, Н.В. Ханыков, В.В. Григорьев, Н.И. Веселовский, В.Г. Тизенгаузен, В.Р. Розен секілді ғалымдар өз еңбектерінде пайдаланды. Олардың еңбектері Ресей шығыстану ғылымының деректану саласының іргесін қалады. Дегенмен, шығыстануда олар тарихи ескерткіштерді жан-жақты толық қамтыса, ал В.В.Бартольд нақты бір білім саласына (мысалы, әдебиет, тарих, философия, т.б.) қатысты деректерді зерттеуімен ерекшеленді.

Әдебиеттер

- 1 Петрушевский И. Академик В.В. Бартольд (биографическая справка) // Бартольд В.В. Сочинения. Т.1. – М., 1963. – 763 с.
- 2 Бартольд В.В. Азиатская роскошь // Бартольд В.В. Сочинения. Т.4. – Москва, 1966. – 497 с.
- 3 Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов // Бартольд В.В. Сочинения. Т.5. – М., 1968. – 759 с.
- 4 Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории тюркских народов // Бартольд В.В. Сочинения. Т.5. – М., 1968. – 759 с.
- 5 Кляшторный С. Предисловие к 5-му тому // Бартольд В.В. Сочинения. Т. 5. – М., 1968. – 759 с.
- 6 Бартольд В.В. Сочинения. Т.8. – М., 1973. – 725 с.

References

- 1 Petrushevski I. Academic V.V. Bartold (biographicheskaya spravka) // Bartold V.V. Sochinenia. T.1. – Moskva, 1963. – 763 s.
- 2 Bartold V.V. Aziatskaya roskosh // Bartold V.V. Sochinenia. T.4. – Moskva, 1966. – 497 s.
- 3 Bartold V.V. Raboty po istori i filologiyi tyurkskikh i mongolskikh narodov // Bartold V.V. Sochinenia. T.5. – Moskva, 1968. – 759 s.
- 4 Bartold V.V. Dvenadsat lektci po istori tyurkskikh narodov // Bartold V.V. Sochinenia. T.5. – Moskva, 1968. – 759 s.
- 5 Klyashpornyi S. Predislovie k 5-mu tomu // Bartold V.V. Sochinenia. T.5. – Moskva, 1968. – 759 s.
- 6 Bartold V.V. Sochinenia. T.8. – Moskva, 1973. – 725 s.

ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

ӘОЖ: 929.5

Т. Омарбеков

Тарих ғылымдарының докторы, профессор,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: talas_1948@mail.ru

Ежелгі Ыстылар

Мақалада қазіргі қазақ тайпасы Ыстылардың ортағасырлық этникалық тамырлары қарастырылған. Аталған тайпада жаңа рулардың пайда болуындағы тарихи мұра рөлі ғылыми түрде негізделеді. Автор өз пікірін ғылыми, ауызша, фольклорлық деректер негізде жан-жақты дәлелдейді. Бұл айтылғандардың барлығы келесі қорытындыға әкеледі: қазіргі Ысты тайпалық одағы өз тарихи бастауын, басқа қазақ тайпалары сынды, ортағасырлық түрік тайпаларынан алады. Автор деректерді келтіре отырып, Ыстылар Шапырашты және Ошақтыларымен жақын, ағайындас екенін негіздейді. Ысты тайпасын жүйелі зерттеу арқылы қазіргі Ыстылар Ұлы жүздің басқа он негізгі руларымен қатар ежелгі Үйсіндер (б.з.б. III ғ.) басқарған конфедерацияға кіргені туралы тұжырымға келтіреді. Сонымен қатар Ысты тайпасы Ұлы жүз сұлтандары, билері мен құрметті қазақтарының алдыңғы қатарынан көрінді. Үйсіннің шөбересі болған Бөйдібектің немересі Ысты есімді тайпа басшысы туралы халық аузындағы бізге жеткен шежірелік нұсқаулығында өте баса айтылғаны осы. Ыстының ежелгі көшпелілері төңкеріске дейін Іле, Шу, Талас және Арыс жазығын мекендеген. Автор 1868 жылғы ауылшаруашылық санақ мәліметі бойынша 7314 шақты үйді құраған деген дәйектемелерді келтіреді. Бұл мөлшермен 40 000 астам адам.

Түйін сөздер: Ысты, Бактияр, тайпа, Ұлы жүз, шежіре, қазақ, т.б.

Талас Омарбеков
Древние Ыстинцы

В статье рассматриваются средневековые этнические корни современного казахского племени Ысты. Научно обосновывается историческая преемственность происхождения новых родов в данном племенном образовании. Автор всесторонне доказывает свою точку зрения на основе как научных, так и устных, фольклорных источников. Все это приводит читателя к нижеследующему выводу: что современное племенное образование Ысты, как и другие казахские племена свои исторические основы берет от средневековых тюркских племен. Автор обосновывает это с помощью источников которые показывают, что Ысты наиболее близки родственными узами к родам Шапырашты и Ошақты. Системное изучение истории племени Ысты приводит к выводу о том, что современные Ысты наряду с другими основными родами Старшего жуза входили в конфедерацию родов, возглавляемую древними уйсунями (III в. до н.э.). Племя ысты фигурирует также в первом списке султанов, биев и почетных казахов Старшего жуза. О древности племени убедительно свидетельствуют устные народные генеалогические предания, согласно которым родоначальник племени по имени Ысты являлся внуком Байдибека, который сам был правнуком легендарного Уйсун — прародителя всего Старшего жуза. Традиционные кочевки племени Ысты в дореволюционный период находились в долинах рек Или, Чу, Талас и Арысь. Автор приводит факты, что по сельскохозяйственной переписи в 1868 г. население племени Ысты составляло около 7314 домов, то есть более 40 000 людей.

Ключевые слова: Ысты, Бактияр, племя, Ұлы жүз, генеалогия, казах и т.д.

Talas Omarbekov
Ancient Ystinets

The article discusses on the medieval ethnic roots of the modern Kazakh tribe Ysty. Scientifically substantiated historical continuity of the origin of a new birth in the tribal formation. Author comprehensively proves his point of view based on both scientific-oral, folkloric sources. All of this leads the reader to the following conclusion: that the modern tribal formation Ysty like other Kazakh tribes take their historical foundations from medieval Turkic tribes. The author justifies, and gives sources, which shows that Ysty family closely ties to the genera Shapyrashty, and

Oshakty. The systematic study of the history of the tribe Ysty leads to the conclusion that modern Ysty along with ten other major clans of the Great Horde were a confederation of labor, led by ancient Uysun (III c. BCE). Tribe ysty was also on the first list of the sultans, and honorary biys Kazakhs of the Great Horde, where for the first time indicated and its two main divisions: oyyk and tik. The antiquity of the tribe strongly suggest oral folk genealogical legends, according to which the founder of the tribe was named Ysty Baidibek grandson, who was a great-grandson of the legendary Uysun - the progenitor of all of the Great Horde. Traditional tribal migrations Ysty in pre-revolutionary period were in the river valleys, Chu, Talas and Aris. The author cites that the Agricultural Census evidence in 1868, the population of the tribe Ysty was about 7314 homes. Which means more than 40,000 people.

Keywords: Ysty, Baktiyar, tribe, Uly juz, geneology, kazakh, etc.

Ысты тайпасының шығу тарихы шежірелік деректерде әбден шатастырылған. Шежіре бойынша Бәйдібектің ұлы Жалманбеттің алғашқы әйелі Жұпардан Шапырашты туған болса, ал екінші әйелі, Жұфардың сіңлісі Қарашаштан Ошақты туады да, Ысты болса жоғарыдағы Жұфарға ілесіп келген қызметші кәнізак Сыландыдан өмірге келген. ХУІІІ ғасырда өмір сүрген Қазбек бек бұл тарихты шежіреге сүйеніп, төмендегіше баяндайды: «...Ол бір уғил тұғипты. Онинг аты Жауатар икен. Силанды киши келин хизметчи болғандықтан ба, әйтеур инисине өте жағимды болған. Оны тұстастары ұнатинқырамай салпыитектеу деп Исты, Исты хатун атандирған. Сондиқтан да одан туған тұқым Исты аталип кеткен»[1]. Алайда халық арасына кең таралып кеткен ел аузындағы осы әңгімеде айтылғандардың бәрінің дәлмедәл шындық екеніне оны қайталап айтып отырған Қазбек бектің өзінің де онша сене қойматындығы аңғарылады. «Бәлким, ... Истины Жауатарға қойлған жанама ат деуге әбден келетин сияқты. Ал менинг ишимнинг бүрип тұрғаниндай, бұл шишемизге имес, Жауатарға қойлған ат ақ болса деймин» [2]. Осындай орынды күдікпен қатар, Қазбек бек әйел атынан рулық ата болып таралатындардың да бар екендігін ескерте кетеді.

Ысты тайпасының шежіресі төмендегіше тарқатылады: «...Силанды, Истыдан туған Жауатардан үш бала қалған. Олар Оиқ, Тилик, Сизик. Бұл үшеунинг әкеси Нұртайға дейн Жауатармен арасинда 29 ата бар. ...Олардинг шин аты Қосмағамбед, Достмағамбед, Сыдиқ. Ал Оиқ, Тилик, Сизик аттары Бәйдібек бай инши бергенде салған ини. Инди рулар солай аталип кетти. Оиқ төрт ата болған. Қизилкүрт, Көкшекөз, Сәйтек, Ауызсүген. Сонғисы аузы үсинген дегеннен алинған болса керек. ...Ал Тилик тұхмы Истик, Мұса, Байқонгүр. Исиқтан Тасжан, Исжан. Мұсадан төрт бала Ақмантай, Қамеш, Айтбай, Истек. Ал Дулат Сиқимнинг Аққойлы, Қарақойлисимен шатастырип жүретин Истининг Аққойлы, Қарақойлисы Камештинг Құралай деген ұғлининг балалары. Үш

Истининг биразы Оиқпиз дейдидағы, инди бир-сипрасы Истимиз деседи. Ал шининда атасина қарай айтилатин қазақ болса, онда олар Жауатар болар иди. ...Ал икинши бир деректе Исти Жауатардинг жанама аты, Ошақтиға ұқсап тұрсин деп атапты деген қауесетте бар» [3].

ХУІІ-ХУІІІ ғасырларда қолданыста болған осы келтірілген мәліметтер, басқа, кейіннен түрлі аңыздар негізінде толықтырылған қазақ шежірелеріне қарағанда тарихи шындыққа, яғни Ысты тайпасының қалыптасып біткен кезеңіне жақындау тұрғандықтан ортағасырлардағы осы тайпаның өткенін біршама шынайы көрсете алады деп ойлаймыз. Әрине бұларда да ішін-ара бұрмалаушылықтар орын алған. Осындайда айта кеткен жөн, кейінгі ХІХ-ХХ ғасырларда белгілі болған шежірелер Ысты тарихын басқаша көрсетуге бейім. Белгілі шежіреші Зайыр Сәдібеков Ыстының шығу тарихын шежірелік деректер негізінде төмендегіше сипаттайды: «Ысты Жанас деген Ойсылдың баласынан туған. Оның шешесі Қоңырат – Мелде бидің қызы Жұпар бәйбіше. Ол кісі өте реңді екен. Таза киініп, иіс майды үзбей пайдаланып, кербез жүргендіктен келін-абысындары тікелей атын атамайтын салтпен «Сыланды ене» атап кетіпті. Хан Жәнібек Ойсыл балаларының барлығын дерлік өлтіріп, олардың ауылын қырғынға ұшыратқанда, Жұпар бәйбіше өзінің Ысты деген баласын аман алып қалып, қырғыннан қашып құтылады да, соңына ерген адамдармен көп сандалып жүріп Бәйдібек байдың қол астына барып паналайды. Хан қаһарынан қорыққан әйел Бәйдібекке тиеді де, баласын Ойсылдың ұрпағы деуге қауіптеніп, Үйсіл Бәйдібектің баласы дейді. Бәйдібек пен Сарыбәйбіше Сыландыға күн қатары қарап, баласына үйдің отын жақтырып қояды. Бала ұдайы ыс-ыс болып жүргендіктен Ысты атанып кетеді. (Қазақта жанама атты көбінесе жеңгелері немесе келіндері қойған)» [4].

Бұл аңызда ішін-ара тарихи шындықтың негізі бар екендігін мойындауға тура келеді. Өйткені ол ХУІІ ғасырдан бері түрлі үлгіде халық арасында айтылып келе жатқан аңыз. Ал

енді Ыстыдан өрбіген ұрпақтың таратылуы туралы мәселеге келер болсақ, жоғарыда Нұр-тайдан тараған Ойық, Тілік, Сызық үшеуінің соңғысы, яғни Сызығы кейінгі шежірелерде түсіп қалған, мүлде кездеспейді. Бұл үшеуінің есімдеріне байланысты шежіре деректері былай дейді: «Олардың аты Қосмағамбет, Достмағамбет, Сыдық. Ал Ойық, Тилик, Сизик аттары Бәйдібек бай инши бергенде салған ини. Инди ұрулар солай аталып кетті» [5]. Осы айтылғандар түгелдей шындықты білдіреді деп айтуға болмаса да, Ойық, Тілік, Сызық деген есімдердің рулық таңбалар негізінде шыққандығы рас тәрізді. Мұны олардың таңбаларынан да байқай аламыз.

Шежірелер бастауындағы аталар халық жадында сақталмағандықтан, осы аталған этнонимдер рулық таңбаларға байланыстырылып шығарылған деп айтуға негіз бар. Қазақ шежіресі қайта жасалған ХҮІ ғасырда шынында да Қосмағамбет, Досмағамбет және Сыдық деген тарихи тұлғалардың өмір сүрулері әбден мүмкін. Өйткені Ойық атанып жүрген Қосмағамбет ХҮІІІ ғасырдың соңында және ХІХ ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген әйгілі Бөлітік шешеннің тоғызыншы атасы. Бұл шежіре былай таратылады: Ойықтан (Қосмағамбеттен) Зорбай (Ауызсүсіген), одан Бәйгелді, одан Қосай, одан Малай, одан Сүйіндік, одан Өтеген, одан Сабдалы, одан Әлмен, одан Бөлітік [6]. Алайда Қосмағамбет, Досмағамбет және Сыдық деген кісілердің ХҮІ ғасырда өмір сүрулері мүмкін екендіктерін мойындасақта, олардың қосалқы есімдермен Ойық, Тілік және Сыдық аталғандарына күмәнмен қараймыз. Өйткені соңғы үш этнонимнің әкесі делінетін Ысты есімі ҮІІІ ғасырда-ақ айтыла бастаған ғой. Қосмағамбет, Досмағамбет және Сыдық деген кісілерден ары қарайғы Ысты атаға дейінгі шежірелер әбден шатастырылғандықтан және ежелден келе жатқан Ойық, Тілік, Сызық этнонимдерінің қашан шыққандары айқын болмағандықтан, шежірешілер оларды жоғарыда аталған үш кісінің қосалқы аттары ретінде тіркеп жіберген деп ойлаймыз.

Тағы бір айта кетер мәселе, бұрынғы шежірелерде осы үш қосалқы есім қатар аталса да, кейінгілерде әңгіме тек Ойық пен Тілік туралы ғана болады. Мысалы, белгілі этнограф Х.Арғынбаев жинаған шежірелерде Ойықтан төрт бала – Есім, Малай, Таз, Құлانشы тараса, ал З.Сәдібековтың жинаған шежірелері бойынша жоғарыда Қазбек бекте көрсетілген төрт бала қайталады. Шежірешілер Тілік ұрпағын

таратуды да шатастырып алған. Мысалы, Х.Арғынбаев жинаған шежірелерде Тіліктен де төрт бала – Тазша, Сексен, Қоңыр, Жырымсыз, Ақмолда тарайды (ал Қазбек бекте үш бала, және олардың есімдері басқаша болып келеді. Оны біз жоғарыда атап көрсеттік) [7]. З.Сәдібеков жинаған шежірелердегі Тілік балаларының аттары тағы да Қазбек бекте аталған есімдерге сәйкес келеді. Бірақ мұнда Ыстық, Мұса, Байқоңырмен бірге төртінші болып Қоңқас аталады. Мұнда Қоңқас артық берілген дегенді айта алмаймыз. Өйткені, шежіре бойынша одан бүкіл Ыстыға ұран болған Жауатар батыр тарайды [8].

Жауатардың Ыстыға жауынгерлік ұран болуы бұрын жауға иісі Үйсінге ортақ ұранмен «Бақтиярлап» шабатын Шапыраштылардың 1745 жылы Сапы-Саты, Қарқара аймағында қалмақтарға қарсы алғаш рет «Қарасайлап» шабулары себеп болды. Бұл мәселені Қазбек бек түсіндіреді [9]. Осы оқиғадан кейін Ыстылар да өздерінің жауынгерлік ұрандарына түзету жасап, жауға «Жауатар» ұранын көтеріп аттанатын болды. Біздің есебіміз бойынша Жауатар батыр Жалайыр Қадырғали бидің заманында, әйгілі Қарасай батырдан бұрын өмірден өткен, жауға «Бақтиярлап» аттанған Ысты тайпасының батыры. Бүкіл Үйсін әруағына сиынатын Ежелгі Бақтияр батыр Ыстының 33-ші атасы. Ал Ысты батыр Жауатар батырдың 30-шы атасы. Оның ерлігіне тәнті болған кейінгі Ысты-Тілік туыстары ХҮІІІ ғасырдың 50-ші жылдарынан бастап Жауатар есімін өздеріне жауынгерлік ұран етіп алды. Бұған дейін Ошақты Саңрақ батырдың қол астында әрқашан да Ошақтылармен бірге «Бақтиярлап» соғысқан Ыстылыр енді «Жауатар» деп ұрандады.

Өкінішке орай, Ойық пен Тіліктің әкелерінен бастап тарайтын 29 атаның көпшілігінің ұмыт болуы және Ысты құрамын кірмелердің толықтырулары шежіре деректерін әбден шатастырған. Кірме дегеннен шығады, Ысты шежіресін жинастырған профессор Х.Арғынбаев мынадай ескерту жасаған еді: «Аңыз бойынша Ысты ішіне сырттан келген алты татар жігітің бірі – Қоңыр руынан қыз алып, Тілікке сіңген. Ал қалған бесеуі Бұрылдай өзенінің бойына орнығып «Қыбырай-Бестерек» атанып, Ысты ішіне сіңіп кеткен деседі» [10]. Бестерек руы тармағы Дулаттың Шымырының құрамында да, ал Қыбырай батырдан тарайтын ұрпақ осы Дулаттың Жаныс руы құрамында да кездеседі. Айта кетер бір жайт, Бестеректер Дулатқа да кірме ру болып табылады [11], және жоғары-

дағыдай, Қазаннан келген бес татар жігіті туралы аңызды осы Дулат Бестеректері де айтады. Осының өзі бұл мәселе негізінде тарихи шындық жатқанын көрсетеді. Сонымен қатар Тіліктің рулық тармағында Құралайдан тарайтын Аққойлы және Қарақойлы аталарының кездесуі де еріксіз ойландырады. Мұндай аталар Дулаттың Сиқымында да бар емес пе? Осындайда кім кімге кірме? - деген сауал еріксіз туындайды. Егерде ежелгі Дулулардың және оның Сиқым рулық бұтағының тарихының әріді жатқанын ескерер болсақ, Аққойлы және Қарақойлы аталарының кейбір рулық аталарының Сиқымнан Ыстының Тілігіне ауысқанын аңғаруға болады. Өйткені Қарақораз немесе Қораз, Рүстем, Әжі, Наурызбай Томай тәрізді аталар Сиқымның Қарақойлы рулық бұтағында да, Ыстының Тілік рулық бұтағында да кездесе береді [12]. Осыған байланысты профессор Х.Арғынбаев: «Түрікмендердегі Аққойлы, Қарақойлы рулары осы Дулаттан барса керек» деген қорытынды жасаған болатын [13].

Деректерді салыстыра қарастырғанда Ыстының тым ертеректе, YIII ғасырдың орта шенінде Шапыраштымен(Шапрашпен) және Ошақтымен (Ошақпен) замандас болғанын аңғарамыз. Біздің ойымызша, Ыстының шын аты Жауатар деген сөз шындықты бейнелей алмайды. Мұндай пікірдің қалыптасып кету себебі аталмыш батыр есіміне руының қосақталып айтылып, «Ысты Жауатар» аталып кетуінен болған. Ыстыдан Жауатарға дейін 29 ата өмірден өткенін жоғарыда шежірелік деректер негізінде екі рет атап кеттік. Бұл мәліметтер бойынша Тілік Жауатар батыр XYI ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген тарихи тұлға болып шығады. Бүгінгі Ысты тайпасының тарихи тамырларының ерте ортағасырларда жатқанын қытай деректері растап отыр.

Түргеш қағанаты тарихынан кандидаттық диссертация қорғаған, қытай тіліндегі деректерді түпнұсқадан оқитын қандасымыз Әлімғазы Дәулетқан осы аймақты мекендейтін Таң империясы құрған әкімшілік мекемелеріне тоқтала келе, төртінші мекеменің «Екі өгіз уели мекемесі – **Ысты Тон шор ұлысы**(бөліп көрсеткен біз – Т.О.) мекендеген бүгінгі Шинжяңның Бұратала ауданына қарасты Бұратала өзені бойында құрылды», - деп жазады [14]. Бұл Түргеш(Сарыүйсін) қағанаты әлі құрылмаған кездегі жағдай еді. Алайда осы деректен алғашқы Ыстылар ұлысын Тон деп аталатын шордың басқарғанын аңғара аламыз. Ал енді Ыстыларды басқаратын мекеменің «екі өгіз»,

дәлірек айтар болсақ екі оғыз аталуы осы тайпаның екі бөліктен тұруына байланысты болса керек. Мұның өзі сонымен қатар Ыстылардың ертеректе Оғыздар одағында болғандығын да аңғартатындай.

Ә.Дәулетхан Таң жылнамаларын талдай келе, Түргештер күшейген YIII ғасырдың алғашқы жартысындағы оның құрамына енген «Он оқ бүдүн елінің» шығысындағы Дулу бірлестігінің бес тайпаларын атап көрсетіп, осы реттегі үшінші тайпаны «Ысты – (Ше шы ти) Тон шор ұлысы – Бұратола – өзені аңғарында» орналасы деп жазады [15]. Мұндағы «Тон» осы тайпа көсемінің аты болса, ал «шор» ұлыс билеушісі ретіндегі оның лауазымы. Айта кетер бір нәрсе, кезінде бұл мәселеге алғаш рет көңіл бөлген қытайдағы белгілі қазақ тарихшысы Нығмет Мынжан осы айтылғандарды анықтап берген еді. Одан мынадай жолдарды оқимыз: «Бес тайпалы Дулаттан құралған сол қанат тайпаларының билеушілері «шор» деп аталды. ...Шор – осы адамның лауазымы» [16]. Ол жоғарыда айтылғандарды нақтылай түсіп, «Ысты тайпасы Іле өзенінің шығыс алқабы мен қазіргі Бұратала өңірін мекендеп, қос өзен аймағына қарасты болған», - деп атап көрсетеді [17]. Қытайдағы ежелгі жылнамаларды аударған бауырларымыз бұған толықтырулар жасап, «Екі өгіз – ШУАР-дағы Арасан ауданы мен Бұратала қаласынан өтіп Ебінор көліне құятын Бұратала өзені және Бұратала қаласының ежелгі аты», - деп жазады [18]. Бұлардан шығатын қорытынды – алғашқы Ыстылар ұлысын Тон деген кісі басқарған. Тіптен «Ысты» деп жүргеніміз осы, YII-YIII ғасырларда өмір сүрген Тон шордың өзі болуы да мүмкін. Халық шежіресінде мұның бәрі қамтыла қоймаған ғой.

Ыстылардың бұрындары Іледен шығысқа қарай орналасқандары туралы әңгіменің де жаны бар деп ойлаймыз. Н.Аристов Ыстылар Жетісу аймағына Дулаттардан бұрын келген тәрізді, олар алғаш Қаңлылармен бірге жүрсе керек, өйткені Ыстының рулық таңбасы Қаңлыға жақын дегенді айтады [19]. Жалпы алғанда Оғыздардың да ежелгі Қаңғайлар (Қаңлылар), кейіннен Телелер мекендеген аймақтан шыққандары белгілі. Бұл мәселені нақтылай түскен белгілі шежіреші Зайыр Сәдібекұлы былай деп жазады: «...Аласапыран бір заманда олар(Ыстылар-Т.О.) Қаңлының Байқоңыр деген атасының ықпалында болғаны байқалады. Себебі Тіліктің бір атасы «Байқоңыр» деп аталады. Шәкәрім қажының «Ысты Қаңлыдан шыққан» деуіне осы жағдай себеп болса керек»

[20]. Шәкәрімнің осылай деп айтқаны рас [21]. Қаңлы шежіресі бойынша Қаңлыдан Қоғам би, одан Бұлақбай би, одан Алтай би, одан Қожай би, одан Байқоңыр мен Байтерек. Ал Ысты шежіресінде Байқоңыр Тіліктің төрт баласының бірі [22]. Біздің есебіміз бойынша Байқоңыр ХҮІ ғасыр басында өмір сүрген адам болса керек. Оның ұрпақтары өзбек, қарақалпақ және қазақтың Арғын тайпасы арасына таралып кеткен [23].

Айта кеткен жөн, Ысты тайпасының Ойық және Тілік бұтақтарының тарихын талдағанда зерттеушілер Тілікке көбірек назар аударады. Мысалы, профессор С.Аманжолов қазақ руларының таңбаларын талдағанда Тілік руын Ыстының өзімен және Қаңлымен қатар қойып, оны жеке көрсеткен [24]. Мұнда Ойық руы туралы мүлде айтылмайды. Мұның себебі, Тіліктің рулық таңбасының Қаңлыдан айнымауында және дәл осы көсеу таңбасының бүкіл Ысты тайпасына рулық таңба ретінде қабылданып кетуіне байланысты болса керек. Тіліктердің рулық таңбасының Қаңлымен бірдей екендігін 1889 жылы М.Гродеков байқады [25]. Ал 1925 жылы М.Тынышбаев бұл таңбаны жатқан көсеу түрінде көрсетті [26]. Профессор С.Аманжолов 1959 жылы [27], және Қытайдағы қазақтың білгір ғалымы Н.Мыңжан 1987 жылы бұл таңбаның тік тұрған көсеу түрінде екендігін тағы да растады [28]. Жалпы ғалымдар арасында Тілікке де, Ыстыға да көсеуден басқа рулық таңба қосақталған емес. Рас, М.Тынышбайұлы Ыстыда көсеумен қатар шылбыр рулық таңбасының да қатар қолданыста болғандығына көңіл аударған еді.

Әдебиеттер

- 1 Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-түқыйаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. - Алматы, 2008. - 73 б.
- 2 Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-түқыйаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. - Алматы, 2008. - 74 б.
- 3 Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-түқыйаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. - Алматы, 2008. - 74 б.
- 4 Сәдібеков Зайыр. Қазақ шежіресі. - Т.: Өзбекстан, 1994. - 48-49 бб.
- 5 Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-түқыйаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. - Алматы, 2008. - 73-74 бб.
- 6 Елтүтқа. Ел тарихының әйгілі тұлғалары. - Астана, 2001. - 176-177 бб.
- 7 Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. -130 б.
- 8 Сәдібеков Зайыр. Қазақ шежіресі. -Т.: Өзбекстан, 1994. - 49 б.
- 9 Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-түқыйаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. – Алматы, 2008. - 74 б.
- 10 Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. - 130 б.
- 11 Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. -115, 117 бб.
- 12 Салыстырып қараңыз: Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. - 116,130 .
- 13 Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы, 2000. -116 б.
- 14 Әлімғазы Дәулетхан. Түреш қағанаты. Монография. Бірінші кітап. – Алматы, 2005. - 44 б.
- 15 Әлімғазы Дәулетхан. Түреш қағанаты. Монография. Бірінші кітап. – Алматы, 2005. -38 б.
- 16 Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы, 1994. - 42 б.
- 17 Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы, 1994. - 122 б.
- 18 Ұлы Түрік қағанаты. Қытай деректері мен түсініктері. - Үрімжі, 2006. - 549 б.
- 19 Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. - С. 404-405.

Ыстыларда Тіліктер беделінің жоғары екендігін осы рудан шыққан Жауатардың күллі Ыстыға ұран болуы да айқындай түседі. Кезінде «Қазақ Совет Энциклопедиясына» Ысты тарихы туралы мақала дайындаған, осы тайпа тарихына тиянақты талдау жасаған зерттеуші Қожабекұлы Байұзақ Албани былай деп жазған еді: «...Алғашқы жазба дерек Ыстының Тілік тармағы жайында Фахредин Мұбаракшахтың «Тарихында» айтылады. Бұл дерекке қарағанда, Ысты өзге тайпалармен қатар 13 ғасырда қазақ жерінде Шу мен Талас бойын мекендеп, 15 ғасырда Қазақ хандығының құрамына енген, содан кейін өзге тайпалармен араласып, біраз бөлігі Іленің сол жағалауын қоныстанды» [29]. Тегінде Ыстылардың батысқа, Жетісу аймағына қарай жылжулары 766 жылы Түргеш қағанатындағы билікті шығыстан келген Қарлықтардың басып алуымен байланысты болса керек. Ал Қарлықтарды Ұйғырлардың батысқа ығыстырғандары тарихи деректерден белгілі. Жетісу жеріне осы тұста қоныстанған, және Дулулардың (Дулаттардың) рулық таңбаларын қабылдаған бұрынғы Басмылдар, кейінгі Арғулар (Арғындар) тәрізді Ыстылардың бір бөлігін құрайтын Ойықтар өздеріне туыстас Дулаттар арасында біртіндеп олардың рулық таңбасын қабылдады. Ойықтың көсеумен қапталдасқан көз таңбасы тарих сахнасына осылай шықты.

Тарихтың талай қырғынынан аман қалған Ысты тайпасы 1868 жылғы санақта 7314 түгінді құрады. Бұл дегенің 40 000-нан астам адам деген сөз. Ортағасырлардан бастау алатын Ысты тайпасы тарихының кейбір тұстары міне осындай.

- 20 Сәдібеков Зайыр. Қазақ шежіресі. - Ташкент: Өзбекстан, 1994. -49 б.
- 21 Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Астана, 2008. - 72 б.
- 22 Сәдібеков Зайыр. Қазақ шежіресі. - Ташкент: Өзбекстан, 1994. - 49, 56 бб.
- 23 Қазақ ру-тайпаларының тарихы. Т.ХІІ: Қаңлы. – Алматы, 2008. - 596-601 бб.
- 24 Аманжолов С.Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алматы, 2001. - 14 б.
- 25 Гродеков Н.И. Киргизы и каркиргизы Сыр-Дарьинской области. – Т. 1. - 4-7 бб.
- 26 Тынышпаев М.История казахского народа. – Алматы, 1993. - 106-108 бб.
- 27 Аманжолов С.Вопросы диалектологии и истории казахского языка. - А., 2001. -14 б.
- 28 Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. – Алматы, 1994. - 42 б.
- 29 Қожабекұлы Байұзақ Албани. Тарихи таным:тайпалар, рулар, жер жұтқан қалалар. – А., 1994. - 279 б.

References

- 1 Shapyrashty Qazbek Bey Tauasaruly. Tup-tuqiyannan ozime sheyin. Shezhire, Estelik. -A., 2008. – 73-b.
- 2 Shapyrashty Qazbek Bey Tauasaruly. Түп-tuqiyannan ozime sheyin. Shezhire, Estelik. -A., 2008. – 74-b.
- 3 Shapyrashty Qazbek Bey Tauasaruly. Түп-tuqiyannan ozime sheyin. Shezhire, Estelik. -A., 2008. – 74-b.
- 4 Sadibekov Zaiyr. Qazaq shezhiresi.-T.: Ozbekstan, 1994.-48-49 bb.
- 5 Shapyrashty Qazbek Bey Tauasaruly. Түп-tuqiannan ozime sheyin. Shezhire, estelik. -A., 2008. - 73-74 bb.
- 6 Eltutqa. El tarihinynng öygili tylfalary. -Astana, 2001. -176-177 bb.
- 7 Argynbaev H., M. Muqanov, Vostrov V. Qazaq shezhiresi haqynda. - A., 2000. -130 b.
- 8 Sadibekov Zaiyr. Qazaq shezhiresi. - T.: Ozbekstan, 1994.-49 b.
- 9 Shapyrashty Qazbek Bey Tauasaruly. Түп-tuqiyannan ozime sheyin. Shezhire, estelik. -A., 2008. - 74 b.
- 10 Argynbaev H., M. Muqanov, Vostrov V. Qazaq shezhiresi haqynda. - A., 2000. - 130 b.
- 11 Argynbaev H., M. Muqanov, Vostrov V. Qazaq shezhiresi haqynda. - A., 2000. - 115, 117 bb.
- 12 Salystyryp qarangyz: Argynbaev H., M. Muqanov, Vostrov V. Qazaq shezhiresi haqynda. A. 2000. - 116.130.
- 13 Argynbaev H., M. Muqanov, Vostrov V. Qazaq shezhiresi haqynda. - A., 2000. - 116 b.
- 14 Alimgazy Daulethan. Turesh qaganaty. Monograph. Birinshi kitap. - A., 2005. - 44 b.
- 15 Alimgazy Daulethan. Turesh qaganaty. Monograph. Birinshi kitap. - A., 2005. - 38 b.
- 16 Myngzhan N. Qazaqyng qysqasha tarihy. - A., 1994. - 42 b.
- 17 Myngzhan N. Qazaqyng qysqasha tarihy. - A., 1994. - 122 b.
- 18 Uly Turik qaganaty. Qytai derekteri men tusinikter. Yrimzhi 2006. - 549 b.
- 19 Aristov N. Zаметki ob etnicheskom sostave tyurkskikh plemen i narodnostey i svedeniya ob ikh chislennosti. – 404-405 bb.
- 20 Sadibekov Zaiyr. Qazaq shezhiresi. - T.: Ozbekstan, 1994. - 49 b.
- 21 Qudayberdiuly Sh Түрік, qyrgyz-qazaq һәм handar shezhiresi. Astana-2008. - 72 b.
- 22 Sadibekov Zaiyr. Qazaq shezhiresi. - T.: Ozbekstan, 1994. - 49, 56 bb.
- 23 Qazaq ru-taipalarynyng tarikhy. T.HІІ: Qangly. - A., 2008. - 596-601 bb.
- 24 Amanzholov S.Voprosy dialektologii i istorii kazakhskogo yazyka. - A., 2001. - 14 b.
- 25 Grodekov N.I. Kirgizy i karkkirgizy Syr-Dar'inskoy oblasti. – Т. 1. - 4-7 bb.
- 26 Tynyshpayev M.Istoriya kazakhskogo naroda. - A., 1993. - 106-108 bb.
- 27 Amanzholov S.Voprosy dialektologii i istorii kazakhskogo yazyka. - A., 2001. - 14 b.
- 28 Myngzhan N. Qazaqyng qysqasha tarihy. - A., 1994. - 42 b.
- 29 Qozhabekuly Bayuzaq Albani. Tarihi Tanym: taypalar, rular, zher zhutqan qalalar. - A., 1994. -279 b.

УДК: 930:81

Т. Омарбеков

Тарих ғылымдарының докторы, профессор,
өл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің
Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: talas_1948@mail.ru

Ежелгі Албандар

Аталған мақалада «Албан» этнонимі ежелгі түрік сөзтіркесі деп сарапталынған. Албан тайпалық бірлестігінің негізі аталған мемлекеттің этникалық саласы ретінде Юебан мемлекетінен бастау алатындығы дәлелденген. Автор қазақ шежіресін басқа зерттеушілердің ғылыми-тарихи салыстырмалық жұмыстарына негізде зерттейді. Зерттей келе, қазіргі Албандар ежелгі түрік тайпасының Орталық Азияда пайда болған ұрпақтары деп қорытынды жасаған. Албан этнонимі Еуразия аумағында тереңінен тамыр алып жатқан тайпа екендігі дәлелденген. Деректерге байланысты Албан тайпасы түрік тілді тайпадан тараған қазіргі түрікмен, қарақалпақ, өзбек, қазақ ортасында бар. Бұл аумақта түрік этникалық Албан қайдан пайда болды деген сұраққа жауап береді. Албандар туралы дерек б.з.д. IV ғ. жергілікті халықтардың оқиғаларында кездескен. Қытай жазбаларында Албан тайпасының генеологиясы ортағасырлық және ежелгі Албан аттары, антропоним Албандары деген тұжырымға келген. Ал ауызша жеткен деректерді ең бірінші Ш. Уәлиханов Аристов жазбасы бойынша Албандардың басшылары Жарықшақ, аты аңызға айналған Бәйдібекұлы дейді Албандар ұзақ жылдар бойы қалмақтардың шабуылынан кейін сақталынып көбейді. Автор 1889 жылғы санақ бойынша Албандардың саны 15 мың үйге жеткен деген деректерді келтіреді.

Түйін сөздер: Албан, Юебань, тайпа, ұлы жүз, шежіре, қазақ, т.б.

Т. Омарбеков
Древние албанцы

В статье анализируются истоки происхождения этнонима «Албан» как древнетюркские словосочетание. Доказано что племенные образование албанцев свои основы берут от государство Юебань как составляющие этнической структуры данной страны. Автором изучаются на историко-сравнительном анализе казахские шежиры с другими работами ученых исследователей. Системное изучение истории племени Албан приводит к выводу, что современные албанцы являются потомками древнетюркских племенных образований Центральной Азии. Доказано, что этноним Албан который распространился по территории Евразии, имеет общие корни в истории. Автор дает источники, которые показывают, что племя Албан как тюркоязычное племя до сих пор существует среди казахов, киргизов, узбеков, каракалпаков и туркмен. Делается попытка ответить на вопрос, когда появилась на этой территории тюркская этническая общность, для которой «албан» было самоназванием. Во всяком случае в источниках Албаны известны в связи с событиями четвертого века до н.э. и, следовательно, являются автохтонным населением края. Основываясь на ряд китайских источников автор перечислил генеологию племени Албан и приходит к выводу, что древние и раннесредневековые личные имена - антропонимы Албани являются тюркскими. По устным родословным, впервые записанными Ч.Валихановым и Н.Аристовым, родоначальником Албанов является Жарыкшақ, сын легендарного Байдебека. Албаны, несмотря на то, что они были завоеваны калмыками, на долгое время сохранились и смогли умножиться. Автор приводит факты, что в 1889 году численность Албанцев составляла больше 15 тысячи домов.

Ключевые слова: Албан, Юебань, племя, старший жуз, генеология, казах и т.д.

Т. Omarbekov
Ancient albanians

Author analyzed the sources of origin of the ethnonym "Alban" as the ancient Turkic word combination. It is proved that the tribal education of Albanians from their foundations are taking the state Yueban as one of the constituent ethnic structure of the country. The author studied on Kazakh genealogy history-comparative analysis with other works of scientist's researchers. The systematic study of the history of the tribe Alban leads to the conclusion that modern Albanians are the descendants of the Ancient Tribal Education Central Asia. It is proved that the ethnonym Alban which has spread across Eurasia have common roots in history. The author justifies, and gives sources that indicate that the tribe Alban as a Turkic tribe still exists among the Kazakhs, Kyrgyz, Uzbeks, Turkmen and Karakalpak. He attempts to answer the question, when they appeared on the territory of the Turkic ethnic group to which the "Albanians" was self-designation. In any case, the sources Albanians are known in connection with the events of the fourth century BC and, therefore, are the indigenous population of the region. Based on the number of Chinese sources the author listed the genealogy of the tribe Alban and concluded that the ancient and early medieval

personal names - anthroponomy Alban are Turkic. According to oral genealogies, for the first time and recorded Ch.Valikhanov, N.Aristov, founder of Alban is Zharykshak, legendary Baydebek's son. Albanians despite the fact that they were conquered by the Kalmyks long-lasting and able to multiply. The author cites that in 1889 the number of Albanians were more than 15 thousand homes.

Keywords: Alban, Uieban, tribe, uly zhuz, genealogy, kazakh, etc.

Албан тайпасының ежелгі шығу тегі туралы әртүрлі тарихи көзқарастар бар. Оның арғы тамырын біздің заманымызға дейін өмір сүрген Йүрпан еліне дейін апаратын тарихшылар да баршылық. Қытайдағы қазақ тарихына қатысты ежелгі жылнамаларды өзіміздің тілімізге аударған қытайлық қазақ бауырларымыз Йүрпанды қытай ғалымы Юй Тэйшанның аварлармен шатастыратынын, ал Томашектің «оны түрік тілдеріндегі жапан дала деген мағынадағы «ябан» сөзімен қатысты деп қарайтынын», Аристовтың «Чубань» атауымен байланыстыратынын, Бақыт Еженханұлының «Албан» деп көрсететінін атап айтады [1]. Біздің ойымызша соңғы ғалым ежелгі «Юебань» этнониміне байланысты еңбегінде нақтырақ дәлелдеп берді [2]. Қытай зерттеушілері синолог Го Шиляңның сөздігіне сүйеніп, бұл атауды Йүрпан деп алып отыр [3].

Ал енді Албандардың арғы отаны осы Йүрпан елі туралы Қытай деректерінде не жазылған дегенге тоқталалық: «Йүрпан елі Үйсіннің солтүстік батысында... Олардың арғы аталары асылында ғұндардың Теріскей Ғүн тәңірқұтына қарасты ұлыстан еді. Хән (Қытай-Т.О) әулетінің арбалы-аттылар сеңүні Доу Шян қуа соққылап Теріскей ғүн тәңірқұтын Жин-уей (Алтай-Т.О) тауынан батысқа Қангуға(Қаңғаларға-Т.О) қарай асырғанда олардың үріккен еліне ілесе алмаған аш-арық адамдары Күсәннің солтүстік аймақтарын мекендеп қалды. Бұлар 200 мыңдай адам еді. Игілігіндегі жері мыңдаған ли келетін... Бұлардың тұрмыс салты және тілі қаңғалардікімен бірдей болды. Ал олардың адамдары өздерін хулардың қай-қайсысынан таза ұстайтын еді. Олар шаштарының ұзындығын қас сызығына дейін теңестіріп қиып, оның үстіне тортасы айырылған сармай жағу арқылы жылтыратады. Әр күні үш мәрте жуынып ауыз шайқайды...» [4].

Қазақстандық зерттеуші Ю.А.Зуев Қытай жылнамаларын зерттеген синологтардың еңбектеріне сүйене отырып, Йүрпан(ол бұл елді Юебань деп атайды) еліне қытайлық қолбасшылардың түтқиылдан және әртүрлі жолдармен шабуыл жасап, олардың «шаньюйін үш мың лиден астам жерге дейін қуғындап, киіз үйлерін өртеп, он адамды, яғни басшыларын жерге

тірідей көміп, ханшасының қолына кісен салып, думанды айғай шумен кейін оралғандарын» жазады. «...Қатты қорыққан шаньюй, киіз киімдеріне оранып, және қорқыныштан тыныс ала алмай, Усундер жеріне қашып кетті» [5]. Мұнан аңғаратынымыз, ежелгі Йүрпан елі қытайлықтардың ата жауы болған. Әрине, Қытай сияқты үлкен елмен көрші болу оларға оңай тие қойған жоқ. Олар Солтүстік Қытай мемлекеттерімен жауласып ғана қоймай, елшілік қатынастар да орнатты. Тіптен олармен жужандарға қарсы әскери одақ құрып, келісімі шарттар да жасады [6].

Осы Йүрпан елін, Қытай жылнамаларын алғаш рет қазақша сөйлеткен Нығмет Мыңжан Иобан мемлекеті деп атайды. Оның түсіндіруінше «батысқа қарай босқан һүндер алдымен үйсін жеріне келген, одан соң қаңлы еліне ауып барған. Осы барыста һүндердің талай тайпасы үйсін елінде қалып қалған. Осы үйсін жерінде қалған һүн тайпалары оңтүстік, солтүстік патшалықтары дәуірінде (5-6 ғасырларда) дамып, 200 мыңдай жан саны бар Иобан мемлекетін құрған. Бұл тарихи фактілер 200 мыңнан астам халқы бар, ұланбайтақ өңірге орналасқан Иобан мемлекетінің іргесін үйсін жерінде қалған һүн тайпалары қалағандығын анықтайды...

Иобан мемлекетінің жағырапиялық орны жөнінде «Солтүстік патшалықтар тарихы, батыс өңір шежіресі, Иобан мемлекеті тарауында» былай дейді: «Иобан мемлекеті үйсіндердің батыс солтүстігінде 10 мың 930 шақырым жерде Күшардың солтүстігінде орналасқан». ...Осы екі елдің арасын асқар тау бөліп тұрған, бұл таудың оңтүстігінде Күшар елі, солтүстігінде Иобан елі жасаған. Күшар мен Иобанның арасындағы асқар тау Тянь-Шань тауы екендігі анық. Демек һүндерден қалған тайпалар іргесін қалаған Иобан елі үйсін жерінде құрылған, бұрыннан осы өңірді мекендеген үйсін тайпалары да осы елдің құрамында болған. Ұлы жүз үйсіннің албан тайпасын негіздеуші алғашқы аталар 5-7 ғасырларда Жетісу өңірінде құрылған осы Иобан одағына кірген. Қазақ арасында адбан, абдан, адман, атпан деген ру-тайпа аттары да ұшырасады» [7]. Иобан немесе Албан этнонимін кейбір зерттеушілер «Тау елі» деп аударып жүр [8]. Ал тарихи шежіре бұл этно-

нимді жеке тарихи тұлға есімімен байланыстырады.

«Албан» этнонимінің ежелгі Үйсіндер дәуірімен тығыз байланыстылығын ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырлардағы қазақ шежіресі де растайды. Оларға сүйенсек, алғашқы Албан атты тарихи тұлға біздің заманымызға дейінгі 177-104 жылдар шамасында өмір сүрген Үйсін күнбиі Елжау бидің немересі болып шығады [9]. Шежіре бойынша «Илсаудинг Дули мен Нулидан басқа сегіз баласы болған, солардың ұрпағынан Азиқ, Албан (арғы Албан Илсау немересі), Санжар (Жөнгше нар) тұхмининг Хауда, Апасак, Ғаса, Сақор тұхмы бүгінде Дулат болып кетті» [10]. Осы айтылған есімдердің тарихта болғандығын қытай деректері де растайды. Мысалы, жазба деректе Жөнші би, яғни Санжар б.з.б. 177—104 жылдары өмір сүрген Елжау бидің немересі ретінде аталады [11]. Осы деректерден Албан атты адамның екеу болғандығын, кейінгі Албанның алғашқы Албаннан көп кейін өмір сүргенін аңғарғандай боламыз. Егер шежірені қуалар болсақ, Албанды былай таратамыз: «Албаннан Жауғаш, одан Шеру, одан Текті, одан Жақ, одан Борай, одан Илғұлы, одан Шора, одан Мұсақ, одан Төлеу, одан Керде, одан Қасқал, одан Бұғы, одан Жандар, одан Әлтей (Алтый), одан Сақи, одан Хайлибек, одан Төрімтай, (одан Абдал, одан Ақсары, одан Атанкүл), одан Меркі, одан Тұхымбек, одан Татан, одан Кенжек, одан Ғұмаркүл, одан Жарты, одан Ирімкүл, одан Көпсадық, одан Ақ-бота, одан Дархан, одан Сүнгши, одан Ирман, одан Көген, одан Қарқұғар, асқан шешен адам болғандықтан өз атын жұрт ұмытып Қарғұғар атап кеткен. Қарғұғардан Сары, Шібіл екі ұл. Қазіргі біз білетін Албан осы Сары мен Шібілдің тұқымы. Сарыдан Сүйеркүл, Сүйменді, Шибилдан Бөтей, Өтей, Көкей. Ал сүйеркүлдан Шоған хафиз (абыз) [12]. Шоған абыз ХҮ ғасырдың соңында, ХҮІ ғасыр басында өмір сүрген адам. Яғни кейінгі Албаннан Шоғанға дейін, барлығы 38 ата. Бұл дегеніңіз 11 ғасырдан астам кезенді қамтиды. Бұл шежіре Албанның өмір сүрген кезеңін ІІІ-ІҮ ғасырларға апарайды.

Айта кетер бір мәселе, Албаннан шыққан ұлы шипагер Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы келтірген Албанның арғы шежіресі жоғарыдағы шежіреге сәйкес келмейді. Соған қарағанда ежелгі Албаннан тарайтын шежіренің екі бұтағы бар болса керек. Ескерте кетер бір жайт, Өтейбойдақ шежіресі мұндаға дейін зерттеушілерге белгісіз болып келді. Қалай десекте бұл шежірелер «Албан» этнонимінің алғашқы Ал-

бан атымен байланыстылығын аңғартатындай. Қытай деректерінде айтылатын Иобан елін билеуші «шаньюйдің» осы алғашқы Албан ата болып шығуы әбден мүмкін. Мұндайда «Иобанымыз» шынында да «Албан» болып шығады. Осындайда Қытай деректерін түпнұсқадан оқи алатын профессор Н.Мұхамедханұлының «5-7 ғасырларда үйсін және Албан тайпалары Юебан (Иобан-Т.О.) мемлекеті құрамында болды» деп жазғаны еске түседі [13].

Жоғарыда айттық, өздеріне бауырлас үйсін руларымен о бастан-ақ еттен жақын болған Албан ұрпақтары Иобан мемлекетінде үстем рөл атқарған Дулулармен (Туллулармен, яғни кейінгі Дулаттармен) қоян-қолтық араласып және қол ұстасып жүрді. Олардың жақындықтарын рулық таңбалары да мойындайды. Шежіре деректерінде Албанмен бірге туған деп айтылатын Дулулар (Дулаттар) шын мәнінде ежелгі Үйсіндердің тікелей мұрагерлері және ІҮ-Ү ғасырларда күшейіп алған көп тайпалы Теле (кейіннен Гаогуй) бірлестігінде де қуатты тайпа ретінде танылды. Осыған байланысты Н. Аристовтың былай деп жазғаны белгілі:

«Юебань мемлекеті қытай деректеріне қарағанда V ғ. батысқа I ғ. осы жер арқылы көшіп кеткен ғұндардың қалдықтары мекендеген ел еді. VII ғ. бұл аймақты ерекше түрік тайпаларына жататын, сондықтанда чулықтар деп аталған чу-юе, чу-ми, чу-мугунь, чу-бань ұрпақтары мекендеген еді. Көп кешікпей-ақ түрік-тукюлардың күшеюіне байланысты олардың хандарының ұрпақтары және олардың кең иеліктері екі бөлікке – шығысқа және батысқа бөлінді. Жоғарыда аталған шулық түрік тайпалары және олар мекендеген жерлер Шығыс түрік хандарына бағынды. шулықтар билеген батысқа қарай жатқан жерлер, сондай-ақ, Монғол Алтайының батыс қыраттарында көшіп жүрген кейбір теле тайпалары Батыс түрік хандарына бағынды және дулулардың бес аймағы құрамына кірді... Осының бәрі дулулардың қуатты ұрпақтары және одағы хұндардың кезінде-ақ олардың батыс бөлігіндегі иеліктерінде өмір сүрген деп айтуға жеткілікті негіз береді. Олардың құрамындағы шу рулары хұндар батысқа кеткен соң I ғ. соңында немесе II ғ. осында қалып қойған дулу рулары юебань иеліктерін құрады. Олардың күштілігі сондай, жужандарды жаулап алды және V ғ. оларға қарсы Қытаймен одақтасты. V ғ. соңында юебаньдарға басып кірген гаогюйлер бұл иеліктің өз бетінше өмір сүруіне мүмкіндік бермеді және сондықтанда гаогюй руларының құрамында

тулу қалып қойды. Түрік тукюлардың күшеюіне байланысты гаогюйліктер Селенгаға және Хангайға қайтып келді, Юебанның байырғы халқы түргештердің, кергештердің және тағы басқа дулулардың бес аймақтарының араласқан тайпаларын құрады» [14].

Қазақ зерттеушісі профессор С.Аманжолов өзінің зерттеулерінде 1894 жылғы Аристовтың зерттеу жұмысында айтылған дулаттардың Моңғол Алтайындағы гаогюй тайпалары құрамында тулу деген атпен кездесетінін, ал VII ғасырдан бастап Батыс түріктің бес аймағын билеген бірлестік болғанын, сонымен бірге бұдан сәл бұрынырақ юебань деген түрік елінің құрамында үстем рөл атқарғанын атап көрсетеді. Ол өзінің еңбегінде юебаньдар туралы хабардың жоқ болып кетуі гаогюйлердің батысқа жылжуымен және осы юебаньдықтарды басып алуымен байланысты екенін, мұнда да гаогюйлердің құрамындағы тулулардың аталатындығын атай келе, Тянь-Шань және Алтай таулары аралығындағы YII ғасырдағы Чуюе, Чу-ми, Чуму-гунь, Чу-бань және тағы басқа руларды қытайлықтардың атап көрсететініне назар аударып, «тегінде бұл рулар ерекше шулықтар тобын ұйыстырып, бұрын дулулардың басшылығымен юебань халқын құраған» деген пікірге тоқталады. Осы мәселеде ғалым тағы да бұл рулардың дулу аймақтарына кіргендігін айта келе, қытай деректеріндегі «чубань» этнонимінің кейінгі дулаттарға жақын Албан және Суан руларының түп қазығы болып табылатынын, бұл кейінгі чуй рулары қатарына жатқандығын чубань деген атпен олардың дулаттар билеген аймақтың құрамында болуы мүмкін екендігін Н.Аристовтың зерттеулеріне сүйене отырып мақұлдаған еді [15].

Әрине, сол кездерде «Иобан» немесе «Чубань» деген атпен танылған тайпаны айна-қатесіз бүгінгі Албандар мен Суандар деп қабылдауға болмас. Әңгіме аталған қазақ тайпаларының арғы тарихы қандай тайпалық бірлестіктерден бастау алды дегенге жауап іздеуден туындап отыр. Қалай десекте, тарихи-географиялық тұрғыдан болса да, «Иобанның» Албанға, ал «Чубанның» Суанға жақындығы байқалып тұр.

Ал енді ежелгі шежірелік дерекке жүгінер болсақ, Албаннан шыққан ұлы шипагер Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының қалдырған шежірелік «Тектелгі» мұрасына тағы да еріксіз назар аударамыз. Бұл дерек Албан тайпасының тарихын біздің заманымызға дейінгі III-II ғасырлардан, яғни ежелгі Үйсін күнбиінен бері қарай

таратады. Ол бойынша Қазақ күнбиден Өтейбойдақтың өзіне дейін 71 ата өмірден өткен. Егер Өтейбойдақ 1478 жылы қайтыс болған дер болсақ, осы кезеңге дейін Бәйдібек баба да, оның немересі Албан да өмір сүрмеген болып шығады. Ал олай болса Өтейбойдақ өзі туралы неге «...ататегім Ұлы жүз Зарман, Зарман ішінде Албан. Мекенім – Жетісу», - деп жазды? «Тектелгі» шежіреге қарасақ бұған жауапты қиналмай табамыз. Өтейбойдақтың тайпасы Ежелгі Күнбиге немере болып табылатын алғашқы Албанның атымен аталады. Бұл Албан 71 атадан тұратын шежіреде үшінші ата болып тұр.

Батыс Түрік қағанаты құрамындағы «Он оқ елі» нығайып, YII ғасырда билік басына келген Түргештер(Сарыүйсіндер) билік басына келгенде, осындағы ықпалды «Бес оқтың» Дулулары (алғашқы Дулаттар) өздерінің бауырлары Албандарды Түргеш Алаш ұлысы құрамында тең жағдайда ұстады. Шежіре мәліметтерінде Албан, Суан, Дулат бабалары «Қара үйсіндер» деп аталады. Ал Түргеш қағанаты тұсында бұл тайпалар «Қара түргештер» аталып кетті. Албанның Дулаттарға жақын екендігі оның рулық таңбасынан да айқын байқалады. XYIII ғасырдың екінші жартысына дейін оларда жауынгерлік ұран да ортақ болып, жауға «Бақтиярлап» шапты.

Сары түргештерді (Сары үйсіндерді) қолдаған Қаратүргештер (Қара үйсіндер) «Он оқ» елін билеп отырған Ашына әулетін тақтан күшпен аластады. Олардың қағаны Ышбарадан Түргештердің билеушісі Үшелік (Ожелі) жылы билікті тартып алды. Албандар 766 жылы Жетісуда билікке келген Қарлықтарға да, онан соң оларды бағындырған Қарахандарға да өздеріне бауырлас басқа Қараүйсіндер тайпаларымен бірге қызмет етті. Дәл осы тұста олар мұсылмандықты да қабылдады. Шежіре деректеріне сәйкес Албанның ұрпақтары Шеруден Жандарға дейінгі 12 ұрпақ Шыңғысхан жаулауына дейінгі барлық зобаландарды бастан өткізді. Ал Сары мен Шыбыл яғни Албан тайпасының екі тармағын бастап беретін тарихи тұлғалар Қазақ хандығының құрылу кезеңінде ел басқарған кісілер деуге толық негіз бар. Ал Сарыдан туған Сүйеркүл мен Сүйменді, және Шыбылға немере, ағайынды Бөтей, Өтей, Көкей XY ғасырдың соңында XYI ғасыр басында өмір сүрген кісілер. Албаннан шыққан батырлардың ататегіне назар аударар болсақ алдымен ауызға алынатыны Сүйеркүлден туған Шоған әулиенің ұлы Мәмбетке немере болып келетін Сырым-

бетұлы Ханкелді батыр(шын аты анадан қан шеңгелдеп туғандықтан Қангелді қойылған), және оның үлкен ұлы Тілеуке батыр, онан соң Ханкелдінің кенже ұлы Түкеден туған немересі бүкіл Албанға ұран болған Райымбек батыр [16]. ХҮІІІ ғасырда өмір сүрген Райымбекті жұрт әулие ретінде де бағалайды. Оның атасы Хангелді батыр да көріпкел, әйгілі жауырыншы болған.

Айта кеткен жөн, шежірелік деректерде Албанның Мәмбет атасы кірме ретінде беріледі. Мұны Қазбек бек Тауасарұлы нақты атап көрсетеді. Оның айтуынша Шоған әулие асырап алған Мәмбеттің әкесі Тоқтар Шапырашты Малдының ұлы Емілдің шөбелегі болып табылады. Шоған абыз өзі асырап алған Мәмбеттің атын атамай Алжан атандырған. Осылайша Алжаннан (Мәмбеттен) Сырымбет, Аламан, Шағыр, Қиғылық атты ұлдар тараған. Сырымбеттен Мақар, Барақ, Хангелді атты үш туған. Бұлардың ішінде Хангелді жоғарыда атап кет-

кеніміздей, қалмаққа қарсы бүкіл Албанның қолын басқарған белгілі батыр [17].

Шежіре бойынша жоғарыда аталған Сүйеркүлдан – Сегізсары (басқа шежіре үлгісінде Сүйеркүлдан Шоған, Досалы, Қожбанбет, Жарты өсіп өнген. Бұларды «Төрт шам» дейді), Сүймендіден – Айт, Бозым, Қыстық. Шыбылдан-Қызылбөрік, Қоңырбөрік, Құртқа, Мамай (шежіренің басқа үлгісінде Қызылбөріктің шын аты Бөтей, ал Қоңырбөріктің аты Өтей деп көрсетілген, және Мамай мен Құртқа аталмайды). Қызылбөріктен – Молболды, Жолболды, Қоңыр-бөріктен – Бөтей, Өтей, Көкей(шежіренің басқа үлгісінде Қоңырбөріктен Қалқаман, Жарман, Бойдақ тарайды) [18]. Шежіредегі осындай шатасулар кейде тарихи шындықты айқындай түсуге қиындық келтіреді.

Албандар едәуір уақыт еріксізден қалмақтар қоластында болғандарына қарамастан айтарлықтай өсіп-өнді. 1889 жылы Албандардың саны 15 мыңнан астам түгінді құрады [19].

Әдебиеттер

- 1 Ұлы Түрік қағанаты. Қытай деректері мен түсініктері. - Үрімжі, 2006. - 480 б.
- 2 Қараңыз: Еженханұлы Б. Юебан этнонимі туралы//Шығыс. - 2004. - №1.
- 3 Ұлы Түрік қағанаты. Қытай деректері мен түсініктері. - Үрімжі, 2006. - 480 б.
- 4 Ұлы Түрік қағанаты. Қытай деректері мен түсініктері. - Үрімжі, 2006. - 14 б.
- 5 Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. - Алматы, 2002. -69-70 бб.
- 6 Мұхаметханұлы Н. Юебан мемлекеті//Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Т.10. - Алматы, 2007. - 113 б.
- 7 Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. - Алматы, 1994. - 104-105 бб.
- 8 Салғараұлы Қ.Қазақтың қилы тарихы: Роман-эссе. - Алматы, 1992. - 216 б.
- 9 Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. - Алматы, 1994. - 83 б.
- 10 Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыйаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. - Алматы, 2008. - 73 б.
- 11 Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. - Алматы, 1994. - 83 б.
- 12 Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыйаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. - Алматы, 2008. - 265 б.
- 13 Мұхаметханұлы Н. Юебан мемлекеті//Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Т.10. - Алматы, 2007. -113 б.
- 14 Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. - 24 б.
- 15 Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч.1., - 34 б.
- 16 Елтүтқа. Ел тарихының әйгілі тұлғалары. - Астана, 2001. -128-129, 158-160 бб.
- 17 Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыйаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. - Алматы, 2008. - 265 б.
- 18 Шежіре деректерін салыстырып қараңыз: Қожабекұлы Байұзақ Албани. Тарихи таным: тайпалар, рулар, жер жұтқан қалалар. - А., 1994. - 181 б.; Сәдібеков Зайыр. Қазақ шежіресі. - Ташкент: Өзбекстан, 1994. -73-74 бб.; Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыйаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. - Алматы, 2008. - 265 б.; Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. - Алматы, 2000. - 57-63 бб.
- 19 Қожабекұлы Байұзақ Албани. Тарихи таным: тайпалар, рулар, жер жұтқан қалалар. – Алматы, 1994. -181 б.

References

- 1 Uly Turik qaganaty. Qytay derekteri changed tusinikter. Urimzhi 2006. - 480 B.
- 2 Qarangyz: Ezhenhanuly B. Yueban etnonimi turaly. Shygys, 2004, № 1.
- 3 Uly Turik qaganaty. Qytay derekteri changed tusinikter. Urimzhi 2006. - 480 B.
- 4 Uly Turik qaganaty. Qytay derekteri changed tusinikter. Urimzhi 2006. - 14 B.
- 5 Zuyev YU.A. Ranniye tyurki: ocherki istorii i ideologii. - A., 2002. - 69-70 bb.
- 6 Muhamethanuly N. Yueban memleketi // Kazakhstan. Ultyk entsiklopediya. T.10. - A., 2007. - 113 b.
- 7 Myngzhan N. Qazaqyng qysqasha tarihy. - A., 1994. -104 - 105 bb.
- 8 Salgarauly Q.Qazaqyng qily tarikhy: Roman esse. - A., 1992. - 216 b.
- 9 Myngzhan N. Qazaqyng qysqasha tarihy. - A., 1994. - 83 B.
- 10 Shapyrashty Qazbek Bey Tauasaruly. Tup-tuqyannan ozime sheyin. Shezhire, estelik. - A., 2008. - 7H b.
- 11 Myngzhan N. Qazaqyng qysqasha tarihy. - A., 1994. - 83 B.
- 12 Shapyrashty Qazbek Bey Tauasaruly. Tup-tuqyannan ozime sheyin. Shezhire, estelik. - A., 2008. - 265 b.

- 13 Muhamethanuly N. Yueban memleketi // Kazakhstan. Ul'tyik entsiklopediya. T.10. - A., 2007. - 113 b.
- 14 Aristov N.A. Zametki ob etnicheskom sostave tyurkskikh plemen i narodnostey i svedeniya ob ikh chislennosti. - 24 b.
- 15 Amanzholov S. Voprosy dialektologii i istorii kazakhskogo yazyka. CH.1., - 34 b.
- 16 Eltutqa. El tarihyning aygili tulgalary. - Astana, 2001. - 128-129, 158-160 bb.
- 17 Shapyrashty Qazbek Bey Tauasaruly. Tup-tuqyannan ozime sheyin. Shezhire, estelik. - A., 2008. - 265 b.
- 18 Shezhire derekterin salystryyp qarangyz: Qozhabekuly Bayuzaq Albany. Tarija Tanyim: taypalar, rular, jer zhutqan qalalar. - A., 1994. - 181 b.; Sadibekov Zayyr. Kazakh shezhiresi. - T.: Ozbekstan, 1994. - 73-74 bb.; Shapyrashty Qazbek Bey Tauasaruly. Tup-tuqyannan ozime sheyin. Shezhire, estelik. - A., 2008. - 265 b.; Argynbaev H., M. Muqanov, Vostrov V. Kazak shezhiresi haqynda. - A., 2000. - 57-63 bb
- 19 Qozhabekuly Bayuzaq Albany. Tarihi Tanyim: taypalar, rular, jer zhutqan qalalar. - A., 1994. - 181 b.

УДК 930.85(=512.1)

Н.Д. Нуртазина

Доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана,
КазНУ им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

Цивилизация Кок тюрков: базовые характеристики, тенденции развития

Понятие «древнетюркская цивилизация» включает государственно-правовой механизм, экономические, военные и технологические достижения, мифы, письменное наследие, искусство и др. Мнение о наличии предпосылок или прототипов руники в сако-усунское время нельзя отвергать. Однако наверняка именно в эпоху создания Великого каганата Кок тюрков были предприняты грандиозные и смелые шаги по возрождению, реформе и модернизации этого алфавита в масштабе огромной единой империи. Фундаментальной особенностью цивилизации Кок тюрков была гармония этнокультурной самобытности и общечеловеческого содержания. Кок-тюрки сумели, сохраняя собственную этническую идентичность, язык, номадическое мировоззрение, традиции, в то же время соединять и интегрировать разноэтнические массивы каганата. Межцивилизационный диалог и стимулирование этого диалога – это тоже показатель цивилизованности этноса. В истории тюркской цивилизации нельзя отрицать роль согдийского и китайского факторов. Позже переход тюрков на арабский алфавит произошел постепенно и усилиями самой тюркской элиты.

Ключевые слова: тюркизация, цивилизация, алфавит, межкультурный диалог, искусство.

Н.Д. Нуртазина

Көк түріктер өркениеті: іргелі сипаттары, даму үрдістері

Түркі өркениеті ұғымын мәдени-құқықтық механизм, экономикалық, әскери және технологиялық жетістіктер, аңыз-мифтер, жазба мұрасы, өнер, т.б. құрайды. Руникалық жазудың алғышарттары мен прототиптері сақ-үйсін дәуірінде болды деген пікірді жоққа шығаруға болмайды. Алайда Көк Түріктердің Ұлы қағанат құрған дәуірінде ғана бұл алфавитті кең байтақ империя кеңістігінде шынайы қата жаңғырту, реформалау мен модернизациялау бағытында ірі кадамдар жасалған секілді. Көк түріктер өркениетіне этно-мәдени ерекшелік пен жалпыадамзаттық мазмұнның үйлесімі тән болды. Көк түріктер өздерінің этникалық бірегейлігін, тілін, көшпелілік дүниетанымын, дәстүрін сақтай отырып, бірақ қағандықтың әртүрлі этникалық топтарын біріктіріп, интеграциялай алды. Өркениетаралық диалог пен осындай сұхбатты ынталандыру да этностың өркениеттілігінің белгісі. Түркі өркениеті тарихында соғды және қытай факторының әсерін жоққа шығаруға болмайды. Кейіннен түркілердің араб алфавитіне көшу ісі біртіндеп және түркі элитасының өз ықпалымен жүзеге асты.

Түйін сөздер: Түркілену, өркениет, жазу, мәдениетаралық сұхбат, өнер.

Nazira D. Nurtazina

Kok Turk civilization: basic features, tendencies of development

The concept of "Ancient Turkic Civilization" includes statehood and law, economic, military and technological achievements, myths, written heritage, art etc. The opinion about prerequisites or prototypes of Runa script in Saka-Uysun era should not be rejected. But probably only in the era of the Great Khanate of Kok Turks it was possible to make ambitious and bold steps to revitalize, reform and modernize of this alphabet in a huge scale of empire. Fundamental feature of civilization of Kok Turks was the harmony between ethno-cultural identity and the universal human values. Kok-Turks have managed to preserve their own ethnic identity, language, nomadic worldview, traditions, while at the same time they connected and integrated various ethnic communities of the Khanate. Dialogue among civilizations and promotion of this dialogue are also an indication of civilization of the ethnic group. One can not deny the role of the Sogdian and Chinese factors. Later the Turks transferred to the Arabic alphabet but it has occurred gradually and by the efforts of the Turkic elite themselves.

Keywords: Turkization, civilization, alphabet, intercultural dialogue, art.

Этно-лингвистическая ситуация в степях Евразии во второй половине 1 тыс. н.э. характеризовалась интенсификацией процесса тюркизации, когда в силу многих факторов она достигает своего апогея и логического завер-

шения. Тюркский язык превращается в *лингва франка* раннесредневековой Евразии. При этом формирование специфического языка рунических памятников свидетельствует о попытках создать в империи единый надплеменной язык и

серьезных положительных изменениях ментальности.

В широком смысле понятие «древнетюркская цивилизация» включает созданный кочевниками государственно-правовой механизм, экономические, военные и технологические достижения, мифы, эпос, военно-рыцарский кодекс, письменное наследие, искусство и др. Создание тюрками первой в истории евразийской империи, простиравшейся от Маньчжурии до Черного моря уже является феноменом и показателем социального прогресса. Известно, что империя не бывает без цивилизации. Наряду с письменностью и городской культурой, государственность – это важнейший классический показатель цивилизованности. Империи как обширные полиэтнические объединения, созданные военно-административными методами, требовали от ее строителей колоссальной энергии и напряжения интеллекта. Оригинальная политико-правовая система тюрков отвечала цивилизационным требованиям той эпохи. По словам Т. Жумаганбетова, разветвленная тюркская титулатура – показатель развитого государственного аппарата [1, с. 203].

Кок-тюрки сумели на протяжении нескольких веков, сохраняя собственную важнейшие этническую идентичность, язык, номадическое мировоззрение, традиции, в то же время соединять и интегрировать разноэтнические массивы Каганата в одно целое. Российский ученый Р. Рахманалиев среди народов с имперским мышлением называет персов, греков и римлян, тюрков [2]. Особенностью древнетюркской цивилизации российский ученый (кыргызского происхождения) видит способность и умение тюрков вбирать и удачно синтезировать достижения других культур и цивилизаций.

Действительно, фундаментальной особенностью древнетюркской цивилизации являлось то, что она изначально характеризовалась гармонией этно-культурного своеобразия и общечеловеческого содержания. Тюркоязычные племена, населявшие Великий каганат, впоследствии государства Кыпчаков, Карлуков, Огузов, Кимаков и др. тесно общались с ближними и дальними соседями. Китай, Иран, Согд, Византия, Русь, Грузия, Венгрия, Хорезм, Египет – вот далеко не полный список стран и государств, с которыми средневековые тюрки вступили в тесные и культурные контакты. Роль Великого Шелкового пути, который в данную эпоху находится в расцвете трудно переоценить. Межцивилизационный диалог и стимули-

рование этого диалога – это тоже показатель цивилизованности этноса.

С точки зрения материально-экономических основ цивилизации, необходимо отметить, что в основном базируясь на кочевом скотоводческом комплексе (который в свое время стал огромным прорывом в хозяйственном освоении аридных степей Евразии), древнетюркская общность являлась еще и объединением горняков, металлургов, ремесленников, оружейников, строителей. «Визитной карточкой» древнетюркской цивилизации являются памятники тюркской письменности: «рунического» и уйгурского письма. Найденные на огромном пространстве Сибири, Восточного Туркестана, Казахстана, Средней Азии, Венгрии и др. регионов Евразии они являются выражением оригинальной культуры и мышления тюрков.

Наиболее ярким феноменом древнетюркской эпохи следует определить, конечно, письменность. Богатое письменное наследие тюрков (в том числе и в первую очередь – эпиграфическое) было и остается во всем мире объектом научного изучения. Стоит подчеркнуть, что дешифровка руники и становление в Европе и России тюркологической науки в начале XX в. оказали огромное влияние на пробуждение национального самосознания тюркских народов – не только в Турции, но и в царской России, где потомки тюрков подвергались расовой и культурной дискриминации. К настоящему времени достижения мировой тюркологии впечатлительны; созданы многочисленные труды по истории рунической письменности, культуры той эпохи, хотя все же ряд проблем остается дискуссионным.

Безусловно, интересен и значим вопрос о генезисе древнетюркской письменности. Выдвигались различные гипотезы о происхождении руники: тамговая, пиктографическая, финикийская, арамейская (в нескольких вариантах), в т.ч. парфянская, согдийская, хорезмийская, пехлевийская, арамейско-тамговая. Наиболее популярной является версия о происхождении древнетюркского алфавита от согдийских прототипов. По мнению Джерарда Клосона, тюрки создали свой алфавит, удачно адаптируя и соединяя греческий алфавит, пехлевийское письмо и свои оригинальные знаки [3]. Принимая эту гипотезу, А. Каиржанов замечает: «Гений древнетюркского человека, который, опираясь на греческий алфавит и пехлевийское письмо, сумел талантливо модернизировать собственные древнейшие тюркские пиктограммы (лого-

граммы), и превратить их в алфавит, тонко учитывающий все особенности живой тюркской речи» [4, с.71-72].

Казахский тюрколог А. Аманжолов нижней границей истории рунического письма определяет время V-IV вв. до н.э., основываясь на точке зрения древних корней этой письменности ввиду шумеро-тюркских лексических параллелей. Широко распространенной версией хронологии является период VI-XIII вв. (на территории Средней Азии и Казахстана руника была вытеснена арабским алфавитом уже к XI вв.). На наш взгляд, мнение о наличии предпосылок или прототипов руники в сако-усуньское время нельзя отвергать. Однако наверняка именно в эпоху создания Великого каганата Кок тюрков были предприняты грандиозные и смелые шаги по возрождению, реформе и модернизации этого алфавита в масштабе огромной единой империи. И полиэтнический состав тюркской империи, согдийский комплекс, оживленный культурный диалог по Великому шелковому пути стал в этом деле важным стимулирующим фактором.

Говоря о древнетюркской цивилизации, нельзя обойти молчанием вопрос о согдийском и китайском влиянии в культурогенезе тюрков. Очевидна культурно-цивилизационная закономерность, когда тюрки как народ с кочевой ментальностью выдвигаются на историческую арену прежде всего в качестве полководцев и знатоков государственного управления и права, тогда как в сфере духовной жизни, религии, просвещения, делопроизводства и т.д. тюрков-кочевников естественно дополняли в цивилизационном отношении жившие в пределах государства (либо периодически посещавшие) представители иранской (согдийской) культуры, а также (в меньшей степени) китайско-конфуцианской цивилизации.

Знаменитая поговорка «Не бывает тюрка без тата (т.е. согдийца)», которая приводится Махмудом ал Кашгари, должна интерпретироваться в свете указанного культурно-цивилизационного симбиоза. Замалчивать фактор межэтнического обмена значило бы отойти от научной позиции, тем более, как уже отмечалось выше, открытость к культурному обмену, способность к диалогу и взаимовлиянию – также являются показателями цивилизованности этноса.

Тюрко-согдийский синтез – яркое выражение плодотворного диалога и взаимопроникновения культур в империи. Согдийцы служили тюркским каганам в качестве дипло-

матов, наставников в грамоте, религиозных деятелей (проповедуя буддизм, зороастризм, манихейство, христианство, а позже - ислам), писцов, чиновников, торговцев, строителей городов. Большинство городов по Сырдарье и в районе Семиречья возникли в результате согдийской колонизации, и большая часть их жителей на ранних этапах истории были выходцами из Согда (после исламизации названного Мавераннахром). Как отмечал Л. Гумилев, тюрко-иранская (согдийская) «комплиментарность» была положительной, тогда как от Китая у кок тюрков возникало культурное отторжение.

И все же изучение письменных и археологических источников показывает, что влияние китайской культуры – вплоть до широкого распространения ислама – также было значительным. В классической книге А. Гибба «Арабские завоевания в Центральной Азии» показана картина достаточно глубокого политического и культурного воздействия Китая на согдийцев и тюрков (западных тюрков, тюркешей и др.) в доисламский период [5].

Самым ранним памятником письменности, относящимся к истории Первого Каганата, является согдоязычная Бугутская надпись (VI в.). Стела была посвящена Таспар кагану (572-581). Надпись, сделанная на согдийском языке и алфавите, повествует о создании государства, деяниях Таспар кагана (который, как известно, официально принял буддизм). Как считают специалисты, из контекста надписи видно, что согдийское письмо было понятно в каганате достаточно широкому кругу образованных людей из верхов тюркского общества. О том, что в культурной истории древнетюркского общества имел место тюрко-согдо-китайский синтез, пишут и современные казахские исследователи, в частности, знаток китайских источников Б.Еженханулы [6, с. 26].

Свидетельством китайско-тюркского диалога в VI в. и знакомства кок тюрков с буддизмом является перевод на тюркский язык (на согдийской письменности) «Нирвана-сутры». К тюркам приезжали проповедники различных ветвей индо-буддийской религиозной традиции. Хорошо известно, что Тон джабгу каган, великий правитель западных тюрков, имел встречу с Сюань цзанем – знаменитым буддийским учителем Китая. Также среди западных тюрков проповедовал индийский проповедник Прабхапарамитра. На одной из сторон Бугутской стелы содержалась надпись на санскрите письмом брахми.

Вместе с тем не следует забывать и явления обратного влияния тюрков на иранцев, китайцев, славян и др. Не говоря об общеизвестных фактах, когда согдийцы, китайцы, персы, арабы, славяне прибегали к военно-политическим услугам тюрков-кочевников, вербовали их в свои армии, приглашали на службу в качестве военачальников и т.д., тюркское влияние затрагивало и сферы языка, быта, предметов материальной культуры, духовных традиций. Взаимовлияние тюркской и китайской культур достигло своего пика в танскую эпоху. В это время в Китае значительно возрос интерес к тюркской культуре и языку, был даже составлен китайско-тюркский словарь, к сожалению, не дошедший до наших дней [7].

Согдийцы тоже не обошлись без влияния тюркской культуры; в особенности, это касается языковой сферы. Махмуд Кашгари свидетельствовал о том, что к XI в. согдийский язык уже выходил из употребления, поглощаясь тюркским языком. Мы часто говорим об огромном влиянии иранской лексики на тюркские языки, и это стало хрестоматийным фактом; в то же время не всегда обращается внимание на процессы обратного воздействия тюркского языка на иранские, в том числе на такой развитый литературный язык средневековья, как новоперсидский (фарси). Немецкий тюрколог Г. Дерфер привел пример 1728 слов тюркского происхождения в языке фарси, при этом данная заимствованная лексика охватывает материальную и духовную сферы [8, с. 67]. Проникли тюркские слова и в древнерусскую речь, в арабский язык (включая различные эпохи – от Мамлюков до Османского владычества). В целом, необходимо заключить, что даже в процессе активного включения в орбиту китайского и иранского культурного миров, кочевники Евразии (тюрки и монголы) «не оставались пассивными трансляторами» [9, с. 7].

Старые мифы о дикости и отсутствии письменного наследия у кочевников-тюрков развеяны современными тюркологическими исследованиями. О том, что тюркская грамотность была достаточно распространена и была доступна не только аристократии, но и широким массам, свидетельствует информация иноземных письменных источников о том, что тюрки пишут на деревянных дощечках при исчислении «количества требуемых людей, лошадей, податей и скота»; также писец всегда указывался в долговых обязательствах и торговых контрактах; в текстах религиозного содержания.

Социальный статус «битикчи» – писцов был, по всей вероятности, высок. Они были знаатоками письменности и каллиграфами. Писцы текстов религиозного содержания могли быть и монахами. По словам Дж. Клосопа, алфавиты памятников и документов выглядят «как результат изощренного искусства, выработанного несколькими поколениями профессионально подготовленных к чтению и письму писцов» [3, с. 145].

Культура письма у кок-тюрков достигла определенной высоты. Рунический алфавит предназначался в основном для высекания на камне (т.е. был лапидарным письмом), но до наших дней дошли бумажные свитки из Восточного Туркестана. Многие религиозные тексты (буддийского, манихейского содержания) были написаны на бумагах местного или западного (импортного) производства. Для записей на бумагах тюрки применяли тушь густого черного цвета, изготавливаемая из сажи, тростниковое перо (проникло через миссионерскую деятельность, записывали согдийским, уйгурским, сирийским, манихейским письмом), китайские волосные кисточки. По мнению тюрколога А. фон Габен, слово «писать» (bit + i) произошло от китайского названия кисточки («рi») [10 с. 160].

Руническая письменность тюрков была распространена на всей территории тюркской империи – вплоть до Северного Кавказа и Придонья. На этом алфавите писали кок-тюрки, тюргеши, карлуки, киргизы, огузы, кимаки, кипчаки и др. субэтноты. Всего в современной науке открыто уже около 300 памятников рунической письменности [11]. Из них свыше 150 видов рунических памятников найдены в долине Енисея. Бесценными сокровищами цивилизации тюрков являются знаменитые орхонские памятники. Автором эпитафий в честь Бильге кагана и его брата Культегина (созданных в 732-735 гг.) считается древний историограф, мыслитель и идеолог Тюркской империи Йоллыг-тегин. Историко-биографические тексты, прежде всего, мемориальные и прижизненные описания деяний и подвигов виднейших представителей правящего клана Ашина и близких этому роду тюркской знати воплощают духовные и политические идеалы древнетюркского человека.

Изучение эпитафий также показывает, что у кок тюрков был налицо «прогресс научной мысли», что «за 200 лет своей истории они, видимо, одолели перевал от мифического, об-

разного мышления к историческому и рациональному» [7, с. 339]. А переход от циклического времени к протяженному – это переход от примитива в историю. Таким образом, можно утверждать, что еще до прихода ислама у тюрков были начатки оригинальной философии истории.

И хотя, безусловно, полноценная историография (и само слово «*тарих*» – история) приходит в тюркский мир вместе с мусульманским, арабским фактором, вместе с тем естественно, что опыт осмысления прошлого, деяний предков, содержащиеся в орхонских эпитафиях и генеалогических преданиях тюрков, стал отправной точкой для дальнейшего, уже строго рационального, научного изучения истории в рамках тюрко-мусульманской историографии.

Если затронуть последующую судьбу рунической письменности, то, как известно, он вытесняется уйгурским курсивом, а затем арабским алфавитом. Смена письменности является поворотным пунктом в истории всякой цивилизации. В отношении конкретного случая перехода от древнетюркского алфавита к арабскому письму необходимо отличать контекст исторически объективного цивилизационного выбора народа от актов насильственного внедрения (последний вариант в истории тюркского мира имел место в новейшей истории и касается введения латиницы и кириллицы).

В. Бартольд, комментируя в своих трудах легендарную версию об уничтожении памятников древнехорезмийской письменности арабами (которую услышал и записал Абу-райхан ал Бируни), отмечает, что данный миф не подтверждается никакими источниками. Академик пишет: «и более ранние источники ничего не говорят о подобном истреблении, которое и само по себе кажется маловероятным» [12, с. 45]. Более вероятным считал В. Бартольд версию, что после принятия ислама доисламские памятники «были забыты без всяких насильственных мер со стороны завоевателей». Стоит напомнить, что ориенталист также писал о некорректности объяснять уничтожение или повреждение древнетюркских каменных изваяний исключительно мусульманским влиянием и мусульманским «фанатизмом», т.к. головы изваяниям отбивали и поздние завоеватели-монголы, из суеверия, что в противном случае эти изображения людей прошлого могут приносить вред ныне живущим.

Если даже в отношении письменных памятников иранских народов нет достоверных

доказательств об их планомерном уничтожении и запрещении ранними мусульманами, то тем более этот миф не пригоден для истории древнетюркской письменности. Мы имеем в виду как географические и геополитические обстоятельства (основная территория тюрков не вошла в состав Халифата), так и амбиции и воинственность тюркских кочевников, вследствие которых арабы опасались их и стремились не вступать с ними в конфронтацию.

В целом, процесс перехода на арабский алфавит происходил постепенно и усилиями самой тюркской элиты. Как пишет проф. Кемал Силай, принявшие ислам образованные тюрки перешли к арабскому письму скорее по религиозным соображениям. Этим неопитам казалось, что, используя арабское письмо, они стремятся стать более преданными мусульманами [13]. Нельзя забывать и фактор конкуренции научно-образовательных систем, в которой средневековые исламские институты оказывали влияние даже на Западную Европу, Китай, Индию.

Ярким показателем древнетюркской цивилизации являются образцы культового искусства – каменные изваяния, которые ставились на могилах усопших. Тюркские каменные изваяния представляют собой произведения искусства, многие из которых выполнены весьма искусно. Среди них особенно выделяется скульптурное изображение полководца Куль-Тегина в составе существовавшего некогда великолепного мемориального комплекса. На территории Казахстана насчитывается (зафиксировано специалистами) около 400 каменных изваяний древнетюркской эпохи. Число тюркских каменных изваяний на территории Синьцзяна доходит до 186; и наибольший интерес представляет статуя с короной, принадлежавшая, как определили изучавшие японские ученые, кагану западных тюрков Нари-кагану – внуку знаменитого Му-ган кагана [6, с. 32].

Большинство западных ученых считают, что древнетюркская скульптура возникает под непосредственным влиянием китайской цивилизации, как прямое подражание танскому Китаю. По видимому, не стоит преувеличивать значение подражательства, равно как и замалчивать факты в пользу межкультурного обмена. Как отмечалось нами выше, безусловно, нельзя игнорировать роль внешних влияний, межкультурных контактов в эпоху Великой тюркской империи. Научно корректным был бы тезис о том, что (как и в отношении более раннего искусства «звериного стиля» скифо-саков)

в замечательном искусстве создания каменных скульптур Кок тюрки, возможно, получив первоначальный импульс извне, от школы китайских и согдийских мастеров, в дальнейшем смогли придать ему формы самобытной национальной традиции.

В тюркском обществе были опытные мастера-каменотесы, которые занимались изготовлением каменных изваяний. В монументальном искусстве древнетюркской эпохи наблюдались не только этнические, но и локальные особенности, местные различия внутри самого тюркского искусства. В последние годы всесторонне изучены культово-мемориальные комплексы западных тюрков на территории Казахстана, в Семиречье. Это – святилища Жайсан и Мерке с каменными статуями в степной полосе северо-западных предгорий Чу-Илийских гор. Они принадлежали населению Западнотюркского

каганата. В Жайсане открыто 27 культовых мемориальных комплексов, каждый из которых состоит из курганов, каменных изваяний и т.д. [14]. В святилище в верховьях реки Мерке обнаружено более 70 каменных изваяний. При этом половина из них была установлена в честь женщин, что является, как отмечает археолог А. Досымбаева, редким случаем в тюркском мемориальном и монументальном искусстве.

В дальнейшем, перспектива древнетюркской цивилизации была такова, что в силу открытости и динамизма ментальности кочевников, активизации процесса культурогенеза со смещением его центров на запад в смысле сближения с иранским миром, нарастает тенденция усложнения и переустройства культурно-цивилизационного комплекса в соответствии с вызовами наступающей новой, связанной с исламским фактором, эпохи.

Литература

- 1 Жумаганбетов Т. Древнетюркский каганат: становление и развитие государственности. VI-VIII вв. – Алматы, 2007. – 292 с.
- 2 Рахманалиев Р. Империя тюрков. Великая цивилизация. – М., 2009. – 742 с. Клосон
- 3 Зарубежная тюркология (сб.). – М., 1983.
- 4 Каиржанов А. Palaeoturcica: Мир древних тюрков. - Алматы, 1999. - 280 с.
- 5 Gibb, H.A.R. The Arab conquests in Central Asia. - London, - 1923. – 327 p.
- 6 Сунгатай С. Еженханұлы Б. Тарихи-мәдени жәдігерлер. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. 2 том. Алматы, 2005. – 80 б.
- 7 Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М., 1993. – 514 с.
- 8 Масабаев К. Тюрко-иранские культурно-языковые контакты // Материалы Второго международного тюркологического конгресса «Современная тюркология: теория, практика и перспектива». Ч. 1. - Туркестан, 2006. - С. 60-74.
- 9 Mongols, Turks and other Eurasian Nomads and the sedentary World. – Edited by Amitai, Reuven; Biran, Michal. – Leiden-Boston, 2005. -550 p.
- 10 фон Габен А. Культура письма и печатания у древних тюрков // Зарубежная тюркология (сб.). – М., 1983. - С. 159-190.
- 11 Орталық Азия және Қазақстан: түркі өркениетінің бастауы. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция еңбектері. 1 том. - Тараз, 2006. – 278 б.
- 12 Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Собр. соч. в 9 т. Т. I. – М., 1963. – С. 45-597.
- 13 Turkic languages (course) by prof. Kemal Silay (Indiana University) // www.humanitiesuniversity.org/turkiclangua
- 14 Досымбаева А. Батыс Түрік қағанаты. Қазақ даласының мәдени мұрасы. - Алматы, 2007. - 168 б.

Literature

- 1 Zhumaganbetov T. Drevneturksky kaganat: stanovlenie i razvitie gosudarstvennosti vv. Almaty, 2007
- 2 Rakhmanaliev R. Yimperia Turkov. Velikaya tsivilizatsia. Moskwa, 2009
- 3 Zarubezhnaya turkologia, Moskwa, 1983
- 4 Kayrzhanov A. Palaeoturcic: Mir drevnikh turkov. Almaty, 1999
- 5 Gibb, H.A.R. The Arab conquests in Central Asia. - London, - 1923. – 327 p.
- 6 Sungatay S. Ezhnkhannuly. Tarihi-madeni zhadergerlikter. Kazakstan turaly Kytay derektemeleri. 2 tom. Almaty, 2005
- 7 Gumilev L. Drevnie Turki, Moskwa, 1993
- 8 Masabaev K. Turko-iranski kulturno-yazikovye kontakty // Materialy Vtorogo mezhdunarodnogo turkologicheskogo kongressa Turkestan, 2006
- 9 Mongols, Turks and other Eurasian Nomads and the sedentary World. –Edited by Amitai, Reuven; Biran, Michal. – Leiden-Boston, 2005. -550 p.
- 10 fon Gaben. Kultura pisma i pechatania u drevnikh turkov // Zarubezhnaya turkologiya Moskwa, 1983. P. 159-190.
- 11 Ortyalyk Asia zhane Kazakstan turkiorkenietinin bastayi. Taraz, 2006.
- 12 Barthold V. Turkestan v epokhu mongolskogo nashestvia // Soch. T. 1. Moskwa, 1963.
- 13 Turkic languages (course) by prof. Kemal Silay (Indiana University) // www.humanitiesuniversity.org/turkiclangua
- 14 Dosymbaeva A. Batys Turk kaganaty. Kazak dalasyinin madeni murasy. 2007.

УДК: 282-3

Н.Д. Нуртазина

Доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана,
КазНУ им. аль Фараби, Казахстан, г. Алматы
E-mail: nazira.nurtazina@mail.ru

Идеал человека и духовного лидера в суфизме

В статье анализируется идеал человека и духовного руководителя в суфизме. Концепция ал инсан ал камил (совершенный человек) во многом отражает индивидуалистическую модель, в то время как в нормативном исламе создана «социальная» модель добродетельного человека. В суфийской концепции акцент переносится с биологически-социальной сущности человека на его сверхприродное, божественное начало. Согласно суфизму, в человеке нераздельно слито Божье и тварное. В созданной в рамках этого учения концепции вахдат ал вуджуд человек – это микрокосм, отражение макрокосма. О высших ступенях самосовершенствования писали Ибн Араби, Газали и др. авторитеты суфизма. Важен принцип суфизма, согласно которому акцент в религии должен делаться на внутренней жизни, на психологии, а не политике или критике социума. Антропологические идеи суфизма сравниваются с концепцией совершенства человека и его души в философии Аль Фараби. Философам-рационалистам, по мнению автора, не удалось достичь подлинной мудрости, т.е. преодолеть плен рационализма и принять многомерность мистического подхода.

Ключевые слова: суфизм, духовный лидер, совершенный человек, муршид, самосовершенствование, мистицизм.

Н.Д. Нуртазина

Суфизмдегі адам мен рухани көсем үлгісі

Мақалада суфизмдегі адам мен рухани көшбасшы идеалы (үлгісі) талқыланады. Әл инсан әл камил (кемел адам) тұжырымдамасы көбінесе жекешілдік модельді көрсетеді, ал нормативті исламда (шариғатта) үлгілі адамның «әлеуметтік» моделі жасалған. Сопылық тұжырымдамада акцент адамның биологиялық-әлеуметтік мәнінен оның табиғаттың жоғары, илаһи мағынасына көшіріледі. Суфизм бойынша, адам бойында Құдайы және мақұлықтық (жаратылыстық) сипаттар біте қайнасып тұр. Осы ілім аясында жасалған «уахдат әл ууджуд» тұжырымдамасы бойынша адам деген микрокосм, ол – макрокосмның көшірмесі. Өзін-өзі жетілдірудің ең жоғары дәрежелері жайлы Ибн Араби, Ғазали сынды суфизмнің беделді өкілдері жазды. Діндегі басымдылық саясат немесе қоғамды сынау емес, ең басты нәрсе ішкі өмір (өз жаныңның жағдайы), психология мәселелері деген суфизмнің принципі қазіргі заманда аса маңызды. Суфизмнің антропологиялық идеялары Әл-Фараби философиясындағы адам жанының жетілу тұжырымдамасымен салыстырылады. Автордың пікірінше, философ-рационалисттер шынайы даналыққа қол жеткізе алмады, яғни рационализмнің шектеулігін жеңіп мистикалық тұрғының көпөлшемделігін қабылдай алмады.

Түйін сөздер: суфизм, рухани көшбасшы, кемел адам, мұршид, өзін-өзі жетілдіру, мистикашылдық.

Nazira D. Nurtazina

The ideal of human being and spiritual leader in Sufism

The article is dedicated to the problem of the ideal person and the spiritual leader in the Sufi tradition. The concept of the 'Al insan al kamil,' or the ideal person, reflects an 'individualistic' model as opposed to the "social" model of the human being as conceived in canonical or traditional Islam (Sharia). In the Sufi tradition the focus on the nature of Man shifted from biological and social aspects to his supernatural, divine essence. According to Sufism, a human being consisted of both divine and natural parts. In the concept of 'Wahdat al wujud' elaborated by Sufi masters a human being was a microcosm, a reflection of the macrocosm; the entirety of existence was reflected in the inner world of the individual. Sufi authors such as Ibn Arabi, Al-Ghazali and others wrote about the higher levels of human self-perfection. The principle of Sufism, according to which the focus of Religion should be on the inner life of a human being, dealing with problems of psychology rather than with politics or the criticism of society, is particularly apposite today.. The philosophy of Al-Farabi compared the anthropological ideas of Sufism with the concept of human perfection and the perfection of the soul.. Rationalist-philosophers, in this author's opinion, failed to achieve true wisdom, becoming ensnared in the traps of rationalism and succumbing to the allure of reason, rather than embracing the multi-dimensional, mystical approach of Sufism.

Keywords: Sufism, spiritual leader, perfect man, moursheed, self-improvement, mysticism.

В исламской традиции вся система ценностей сформирована на основе признания единого Творца – Всевышнего Аллаха и необходимости повиновения Ему (само слово «ислам» означает «покорность» или «верность» Богу). Идеальным человеком при такой постановке проблемы считается, конечно, тот, кто превосходит других в степени повиновения Создателю, исполнения призывов Корана и Сунны, а, значит, и близости к Богу. С другой стороны, необходимо методологически понимать реальность различных способов богопознания, уровней и форм религиозности в рамках каждой конфессии. В частности, одним из важных духовных измерений в исламе считается суфизм с его своеобразной концепцией «совершенного человека» (ал инсан ал камил).

«Нормативный» ислам ориентирован на строгое соблюдение шариата и зиждется на буквальном, рациональном понимании текстов Священного Писания, внешней регламентации человека и его поведения, тогда как в суфизме, несмотря на признание и уважение рационализма и догматов религии, все же акцент сделан на признании более глубинных пластов человеческого сознания и доступности их одаренным людям. Некоторые авторы считают, что если в нормативном исламе господствует жесткая нормативность «социальной» модели добродетельного человека, то тасаввуф (суфизм) создал «индивидуалистическую» модель [1, с. 294]; хотя это никоим образом не означает противопоставления суфизма исламской религии.

Совершенство «ал инсан ал камил» определяется не сравнением их достоинств с достоинствами других членов социума, а соотносением с Абсолютом, высшей степенью близости к Аллаху, ибо критерий идеальности, находящийся вне или по крайней мере значительно выше нормативов (даже если они освящены религией), не «от мира сего», он обращен к трансцендентному и в то же время замкнут на человеческом «я». Выбор такого рода критерия становится возможным, как анализирует М. Степанянц, в силу переноса акцента с биологически-социальной сущности человека на его сверхприродное, божественное начало [1, с.294].

Согласно суфийской интерпретации, в человеке нераздельно слито Божье и тварное. В созданной в рамках суфизма концепции вахдат ал вуджуд человек – это микрокосм, своего рода мера всего дольнего мира – макрокосма. Более

того, человек – это посредствующее звено между Богом и миром, которое обеспечивает единство космического бытия и бытия феноменального. Говоря о генезисе концепции «инсан камил», многие специалисты-исламоведы склонны усматривать в ней влияние иных религиозно-философских систем (гностицизма, неоплатонизма, Каббалы и пр.). Вместе с тем в западном исламоведении конца XX. во многом преодолена привычка непременно связывать любые оригинальные и глубокие идеи ислама с иноконфессиональным происхождением. Среди традиционалистских авторов современности преобладает взгляд об общих типологических сходствах различных духовных учений, единстве гносеологических корней, чем и объясняется появление сходных сюжетов и идей.

В основе учения ал инсан ал камил лежит, как уже указывалось, универсальная идея о параллелизме в строении вселенной и человека, с одной стороны, и о человеке как образе Бога, с другой. Ал Газали писал, что интеллект человека соответствует высшей духовной сфере вселенной – малакут, его душевные силы и ощущения – средней, полутелесной сфере – джабарут, физические свойства – низшей, материальной природе – мулк. Человек интерпретируется как бледное отражение божественных атрибутов. Душа – место для рисунка Божественных наук [2, с. 34]

Выдающийся вклад в концепцию ал инсан ал камил внес великий мистик средневековья – Ибн Араби [3]. Человек понимался им как причина и цель творения, на него устремлен взор Создателя, ему подчинены небесные и земные существа, моря, горы, реки и т.д. Прототипом человечества и «человечности» Ибн Араби считал «Мухаммадову сущность» (ал хакика ал мухаммадийа). Она – первое творение Бога, логос, божественное знание, которое последовательно реализуется в личностях пророков, посланников и святых (аулийа), отражая в каждом из них одну из своих бесчисленных истин. Тот, в ком в данный момент воплотилась «Мухаммадова сущность» и есть ал Инсан ал Камил [4].

Ал инсан ал Камил часто отождествляется с *Кутбом*. «Совершенному человеку» открываются сокровенные тайны бытия, они являются представителями Бога на земле (точное соответствие кораническому эпитету человека – Халифа – заместителя Бога). Они наделены сверхъестественными способностями. Антропология суфизма зиждется на предании, воз-

водимым к хадису кудси (категория священных хадисов, которые могут оспариваться официальной теологией), который говорит о признании Бога: «Я был Сокровищем сокровенном и пожелал быть узанным». Определяющей силой в познании Бога является любовь, которая понимается мистически. Она неразрывно связана с интуицией.

В то же время все сказанные высокие атрибуты человека, в том числе идея Кутб – («ось», самый совершенный святой своей эпохи), распространялись на духовную породу людей, и в целом, обсуждались в кругу узкой элиты, среди «посвященных», тогда как большинство людей, занятых материальными ценностями, социально-биологическими устремлениями, суфии причисляли к «животным людям» («инсан хайауан»).

Здесь невольно напрашивается параллель с высказыванием христианского апостола Павла о трех категориях людей: духовных, душевных и телесных [5]. Также в конфуцианском учении идеалу благородного и одухотворенного *цзюнцизы* противопоставляется «маленький человек» – *сяожэнь*. Конечно, все эти подходы необходимо понимать и принимать в контексте мышления человека традиционной культуры.

В более «ордодоксальных» интерпретациях суфизма, в частности, в концепциях самих суфийских шейхов идеал человека и духовного вождя интерпретируется в более строгом согласии с идеями Корана и Сунны Пророка. Так, в книге Абдулкадыра Иса «Истина суфизма» (доказывающей что тасаввуф – это суть ислама, его высокий дух, тесно связанный с вопросами духовно-нравственного совершенства), всесторонне анализируется идеал духовного лидера. Согласно тарикату, речь идет о личности муршида (учителя, руководителя). Истинные лидеры и учителя ислама интерпретируются как подлинные наследники пророков, прежде всего самого пророка Мухаммада.

В силу специфики суфизма как психологического учения и особенностей мистической практики, помимо общеизвестных условий, выдвигаемых по отношению к личности имама, учителя, здесь обосновывается необходимость одаренности и наличия «паранормальных» духовных способностей. Так, муршид должен быть 1) быть знающим общие обязанности (фард ул айн), 2) быть познавшим Аллаха 3) быть знающим пути очищения души и средства ее воспитания 4) быть мазуном, т.е. получившим право наставления от предыдущих муршидов.

Касательно первого правила, разъясняется, что речь идет о молитвах, посте, закяте, знания и исполнения шариата, следования сунне и др. Второе правило проясняется таким образом, что духовный учитель должен быть пронизан акидой людей Сунны практически и теоретически, свидетельствуя душой и сердцем, что Великий аллах Един во всех Его качествах и поступках [6, с. 37]

Третье условие – чтобы он сам был прошедшим очищение души под руководством муршида, познавшим все болезни души, и пути избавления от них, и беды каждой ступени этого пути, и методы избавления от этих бед соответственно индивидуальным требованиям каждого человека и состояния. Среди признаков подлинного учителя суфийские авторы назвали и такое важное условие (гармонирующее с интернациональным и эгалитаристским духом исламской религии), как «присутствие среди его муридов представителей различных социальных слоев и национальностей, так как таковыми были сподвижники Пророка» [6, с. 38].

Необходимо отметить, что в суфизме особо выделяется понятие «джихад с нафсом», т.е. психологический джихад, иными словами, борьба с собственными дурными наклонностями (своей души), привычками и страстями. Данный девиз восходит к знаменитому изречению Пророка. В контексте актуальной на современном этапе борьбы с невежественными толкованиями ислама и методологически ошибочным для любой религии переносом акцента с внутренней борьбы на внешнюю (революции, экстремизм и пр.) идея суфийского духовного джихада приобретает особое значение.

Подлинный духовный лидер, истинный шейх и руководитель мусульман, воспитатель мусульманской уммы и его элиты должен сам лично придерживаться и проповедовать другим принцип первостепенности внутреннего очищения, спасения души и именно через это – совершенствования всего социума и человечества, а не вульгарные способы «борьбы» за ислам в виде непродуктивных словесных споров, разжигания ненависти к оппонентам, доходящее до войн и вооруженных конфликтов. Здесь кроется в целом особенность эзотерических учений (присущих всем мировым религиям), которые всегда разделяли мнение о том, что внутренняя духовная работа и изменения само собой влекут реальные позитивные изменения человеческого сообщества на со-

циальном, экономическом и т.д. уровне («Властвует лишь тот, кто умеет властвовать над собой», «Ищите прежде всего Царствия Небесного, а остальное приложится» и другие афоризмы).

Суфизм можно называть учением и практикой о самосовершенствовании личности. Мастер суфизма и все следующие Пути в классическую эпоху были заняты главным образом внутренним самоанализом, помогали друг другу в самосовершенствовании и желали внутренней, душевной трансформации и просветления. Политические, социальные вопросы, моральные недостатки других людей их волновали меньше всего (хотя это не означало их полной аполитичности и асоциальности).

На наш взгляд, на современном этапе все религии значительно видоизменились именно в сторону нездорового интереса к внешнему аспекту жизни. Не хватает самоуглубленности и духовной концентрации в жизни даже верующих и практикующих религию людей, не говоря уже о массе мирских членов общества. Поэтому очень ценным представляется взгляд суфизма, смещающий акценты с внешнего на внутреннее, переводящий внимание верующих с физического и материального на более тонкое, духовно-психологическое измерение.

В современном обществе, в том числе даже среди религиозных проповедников и иерархов весьма распространены споры, осуждения своих оппонентов и пр. Тогда как в подлинном суфизме (но не в искаженных, политизированных его современных версиях), согласно Абдулкадыру Иса, доказывается, что «когда человек раскрывает недостатки своей души и проявляет усердие в ее очищении, то у него не остается времени заниматься недостатками других людей и растрчивать свое драгоценное время в пересчете их ошибок» [6, с. 55]. Самоанализ, самоотчет, воспитание сдерживающего религиозного начала внутри души каждого верующего, что, в свою очередь, исходит из богобоязненности – фундаментальный и очень ценный признак суфийского учения.

Подлинный духовный устаз, суфийский учитель должен обладать дарованиями, любовью, находчивостью, которые помогают ему заниматься главным делом – воспитанием и облагораживанием человеческих душ, настойчивым направлением их на путь света и добра, высшего познания, избавления от грехов и недостатков. Примечательно, что именно в суфизме планомерно проводится идея о нераз-

рывности теории и практики, слова и дела. Суфизм отличается как сугубо практическая школа, занимающаяся исправлением человеческих нравов, излечивающая болезни души как отдельного индивидуума, так и всего общества.

Казахская поговорка «Молданың айтқанын істе, істегенін істеме» («Делай то, что говорит мулла, а не то, что он делает») распространена на всем мусульманском Востоке и возникла в эпоху кризиса исламской цивилизации, когда стали не редки личности духовных учителей, у которых слова часто стали расходиться с их поступками. Любая религия осуждает такое противоречие: широко известно обличение Иисусом Христом книжничества и лицемерия фарисеев. Практический уклон носило и учение Гаутамы Будды – своеобразного духовного самородка, выходца из касты кшатриев-воинов, неожиданно ставшего пророком и святым (до него святость, просветление считались в Индии «специальностью» и прерогативой касты брахманов). Пророк Мухаммад представлял собой яркий образец цельной, нравственно совершенной натуры, в которой не было противоречий между нравственными установками и реальными поступками. Такие личности в духовной истории ислама, как Имам Агзам (Абу Ханифа), Ходжа Ахмед Йассави также демонстрировали пример честности и прямоты, верности своему слову и обещанию; об этом сложены народные легенды.

Уместно провести параллели и сравнения антропологических идей суфизма с концепцией совершенства человека в философии Аль Фараби. Восточный перипатетизм выработал глубоко рационалистический образ духовного совершенства, понимание его в качестве системообразующего элемента творения как силы, связывающей микро- и макрокосм, поскольку природа человека заключена в единстве тела, души и разума [7, с 215]. По Аль Фараби человек предназначен к совершенству. Высоко оценивает тюркский философ разум в эволюции человека.

Соответственно выделяются ступени разума: разум потенциальный, разум приобретенный, разум деятельный. Высшее познание осмысливается в философии аль Фараби как подлинное счастье и блаженство. Здесь можно видеть как общие точки соприкосновения, так и разницу во взглядах суфиев-мистиков и философов-рационалистов. Последние, хотя и не разделяли примитивный взгляд теологов-ортодоксов на человека как на устрешенного и потому слепо поклоняющегося Богу раба и некоего «червя»,

обреченного в духе фатализма исполнять предначертанную ему свыше судьбу, и потому старались формировать более глубокий взгляд на сущность человека и его бесконечные возмож-

ности, все же не смогли, на наш взгляд, достичь подлинной мудрости, т.е. преодолеть плен рационализма и принять многомерность мистического подхода.

Литература

- 1 Восточные концепции «совершенного человека» в контексте мировой культуры. // Степанянц М.Т. Мир Востока. Философия: прошлое, настоящее, будущее. – М., 2005. – С. 290-301.
- 2 Аль Газали, Абу Хамид. «Весы деяний» (Мизан аль амал) и другие сочинения: пер. с араб. – М., 2004.
- 3 Ибн Араби. «Футухат ал маккийя» (Мекканские откровения): пер. с араб. – Спб., 1995.
- 4 Тукватуллин Л.И. Антропология Ибн Араби или концепция человека в творчестве великого шейха // Суфизм в Иране и Центральной Азии. – Алматы, 2007. – С. 304-309.
- 5 Библия. Книга Священного Писания Ветхого и Нового завета. – Издание «New Life Campus Crusade For Christ International», 1991.
- 6 Иса, Абдулкадыр. Истина суфизма. Пер. с араб. – М., 2004.
- 7 Жолмухамедова Н.Х. Совершенство человека в философии аль-Фараби // Наследие аль Фараби и мировая культура. – Алматы, 2001. – С. 215-222.

Literature

- 1 Vostochie kontsepsii `sovershennogo cheloveka` v kontekste mirovoy kultury // Stepanyants, M. Mir Vostoka. Filosofya: proshloe, nastoyashee, budushee. Moskva, 2005. P. 290-301.
- 2 Al Gazaly, Abu Khamid. Vesy deyaniy (Mizan al amal) i drugie sochineniya. Per. s arab. Moskva, 2004.
- 3 Ibn Arabi. Futukhat al Makkyu. (Mekkanskije otkrovenia) Per. s arab. Spb., 1995.
- 4 Tukvatullin L. Antropologiya Ibn Arabi ili konsepsia cheloveka v tvorchestve velikogo sheikha. // Sufizm v Irane i Tsentralnoi Azii. Almaty, 2007. P. 304-309
- 5 Biblya. Kniga Svyeshennogo Pisania Vetkhogo I Novogo zaveta. Izdanie «New Life Campus Crusade For Christ International», 1991.
- 6 Yisa, Abdulkadyr. Istina sufizma. Per. s arab. Moskva, 2004
- 7 Zholmukhamedova N. Sovershenstvo cheloveka v filosofii al Farabi // Nasledie al Farabi i mirovaya kultura. Almaty, 2001. P. 215-222

UDK 94(574) "05/08"

G.Z. Iskakova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Email: gali209@yandex.ru

Patterns of Turkic tribes, clans territory and borders formation (VI-VIII centuries)

The main purpose of the paper is to analyse the border identification of the Turkic tribes of the VI-VIII centuries within the nation in the sample of Kazakhstan, Central Asia, Mongoliya Turkic tribes of the VI-VIII centuries. In addition, the author aims to analyze main directions of khaganat's expansion.

Problem statement is to understand the concept of the influence of space on the development of history is not enough just to study historical events. The close relationship of human being, land and space requires deep study of this issue. For the nomad and sedentary people the notion of belonging to a specific space, the definition of its territory and their boundaries were not identical. Often uncertainty of the territory, the boundaries of the territories in these matters gave rise to various conflicts and wars. Currently these relationships are defined and regulated by law. In this regard, the question arises: how the nomads of Eurasia defined territory and boundaries of individual tribes and the state as a whole 1300-1400 years ago? In this article the author suggests to consider this issue on the sample of Kazakhstan, Central Asia, Mongoliya Turkic tribes of the VI-VIII centuries.

The research allows all parties to consider and determine the features of the development of the surrounding space of nomadic Turks. Draw conclusions about their understanding of state, tribal territories and borders.

Keywords: nomads; identity; nature, tribes, Central Asia, turks, environmental history, historical geography.

F.З. Исакова

Түркі ру-тайпаларында территория және шекара ұғымдарының калыптасу ерекшеліктері (VI-VIII ғғ.)

Зерттеудің негізгі мақсаты – Қазақстан, Орталық Азия мен Моңғолиядағы VI-VIII ғғ. түркі тайпаларының мысалында көшпелі қоғамда тайпа аралық шекараларды анықтау ерекшеліктерін қарастыру. Сонымен қатар, мақалада шекаралардың кеңеюінің негізгі бағыттары талданады.

Кеңістіктің тарихқа әсерін білу үшін тарихи оқиғаларды зерттеп қана қою жеткіліксіз болып табылады. Адам мен жердің, кеңістіктің байланысы аталған мәселені терең зерттеуін қажет етеді. Көшпелілер мен отырықшыларда белгілі кеңістікке тиесілі болу, өз территориясы мен шекарасын анықтау бірдей болған жоқ. Территорияның, шекараның анық болмауы көп жағдайда конфликтілер туғызып, соғыстарға алып келді. Біздің заманымызда аталған мәселелер заң арқылы шешіледі. Бұдан 1300-1400 жыл бұрын Еуразия көшпенділері жекелеген тайпалар және мемлекет территориясы мен шекарасын қалай анықтады? Мақалада автор аталған сұрақтың жауабын VI-VIII ғасырлардағы түркі тайпалары мысалында табуға тырысады.

Аталған мәселені қарастыру көшпелі түркілермен қоршаған кеңістікті игеруін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Олардың мемлекеттік, тайпалық территория мен шекара түсініктері туралы қорытындыларын жасауға мүмкіндік туындайды.

Түйін сөздер: көшпелілер, табиғат, тайпалар, Орталық Азия, түркілер, экологиялық тарих, тарихи география.

Г.З. Исакова

Особенности формирования понятий территории и границ у тюркских родов-племен (VI-VIII вв.)

Цель данного исследования на примере тюркских племен VI-VIII веков, живших на территории Казахстана, Центральной Азии, Монголии, – рассмотреть особенности определения межплеменных границ в кочевом обществе. Также проанализировать основные направления расширения границ.

Для понятия влияния пространства на развитие истории не достаточно только изучение исторических событий. Тесная взаимосвязь человека, земли и пространства требует углубленного изучения данного вопроса. Для кочевника и оседлого народа понятие принадлежности к определенному пространству, определение своей территории и их границ было не одинаковым. И часто не определенность территории, границы территорий в этих вопросах порождала разные конфликты, войны. В наше время эти отношения определяются и регулируются с помощью закона. Отсюда возникает вопрос, как 1300-1400 лет назад кочевники Евразии определяли территории и границы отдельных племен и государства в целом? В статье автором предлагается рассмотреть данную проблему на примере тюркских племен VI-VIII веков.

Изучение данной темы дает возможность всесторонне рассмотреть и определить особенности освоения окружающего пространства кочевниками тюрками. Сделать выводы об их понимании государственных, племенных территорий и границ.

Ключевые слова: номады, природа, племена, Центральная Азия, тюрки, экологическая история, историческая география.

In the jurisprudence the state border is defined as line and vertical surface passing through this line. It is a key of state territory boundary [1]. But the territory is not just a special kind of space. From both human and natural sciences perspective the concepts of "space" and "territory" are varied. The space involves both actual physical space (territory) and its geographical field (geographic relationship). If the physical space is discrete (dashed), the geographic field is continuous. The territories have not only spatial-specific criteria, but many other features. They are:

- 1) size, the total area;
- 2) the distance from north to south and from east to west;
- 3) compactness, concentration in organic whole;
- 4) geographic location in the world map, including the presence of rivers and outlet to the sea.
- 5) population (population size and density, its distribution by section area);
- 6) climatic conditions, affected by proximity to the equator or to one of the poles of the earth, the seas or other large bodies of water, location in depth or on the edge of the continent
- 7) landscape features (mountains and lowlands, swamps or deserts);
- 8) the nature of the subsoil;
- 9) the nature of the boundaries (legal or actually existing, natural or arbitrary, securely fenced or unprotected);
- 10) the nature of the neighboring territories;
- 11) life time [2];

Notion of territory is reflected in the Turks' written monuments. Information about the four directions and the representation of the land area could be found in them. Key words used by Turks is the "East" and "west", "north" and "south". "For example, the following information is available provided by written monument in honor of Kultegin: " There were enemies in four directions in times of Bumin Kagan and Kagan Estimi. To Kadyrkan Yysha in front and to the Iron Gates behind. "

Moreover, the information on constitutives of territory could be found from before stated inscription. The words such as «land-water, pasture» and phrases as «may no land and water got orphaned» and «may no livestock left without pasture» are applied in it. For example, similar information is provided in the text of this classic written monu-

ment in honor of Bilge Kagan on line 16: "the people of onok Budun was in pain. We cared about the land and water not got orphaned. There is a great number of such samples in many Turkic characters.

Additionally to above stated criteria one of the most important parts of the territory is a bound. What does the concept of a state border mean? The word boundary refers to line between the territories abroad the violation of which leads to conflict. This issue is governed by the laws of individual countries, international agreements. For example, in the Republic of Kazakhstan as in other countries of the world the delimitation and demarcation of borders are carried out with neighboring states. The delimitation of the border (lat. delimitatio - setting boundaries) is - definition of general position and direction of the state border between the neighboring countries by means of negotiations.

Boundary delimitation or simply delimitation is the term used to describe the drawing of boundaries, but most often it is used to describe the drawing of electoral boundaries, specifically those of precincts, states, counties or other municipalities [3]. The demarcation of the border involves establishment of the state border in the area by the construction of border markers on the basis of documents concerning the delimitation of frontiers. Demarcation - is the act of creating a boundary around a place or thing.

Above mentioned situation takes place in the modern world, then arises the question on what basis the boundaries of individual tribes and nations were defined in Turkic tribes?

According to assumptions of many scholars territorial boundaries were marked with tamga by nomadic ethnics - toguzogyz, segizogyz, turgesh, on ok, kyrgyz, karlyk and many others mentioned in inscriptions. They had independent tamgas, such as tribal ones and derivatives of them, including personal, family, patrimonial that defined their public or social status and the right to the property [4].

Verbal characteristic of «tamga» sign has double meaning at ancient Turki:

It was considered as a sign, tamga of genus or tribe and «a sign of gold seal of khagan». "Root" is the origin of this word in ancient Turkic inscriptions developed in this way: - tap - // tab -

(semantics: a trace of something, the remains, to leave a trace - to trample down, foot, to tread) / /> tam - (semantics: the manufacturer of seal, the keeper of seal)>tanba (tanba). In ancient mongolian language it was taba> (a trace), tamaga> (tamga) [5].

Ancient Turkic tamga-signs are drawn on surfaces of some worship-memorial objects: complexes consisting, except specially erected constructions, of stela with inscriptions, sarcophagi, statues of especially important persons, zoomorphic sculptures, balbal-mengirs. Their sacramental and the special semiotics status is emphasized by this fact. Additionally tamgas used to mark the territory of the movement and dispersal of the Turkic tribes. For example, archaeologists found tamgas of Western Turkic Kakhanat caln in the territory of a former Bulgar state. According to researchers tamgas provide information on migration of individual tribes and genus of Western Turkic Khanate in Eastern Europe. Found generic tamgas on the walls of ceramics Pliska are similar to those carved on rocks sanctuary Zhaisan (located in the district of Shu, Jambul region of the Republic of Kazakhstan) [6].

Medieval generic tamgas carved on rocks were found close to mountain sites of Turkic tribes in the area between the Shu and Ili. These tamgas 2 and 4 are similar to stella generic tamgas in Kogaly complex (complex of medieval monuments in the upper of the river Sarybulak was discovered in 2007). Rogozhinskiy A.E. claims that this fact enable us to establish the approximate territory of the "ten tribes" (Western Turkic Kakhanate in the sources called "people of the ten tribes"), the territory of the tribes forming the basis of the Western Turkic Kakhanate [7].

In abovementioned period the territorial issue was solved on legal basis. In Western Kakhanat the main source of rights were the laws based on tradition. Traditions were codified, and guaranteed by the state. The laws of ruling Ashina dynasty took a special place in the Western Turkic Kakhanate. This law was called the "Tore bitik." The purpose of this law was to preserve the integrity of the state and prevent tribal feuds. This law became the basis for receivers of the state. The law was used only in an oral form. However articles of the law are reflected in written Chinese sources.

The Turks were engaged in nomadic pastoralists and nomadised in a strictly defined boundaries. Chinese sources reveal the following information about the Turks: "They owned certain lands. They do not stay in one place for a long

time. Permanent seat of Kagan was Otuken mountains. Moreover the tribe Telek, stationed in the Western Turkic Khanate, was mentioned in "the book of Northern Dynasty". They were forced to migrate in search of pasture and water sources in specially established territories.

In Western Kakhanat territorial boundaries were determined by natural objects. This is confirmed by Chinese sources. For example, according to the history of the North Dynasty Yshbara Hagan led the long negotiations over the establishment of territorial boundaries. As a result of negotiations, the boundary was set at Mangar desert [8].

Due to lack of written information and archaeological sources of the Middle Ages on this issue the author offers to consider the issue compared with other tribes and Turkic Khanate receivers with the Kazakh Khanate. For example, general population of Kazakh Khanate owned land and was engaged in nomadic pastoralism in the XVIII century. Therefore, each tribe had its own land with clearly defined boundaries. There were winter and summer pastures. This prevented the intergeneric disputes. These relations were governed by the laws of the vault, "Jetizhargy." Genus Chief, elder established a special mark on the ground of village stop. This is usually plunges a spear into the ground, mounted Kuruk (loop for catching a horse) [9]. For example, the mark of the territory by the spear and Kuruk could be make on a spring, the genus chief left a thing (for instance, shackles), and put the fabric on the tall grass [10]. Furthermore, to determine generic boundaries sometimes wells and dug canals were used. Intergeneric land disputes were resolved based on the historical identity of the region. According to authorto solve the issue of inter-state borders this kind of marking of the area was utilized by genus and tribes of Western Turkic Khanate.

Many scholars note the relationship between the continuity of Western Turkic Kakhanate and Kazakh Kakhanate. For instance, this concern saving Tengrianism, continuity of territory and language and nomadic herding. As it was mentioned above, generic labeling tamgas used in Western Kahanatwere popular in Kazakh Kakhanate as well. Based on this the author tries to suggest that marking the territories and borders in Western Turkic Kakhanateemerged in approximately the same way as in Kazakh Khanate in the XV-XVIII centuries.

According to Kishibekov D. nomads of Central Asia in the period under consideration roamed from one place to another at a distance of 10-15

km. Prosperous lands were chosen as nomadic locations. They had to be found on the upland areas [11]. Similar allegations put forward Kradin N.N. His research yielded that in a nomadic society 1.5 acres (1 tithing - 1.092 hectares), are required per capita, while settled nations need 0.78 acres of land on average. The average population density was 0.5-2 persons [12]. If the land was in the desert and semi-arid steppes they needed more land and the distance between the areas declined. According to geologists in the period of Western Turkic Kakhnate (about 603-704 years.), the temperature in the deserts was relatively close to the current temperature in the deserts of Central Asia. Chernyshevsky (Selected works of economic M, 1948, T 3, h 1.) concludes that the area was not measured by the human soul and the number of cattle. For example, for 24-25 horses nomad took 2-3 square meters of pasture. The land of nomads was communal property. On the basis of Maykov I.M. expedition materials to Mongolia in 1921, N.N. Kradin argues that extensive farming forced nomads to expand external lands but not internal. This was expressed by pasture land expansion. Taking in account the fact that animal husbandry required vast areas of land, favorable territory was separated rapidly. This led to a breach of population and livestock growth. As a result, in a certain area a dynamic balance was established in livestock number and population. There is a famous Mongolian proverb associated with this situation "there is no cattle without grass, no food without cattle".

According to Pletneva S.A. (Pletneva. Nomads of the Middle Ages, Moscow, 1982) continually

grabs have been taken place in Central Asia, including Western Turkic Kakhnate until the end of the XI century. Therefore, the problem was solved by established rules within the state, tribes and genus. For example, in famous medieval source on the history of the Mongols "Secret History of the Mongols" it is stated that "the posture and specific area were determined within the state along with collective decision. Genus in a large nomadic tribal unions traveled on the same principle. Markov G.E. defines the concept of territory for nomads as "a collection of pasture land." The main area in a nomadic society was allocated for cattle breeding [13].

Territories were defended by arms. Weak tribes were displaced from their lands. Geologists assume that in the period of Western Turkic Kakhnate tribal movement was caused by climate change and political reasons [14]. However, interestingly, despite all above mentioned, there were cases when particular tribes were allowed to cross the territory of others on the basis of the contract. Currently this is called *severtut*. *Severtut* - is a limited use of land, hike and go to transportation.

For Turks of Kakhnate and the nomads of Central Asia, the concept of the territory, border was nominal and movable. In other words, territorial boundaries were not shielded obstacles. Additionally there were constantly expanded.

Resuming all above stated, it could be concluded that Turkics in common s inhabiting the country retained traditions of their ancestors in demarcation of territorial boundaries, defining territories and left them to inheritors.

Әдебиеттер

- 1 Ozhegov S.I., Shvedova N.Y. Russian dictionary. - M., 2005.
- 2 Baburin S.N. (1997) State territory. Legal and geopolitical issues. - M., 1997. http://www.pravo.vuzlib.org/book_z101_page_10.html (Accessed on 07.11.12.)
- 3 Boundary delimitation http://en.wikipedia.org/wiki/Boundary_delimitation (Accessed on 09.06.12)
- 4 Таңба // Қазақ Ұлттық Энциклопедиясы. - Алматы, 2009. - 217 б.
- 5 Samashev Z., Bazilhan N., Samashev S. Ancient Turkic tamga-signs. – Almaty, 2010. – 120-121 p p.
- 6 Досымбаева А.М. Тюркские наследники Казахстана как источник по истории тюркских народов Евразии // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги и перспективы: материалы международной научной конференции, посвященной 20 летию Независимости РК и 20 летию Института археологии имени А.Х. Маргулана КН МОН РК. Алматы, 2011. Т 2. 280-282 с.
- 7 Телеуова Э. Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік-құқықтық ерекшеліктері. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. - 13 б.
- 8 Қытай жылнамаларындағы қытай деректері (б.з. 275-840 жылдары). Екінші кітап. - Алматы: Өнер, 2006. - 111 б.
- 9 Артықбаев Ж.О. «Жеті жарғы» - мемлекет және құқық ескерткіші (зерттелуі, деректер, тарихы, мәтіні): Оқу құралы. – Алматы: Заң әдебиеті, 2006. – 97 б.
- 10 Телеуова Э.Т. Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік-құқықтық ерекшеліктері. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. - 36 б.
- 11 Кшибеков Д. Кочевое общество. - Алма-Ата, 1984. - 63 с.
- 12 Крадин С.Н. Кочевые общества. – Владивосток: Дальнаука, 1992. - 56 с.
- 13 Марков Г.Е. Кочевники Азии. - М.: Изд-во Московского университета, 1976. - 59 с.

14 Аубекеров Б.Ж., Нигматова С.А. Изменения климата и ландшафтов, основные этапы эволюции человеческого общества от древнейших гоминид до кочевников на территории Казахстана // Вклад кочевников в развитие мировой цивилизации: Сб. мат. междунар. науч. конф. - Алматы, 21-23 ноября 2007 г. / Под.ред. Л.Е. Масановой, Б.Т. Жанаева. - Алматы: Дайк-Пресс, 2008. - 145 с.

References

- 1 Ozhegov S.I., Shvedova N.Y. Russian dictionary. - M., 2005.
- 2 Baburin S.N. (1997) State territory. Legal and geopolitical issues. - M., 1997. [http://www.pravo.vuzlib.org/ book_z101_page_10.html](http://www.pravo.vuzlib.org/book_z101_page_10.html) (Accessed on 07.11.12.)
- 3 Boundary delimitation // http://en.wikipedia.org/wiki/Boundary_delimitation (Accessed on 09.06.12)
- 4 Таңба // Қазақ Ұлттық Энциклопедиясы. - Алматы, 2009. - 217 б.
- 5 Samashev Z., Bazilhan N., Samashev S. Ancient Turkic tamga-signs. – Алматы, 2010. – 120-121 p p.
- 6 Dosimbaeva A.M. Turkskie nasledniki Kazakhstana kak istochnik po istoriyi turkskih narodov Evraziyi // Arheologiya Kazakhstana v epohu nezavisimosti: itogi i perspektivi: materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konpherenciyi, posvyashennoi 20 letiu Nezavisimosti RK i 20 letiu Instituta arheologiyi imeni A.H. Margulana KN MON RK. - Алматы, 2011. Т 2. 280-282 s.
- 7 Teleuova E.T. Dasturli kazakh kogaminin aleymettik-kukuktik erekshelikteri. – Алматы: Kazakh universiteti, 2007. - 13 b.
- 8 Kitay zhilnamalarindagi kitay derekteri (b.z. 275-840 zhildary) Ekinshi kitap. – Алматы: Uner, 2006. - 111 b.
- 9 Artikbaev Zh.O. «Zheti zhargi» - memleket zhane kukuk eskertkishi (zertelui, derekter, tarihi, matimi): Oku kurali. – Алматы: Zan adebieti, 2006.– 97 b.
- 10 Teleuova E.T. Dasturli kazakh kogaminin aleymettik-kukuktik erekshelikteri Almaty «Kazakh universiteti» 2007. - 36 b.
- 11 Kshibekov D. nomadic society of Alma-Ata, 1984, 63 p.
- 12 Kradin SN Nomadic societies Vladivostok "Dal'nauka" 1992. 56.
- 13 Markov GE Nomads of Asia. Moscow: Publishing House of Moscow State University, 1976. 59.
- 14 Aubekеров BJ., Nigmatova SA Changes in climate and landscape, the history and evolution of human society from the earliest hominids to the nomads in Kazakhstan // The contribution of the nomads in the development of world civilization: Sat Mat-Mezhdunar.nauch. Conf. Almaty, 21-23 November 2007 / psychology. LE Masanov, BT Zhanaeva. - Almaty: Dyke Press, 2008. 145.

ӘОЖ 94(574), «14-15»

Б.Б. Кәрібаев

ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы,
Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, Қазақстан, Алматы қ.**XV ғасыр басындағы Ақ Орданың саяси тарихының
кейбір мәселелері жөнінде**

Автор бұл мақаласында XV ғасырдың басында Шығыс Дешті Қыпшақ аумағындағы Ақ Орда мемлекетінің саяси тарихына байланысты мәселелердің бірі – Қойыршақ ханнан кейін билікте болған тұлғаны анықтауға күш салады. Бұл мәселе жөнінде отандық тарихнамада біржақты пікірлер жоқ екені белгілі. Егер де XX ғасырдың 60-жылдарына дейін Қойыршақ ханнан кейін оның ұлы Барак хан билікте болды деген жалғыз пікір болса, М.Г. Сафарғалиев жазба дерек мәліметтеріне сүйеніп Чекре хан (Шыңғыс оғлан) болды деп дәлелдейді. Сол тұста мұсылман деректеріндегі кейбір мәліметтердің ғылымға белгісіз болуы Алтын Орда тарихының көрнекті маманына осындай пікір айтқызады. Ал Қазақстан тарихының академиялық басылымында Шыңғыс оғлан Ақ Орданың билеушісі деген ой айтылады да, оның шыққан тегі қарастырылмайды. Мақалада автор мұсылман деректерінің мәліметтерін талдай келе, Шыңғыс оғланның шыққан тегін анықтап, оны Орыс ханның немерелерінің бірі деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: Ақ Орда, Орыс хан, Едіге би, Алтын Орда, Қойыршақ хан, Барак хан, Шыңғыс оғлан.

Б.Б. Карибаев

Некоторые проблемы политической истории Ак Орды начала XV в.

В этой статье автор предпринимает усилия по выяснению личности правителя Дешти Кыпчака после Койырчак хана – в период начала XV в., в русле политической истории государства Ак Орда. По данной проблеме в отечественной историографии не сложилось единого мнения. Если до 60-х гг. XX в. существовало единственное мнение, что после Койырчак хана правил его сын Барак хан, то М.Г. Сафарғалиев, опираясь на письменные источники, доказывает, что правителем был Чекре хан (Чингиз оғлан). Такое расхождение вызвано тем, что ряд свидетельств мусульманских источников указанного периода не введены в научный оборот. В академических же изданиях по истории Казахстана говорится, что Чингиз оғлан был правителем Ак Орды, однако не рассматривается его генеалогия. В статье автор на основе изучения данных мусульманских источников уточняет родословную Чингиз оғлана и приходит к выводу, что он являлся одним из внуков Орыс хана.

Ключевые слова: Ак Орда, Орыс хан, Едіге би, Алтын Орда, Койрчак хан, Барак хан, Чингиз оғлан.

B.B. Karibaev

Some problems of the political history of the Ak Orda beginning of the XV c.

In this article, the author endeavors to ascertain the identity of the ruler after Koyyrchak Deshti Kipchak Khan - during the beginning of the XV century. In line with the political history of the state Ak Orda. On this issue in the national historiography has not developed consensus. If, before the 60's in XX c. there was only opinion that after Koyyrchak Khan ruled his son Barak Khan, the M.G.Safargaliev relying on written sources, proves that the governor was Chekre Khan (Genghis oglan). This discrepancy is due to the fact that some evidence of the Muslim sources that period is entered in the scientific revolution. In academic publications on the history of Kazakhstan said that Genghis oglan was the ruler of the Ak Orda, however, is not considered his genealogy. The article based on the study data Muslim sources, said the pedigree of Genghis Oglan and comes to the conclusion that he was one of the grandsons of Orys Khan.

Keywords: Ak Orda, Orys Khan, Edige bi, Altyn Orda, Koyrchak Khan, Barack Khan, Genghis oglan.

Ақ Орда мемлекеті – XIII-XV ғасырлар аралығында қазіргі Қазақстан аумағының басым бөлігінде өмір сүрген ортағасырлық саяси құрылым. Ол - Жошы ұлысы мен XV ғасыр ортасында құрылған ұлттық сипаттағы Қазақ мемлекетін саяси-әкімшілік, әлеуметтік-экономикалық, рухани-мәдени және этникалық жағынан тікелей байланыстырушы болып табылады. Сондықтанда Ақ Орданың ортағасырлық Қазақстан тарихында алатын орны ерекше. Өкі-

нішке орай, бұл мемлекеттің ел тарихындағы атқаратын маңызы өте жоғары болса да, оның зерттелуі мәселесіне келгенде ауыз толтырып көп нәрсені айта алмаймыз. Тарихтың басқа аспектілерін айтпағанның өзінде Ақ Орданың саяси тарихының өзінде көптеген түйінді мәселелер бар. Әрине, оның ең басты себебі дерек мәліметтерінің тапшылығы болып отыр. Сондай-ақ ғылыми айналымға бүгінгі күнге дейін енгізіліп, зерттеушілерге белгілі араб, парсы,

түрік, орыс тілдеріндегі дерек мәліметтерін қазіргі уақыт талабына сай, жаңа көзқарастар тұрғысынан зерделейтін зерттеушілердің де аздығы да септігін тигізіп отырғаны жасырын емес.

Кез-келген мемлекеттің саяси тарихын қарастырғанда ең алдымен басты назар аударар мәселеге онда билікте болған билеушілердің есімдері мен билік құрған жылдарын анықтау жатса керек. Одан кейін ғана сол билеушінің жүргізген ішкі-сыртқы саясаты, саяси тарихтың басқа да мәселелері қарастырылатыны белгілі. Жалпы алғанда, қазіргі күнде XIII–XV ғасырлар аралығында Ақ Ордада билік құрған билеушілердің есімдері анықталған және олардың тақта отырған жылдары да нақты болмаса да біршама белгілі. Дегенменде, бұл мемлекеттің екі ғасырлық саяси тарихында әлі де болса көмескі тұстар баршылық. Сондай көмескі тұстардың біріне – XIV ғасырдың соңғы және XV ғасырдың алғашқы жылдары Ақ Ордада Қойыршақ ханнан кейін және оның ұлы Барақ ханға дейін билік құрған тарихи тұлға туралы мәселе жатады. Сол себепті де біз осы жұмысымызда мұсылман деректеріндегі мәліметтер мен соларға негізделген түрлі зерттеулерде әр түрлі айтылатын тарихи тұлға туралы өз пікірлерімізді ұсынуға тырысамыз.

1983 жылғы Қазақ ССР тарихының екінші томындағы «Ақ Орда Алтын Орданың құлдыраған кезеңінде» атты тараушада әмір Темірдің 1395 жылы Тоқтамысты жеңгендігі және Алтын Орда тағына Орыс хан әулетінен шыққан өз қолдаушылары Қойыршақты, Темір Құтлықты отырғызғандығы туралы айтылады да, 1423-1424 жылдары Орыс ханның немересі, Қойыршақтың ұлы Барақ ханның қарсыластарын жеңіп, билікті тартып алғандығы баяндалады [1,159]. Ал ел тәуелсіздігінің алғашқы жылдары қайта жазылған академиялық басылымның екінші томында авторлар бұл мәселеге тереңірек барып, Қойыршақтың 1409-1410 жылға дейін Ақ Ордада билік құрғанын, одан кейін билікте Шыңғыс – оғлан атты тұлғаның болғанын және оны 1416 жылы Тоқтамыстың ұлы Жаппарбердінің тақтан қуғанын жазады [2,133]. Бұл сұраққа тереңдеп үңілсек, алғаш рет тарихнамада бұл мәселеге М.Г.Сафарғалиев назар аударған.[3] Алтын Орда тарихының көрнекті зерттеушісі 1414-1416 жылдары Сарайда Едігенің қолдауымен тақты иеленген Чекре ханды - Шыңғыс оғлан деп түсініп, бір тарихи тұлға деп қабылдайды.[3,442-445]. Одан әрі ол Чекре ханның шыққан тегі туралы деректер сақталмаған дей келе, Гаффаридың мәліметте-

ріне сүйеніп, оны Тұқай Темір әулетінен шыққан, әкесі Дервиш, оның әкесі Гияс ад-дин деп көрсетеді[3,443]. Бірақ тәуелсіздіктің алғашқы жылдары жазылған академиялық томның авторлары М.Г.Сафарғалиевтің бұл пікірімен келіспейтін секілді. Олар Әбдіразақ Самаркандидің мәліметтеріне сүйеніп, «Шыңғыс-оғланды Ақ Ордадан шыққан» деп жазады да, Чекре хан жөнінде бір ауыз сөз айтпайды. Егерде М.Г.Сафарғалиевтің тұсында жошылық хандардың шығу тегіне қатысты деректер әлі де болса ғылыми айналымдарға түсе қоймаса, XX ғасырдың 60-ыншы жылдарының соңынан бері зерттеушілердің қолына осыған қатысты біршама дерек мәліметтері тие бастады[4]. Соған байланысты Чекре ханның шығу тегіне қатысты деректер зерттеушілерге мәлім болғандықтан академиялық том авторлары оны дәлелдеп жатуды артық санаған секілді.

Жоғарыда атап өткен тарихнамалық шолудан байқағанымыз мынау, Қойыршақ пен Барақ хандардың арасында Шыңғыс-оғлан атты тағы бір билеуші болған екен. Бірақ ол туралы, әсіресе, оның шығу тегі мен билік еткен жылдары туралы тарихнамада ешқандай пікірлер жоқ. Осыған байланысты біз төменде осы тұлғаға қатысты өз ойларымызды айтып, тұжырымдарымызды дәлелдеп көрсетуге тырысалық.

Алдыменен М.Г.Сафарғалиевтің Чекре хан мен Шыңғыс –оғланды бір тұлға деп қарастыруын талдалық.

Чекре хан (Джегре хан, Чаку, Чекри, Чакра) – 1414-1416 жылдары Алтын Орда тағына маңғыт биі Едігенің тікелей қолдауымен отырған. «Жошы ұрпақтарының шежіресінде» Чекре ханның шығу тегі нақты былайша өрбітіледі: «Жошы хан, одан Тұқа Темір, одан Үз Темір, одан Абай, одан Менгасир, одан Ақмыл, оның үш ұлы бар, олар – Рахт, **Джегре хан**, Ахмад... Джегре ханның екі ұлы болды, олар – Байсунгур, Лағл. Қызының аты - Тулунчак» [4,39-41]. Бұл мәлімет М.Г.Сафарғалиевке беймәлім болғандықтан, ол «Алтын Орда тарихына қатысты материалдар жинағындағы» Гаффаридың дерегіне сүйеніп тұжырым білдіреді. Онда XV ғасырдың алғашқы 20 жылы ішінде Алтын Ордада хан болғандар туралы былай делінеді: «... Жалаладдин патшалықты иеленді. Ол және оның бірнеше бауыры – Тоқтамыстың ұлы Керімберді, Тоқтамыстың ұлы – Кепек хан, Тоқтамыстың ұлы Жаппарберді, Тоқтамыстың ұлы Мұхаммед хан, сондай-ақ Алахидың ұлы Дервиш оғлан, оның ұлы **Чаку** және Шәдібек ханның ұлы Гияс ад-дин секілді басқа да оғландар

азғантай уақыт билік құрды»[5,212]. Дәл осы жылдары Ақ Ордада Едігенің қолдауымен хан болған Шыңғыс-оғланның есімі жазба деректе әмір Шайх Нұраддиннің Шахрух пен Ұлыбекке қарсы күресіне қатысты алғаш рет кездеседі[5,195]. Міне, осы дерек мәліметтері мен басқа да материалдар М.Г.Сафарғалиевке Чаку, Чекре хан және Шыңғыс-оғланды бір тұлға деп тұжырым жасауына негіз қалаған секілді.

Қазіргі күндердегі тарих ғылымына белгілі материалдар М.Г.Сафарғалиев пікірінің жаңсақтау екенін көрсетіп отыр. Оны былайша түсіндіруге болады.

Біріншіден, Чекре немесе Джегре ханның Алтын Ордада қай жылдары билікте болғанын және шығу тегін айтып өттік. Бұл тұлғаның Чакуге де, Шыңғыс-оғланға да ешқандай қатысы жоқ.

Екіншіден, Гаффари дерегіндегі Дервиш оғланның ұлы Чаку деп кездесетін тұлға, мүлде басқаша адам. Дервиш ханды Алтын Орда тағына Едігенің отырғызғаны және оның тақты 1417-1419 жылдары иеленгені белгілі[6,276]. «Тауарих-и гузида-йи нусрат намадағы» хандар шежіресінде Дервиш ханның шығу тегі мен ұрпақтары былайша көрсетіледі: «Жошы, одан Тұқай Темір, одан Үз Темір, одан Абай, одан Менгасир, одан Мамки, одан Алтықұртқа, одан Дервиш хан, Хасан және Хұсайн. Дервиш ханның қызы – Шакар-бек, ол Ұлыбек мырзаның әйелі»[4,41]. Осы жерде біз қарастырып отырған мәселеге байланысты мынадай жағдайды айтқымыз келеді. Т.И.Сұлтанов «Алтын Орда тарихына қатысты материалдар жинағының» екінші томындағы Шыңғыс ұрпақтары мен Темір ұрпақтарының шежіресі жазылған «Муииз ал-ансаб» дерегінің мәліметтерін Париждің Ұлттық кітапханасында сақтаулы тұрған парсы тіліндегі оригинал мәтінмен салыстырып қарағанда, онда өте көп күрделі қателердің кеткенін, ол қателердің шынғыстық ұрпақтар шежіресін, сондай-ақ Шыңғыс ұрпақтарының ұлыстарындағы әулетаралық және ішкі саяси қатынастарды түсінуге кедергі келтіретінін айтады [7,109]. Одан әрі ол өз ойын былайша нақтылайды. «Муииз ал-ансаб» мәліметтерін талапқа сай аудармағандықтан ондағы көптеген шыңғыс әулетінің ханзадалары сиқырлы таяқшаның күші әсер еткендей, оғландарға айналып кетеді»[7,116]. Біздің мұны айтып отырған себебіміз, «Дервиш ханның қызы Шакар-бек, ол Ұлыбек мырзаның әйелі» - деген мәлімет те өзгеріп кеткен секілді. Гаффари дерегінде ол мәлімет «Дервиш-оғланның ұлы Чаку» деп берілген. Осыған байланысты Гаффари дерегінде

қателік кеткен деп, Чаку дегеніміз, ол –Шакар – бек, Дервиш ханның қызы деп санаймыз.

Енді Шыңғыс-оғлан деген қандай тарихи тұлға екен, соған көңіл аударып көрелік.

Әбдіразақ Самарканди Шыңғыс –оғланды Өзбек ұлысының билеушісі деп жазса, Қазақстан тарихының екінші томында ол Ақ Орданың билеушісі деп айтылады[5,195; 2,133]. Бұдан шығатын қорытынды біреу, ол – Шыңғыс-оғланның тегін Дешті Қыпшақтың шығыс бөлігіндегі Шыңғыс ұрпақтарының әулетінен, оның ішінде XIII ғасырдан бері осы аумақта үздіксіз билік құрып келе жатқан Орда Ежен әулетінен іздестіруге қажет. Өйткені Тоқтамыс ханнан кейін Дешті Қыпшақтың шығыс бөлігіне қайтадан Орыс хан ұрпақтарының билігі орнай бастайды. Орыс ханның ұлы Қойыршақты әмір Темірдің Ақ Ордаға отырғызуы жайдан жай емес. Билік тұрақты болуы үшін сыртқы күштермен қатар ішкі күштердің де, яғни жергілікті ру-тайпа жетекшілерінің де қолдау көрсетуі маңызды. Ал жергілікті күштердің басқа емес, Орыс хан ұрпақтарының ішінен лайықты тұлғаны таңдайтыны белгілі.

Әмір Темірден соң Ақ Ордада Едігенің саяси ықпалы артып, билікке ол қолдаған адамдар келе бастайды. Темірдің өлімінен кейін Қойыршақтың да Ақ Ордада ұзақ отырмағаны белгілі. Оның орнын Орыс хан әулетінен шыққан басқа тұлғаның ауыстыруы сол кез үшін заңды болатын. Деректе айтылған Шыңғыс-оғлан және оның Едіге бимен қатар жүруі – біздің ойымызды дәлелдей түседі. Осылайша, Шыңғыс – оғланды біз, еш жақтан емес, Орыс хан әулетінен іздестіруіміз қажет.

«Тауарих-и гузида-йи нусрат нама» мен «Муииз ал-ансаб» деректеріндегі шежірелік мәліметтерде Орыс ханның ұрпақтары жақсы тарқатылып беріледі. Алғашқы деректе Орыс ханның жеті ұлы, бес қызы болған делінсе, Т.И.Сұлтанов аударған соңғы дерек мәліметінде «Орыс ханның 15 баласы, 8 ұл, 7 қызы бар» деп айтылады[4,42; 7;120]. «Муииз ал-ансабта» екінші, үшінші және жетінші ұлдар: Сайдәлі, Сайдахмет және Темірмәліктің ұрпақтары көрсетілмейді. Ал қалған бес ұлдан өрбіген Орыс хан немерелерінің саны – он бір. XV ғасырдың алғашқы ширегінде олардың әрқайсысының Ақ Ордада билік етуге толық құқысы болды. Енді сол он бір Орыс хан немерелеріне назар аударсақ. Орыс ханның тұңғышы – Тоқтақиядан – Анике-Болат, Бугучак, Тәңірберді, төртінші ұлы - Тоқта Болаттан – Тағай Болат және Сарай Болат, бесінші ұл – Туглук Болаттан – Ақ Болат

пен Берді Болат, алтыншы ұл – Кутлу Букадан – Джинг Болат, Кутучак, Ядгар, ал сегізінші ұл – Қойыршақтан жалғыз Барақ атты ұл туылады [7,120]. «Тауарих-и гузида-йи нусрат намада» Кутлу Буканың ұлдары – Йадгар, Кутуджак және Чинги Пулад деп көрсетілген [4,42]. Біздің ойымызша, Самарканди дерегіндегі Едіге бимен бірге қатар айтылған және М.Г.Сафарғалиевтің Чеке ханмен байланыстырып жүрген адамы – Орыс ханның немересі – Чинги Болат (Джинг Болат).

Чинги Болаттың не себебті Шыңғыс-оғланға (Чингиз-оғлан) айналып кеткенін түсіндіру қиын емес. Араб әліпбиіндегі қолжазбаларды көшіргенде, аударғанда кейбір географиялық атаулар мен кісі есімдерінің толықтай берілмейтіндігін, тіпті кейде өзгеріске түсетіндігін мәтінмен жұмыс істеген мамандар мойындайды. Осындай жағдай Шыңғыс-оғлан есіміне қатысты болған деуге болады.

Келесі бір назар аударатын мәселеге Шыңғыс сөзінен кейін «оғлан» сөзінің пайда болуы жатса керек. Жалпы, Әбдіразақ Самаркандидің стилінде немесе парсылық авторлардың дәстүрінде Жошы Ұлысындағы билеушілер мен билеуші әулеттің өкілдерін атағанда олардың есімдерінің жанына міндетті түрде хан, сұлтан, оғлан титулдары қоса жазылып отырған. Ша-

раф ад-дин Йезди дерегінің мәліметінде Қойыршақ хан «Орыс ханның ұлы Қойыршақ оғлан» деп, Әбдіразақ Самаркандиде Барақ хан – «Барақ оғлан» деп жазылады [5,178;196-197]. Дәл осындай тәсілмен Қойыршақ ханнан кейін Ақ Ордада билікке келген Орыс ханның немересі, Құлту Буканың ұлы Шыңғысты да деректе парсылық автор Шыңғыс оғлан деп жазған.

Ал оның билігі онша ұзаққа созылмаған секілді. 1416-1417 жылы Шыңғыс оғланды Ақ Ордада Токтамыс ханның ұлдарының бірі – Жаппарберді биліктен ығыстырып шығарады [5,195]. Одан кейінгі оның өміріне қатысты дерек мәліметі еш жерде айтылмайды. Келесі жылы, яғни 1418-1419 жылы Ақ Орда мен Алтын Ордадағы жоғары билік үшін күреске Орыс ханның келесі бір немересі - Барақ хан(оғлан) араласады.

Осылайша жоғарыда айтылған ойларымызды қорыта келе, XV ғасырдың басында Ақ Орданың саяси тарихына қатысты мәселелердің бірі – онда Қойршақ ханнан кейін аз уақыт болса да билікте болған тұлға анықталды демекпіз. Ол - Орыс ханның немерелерінің бірі, Құлту Буканың ұлы - Шыңғыс оғлан. Біздің бұл тұжырымымыз Ақ Орданың саяси тарихын зерттеу барысында саяси қайшылықтардың болуына қарамастан биліктің Орыс хан әулетінің уысынан шықпағанын көрсетеді.

Әдебиеттер

- 1 Қазақ ССР тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. II том. – Алматы: Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1983. - 440 б.
- 2 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 2. – Алматы: «Атамұра», 1997. – 624 с.
- 3 Сафарғалиев М.Г. Распад Золотой Орды. Мына жинақта: На стыке континентов и цивилизаций... (из опыта образования и распада империй X-XVI вв.). – М.: ИНСАН, 1996. -768 с. Safargaliev M.G. Raspad Zolotoi Ordy. Myna zhinaqta: Na styke qontinentov i sivilizatsii... (iz opyta obrazovaniya i raspada imperii X-XVI vv.). – М.: INSAN, 1996. -768 s.
- 4 Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Составители: С.К.Ибрагимов, Н.Н.Мингулов, К.А.Пищулина, В.П.Юдин. Издательство «Наука» Казахской ССР. – Алма-Ата, 1969. – 652 с.
- 5 Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузеном и обработанные А.А.Ромаскевичем и С.А.Волиным. Издательство Академии Наук СССР. – М.-Л., 1941.
- 6 Каратеев М.Д. Приложение. Династически таблицы. Мына жинақта: «Арабески» истории. Книга I. Русский взгляд. Составитель. Редактор серии А.И.Курчки. – М., 1994.
- 7 Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 276 с. (Казахстанские востоковедные исследования).

References

- 1 Qazaq SSR tarihy (qone zamannan buginge deyin). Bes tomdyq. II tom. Almaty: Qazaq SSR-inin «Galym» baspasy, 1983.- 440 b.
- 2 Istoriya Qazaqstana (s drevneyshix vremen do nashix dnei). V pyati tomax. Tom 2. –Almaty: «Atamura», 1997. 624 s.
- 3 Safargaliev M.G. Raspad Zolotoi Ordy. Myna zhinaqta: Na styke qontinentov i sivilizatsii... (iz opyta obrazovaniya i raspada imperii X-XVI vv.). – М.: INSAN, 1996. -768 s.
- 4 Materiyaly po istorii Qazaqsqix hanstv XV-XVIII vekov (Izvlcheniya iz persidsqix i tyurqsqix sochinenii). Sostaviteli: S.Q. Ibragimov, N.N. Mingulov, Q.A. Pishulina, V.P. Yudin. Izdatelstvo «Nauqa» Qazaxsqoi SSR. Alma-Ata, 1969. - 652 s.
- 5 Sborniq materiyalov otnosyashixsya q istorii Zolotoi Ordy. II. Izvlrcheniya iz persidsqix sochinenii, sobrannye V.G. Tizengauzenom i obrabotannoe A.A. Romasqevichem i S.A. Volinym. Izdatelstvo Aqademii Nauq SSSR. M.-L., 1941.
- 6 Qarateev M.D. Prilozhenie. Dinasticheskqi tablisi. Myna Zhinaqta: «Arabesqi» istorii. Qniga I. Russqii vzglyad. Sostavitel. Redaqtor serii A.I. Qurchqi. M., 1994.
- 7 Sultanov T.I. Podnyatye na beloqi qoshme. Ptomqi Chingiz-hana. Almaty: Daik-Press, 2001. – 276 s. (Qazaxstansqie vostoqovednye issledovaniya).

ЖАҢА ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

УДК 94 (574) «1929/1933»

Ж.У. Кыдыралина

Институт истории государства КН МОН РК, Казахстан, г. Астана
E-mail: kydyralina@mail.ru

Сопrotивление масс коллективизации в Казахстане (1929-1933 гг.)

Статья, подготовленная на основе вновь выявленных документов Спецгосархива КНБ РК и Архива Президента РК, посвящена теме сопротивления масс насильственной коллективизации в Казахстане. Сводки Погранотрядов ОГПУ зафиксировали протестные настроения масс и «контрреволюционные высказывания» среди населения. Широкое откочевочное движение казахского населения во многих регионах республики было одной из форм массового протеста и сопротивления шаруа коллективизации и спасения от голода. С началом коллективизации и конфискации начались откочевки не только в другие районы, но и за рубеж. Откочевки сопровождались также вооруженными восстаниями крестьян и шаруа, столкновениями при пересечении заграничной полосы между откожевниками и пограничниками. В момент массовых откочетов органами советской власти продолжались осуществляться широкомасштабные репрессии в форме «изъятия кулацко-байского и антисоветского элемента». Спасаясь от коллективизации и голода, Казахстан покидали массами наряду с казахскими шаруа также и русские, украинские крестьяне.

Ключевые слова: откочевочное движение, шаруа, массовый протест, коллективизация, конфискация, выселение байских хозяйств, голод, контрреволюционные высказывания, латинизация алфавита, вооруженные восстания, пересечение заграничной полосы, внешние и внутренние откочевки, погранотряды.

Ж.У. Кыдыралина

Қазақстандағы ұжымдастыруға шаруалардың қарсы наразылығы (1929-1933 жж.)

Жаппай қоныс аудару шаруалардың ұжымдастыруға қарсы наразылығы мен қарсыласу қозғалысының, әрі аштықтан аман қалудың бірден-бір формасы еді. Елдің басқа аудандарына көшумен бірге шет мемлекеттерге де көшу басталды. ҚР ҰҚК Арнайы мемлекеттік мұрағаты, ҚР Президентінің мұрағаты құжаттарында, ОГПУ шекара отрядтарының мәліметтерінде, бұқара халықтың наразылығы туралы жазбалар сақталған. Шаруалардың қарулы көтерілістері де қоныс аударулармен қатар жүріп жатты. Күштеп ұжымдастыру мен аштық жылдарында Қазақстаннан тек қазақ шаруалары ғана емес, сонымен қатар орыс, украин крестьяндары да қоныс аударған.

Түйін сөздер: жаппай қоныс аудару, шаруа, шаруалардың қарсы наразылығы, ұжымдастыру, бай қожалықтарын тәркілеу мен күштеп қоныс аудару, ашаршылық, контрреволюциялық пиғылдағы ой-пікірлер, латын әліпбиінің енгізілуі, қарулы көтерілістер, шекарадан өтуі, сыртқы және ішкі қоныс аударуы, шекара күзеті отрядтары.

Zh.U. Kydyralina

Mass protest to collectivization in Kazakhstan (1929-1933 years)

The widespread movement of migration of Kazakh population in many regions of the Republic was a form of mass protest and resistance of peasants to collectivization and escape from hunger. The documents of the Special State Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan and the Archive of the President of Kazakhstan, also Reports of the OGPU frontier, detachment had recorded protests of the masses. The armed uprisings of peasants were also accompanied by the migration. Fleeing from collectivization and famine, the masses along with the Kazakh peasants, Russian, Ukrainian peasants also were leaving Kazakhstan.

Keywords: the widespread movement of migration, peasants, mass protest, collectivization, confiscation and expulsion of rich farms, famine, counter-revolutionary statements, the Latinization of alphabet, the armed uprisings, the intersection of frontier, internal and external migrations, border guard.

Многочисленные массы трудящихся, задавленные нуждой, голодом, колониальным угнетением, были абсолютно не готовы к восприятию «новаций» социалистического толка. Крутая ломка традиционно сложившегося уклада жизни, принуждение к оседлости, насильственная коллективизация, раскулачивание и конфискация, государственная политика заготовок в сельском хозяйстве подтолкнули их, оказавшихся на краю гибели от голода, к организованным выступлениям против советской власти.

В период осуществления силовой коллективизации в целом по регионам СССР происходили открытые вооруженные столкновения между повстанцами и военизированными формированиями советско-партийного актива, усиленными войсками ОГПУ и сводными частями РККА. Это по существу означало начало гражданской войны, спровоцированной советским партийно-государственным руководством.

Недовольство населения Казахстана жесткой политикой коллективизации вылилось в вооруженные восстания, волны которых произошли в период 1929-1932 гг. от Атырау до Алтая. В архивных документах они известны как Созакское, Иргизское, Каракумское, Каракалпакское, Адаевские восстания и мн. др. В ходе восстаний крестьян и шаруа в отдельных местах были разгромлены партийно-советские органы, расстреляны ответственные работники, разграблен заготовленный хлеб, у бедноты отобран скот, полученный в ходе конфискации байских хозяйств. Известно, что все народные выступления 1929-1931 гг. потерпели поражение. Главной причиной этого стало плохое вооружение, недостаточная организованность повстанцев. Немалую роль в снижении повстанческого движения сыграл надвигавшийся в 1930-31 гг. голод. Обессиленные, голодающие кочевники уже не могли защищать свои интересы с оружием в руках и с 1931 г. основной формой протеста становится откочевка за пределы Казахстана. Всего в 1931-1932 гг. откочевало 1 млн. 30 тыс. человек, т.е. половина уцелевшего от голода населения. Об антиколхозных выступлениях 1929-1932 гг., как наиболее радикальной форме выражения народного протеста доведенных до отчаяния, задавленных голодом и нуждой миллионов масс против советской власти, написано в ряде публикаций ведущих казахстанских ученых, первыми из которых и достаточно подробными были работы Т. Омарбекова [1].

Здесь же автор хотела бы остановиться на новых фактах о формах сопротивления масс насильственной коллективизации, выявленных ею из архивных источников, недоступных для большинства исследователей. Как известно, кроме вооруженных восстаний, другой формой массового протеста и сопротивления шаруа коллективизации и спасения от голода было широкое откочевочное движение казахского населения, охватившее многие регионы. С началом коллективизации и конфискации начались откочевки не только в другие районы, но и за рубеж (Китай, Иран, Афганистан). Из Казахстана откочевало около 400 тыс. хозяйств, т.е. не менее 75% имевшихся к концу 20-х годов кочевых и полукочевых хозяйств. Данные о сопротивлении масс и масштабах массовых откочевок населения в результате коллективизации и голода зафиксированы в ряде отложившихся ныне документов Спецгосархива КНБ РК, Архива Президента РК.

Архивные материалы показывают критический и чрезвычайный характер ситуации. Масштаб откочевок местного населения стал столь впечатляющим, что власти задумались о принятии мер. Не случайно поэтому по указанию Сталина членам Политбюро стали рассылаться оперативные сводки ОГПУ.

Сводки Погранотрядов ОГПУ зафиксировали протестные настроения масс. В докладной записке «О перекочевках казахских хозяйств в Китай», составленной по материалам на 1 января 1930 года, отмечается, что «установки о перекочевке населения в Китай, как до проведения конфискации байских хозяйств, так и в связи с конфискацией, исходили от казахских националистов, рассматривавших эту меру как один из методов ограждения скотоводческих хозяйств от разорения, которое, по их мнению, несет в степь политика Советской власти. <...> Имевшие место откочевки целых групп населения и одиночек происходили в связи с паникой, которая охватила население под действием провокационных слухов и боязнью быть подвергнутыми конфискации и выселению...» (Специальный государственный архив Комитета национальной безопасности Республики Казахстан. Ф. 2. Оп. 1. Арх. № 12. Л. 14, 15).

Как сообщается в документе, за весь 1929 год в пределы Китая уключивало байских хозяйств – 123, середняцких – 128, бедняцких – 165. Всего – 416. Душ с байскими хозяйствами – 739, середняками – 474, бедняками – 132, всего – 1845. Угнано скота с байскими хозяй-

ствами - 11607, середняцкими – 6969, бедняцкими – 1132, всего – 19708.

Задержано Погранохраной за год всего 250 хозяйств с 17577 головами скота или 26,4 % по отношению к общему числу пытавшихся уехать.

Из материалов пограничных отрядов, причинами массовых перекочевок казахского населения, баев и зажиточной части названы деятельность и контрреволюционная агитация аульной буржуазии и мусульманского духовенства, увлекающих середняцко-бедняцкое население. Сообщается, что этому способствуют также зарубежные контрреволюционные и китайские власти, которые обещают перекочевавшим экономические выгоды в виде освобождения от налогов.

... Зафиксирован ряд фактов, когда баи и муллы открыто выступали против создания каких-либо общественных организаций (сельскохозяйственные артели, женские организации и т.п.), агитируя бедноту и женщин не вступать в эти организации, а молодежь – уклоняться от призыва в Красную Армию. Есть ряд случаев, когда часть молодежи, боясь призыва в армию, убежала в Китай.

В документе приводятся «контрреволюционные высказывания» среди населения:

«...В СССР коммунисты не дают возможности жить. ...Отбирают все до основания, затем сажают в тюрьмы и морят голодом до смерти. В Семипалатинске все тюрьмы и большие здания переполнены арестованными, которых не кормят, в результате умирает по 15-30 человек... Всех честных коммунистов, которые высказываются против беззаконий, немедленно схватывают, обвиняют в правом уклоне и расстреливают» (Сводка 50-го Погранотряда);

«...Неужели Советская власть так и осталась навсегда..., так жить невозможно... Это разве жизнь? Каждый час ждешь, что вот придут и отнимут скот»;

«Жизнь стала невозможно трудной. Советская власть нас всех баев начала грабить, надо переходить за границу в Китай» (мулла Мускенов Тажи);

«Хлебоготовки, конфискация – грабительство народа... Очень жалею, что раньше не могли узнать о проведении таких кампаний Советской властью, а то мы сумели бы заранее продать свой скот и перекочевать в Китай, ибо сейчас жить стало невозможно... Нас грабит и притесняет Советская власть»;

«Советская власть хочет окончательно разорить население... Хлебоготовки, самообложение, заем и прочие кампании не дают никакого житья... Откочевка за границу является единственным спасением от Советской власти» (зажиточный Муханов);

Ш. Сулейменов на протяжении ряда лет ведет систематическую контрреволюционную агитацию:

«Одна из худших сторон Советской власти – это гонение на религию. Сейчас никого не учат религии, а потому религия через 5-10 лет будет загнана»;

...Айткожа Отарбаев ведет массовую агитацию против латинизации алфавита, которую подхватывают муллы и баи, увязывают этот вопрос с неизбежным ослаблением религии и делают из него вывод о необходимости устройства перекочевки казахов в Китай, где устои ислама непоколебимы» (Специальный государственный архив Комитета национальной безопасности Республики Казахстан. Ф. 2. Оп. 1. Арх. № 12. Л. 17, 18). Здесь следует упомянуть такой немаловажный факт, что перевод казахского алфавита в 1928 году с арабской графики на латинскую, расценивавшийся коренным населением как отход от национальных традиций и культуры и нанесший серьезный урон развитию языка, также явился одной из причин недовольства казахов и их вынужденных откочевки за пределы Казахстана.

Откочевки также сопровождалась вооруженными восстаниями крестьян и шаруа. Бежали за границу уцелевшие от преследований участники вооруженных сопротивлений. Так, крестьяне Мангистауского, Жилокосинского, Уильского, Табынского районов были вынуждены покинуть пределы Казахстана и откочевать на территорию Туркмении, Каракалпаккии, а часть — в Иран и Афганистан.

Уходили за границу целыми аулами. На территории Китая оказалась значительная часть мятежных аулов Балхашского, Чокпарского, Илийского, Енбекшиказахского, Биен-Аксуевского, Саркандского, Джаркентского, Барибавского районов Алма-Атинского округа.

В архивных документах содержатся сведения о столкновениях, происходивших при пересечении заграничной границы между откочевниками и пограничниками. При столкновениях, в результате перестрелок, неизбежны были потери как со стороны переходящих границу откочевников, так и со стороны погранотрядов.

В спецсводке заместителя Полномочного Представителя ОГПУ в Казахстане Альшанского, составленной 22 декабря 1930 г., сообщалось о непрекращающихся внешних и внутренних уючевках казахского населения по состоянию на 24 ноября 190 г. В документе отмечалось, что наибольшее распространение имели отючевки в Китай из приграничных районов Алма-Атинского и Семипалатинского округов. Из внешних отючевок указывались уючевки в Сыр-Дарьинском округе в Узбекистан и Киргизию. Отючевки внутри Казахстана происходили в Гурьевском, Уральском, Каркаралинском и Петропавловском округах. Основной причиной этого явления в сводке отмечались: *«стремление байства уючнуться от хлебозаготовок и налогового пресса, перекочевать в районы с большой коллективизацией и меньшим нажимом со стороны советского аппарата этих районов, маскируя тем самым свое классовое лицо»*. Органы власти всюду исходили из принципа классовости. В том же духе далее отмечалось: *«Увлекая вместе с собой в отючевки бедноту и середнячество, байство агитирует их, что они найдут «лучшие места жительства», «лучших властей» в смысле уменьшения налоговых и других обязательств»*. В спецсводке называлась также и другая причина отючевок: на территории Гурьевского округа, в части Уральского округа отмечались факты массовых уючевок за пределы округов по причинам недостатка кормов и продовольствия. В документе приводятся цифры масштабов отючевок: так, «по неполным данным на 15 ноября, из Уральского округа уючевало в другие округа до 10 000 хозяйств, в их числе до 60% середняцких и бедняцких хозяйств. Особенно поражены уючевками Кара-Тюбинский, Таловский, Лбищенский и Челкарский районы. Из Петропавловского округа кулаки и байы кочуют в основном в Ташкентский, Алма-Атинский и Сыр-Дарьинский округ, частично – на Украину и часть бежит на производство, в совхозы и другие предприятия. В Караспанском районе Сыр-Дарьинского округа за октябрь месяц бежало в неизвестном направлении 400 байско-кулацких хозяйств. В Токраусском районе Каркаралинского округа уючевали 20 кибиток, готовятся к уючевке 100. Из местности Актюба (Актобе – Ж.К.) Гурьевского округа по мотивам отсутствия кормов и продовольствия уючевало 500 хозяйств, которые имеют целью пробраться в Туркменистан». В спецсводке сообщалось также о том, что в

большинстве случаев уючевки за границу происходят «под прикрытием вооруженных банд, как местно, так и закордонного происхождения и явном *содействии уючевникам со стороны китайских властей»*. Так, в документе констатируется, что *зачастую отмечалось оказание прямой помощи казахами - китайскими подданными - уючевникам в виде высылки из закордона вооруженной силы для сопровождения* (Архив Президента Республики Казахстан. Ф. 141. Оп. 1. Д. 5057. Л. 1). Приведены следующие факты такой поддержки.

Аул Тустукбаева 1-го аулсовета Зайсанского района бывшего Семипалатинского округа уючевал в Китай под охраной прибывших из Китая 12-ти китайских казахов, вооруженных 3-х линейными винтовками. При переходе захвачено 388 голов скота.

При помощи вооруженных 40 китайских казахов в районе заставы №3 бывшего Семипалатинского округа уючевали в Китай байы Топаев, Чоганов, Маукубаев и Амобаев с семьями с 510 головами скота.

При попытке бегства в Китай были задержаны в местности Тохты того же округа 25 семейств со скотом. Организаторами уючевки были байы Тохтинского района, которые провели предварительно секретное совещание, послали в Китай для переговоров бая Ускомбаева. В результате китайские власти дали 15 вооруженных людей, которые ожидали уючевников на границе, в районе урочища «Ари-Бирик».

По агентурным данным чекистов, из Октябрьского района бывшего Алма-Атинского округа собирается бежать в Китай Ажибеков Бексултан, которому брат Мука Ажибеков (китайский волостной управитель) намерен в помощь выслать вооруженных китайских казахов.

Там же бай Сарбельского аула Рахатов Срабиль нелегально ездил в Китай, где и договорился с китайским волуправителем Мукой Ажибековым о перекочевке в Китай 7-ми байских семей. Ажибеков для помощи при переходе границы направил вооруженных китайских казахов.

В сводке ПП ОГПУ сообщалось, что при переходе границы был отмечен целый ряд столкновений погранотрядов с уючевниками и сопровождающими их «бандами». При столкновениях имелись потери с обеих сторон, как например, в Талды-Курганском районе бывшего Алма-Атинского округа пограничниками разбита «банда», сопровождающая уючевников в количестве 25 человек. В перестрелке убито 17 бандитов, остальные 8 ушли за границу. Зах-

вачено 11 человек членов «байских семей» (Архив Президента Республики Казахстан. Ф. 141. Оп. 1. Д. 5057. Л. 1).

В момент массовых откочетов *в пограничных районах*, так же как и по всей стране, органами советской власти продолжали осуществляться широкомасштабные репрессии в форме так называемого «*изъятия кулацко-байского и антисоветского элемента*». В том же, вышеуказанном, документе сообщалось, по данным на 10 ноября 1930 г., об аресте 1103 человек из Малай-Сарийского, Биен-Аксуйского, Енбекши-Казахского, Барыбаевского, Саркандского, Андреевского, Октябрьского, Каркаринского, Уральского районов, из них: баев – 1301, мулл – 18, середняков – 51, бедняков – 3. Параллельно с изъятием «антисоветского элемента» из погранполосы было произведено «изъятие и выселение *самовольно прибывших из Сибири*, как например, по Саркандскому району – 28, Андреевскому – 16, Октябрьскому району – 21 человека. В документе отмечается, что в момент репрессирования сибиряков, у последних был изъят и скрытый хлеб от 100 до 300 пудов, скупленный у местного населения. Дела по «изъятому элементу» передавались на рассмотрение троек ОГПУ. В документе указывалось на слабость работы местных аульных организаций, отсутствие «закрепляющей работы» среди бедноты. Констатировалось также, что «байство продолжает оказывать *упорное сопротивление* текущим хозяйственно-политическим кампаниям и почти *поголовно настроено к бегству в Китай*» (Архив Президента Республики Казахстан. Ф. 141. Оп. 1. Д. 5057. Л. 2).

Спасаясь от коллективизации и голода, Казахстан покидали массами наряду с казахскими шаруа также и русские, украинские крестьяне.

Таким образом, массовые откочевки населения за пределы Казахстана были одной из форм народного протеста против форсированной коллективизации. Раскулачивание и насильственная коллективизация вызвали решительное сопротивление крестьянства, вылившееся в массовое антиколхозное движение. Формами и средствами выражения народного недовольства и протеста против коллективизации и в целом командно-административных методов тоталитарной системы были протестные высказывания и письма, массовые выступления, принявшие характер вооруженных восстаний. Везде повстанцы использовали лозунги, предлагавшие отмену заготовительных кампаний, ликвидацию колхозов, свер-

жение советской власти, уничтожение уполномоченных по сбору налогов. Все это свидетельствовало о крайней степени народного возмущения бесчеловечными акциями советского государства.

Советская система долго расценивала массовые выступления протеста шаруа как «бандитские», якобы, возглавлявшиеся темными, невежественными людьми, религиозными фанатиками, «басмачами». Одной из первых в свое время обратила внимание на ошибочность подобных взглядов и идеологизированный классовый подход советских историков авторитетный специалист по Центральной Азии М.-Б. Олкотт. Она отметила высокий интеллектуальный уровень лидеров «басмачей», некоторые из которых были членами Кокандской автономии. Ибрагимбек и Жунайит-хан были «очень образованными и уважаемыми людьми» [2, с. 182].

Откочевочное движение казахов нанесло большой демографический урон Казахстану. По различным подсчетам, если от голода 30-х гг. XX в. в Казахстане погибло около 2 млн. (40%) коренного населения, то около миллиона казахов, спасаясь от большевистской коллективизации и последовавшего с ней голода, уходило, прорывая границу с боями, за пределы родины. Из них на родину вернулась назад только половина.

По архивным данным, массовые откочевки казахов были достаточно длительным процессом, начавшимся в период конца 1929-1931 годов и нараставшим от весны 1932-го к весне 1933 года.

Антиколхозные выступления крестьян и шаруа и их жестокое подавление советским карательным аппаратом свидетельствовало фактически об остром накале гражданского противостояния в обществе. Против безоружного мирного населения советская система направила специально обученные регулярные части армии. Все это ставит противоправные деяния советского государства в годы коллективизации в ряд антигуманных социальных экспериментов и жестоких преступлений человечества.

Проведение в начале 30-х годов такой жесткой акции, как раскулачивание миллионов людей и насильственное выселение сотен тысяч семей, не может быть оправдано: оно не вызывалось ни политической, ни социально-экономической целесообразностью того времени.

Казахстан стал гигантским полигоном для проведения антигуманного социального экспе-

римента. Здесь была предпринята губительная попытка реализации марксистского постулата о «возможности перехода отсталых народов к социализму, минуя капитализм», что закончилось разрушением традиционных систем жизнеобеспечения этносов Казахстана и, в конечном счете, привело к беспрецедентной в истории катастрофе.

Один из уроков массового сопротивления коллективизации состоит в том, что там, где

есть социальная несправедливость, попрание прав и свобод людей, - вспыхивают народные восстания против политики диктата и тирании.

Эта общенациональная катастрофа, коснувшаяся каждой казахстанской семьи, требует еще должного историко-правового осмысления и постижения общественным сознанием глубинной сути исторических уроков разыгравшейся в прошлом веке трагедии.

Литература

1 Омарбеков Т. Халық қаһары // Жұлдыз. – 1991. - №№ 9, 10, 12; 1992. - №№ 1,7; - 1993. - №№ 3,4,5.

2 Зевелев А.М., Поляков Ю.А., Шишкина Л.В. Басмачество: правда истории и вымысел фальсификаторов. – М.: Мысль, 1986. – 256 с.

References

1 Omarbekov T. Halyk kahary // Zhuldyz. – 1991. - №№ 9, 10, 12; 1992. - №№ 1,7; - 1993. - №№ 3,4,5.

2 Zevelev A.M., Polyakov Yu.A., Shishkina L.V. Basmachestvo: pravda istorii i vymysel falsifikatorov. – M.: Mysl, 1986. – 256 s.

УДК 94(574) «20-30»

А.С. Жанбосинова

Д.и.н., профессор, ВКГУ им. С. Аманжолова, Казахстан, г. Усть-Каменогорск

Внутрипартийная чистка в организациях Восточного Казахстана в 30-х годах XX века

В статье автор с современных концептуальных позиций рассматривает проблему политических репрессий, опираясь на материалы ГАВКО и Архива Департамента УНБ РК по ВКО. Автор показывает связь экономической политики модернизации с массовой чисткой партийных рядов от антисоветского элемента, так называемых «врагов народа», исходной датой которой стало убийство Кирова и начало «Большого террора».

Провалы заданий первой и второй пятилеток советское правительство объясняло с позиции вредительства и саботажа антисоветского элемента, затесавшегося в промышленных предприятиях. В статье на примерах публикаций периодической печати тех лет демонстрируется общественный психоз, искусственно создаваемый коммунистической идеологией. В период партийной чистки в первую очередь пострадали представители национальной интеллигенции, что позволило в период «Большого террора» провести массовые карательные операции.

Ключевые слова: Репрессии, «Большой террор», партийная чистка, троцкисты-зиновьевцы, антисоветская агитация.

A.S. Zhanbosinova

Inner-cleaning in organizations of East Kazakhstan on the 30's of the XXth Century

In article the author from modern conceptual positions considers a problem of political repressions, leaning on materials GAVKO and UNB RK Department Archive on VKO. The author shows communication of economic policy of modernization with mass cleaning of party ranks from an anti-Soviet element, so-called "enemies of the people", initial date which became murder of Kirov and the beginning of "Big terror".

The Soviet government explained failures of tasks of the first and second five-years periods from a position of wrecking and sabotage of an anti-Soviet element wormed way in the industrial enterprises. In article on examples of publications of periodicals of those years the public psychosis which is artificially created by communistic ideology is shown. During party cleaning first of all representatives of the national intellectuals that allowed to perform during the period of "Big terror" mass retaliatory operations suffered.

Keywords: Repressions, "Big terror", party cleaning, trotskisty-zinovyevevs, anti-Soviet propaganda.

А.С. Жанбосинова

XX ғасырдың 30-жылдарындағы Шығыс Қазақстан ұйымдарындағы ішкі партиялық тазалау

Автор мақалада қазіргі күн тұрғысынан ШҚО ҰҚК Департаментінің Архиві мен ШҚОМА материал-дары негізінде саяси қуғындау мәселелерін қарастырады. Автор Кировтың қазасы мен «Үлкен террордан» басталатын партия қатарын жалпылама тазалау мен экономикалық модернизация саясаты арасында байланыстың бар екенін көрсетеді. Кеңес өкіметі бірінші және екінші бесжылдық жоспарларының орындалмауын өнеркәсіп орындарындағы кеңеске қарсы элементтердің қарсылығы мен жымсықы әрекеттерінен деп түсіндіреді. Мақалада сол жылдардағы мерзімді баспасөз құралдарының материалдарына сүйеніп, коммунистік идеологияның қолдан туғызған қоғамдық жағдайы көрсетіледі. Партиялық тазалау кезінде бірінші кезекте ұлттық зиялы қауым өкілдері жапа шегіп, «Үлкен террорға» жол ашып бергені көрсетіледі.

Түйін сөздер: Репрессиялар, «Үлкен террор», партиялық тазалау, троцкистілер-зиновьевшілер, кеңеске қарсы үгіт.

Экономическая модернизация СССР, начавшаяся в конце 1920-х и усилившаяся в 1930-х, не могла обойтись без насилия и репрессивных акций. Срывы плановых заданий, производственные аварии и многие другие следствия форсированного рывка послужили основой многочисленных кампаний по выявлению вредителей на производстве, поиску террористов, контрреволюционеров и антисоветчиков, препятствующих

этим социалистическому строительству. Любые негативные явления в жизни советского общества стало, принято приписывать врагам народа, морально оно было готово к новым широкомасштабным репрессивным акциям, т.к. карательная политика против кулаков и баев стала лишь прелюдией к новому витку репрессий.

8 мая 1933 года издается инструкция ЦК ВКП (б) и СНК СССР [1], запретившая прове-

дение массовых арестов и выселений, четко разграничившая функции репрессивных органов, в ней было указано, что проводимые акции в конце 1920-х и в начале 1930-х явились отступлением от правильной судебной политики. Силловые органы оперативно отреагировали на провозглашенный курс партии изданием в мае 1933 года ведомственных циркуляров и приказов.

1 декабря 1934 года стал точкой отсчета новых широкомасштабных репрессивных акций, где законодательным обоснованием явилось закрытое письмо ЦК ВКП (б) ко всем организациям партии от 18 января 1935 года «Уроки событий, связанных со злодейским убийством тов. Кирова». В убийстве обвинили политических оппонентов И. Сталина, троцкистско-зиновьевский блок, использовавший для этой цели бывшее кулачество, злейших врагов советской власти, обозначенных в новой категории «бывшие люди». Здесь важно не само убийство Кирова, а его последствия, это стало началом «Большого террора», следует отметить, массовые аресты придут позже, а в первой половине 1930-х годов свое слово должна была сказать партия. Согласно приказу ОГПУ от 9 сентября 1933 года «Об учете исключенных из ВКП (б) в результате чистки», был организован персональный спецучет всех исключенных из партии [2, с. 119]. Первый этап очищения партийных рядов не удовлетворил руководство, Пленум ЦК ВКП (б) в 1935 году потребовал от органов госбезопасности усиления работы по поиску скрытых врагов, с этой целью была санкционирована тотальная проверка всего партийного делопроизводства и чистка партийных организаций от проникших туда врагов партии и советского строя. В газете «Прииртышский коммунар» писалось, что «Классовый враг, выбитый из колеи, разбитый, но не добитый окончательно, изощряясь в борьбе с партией, с советской властью, протягивает свои руки к партийному билету» [3]. Газеты требовали, искать, разоблачать врага, затесавшегося в партийных рядах, очищать ряды от скрытых белогвардейцев и кулаков.

«Всего по казахстанской партийной организации в ходе проверки партийных документов в 1935 году было исключено из партии 303 руководящих партийных работника республиканского, областного, городского и районного аппаратов и снято с работы 322 чел (20% к наличному составу республиканского партаппарата). Из них как шпион был «изобличен» 1 человек, как «бывшие белогвардейские и кулацкие элементы» - 109 человек, троцкисты-

зиновьевцы - 19 человек, аферисты - жулики - 33 человек, прочие классово чуждые элементы - 60 чел. Всего классово-враждебных и чуждых элементов было разоблачено и исключено из партии 222 человек или 73% к составу исключенных работников партаппарата» [4, с. 48].

Как всегда партийные организации стали локомотивом реализации курса по очищению своих рядов и борьбе с членами троцкистско-зиновьевского блока. Опережая друг друга, партийные организации отправляли вышестоящим руководителям докладные письма о ходе реализации закрытого письма от 29 июля 1936 года на местах. «Крайком отмечает, что закрытое письмо ЦК ВКП (б) от 29 июля «О террористической деятельности троцкистско-зиновьевского контрреволюционного блока» и процесс над контрреволюционерами фашистами-троцкистами-зиновьевцами еще выше подняли бдительность Казахстанской парторганизации, в результате чего разоблачено и изгнано из партии 43 контрреволюционера, троцкиста-зиновьевца и их пособников» [5, л. 146].

Все партийные организации от Крайкома Казахстана получили специальную форму плана и отчета проведения партийных собраний в первичных организациях по разоблачению скрытых троцкистов и зиновьевцев: «Примерная схема информации Крайкому о работе первичной парторганизации промышленных предприятий», где в 1 разделе «Руководство выполнением хозяйственного плана» необходимо было привести информацию о фактах «разоблачения вредительства на предприятии и как ликвидируются последствия вредительства». Во втором разделе «Агитация и массовая работа» о том, как идет «разъяснение материалов судебного процесса антисоветского троцкистского центра, контрреволюционной роли троцкистских бандитов, речь тов. Вышинского и др.» [6, л. 12].

Риддерская городская парторганизация отличалась дотошной подготовкой к проведению разоблачительных акций. Она сообщала, что «проработке закрытого письма предшествовала проработка обвинительного заключения и приговоров Военной коллегии Верховного Совета по делу «Ленинградского и Московского центров», также проведены закрытые партийные собрания первичных парторганизаций по вопросу повышения классовой бдительности, а также специальное занятие о контр-революционной зиновьевской группе» [7, л. 162-168].

Одновременно в Казахстане началась борьба с представителями казахской интеллигенции и

ее пособниками, т.к. они относились к категории «бывших людей» т.е. являлись членами партии Алаш, относились к сословию казахской буржуазии и пр., представляли право-троцкистский зиновьевский блок. Активизировались судебные процессы аналогичные центру, начиная с низовых партийных ячеек, кончая вышестоящими, раздавались возгласы «одобряем-с». В протоколе заседания Бюро Семипалатинского горкома ВКП (б) от 28 декабря 1934 года сообщалось, что «Собрание партактива ВКО с глубочайшим негодованием и возмущением отмечает тот факт, что убийцы товарища Кирова принадлежат к числу подонков трижды презренной, подлой, двурушнической, контрреволюционной троцкистско-зиновьевской группировке. Собрание одобряет решение Верховного суда о расстреле этой контрреволюционной группы» [7, л. 4].

В постановляющей части протокола заседания бюро ВК Обкома ВКП (б) по докладу секретаря Риддерского горкома ВКП (б) о состоянии Риддерской парторганизации говорится: «Обязать Риддерский Горком повысить революционную бдительность в рядах партийной организации против казахского национализма, заострить внимание парторганизации на решительное разоблачение контрреволюционного казахского национализма и фактов проявления примиреченства, либерального отношения к казахскому национализму». Очень удобно было всю вину за срыв пятилетних планов, за простой в строительстве промышленных объектов, за высокий травматизм свалить на вредителей троцкистско-зиновьевского блока. «Данные, которыми располагает прокуратура республики, свидетельствуют о чрезвычайно высоком уровне травматизма в промышленных предприятиях Казахстана. Основной причиной этого является диверсионная и вредительская работа, проводимая врагами народа. Совершенно не случайно уровень промышленного травматизма, особенно значителен на предприятиях, где орудовали контрреволюционные троцкистские, бухаринские и национал-фашистские группы. ...на предприятиях Риддерского комбината в 1936 году было несчастных случаев 1883, в том числе со смертельным исходом 3. В первом полугодии 1937 года несчастных случаев 809, в том числе со смертельным исходом 9. Эти данные следует считать совершенно преуменьшенными, если принять во внимание, что во всех указанных промышленных предприятиях в прошлом орудовали вредители, диверсанты и шпионы японо-германского фашизма, и они, естественно, вся-

чески скрывали действительное наличие случаев травматизма и полного учета, не вели... пробравшиеся враги народа троцкисты, правые и национал-фашисты вели вредительскую работу, направленную на гибель рабочих (отравление их газами, обвал шахт и т.д.)...» [6, л. 36-39].

Периодическая печать была заполнена гневными откликами рабочих, названия статей и писем: «Лесорубы клеймят подлых предателей», «Расстрелять», «Врага не щадить», «Сурово покарать подлых троцкистов» призывали уничтожать, расстреливать врагов родины. В газете «Риддерский рабочий» в заметке «На вылазку врага ответим еще большим усилением бдительности» отмечалось, что коллектив Усть-Каменогорского строительного участка дорого Риддер-Рубцовск горячо обсудил сообщение о подлой шпионской деятельности Тухачевского, Якира и др. В своем выступлении рабочие говорили: «Троцкистских бандитов приводят в ярость наши успехи, расцвет счастливой зажиточной жизни в нашей стране. Они хотят превратить нас в колонию фашизма. Но мы будем беспощадно уничтожать всех врагов» [8, л. 36-39].

Не ограничиваясь поддержкой партийных организаций и публикациями в прессе, власть активизировала советский народ, путем организации массовых митингов, что должно было означать «народ и партия едины». Заслушав краткое сообщение Прокуратуры СССР о предании суду изменников Родины Тухачевского, Якира, Уборевича и др., каковые пытались предать социалистическую родину иностранной буржуазии ...Состоявшийся из 75 человек митинг колхозников колхоза «Красное знамя» единодушно требует от прокуратуры и ВС СССР как врагов народа высшей мере наказания, расстрел [9, л. 16].

В период партийной чистки в первую очередь пострадали представители национальной интеллигенции, которая находилась в жестких рамках продиктованных советской властью, «но, тем не менее, как пишет Д. Аманжолова – во всех своих ипостасях (она) стремилась завоевать и удержать позиции во властных структурах, чтобы защищать и реализовать собственное понимание национальных интересов и целей» [10, с. 366]. В итоге за активную деятельность, часть национальной интеллигенции была обвинена в пантюркизме, если учесть, что в 1921 году пантюркизм правящая партия большевиков отнесла к проявлениям «буржуазно-демократического национализма». С последующим усилением тоталитарного режима указанное течение обвиняли в связях с международным империализмом.

В конце 20-х годов были арестованы 44 представителя казахской интеллигенции, имевших отношение к партии Алаш, среди них М. Боштаев, Ж. Аймаутов и др. М. Боштаев был арестован 16 октября 1928 года сотрудниками Семипалатинского ОГПУ, в апреле 1930 года его приговорили к 6 годам лишения свободы, в январе 1931 года после повторного рассмотрения дела Коллегия ОГПУ приговорила к 10 годам, а в 1937 году его вновь арестовали и приговорили к расстрелу. М. Боштаев обвинялся почти по всем пунктам 58 статьи УК РСФСР – 58-1, 58-4, 58-7, 58-11 [11].

Судьба всех т.н. бывших членов партии Алаш была типичной, свидетельством тому биографии А. Ермакова, Х. Габбасова, А. Барлыбаева, Т. Ибраева, Ж. Уразалина и многих других. Среди них были депутаты II общекиргизского съезда от Семипалатинской области, проходившего в Оренбурге. Например, К. Бердалин – известный акын, активный участник и член партии Алаш. Первый арест состоялся в октябре 1928 года, затем в январе 1934 года, в деле в графе место работы было записано: «без определенных занятий», молотилка репрессий уничтожила его в апреле 1935 [12]. Х. Габбасов бывший редактор газеты «Сары-Арка» в Семипалатинске, первый арест произошел в 1928 году, затем в 1931 году. А. Ер-

меков профессор математики, первый нарком просвещения края, испытал три волны репрессий, последний арест бы в 1948 году. Если выше-названные лица были репрессированы как непосредственные участники, то У. Бейсембаев, работавший инструктором Зайсанского райкома, был исключен из рядов партии за связь с алаш-ордынцами, за соболезнавание исключенным врагам народа [13, л. 34].

Внутрипартийная чистка, единичные акты репрессий против «бывших» позволили государству накопить определенный опыт работы по проведению показательных карательных акций. Можно сказать, что страна была подготовлена к массовому террору, все предпосылки как объективные, так и субъективные были налицо. Постоянное очищение партии от затесавшегося чуждого элемента как химическая реакция вовлекало все больше и больше человеческих элементов. Один арестованный по цепочке тащил за собой новых подозреваемых, последние дополняли список очередными жертвами; результатом химической реакции становилась эскалация политического насилия. Со стороны могло показаться, что все население вовлечено в увлекательную игру «Найди врага», только у игры было слишком много жертв и отнюдь не ангельское лицо.

Литература

- 1 ГАРКО. Ф. 1 п. Оп. 2. Д. 4981. 305 л.
- 2 Кокурин А., Петров Н. НКВД-НКГБ-СМЕРШ: структура, функции, кадры (1941-1943) // Свободная мысль. – 1997. – №8. – С.118-128.
- 3 О чистке партийных рядов // Прииртышский коммунары. – 1935. – № 94 (725). – 6 сентября
- 4 Нурпеисов С. Итоги проверки партийных документов // Большевик Казахстана. – 1936. – №2. – С.40-57.
- 5 ГАРКО. Ф. 129 п. Оп. 10. Д. 888. 216 л.
- 6 ГАРКО. Ф. 130 п. Оп. 15. Д. 9. 74 л.
- 7 АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 8095. 194 л.
- 8 На вылазку врага ответим еще большим усилением бдительности // Риддерский рабочий. – 1937. – №136. – 17 июня.
- 9 ГАРКО. Ф. 135. Оп. 1. Д. 418. 155 л.
- 10 Аманжолова Д. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. – Алматы: «Таймас», 2009. – 412 с.
- 11 Дело № 1709 // Архив ДКНБ РК по ВКО. Ф.1.
- 12 Дело № 206 // Архив ДКНБ РК по ВКО. Ф.1.
- 13 ГАРКО. Ф. 135. Оп. 1. Д. 426. 335 л.

References

- 1 GAVKO. F. 1 p. Op. 2. D. 4981. 305 l.
- 2 Kokurin A., Petrov N. NKVD-NKGB-SMERSH: struktura, funkcii, kadry (1941-1943) // Svobodnaja mysl'. – 1997. – №8. – S.118-128.
- 3 O chistke partijnyh rjadov // Priirtyshskij kommunar. – 1935. – № 94 (725). – 6 sentjabrja
- 4 Nurpeisov S. Itogi proverki partijnyh dokumentov // Bol'shevik Kazahstana. – 1936. – №2. – S.40-57.
- 5 GAVKO. F. 129 p. Op. 10. D. 888. 216 l.
- 6 GAVKO. F. 130 p. Op. 15. D. 9. 74 l.
- 7 AP RK. F. 141. Op. 1. D. 8095. 194 l.
- 8 Na vylazku vruga otvetim eshhe bol'shim usileniem bditel'nosti // Ridderskij rabochij. – 1937. – №136. – 17 ijunja.
- 9 GAVKO. F. 135. Op. 1. D. 418. 155 l.
- 10 Amanzholova D. Na izlome. Alash v jetnopoliticheskoj istorii Kazahstana. – Almaty: «Tajmas», 2009. – 412 s.
- 11 Delo № 1709 // Arhiv DKNB RK po VKO. F.1.
- 12 Delo № 206 // Arhiv DKNB RK po VKO. F.1.
- 13 GAVKO. F. 135. Op. 1. D. 426. 335 l.

ӘОЖ 94 (574):314

Қ.С. Қаражан

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, т.ғ.д.,
Қазақстан, Алматы қ.**Тың және тыңайған жерлердің игерудің Қазақстан демографиясына әсері**

Мақалада тың және тыңайған жерлерді жаппай игеру жылдарындағы өзге ұлт өкілдерінің Қазақстанға қоныс аудару тарихы және оның салдарының негізгі мәселелері көрсетіледі. Жалпы бастауы далалық жайылымдарда астық өсіру арқылы азық-түлік мәселесін шешу идеясы, XX ғасырдың алғашқы 10 жылдығында, Столыпин тұсында, бір топ агрономдардың ұсынғаны мәлім. Кеңес өкіметі аталған идеяны қолға алғанымен, 1941 жылы соғыстың басталуына байланысты жүзеге аспай тоқтап қалды. 1954 жылы Столыпин тұсында қолға алынған бұл бағыт бүкіл Кеңестер Одағының ауыл шаруашылығы өнімін арттыруға бағытталған міндетіне айналды. Тың игеру тұсында өзге республикадан жаппай қоныс аударудың салдарынан Қазақстандағы жергілікті тұрғындар үлесінің кемуі және тың жерлердің мөлшерден тыс есепсіз жыртылуы жайылымдарды азайтып мал басының қысқаруына әсері, Қазақстан басшылығы бұл идеяға сақтықпен қарағандығы қарастырылады.

Тың және тыңайған жерлерді игерудің негізгі нәтижелері сол кезеңдегі қорытындылардың ой жүйесімен ғана емес, сонымен қоса мақалада жалпы Қазақстанда тың және тыңайған жерлерді игерудің нәтижелерін қазіргі заманғы әлеуметтік-экономикалық және саяси шындық тұрғысынан алып, оған баға беріледі. Тың және тыңайған жерлерді игерудің себеп-салдарына екі жақты баға берілгендігі мақалада айтылады.

Түйін сөздер: тың игеру, Кеңес өкіметі, Қазақстан, кадр, совхоз, ауылшаруашылығы.

К.С. Каражан

Влияния освоения целинных и залежных земель на демографию Казахстана

В статье рассматриваются последствия переселения представителей других национальностей на территорию Казахстана в годы массового освоения целинных и залежных земель. В первое десятилетие XX века при Столыпине ряд агрономов предложили выращивать на степных пастбищах зерно, тем самым решив проблему продовольствия. Советское правительство поддержало эту идею, но начало войны в 1941 году помешало реализации этого проекта. Это направление, получившее свое начало при Столыпине в 1954 году, было комплексом мероприятий на увлечение объема продуктов сельского хозяйства. Во время освоения целинных земель наблюдалось массовое переселение с других республик на территорию Казахстана, это привело к уменьшению количества местных жителей, также в статье рассматривается опасение казахстанского правительства, связанное с чрезмерным освоением целины, ставшим причиной недостатка пастбищ и уменьшения поголовья скота.

В статье дается анализ итогам освоения целинных земель не только с точки зрения и выводов того времени, но и исходя из адекватных выводов социально-экономической и политической ситуации нового времени. Также в статье говорится, что последствия освоения целинных и залежных земель рассматриваются по-разному.

Ключевые слова: освоение целины, Советское правительство, кадр, совхоз, сельское хозяйство.

K.S. Karazhan

Influence the development of virgin and fallow lands in the demographics of Kazakhstan

The paper examines the effects of the relocation of other nationalities on the territory of Kazakhstan during the mass development of virgin and fallow lands. In the first decade of the XX century under Stolypin proposed a number of agronomists grown in the pastures of the grain, thus solving the problem of food. The Soviet government has supported this idea, but the outbreak of war in 1941 prevented the realization of this project. This trend got its start under Stolypin in 1954 was a complex event to uvilechenie of farm products. During the development of virgin lands there was mass migration from other republics on the territory of Kazakhstan, this has led to a decrease in the number of local residents, as the article discusses concerns associated with the Kazakhstan government through dimensional development of virgin land which caused the reduction of grazing and livestock.

The article analyzes the outcome of the development of virgin lands, not only from the point of view of the findings and of the time, but on the basis of the findings of adequate socio-economic and political situation of modern times. Also, the article says that the consequences of the development of virgin and fallow lands are treated differently.

Keywords: Development of virgin lands, the Soviet government, frame, farm, griculture.

Тың және тыңайған жерлерді жаппай игеру жылдарындағы Қазақстанға өзге ұлт өкілдерін аудару тарихын және оның салдарын шынайылық тұрғысынан жан-жақтылы зерттеу қазіргі кезеңдегі тарих ғылымының өзекті тақырыптарының бірі болып табылады. Үйткені тың игеру тұсындағы көші-қон үрдісі Қазақстан халқының ұлттық құрамындағы арасалмаққа күрделі өзгеріс алып келген болатын.

Қазақстан мен Оңтүстік Сібірдің далалық жайылымдарында астық өсіру арқылы азық-түлік мәселесін шешу идеясы, кезінде ХХ ғасырдың алғашқы 10 жылдығында, Столыпин тұсында, бір топ агрономдар ұсынған болатын. Оған орманшы-ғалым ретінде Ә. Бөкейханов «Крестьяндарды қазақ даласына үйіп-төгіп қоныстандыра берсе, тың жерлердің түгел жыртылары хақ. Ал қазақ даласы тыңынан айырылған соң тұлдырсыз бедеу қалады да, егін өспейтін болады... Қазақ даласының шүйгін жайылымдарының топырағы көкке ұшқан соң, дала шөлге айналады, сөйтіп крестьян айтақырға отырып қалады, ал жайылымынан айырылған қазақ жаңа тұрмыстық жағдаймен пролетариат қамытын киіп, тау-кен зауыттарына, қалаға кетпесе ақырына дейін әбден азып-тозады» [1, 73-б.] - деп өз қарсылығын білдірген болатын.

Кеңес өкіметі ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру жылдары, ірі ұжымдық шаруашылықтарды ұйымдастыру барысында, осы идеяны жүзеге асыруды қолға алды. Ол біраққа 1941 ж. соғыстың басталуына байланысты тоқтап қалды. Сол идеяға Н.С.Хрущев біршама түзетулер енгізіп, КОКП ОК ақпан-наурыз (1954 ж.) Пленумында оны қабылдатып, сонан кейін бүкіл Кеңестер Одағының ауыл шаруашылығы өнімін арттыруға бағытталған міндетіне айналды. Тың игеру тұсында өзге республикадан жаппай қоныс аударудың Қазақстандағы жергілікті тұрғындардың үлесінің кемуіне және тың жерлердің мөлшерден тыс есепсіз жыртылуы жайылымдарды азайтып мал басының қысқаруына әсер ететін болғандықтан Қазақстан басшылығы бұл идеяға сақтықпен қарады. Н.С. Хрущев республика басшылығының көзқарасымен санаспады, осыған байланысты 1953 ж. соңы мен 1954 ж. басы аралығында КОКП ОК тарапынан және баспасөз беттерінде Қазақстан өкімет басшыларын кеңнен сынға алу науқаны басталды. Оларға халық шаруашылығына жеткілікті дәрежеде басшылық жасай алмады деген айып тағылды. 1954 ж. 11 ақпанда өткен Қазақстан КП Пленумында республика партия ұйымының бірінші хатшысы Ж. Шаяхметов, екінші хат-

шысы Л.И. Афанов орындарынан босатылып, олардың орнына сол кездегі КСРО мәдениет министрі П.К. Пономаренко және Кеңес әскерінің Бас саяси басқармасы бастығының бірінші орынбасары Л.И. Брежнев сайланды. Оларға қосымша республика партия ұйымдарына жаңа күрделі міндеттерді шешуге көмек көрсету үшін партиялық, кеңестік және шаруашылық басшыларының үлкен тобы тұрақты жұмысқа жіберілді. Олардың қатарында 170 партия мүшесі болды. Көп ұзамай республика Министрлер Кеңесінің төрағасы Н. Оңдасынов орнынан босатылып, оның орнына Д.А. Қонаев тағайындалады. Жергілікті жердің қазақ басшылары да сынға ұшырап үш айдың ішінде тың өңіріндегі алты облыстың бірінші хатшылары ауыстырылды.

1954 ж. 24 наурызда баспасөз бетінде «1954-1955 жж. тың және тыңайған жерлерді игеру арқылы астық өндіруді арттыру» туралы қаулы жарияланды. Қаулыда Қазақстанда, Сібірде, Поволжьеде және Солтүстік Кавказдың жеке-ленген аудандарында 13 млн. га тың және тыңайған жерлерді игеру және осы игерілген жерлерден 1100-1200 млн. пұт астық алу міндеті қойылды [2, 438-б.].

1954 ж. тамызда тың игерудің алғашқы міндеті орындалып одақ көлемінде 13,4 млн. га, оның ішінде Қазақстанда 6,5 млн. га жер жыртылды [3, 156, 159-бб.]. ОКП ОК мен КСРО Министрлер Кеңесі 1954 ж. 13 тамызда «Астық өндіруді арттыру үшін тың игеруді одан әрі жалғастыру» жөнінде кезекті жаңа қаулы қабылдап, 1956 ж. тың өлкесінде егістік көлемін 28-30 млн. га жеткізу міндетін қояды [4, 321-б.].

Осындай партиялық-мемлекеттік шұғыл шаралардың нәтижесінде 1954-1955 жж. Кеңестер Одағында 29,7 млн. га жаңа жер жыртылды. Оның 18 млн. га, немесе бүкіл елдегі жыртылған жерлердің 60,6% [5, 437-б.]. Қазақстанда игеріліп, республикадағы жалпы егістік көлемі 22,4 млн. га жетті. Орталық әкімшілік билік 1956 ж. ақпан айында өткен КОКП-ның XX съезінде енді Қазақстанның алдына жаңа міндет – 1960 ж. астық өндіруді 5 есе арттыру міндетін қойды. Осыған сай 1956-1958 жж. 4,8 млн. га жер игерілсе, 1959 ж. КОКП-ның XXI съезінің шешімдеріне сай тың игеру науқанының 3-ші кезеңі басталып, 60-шы жылдардың ортасына қарай Кеңестер Одағында жалпы тың игеру жылдары жыртылғын жер көлемі 42 млн. га, оның ішінде Қазақстанда 25,5 млн. га жетті.

Тың және тыңайған жерлердің осындай орасан зор көлемде жыртылуы және ол жерлерде ұйымдастырылған совхоздар механизаторлар мен маман жұмысшыларды, жетекші кадрлар мен ауыл шаруашылық мамандарын қажет етті. Тек 1954 ж. ғана көктемгі егіске республикамыздың тың игеруші аудандарындағы МТС-на 1792 тракторист, 6580 трактор бригадасының бригадирі және оның көмекшісі, совхоздарда 10500 тракторист жетіспеді [6, 84-п.]. Қазақ өлкесін отарлауды мақсат тұтқан кеңестік отарлық билік, халықтар достығы ұранымен тыңның еңбек күшіне деген сұранысын славян өкілдерін қоныс аудару арқылы шешудің кезекті жаңа науқанын бастайды. Тың игеруші аудандар мен облыстарға партиялық шақырумен, комсомолдық жолдамамен жүздеген мың қоныстанушылар келді. Тың және тыңайған жерлерді игеруге ат салысуға шақыру алғаш рет 1954 ж. қаңтардың аяғы – ақпанның басында өткен МТС және совхоз қызметкерлерінің Бүкілодақтық мәжілісінде көтеріліп, осы жылы өткен КОКП ОК ақпан – наурыз Пленумында қайталады [2, 439-б.]. Тың және тыңайған жерлерді игеруде БЛКЖО ОК тың игеруге 100 мың ерікті комсомол мүшелері мен жастарды жіберуге бастама көтереді. Бұл қозғалыстың басында Москва, Ленинград және Украина жастары тұрды. Осы жөнінде 1954 ж. наурыз айында өткен Украина КП XVIII съездегі ОК есебінде: «Партиялық, кеңестік, комсомолдық ұйымдарға ондаған мың өнеркәсіп жұмысшыларынан, механизаторлардан, ауыл шаруашылық мамандарынан өздерін тың және тыңайған жерлерді игеруге жіберуге өтініш келіп түсті. Туысқан қазақ республикасына 11 мың адам аттанып кетті, ал жалпы Украинға бұл ұлы іске 20 мыңнан астам ауыл шаруашылығының маман қызметкерлерін жібереді» [7, 19-20 бб.] – деп атап өтілді.

Көші-қонға басшылық Жер халық комиссариаты жанында 1938 ж. ұйымдастырылып, 1954 ж. Қазақстан КСР Министрлер Кеңесінің қарамағына берілген Бас көші-қон басқармасына жүктелді. Бұл басқарма 1956 ж. Жұмысшыларды ұйымдастырып қабылдау басқармасымен біріктіріліп «Жұмыс күшін үйлестіру және қоныстандыру Бас басқармасы» деп аталды. Тың өлкесіне көшуге және қоныстануға мемлекет тарапынан мол материалдық көмек ұйымдастырылуына сай, жоспарлы түрде, негізінен Ресей, Украина және Белоруссиядан мыңдаған колхозшылар мен өндіріс орындарының жұмысшылары көшіп келді. Тың өлкесіне қоныс-

танушыларға он жылға өсімақысыз несие беріліп, жұмыс істеп жатқан колхоз-совхоздарына борышы болса, ол жойылды, сиыры, шошқасы, тауығы Қазақстанға мемлекет есебінен тегін жеткізілді, ал егер малдарын қалдырып кетемін десе, арнайы анықтама алып, сол анықтама бойынша Қазақ КСР үкіметі оларға сол мөлшерде сиыр, шошқа, тауық берді, ең алғашқы кезекте баспанамен немесе тұрғын үйге қажетті құрылыс материалдарымен жабдықталды. Бірақта аталған шарттар мен жеңілдіктер Қазақстанды мекендеп отырған жергілікті ұлттың өзге өңірлерде тұратын өкілдеріне қолданылмады. Бұл қаулыдан қазақ халқының материалдық та, моральдік те орасан зиян шегетіндігін әуелі Бүкілодақтық әдебиет институты өткізген кездесуде, одан кейін газет бетінде көтергені үшін Джавахарал Неру атындағы халықаралық сыйлықтың лауреаты, көпке әйгілі публицист-жазушы Әнуар Әлімжанов сол жылы Лениндік сыйлықты алуға үміткерлердің тізімінен шығып қалады [8]. Осындай жеңілдіктердің нәтижесінде тек қана 1954-1955жж. Қазақстандағы тың игеруші өңірлерге 20 мың отбасы көшіп келді. Республика совхоздарына 2088 басшы қызметкерлер жіберілді.

КОКП ОК 1955 ж. қаңтар айында өткен Пленумының шешіміне сай әрбір республикаға, облысқа, қалаға Қазақстанда ұйымдастырылатын жаңа совхоздар бекітіліп берілді. Өзге республикадан келетін кадрлардың көмегімен ұйымдастырылатын совхоздар тікелей сол жердегі партия ұйымдарының басшылығымен жасақталды. Шамамен бір совхозға 170-180 адам, олардың қатарында 12-18 трактор бригадасының бригадирі және олардың көмекшісі, 25-30 тракторист, 50-60 тіркемеші, жүк тиеуші және әртүрлі жұмысшылар, 6-10 есепші, 20-30 шофер, 15-20 жөндеу жұмысшылары, бір-бірден ағаш ұстасы, пеш салушы, аспаз, нан пісіруші жасақталды [9]. Осылайша тың өңірлердегі болашақ совхоз ұжымын жасақтау тікелей Москва, Ленинград, Киев, Минск, Харьков және т.б. қалаларда басталды. Осындай жолмен Қазақстанда ондаған совхоздар ұйымдастырылды. Ленинград тұрғындары 15 совхоз, Москва тұрғындары 46 совхозды ұйымдастыруға қатысты. Белоруссия жұмысшылары 24 совхоз, Украина 94 совхоз ұйымдастырды [10, 99-б.].

Тың игеруге келген жастарды тұрақтандыру мақсатында 1954 ж. 17 шілдеде «Правда» газетінің бетінде Ақтөбе облысының Мариновск совхозының бір топ комсомол мүшесі қыздарының қыз-келіншектерді тың игеруге ат

салысуға шақырған хаты жарияланады [3, 672 б.]. Бұл бастаманы қолдаған комсомол ОК Қазақстанның тың өңірлеріндегі совхоздарға Ресейден, Украинадан және т.б. одақтас республикалардан 25 мың қыздарды жіберуге шешім қабылдайды. Осы шешімді жүзеге асыру барысында Қазақстанның тың және тыңайған жерлерді игеруші аудандарына шамамен 29 мың қыздар келеді. Олардың қатарында Ивановтың жас тоқымашылары және Дондағы Ростовтың комбайн жасаушылары, Горький, Челябинск, Калинин және т.б. қалалардың құрылысшыларды болды [11, 165-б.].

1954 ж. қыркүйек айынан бастап партия және комсомол ұйымдары жаңа жерлерді игеруге әскери қызметін өтеген және әскер қатарынан босатылған жауынгерлер мен әскери қызметкерлерді тарту жұмысын бастайды. Бастаманың алғашқы айында ғана тың игеруге, негізінен Ақмола мен Қостанай облысының совхоздарына, 3,5 мың әскери қызметін өтеген жауынгерлер келеді. КСРО Министрлер Кеңесінің қазан айында тың игеруге әскери қызметін өтеген 30 мың жауынгерді жіберу жөнінде қаулы қабылдайды. Жауынгерлердің тікелей араласуымен Көкшетау облысында «Кантемировец», Солтүстік Қазақстан облысында «Тамановец», Қарағанды облысында «Индустриальный» және т.б. совхоздар ұйымдастырылды. Ал жалпы 1954-1965 жж. осы жолмен республика колхоздары мен совхоздарына 50 мыңнан аса әскердегі қызметін атқарып қайтқан жауынгерлер келді [6, 25 т., 192-іс, 10 п.]. Осындай және өзге жолдармен 1954-1956 жж. Қазақстанға тың игеруге 640 мың адам келді, олардың ішінде 391,5 мың механизатор, 50 мың құрылысшы, 3 мың денсаулық сақтау қызметкері, 1,5 мың мұғалім, 1 мыңнан астам сауда қызметкері және т.б. болды [12, 12-б.].

Осындай жоғарыдан жүзеге асырылған ұйымдастыру шараларына қарамастан, тың игеруші совхоздарда жылдан – жылға кадр жетіспеді. Көші-қон есебінен өзге республикалардан келгендердің көпшілігі жыл сайын көтерме ақшаны алып, тың игеруші өңірдің қатал табиғатына және ауыртпалығына шыдамай, келген жеріне қайтып немесе қалаларға ауысып кетіп отырды. Оның үстіне тың игеруге негізінен ірі өндіріс орындарынан комсомолдық жолдамамен келген жастардың ауыл шаруашылығы өндірісінен хабары болмады. Тек 1955-1957 жж. аралығында ғана республика совхоздарынан, негізінен тың игеруші облыстардағы, 39600 адам жұмыстан шығып кеткен [6,23 т.

1111 іс, 66-п.]. Қазақстан қайтадан КСРО үкіметінен республика совхоздарына 1957 ж. 20 мың отбасын және 30 мың училище түлектерін жіберуді өтінеді [12]. Осыған байланысты 1957 ж. бастап Қазақстандағы қоныс аударатын жерлермен алдын-ала танысу қозғалысы басталады. Қоныс аударушыларды ауданмен, совхозбен және колхоздармен танысуға көмектесу және ұйымдастыру мәселелерін сол жерде шешу үшін облыстық қоныс аудару бөлімінің өкілдері (одақтас республикалардың әртүрлі облыстары мен аудандарынан шамамен 15-20 адам) келді. Мысалы, 1957 ж. Көкшетау және Қостанай облысының колхоздарымен танысу үшін Белоруссиядан 29 колхозшы жіберілген [13].

Олар қайтып оралған соң колхозшылардың жиналысында, жергілікті баспасөз, радио арқылы қоныс аударатын өңірлермен таныстырған. Нәтижесінде тек қана 1958 ж. Көкшетау облысының колхоздары мен совхоздарына Белоруссиядан жоспарланған 1000 отбасының орнына 1184 отбасы қоныс аударған оларға тұрғын үйлерді тұрғызуға және сиыр сатып алуға 900 мың сом кредит бөлінген, 513 үй салынған, 218 үй сатып алынған, 837 қоныс аударушылар отбасын бос пәтерлерге орналастырылған. 1123 отбасы сиыр сатып алған, барлық дерлік қонысаударушылардың отбасында шошқа, құс және үй жанындағы қосымша шаруашылыққа қажетті жерлері болған. [13, 33 т., 1569 іс, 25, 27, 30 пп.]. Қоныс аударушылардың жоспарлы есепке енгендері 1959 ж. 19 наурызында КСРО Министрлер Кеңесінің №259 және осы жылға 12 мамырдағы Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің №409 «Қоныстандыруға қатысты жеңілдіктерді реттеу» туралы қаулысына сәйкес республика аралық және республика ішлік көші-қон бойынша жеңілдіктер алатын болды. 1956 ж. сәуірде қабылданған КСРО Министрлер Кеңесінің «Қазақ КСР-на қоныстанушыларға қатысты жеңілдіктер туралы» қаулысында көші-қон мен соған байланысты жеңілдіктермен пайдалану республикада 1970 ж. дейін ұзартылды. [14]. Осымен қатар жыл сайын тың жерлердегі шаруашылықтардағы астықты жинауға кең көлемде студенттер, қала тұрғындары, өзге республикалар мен облыстардан механизаторлар, әскери автобатальондар, әскери комиссариаттың көмегімен жасақталған бөлімдер жіберіліп отырды. Мұның барлығы, өз кезегінде қосымша шығындарды қажет етіп жиналатын астықтың өзіндік құнына әсерін тигізді.

Жалпы Қазақстанда тың және тыңайған жерлерді игерудің нәтижелерін қазіргі заманғы әлеуметтік-экономикалық және саяси шындық тұрғысынан алып қарасақ, онда оның рөлі күмәнсіз. Тыңның арқасында Қазақстан халқының жан басына шаққанда 2 мың кг астам астық өндіруге қолы жетті. Ал әлемдік тәжірибеде азық-түлікке деген сұранысты қамтамасыз ету үшін 1 мың кг төңірегіндегі көрсеткіш жеткілікті. Оның үстіне Қазақстан тек өз қажеттерін ғана өтеп қоймай, сыртқа астық сатуға мүмкіншілік алды. Оның бірден-бір себебі бидай өсірілетін әлемдік егіс көлемінің 90-95% құрамында 2-4% ғана белогы бар жұмсақ бидай егілсе, Қазақстанның тың жерлерінде негізінен құрамында 20-22% белогы бар қатты бидай өсіріледі. Ал астық құрамындағы белокты бір процентке көбейту жиналған астықтың шығымдылығын гектарына 6-7 ц арттырумен қатар, одан дайындалатын өнімдердің сапасын жақсартып, сақтау мерзімін ұлғайтады. Осыған байланысты әлемде Қазақстан астығына сұраныс күшті.

Тың игеру жылдарында негізінен солтүстік облыстарда жаңа қалалар, элеваторлар, жүздеген поселкалар, совхоз орталықтары салынды. Тыңның алғашқы екі онжылдығында ғана қатқыл табанды автомобиль жолдарының ұзындығы 14 еседен астамға, ал теміржолдың ұзындығы 2 жарым мың шақырымға өсті. Осы уақыт ішінде 90 мың шақырым электр жүйесі, оның ішінде 85 мың ауылдық жерлерде тартылды [15]. Ауылдық жерлерде жүздеген мектеп пен емхана, басқа да әлеуметтік тұрмыстық және мәдени нысандары салынды. Тыңда жыртылған жерлерді шаңды борандардан сақтайтын жаңа агротехникалық және топырақты қорғау жүйелері алғаш игерілді. Тың көңілі қалаған жұмыс тапқан, бар ауыртпалықтарды, негізінен түсінбеушілік, жеткілік ұйымдастыра алмау салдарынан орын алған, бастан кешірген тың игерушілердің бір тұтас ұрпағын тәрбиелеп шығарды. Олар бар қиыншылыққа шыдап, елдегі азық – түлік мәселесін шешу жолында аянбай еңбек етті.

Осымен қатар тың игеру ауыл шаруашылығын интенсивті жолмен дамуын тежеді. Тың игеру науқаны ұзақ жылдар бойы Одақты ауыр халде ұстады. Байырғы астықты ауылдардың есебінен тың игеруші аудандарға мол қаржы, техника, құрылыс материалдары жіберілді. 1958 ж. 28 желтоқсандағы КСРО ауыл шаруашылығы алқасының қаулысына сай бүкіл шынжырлы табанды тракторлар тек Қазақстан мен

Сібірге жіберілді. Техниканың жіберілгені соншалық, кейін мұнда жыл сайын егін орағы кезінде 15 мыңдай трактор, 10 мыңдай комбайн бос тұратын болды [16]. 1954-1961 жж. тың және тыңайған жерлерді игеруге осы жылдары одақ көлемінде ауыл шаруашылығын дамытуға бөлінген қаржының 20% жұмсалды. Осының салдарынан, экономистердің пікірі бойынша, байырғы астық өндіруші аудандар күйзеліске ұшырап жыл сайын кемінде 25-30 млн т. астық кем жиналған [17].

Тың игеру жылдары сталиндік қоныс аудару саясаты жалғастырылып елдегі демографиялық жағдайды одан әрі күрделендірді. Тың өлкесіне кең көлемде қоныс аудару одақтың еуропалық бөлігі үшін де, Қазақстан үшін де тиімсіз болды. Өйткені сол кездің өзінде-ақ одақтың еуропалық бөлігінде жылдан-жылға селолық жерлерде тұрғындар саны азайып, ал біздің республикамызда керісінше өсіп отырған болатын. Осы ерекшеліктер ескерілмей, онсызда саны кеміп отырған еуропалық аудандардан, негізінен Украинадан, Ресейден, Белоруссиядан, Молдавиядан 1954-1962 жж. Қазақстанға 2 млн астам адам көшіріліп әкелініп қазақтардың үлес саны 30% дейін төмендеді. Тек 1955 ж. 1953 ж. салыстырғанда қоныс аударушылар есебінен Ақмола облысында халық саны 96 есе, Қостанай облысында 23 есе өсті. Келгендердің арасында Украина мен Белоруссияның еңбекпен түзеу колониялары мен айып батальондарында жазасын өтеп жатқандар да болды. Өзінің қамау мерзімінің басым бөлігін өтегендерге тыңда жұмыс істеуге келісім бергені үшін кешірім жарияланды [18].

Оған керісінше Украинаның, Белоруссияның, әсіресе Ресейдің бір қатар өңірлерінде мыңдаған селолар бос қалды. 1954-1959 жж. аралығында ғана бір Ресейдің өзінде колхозшы қожалықтардың саны 1 млн астам қысқарып кетсе, 1990 ж. басында жыл сайын Ресей картасынан шамамен 3 мыңдай село түсіп қалып отырды [19].

Қоныс аударушылардың аса көптігінің салдарынан жергілікті салт-санаға, тілге, елді мекендердің атауына назар аударылмай, әлеуметтік-экономикалық ортаны интернационалдандырудың тікелей рухани өмірге кеңінен енуі ұлтаралық қатынасты күрделендіре түсті. Жоғарғы оқу орындарында, техникумдарда, училищелерде қазақ тілі жоқтың қасы болды. Жергілікті жерлерде қазақ мектептерінің саны 700-ге кеміп, қазақ тілінде шығатын әдебиеттердің, баспасөз саны күрт төмендеп кетті. Бір

ғана Ақмола облысында тың игеру жылдары 155 қазақ мектептері жабылып, ана тілінде білім беретін небәрі бір мектеп сақталып қалса, Көкшетау қаласында барлық мектеп орыс тіліне көшірілді. Елді мекендердің тарихи аттары жойылып олардың орнына тың игерушілердің қай жерден келгенін білдіретін совхоздар салу үрдісі кеңінен қанат жайды. Тың өлкесінің құрамына кіретін бес облыста 200-ден астам селолық және аудан орталықтарының аттары орыс тіліне ауыстырылды [20]. Әсіресе «Целинный» атаулары қаптап кетті. Аз уақыттың ішінде 30 село мен ауылдық кеңістің, бір ауданның атауы осылай атанды [16].

Тың игеру Қазақстан өндіргіш күштерін дамытуға да өз әсерін тигізді. Халық шаруашылығын дамытуға бөлінген қаржының басым

бөлігінің тың және тыңайған жерлерді игеруші өңірлерге бағытталуының салдарынан республиканың батыс және оңтүстік аймақтарының өндіріс күштері солтүстік, шығыс, ішінара орталық аудандармен салыстырғанда баяу дамыды.

Қазақстандағы тың және тыңайған жерлерді игерудің тарихи тағылымдары осындай. Олардан туындайтын қортынды тың және тыңайған жерлерді игеруге тек бір жақты баға беруге болмайды. Жоғарыда аталған келеңсіз құбылыстарға қарамастан бүкілхалықтың, 50-60 жж. тың игерушілердің ерлік еңбегінің арқасында тың даланың игеріліп, егіншілік айналымға қосылуы Қазақстан халық шаруашылығының барлық салаларының өндіргіш күштерін дамытуға, экономикасының өсіп-өркендеуіне әсер етті.

Әдебиеттер

- 1 Бөкейханов Ә. Таңдамалы. – Алматы, 1995. – 73 б.
- 2 КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М.: Политиздат, 1971. – Т.6. – 438 б.
- 3 Народное движение за освоение целинных земель в Казахстане. – М.: Госполитиздат, 1959 – 727 б.
- 4 Партия – организатор крутого подъема сельского хозяйства СССР. Сб. документов (1953 - 1958). – М.: Госполитиздат, 1958. – 520 б.
- 5 Народное хозяйство СССР в 1960: Стат. ежегодник. – М.: Госстатиздат, 1961. – 943 б.//Казахстанская правда. – 1984. – 17 марта.
- 6 ҚР ОММ, 1137 қ. 21 т., 153 іс, 56 п; 156 іс. 84 п.
- 7 XVIII съезд Коммунистической партии Украины. 23-26 марта 1954. Материалы съезда. – Киев, 1954. – 19-20 бб.
- 8 Тайжан Б. Лениндік сыйлықтан қағылды// Жас Алаш. – 2012. – 28 маусым.
- 9 КСРО ХШ ОММ, 7803 қ., 6 т., 1185 іс, 124, 125, 127 пп.
- 10 Советский рабочий класс на современном этапе. – М., 1964. - 99 б.
- 11 Плоды великого содружества. Исторический опыт братской помощи и сотрудничества народов Советского союза в экономическом и культурном развитии Казахстана. – Алма-Ата: Казахстан, 1968. – 384 б.
- 12 Из истории социалистического строительства в Казахстане. Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т.9. – Алма-Ата, 1960. – 12 б.
- 13 ҚР ПМ. 708 қ., 31 т., 1547 іс. 30 п.
- 14 ҚР ОММ, 1987 қ., 2 т., 18 іс, 248 п.
- 15 Назарбаев Н.Ә. Көтерілген тың – достық пен жасампаздық белгісі //Егемен Қазақстан, 2004, 7 ақпан.
- 16 Егемен Қазақстан, 2004, 6 ақпан.
- 17 Русинов И.В. Аграрная политика в 50-е - первой половине 60-х годов: опыт и уроки // Вопросы истории КПСС. 1988, № 9 – 40 б.
- 18 Неделя, 1990, № 3, - 16 б.
- 19 Сельское хозяйство СССР. Стат. Сб. – М., 1960. – 493 б.; Известия. – 1990. – 24 желтоқсан.
- 20 Казахстанская правда. – 1990. – 29 қараша.

References

- 1 Bokeihanov A. Tandamaly. Almaty, 1995. -73 b.
- 2 KPSS v rezoluciah i resheniah siezdov, konvenciy i plenumov SK.M.: Politizdat, 1971. T.6. – 438 b.
- 3 Narodnoe dvizhenie za osvoinenie celinnyh zemel v Kazakhstane. – M.: Gospolitizdat, 1959 – 727 b.
- 4 Partia – organizator krutogo podjema selskogo hoziaystvo SSSR. Sb. dokumentov (1953 - 1958). M.: Gospolitizdat , 1958. – 520 b.
- 5 Narodnoe hoziaystvo SSSR v 1960 - Stat. ejegodnik. M.: Gosstatizdat, 1961. – 943 p. Kazakhstanskaia pravda, 1984. – 17 marta.
- 6 KR OMM, 1137 k. 21 t., 153 is, 56 p; 156 is. 84 b.
- 7 XVIII siezd Komunisticheskoi partii Ukrainy. 23-26 marta. 1954. Materialy siezda – Kiev, 1954. – 19-20 bb.
- 8 Taizhan B. Lenindyk sylyktan kagyldy// Zhas Alash., 2012, 28 mausym
- 9 KSRO HSH OMM, 7803 k., 6 t., 1185 is, 124, 125, 127 bb.
- 10 Sovetskii rabochii klass na sovremennom etape. – M., 1964. - 99 b.
- 11 Plody velikogo sodrujestvo. Istoricheskii opyt bratskoi pomoshi i sotrudnichestvo narodov Sovetskogo souyza v ekeonomicheskom i kulturnim razvitii Kazakhstana. – Alma-Ata: Kazakhstan, 1968. – 384 b.

- 12 Iz istorii socialisticheskogo stroitelstvo v Kkazakhstane. Trudy instituta istorii arheologii I etnogravii. AN KazSSR. T.9. Alma-Ata, 1960. – 12 b.
- 13 KR PM. 708 k., 31 t., 1547 is. 30 b.
- 14 KR OMM, 1987 k., 2 t., 18 is, 248 b.
- 15 Nazarbayev N.A. Koterylgen tyn – dostyk pen jasampazdyk belgisy //Egemen Kazakhstan, 2004, 7 akpan.
- 16 Egemen Kazakhstan, 2004, 6 akpan.
- 17 Rusinov I.V..Agrarnaia politika v 50-e – pervoi polovine 60-h godov: opyt i uroki // Voprosy istorii KPSS. 1988, № 9 – 40 b.
- 18 Nedelia, 1990, № 3, - 16 b.
- 19 Selskoe hoziaistvo SSSR. Stat. sb. M., 1960. – 493 b.;Izvestia, 1990, 24 zheltoksan.
- 20 Kazakhstanskaia pravda, 1990, 29 karasha.

ӘОЖ: 94(574) «1921/56»:002.2

К.М. Рүстем

Қазақстан тарихы кафедрасының 2-курс Phd докторанты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: kamshat_rustem@mail.ru

Главлит және оның қызметі

Бұл мақалада біз Кеңес өкіметінің билігі кезінде мемлекеттік идеологияны жүзеге асыруда барлық баспа өнімдеріне цензуралық қадағалау жүргізген, бір орталыққа бағынған Главлиттің қызметіне шолу жасадық. Алайда осы цензура мекемесінің құрылу тарихы патшалық Ресейден бастау алатыны жөніндегі мәліметтерге қысқаша тоқтала келіп, Қазақстанда Кирглавлиттің (Қазглавлиттің) құрылған уақытын 1922 ж. желтоқсан айында жүзеге асырылған деген тұжырымды қолдаймыз. Сондай-ақ Главлиттің құрылу тарихы мен атқарған міндеттерін мұрағат құжаттарының материалдары мен осы саланы зерттеуші ғалымдардың ой-пікірін назарға ала отырып, Главлит деп аталатын мекеме мемлекеттік идеологияны жүзеге асыруда, қоғамды «Кеңес қоғамына жат ойлардан» тазартуда, алдын ала және кейіннен жүзеге асырылатын цензура арқылы, Кеңестер одағында жан-жақты қадағалауды жүзеге асырған, бір орталыққа бағынған, жергілікті аймақтарда бөлімдері «белсенді» жұмыс жасаған цензуралық мекеме болған деген тұжырым жасадық. Атап айтқанда, алдын ала жүзеге асырылатын цензура арқылы баспа өнімінде жарияланатын жарияланымға өзгертулер енгізіп отырса, ал кейіннен жүзеге асырылатын цензура арқылы, жарық көрген баспа өнімінің «кейінгі тағдыры» шешіліп отырған.

Түйін сөздер: Главлит, цензура, алдын ала цензура, кейіннен жүзеге асырылатын цензура.

К.М. Рүстем

Главлит и ее деятельность

В этой статье мы сделали обзор деятельности Главлита, которая подчинялась центральной власти и которая вела четкий контроль, используя цензуру относительно всех печатных работ в пути реализации государственной идеологии в Советское время. Ссылаясь на данные, подтверждающие начало истории становления цензуры при царской России, мы придерживаемся мнения, что основание Кирглавлит (Казглавлит) в Казахстане относится к 1922 году. А так же, основываясь на историю формирования Главлита и на функции, исполнявшиеся им по данным архивных материалов и по мнениям ученых, исследовавших данный вопрос, нами был сделан вывод, что учреждение, называвшееся Главлитом, являлось цензурным учреждением, подчинявшимся центральной власти, введшим «активные» работы в местных областях во благо реализации государственной идеологии, в очищении общества от «чуждых для Советского социума идеи», контролировавшим Советский Союз посредством предварительной и последующей цензуры. А точнее, если посредством предварительной цензуры они вносили изменения в печатном материале до того как он появлялся на страницах, то посредством последующей цензуры решали «дальнейшую судьбу» печатного материала.

Ключевые слова: Главлит, цензура, предварительная цензура, последующая цензура.

К.М. Rustem

Glavlit and its activity

In this article, we reviewed the activities of Glavlit which was subordinated to the central government and led precise control, using censorship on all publications in order to realize the state's ideology in the Soviet Union. Referring to the data confirming the start of censorship in the history of the formation of imperial Russia, we are of the opinion that the base of Kirglavlit (Kazglavlit) in Kazakhstan refers to 1922. And also, based on the history of the Glavlit's formation and functions executed by it according to the archival materials and opinions of scientists who have studied this issue, we concluded that the institution called the Glavlit was the censorship institution subordinate to the central government, who conducted the "active" work in local areas for the benefit of the state ideology, in cleansing society of "the ideas alien to Soviet society", controlled the Soviet Union through preliminary and subsequent censorship. More precisely, if by preliminary censorship they made changes to a printed material before its publication, by subsequent censorship solved "the future" of the printed material.

Keywords: Glavlit, censorship, preliminary censorship, subsequent censorship.

Қазақстан тарихының аз зерттелген, әлі толық ашылмаған беттерінің біріне тоталитарлық режим дәуірінде баспа ісінде жүргізілген

цензуралық тәртіптің қатаң қадағалану механизімі жатады. Себебі, осы кезеңде өмір сүрген азаматтардың, әсіресе қазақ зиялыларының

енбектерінің кітапхана сөрелерінен алынып тасталып, олардың өздерін саяси сенімсіз адамдар ретінде саяси қуғынға ұшырағаны тұлғалар тарихынан және қазақ зиялыларының тарихын зерттеген ғалымдар еңбегінен белгілі.

Біз осы мақаламызда сталинизм дәуірінде цензуралық бақылау жүйесі қызметін атқарған Главлит (Әдебиет пен баспа ісі жөніндегі бас басқарма - авт.) деп, ал КСРО құрамында болған Қазақстанда да кең тарған цензураны, 1925 жылға дейін Кирглавлит, кейіннен Қазглавлит (ҚР ОММ. Қ.81, Т.1.) деп аталған арнайы мекеменің қоғамда атқарған қызметін қарастырамыз.

Цензура (лат. *censere* – бағалаймын, пікір айтамын) – баспасөзді, басқа да бұқаралық ақпарат құралдарын мемлекеттік қадағалау немесе белгілі бір қоғамдық бірлестіктердің қадағалауын жүзеге асырушы субъект [1. 359 б.] – деп қарастырар болсақ, Кеңестер одағында цензура жан-жақты қадағалауды жүзеге асырған, бір орталыққа бағынған мекеме болды деп айта аламыз.

Себебі, 1918 ж. Кеңестік Республикада Революциялық әскери кеңес жаңынан құрылған әскери цензураның тек әскери қадағалауды ғана емес, сонымен қатар саяси қадағалауды да жүргізіп, бүкіл баспа өнімдерін, телефонмен сөйлескен сөздер мен телеграф арқылы жіберілген хаттарды, яғни кеңес азаматтарының іс-әрекеттерін қадағалап отырған. [2] Алайда Ресей аумағында цензураның қалыптасу тарихы ХҮІІІ ғасырдан бастау алып, ІІ Екатеринаның билігі кезінде ол мемлекеттік мекемеге айналса, І Петр осы мекеме қызметкерлерінің атқаратын міндеттерін айқындап, олардың жалақыларын, штаттық кестетін анықтап берген. [3]

Кеңестік цензура тарихын зерттеуші А. Блюм «Главлит (Әдебиет пен баспа ісі бойынша Бас басқарма) - 1922 ж. 6 маусымда КСРО ХКК-нің арнайы қаулысымен құрылған жоғарғы ведомства болды. Бұл мекеменің міндеті «барлық цензураның түрлерін біріктіру» болған. Алғаш кезде - РСФСР Главлиті болса, кейіннен КСРО Главлиті деп өзгертіліп, оған барлық республикалық Главлиттер мен жергілікті облгорлиттер жүйесі бағынды» [4] деп көрсетеді.

Ал Қазақстанда цензура мекемесі Қазглавлиттің ашылуы орталықта қабылданып жатқан шешімдердің негізінде 1922 жылы 6 маусымда құрылған Главлиттің ізімен республикадағы басты цензура мекемесі «Қырғыз (қазақ) әдебиет пен баспа істері жөніндегі Бас басқарма» (Кирглавлит) Қырғыз (қазақ) облыстық коми-

тетінің 1922 жылғы 6 желтоқсандағы төралқа мәжілісінде Кирглавлитті құру туралы мәселе қаралып, Кирнаркомпростоң коллегиясының 1922 жылғы 1 желтоқсандағы цензура мекемесін құру туралы шешімі бекітіліп, ал Кирглавлиттің басшылығына Иса Тоқтыбаев тағайындалған. [5. 243 б.]

Себебі, жергілікті аймақтардан орталықта ашылған мекеменің бөлімшесінің ашылуы заңды «күбылыс», мұны мұрағат құжаттарында төмендегідей мағұлматтарда дәлелдейді: «1922 ж. Мемлекеттік баспа ісі (Госиздат) жөніндегі ереженің қабылдануы және осы ереженің бірінші бабында «Мемлекеттік баспа бұл – баспа ісі бойынша Бас Басқарма сонымен бірге Мемлекеттік мекеме» деп атап көрсетілуі, сондай-ақ ереженің он үшінші бабында көрсетілгендей Халық ағарту комиссариатына (Наркомпрос) қарайтындығы белгіленген (ҚР ОММ. Қ. 81, Т. 1, І. 552, П. 42 (артқы бетімен қоса). Ал мемлекеттік Баспа ісінің ашылу «Қазан төңкерісінен кейін, қазақ халқына ана тілінде кітап беру қажеттіліген, яғни қараңғы халыққа білім беру қажеттігінен туындаған» (ҚР ПА. Қ. 141, Т.1, І. 377, П. 29) дей келе, «...құрылған цензуралық қадағалау мекемесі Казгосиздат, Казпартиздат, Қазақ көркем әдебиеті баспасы мен комсомолдар мен пионерлердің газет-журналдарының баспаларынан шығатын, сонымен қатар Алматы мен обылыс орталықтарында шығарылатын барлық газеттерге, яғни барлық баспа өнімдеріне қадағалау жүргізген» деген мұрағат құжаттарында (ҚР ОММ. Қ. 1740, Т. 3, І. 4, П. 5).

Бұл жүйенің орталықта негізі қаланғаны жөнінде А. Блюм: «1933 жылға дейін Главлит Халық ағарту комиссарлар кеңесіне бағынды, одан кейін Халық комиссарлар кеңесі жанынан баспа ісінде әскери құпияны сақтау Басқармасы болып жеке мекеме (ведомства) ретінде бөлініп шықты. Ал 1966 жылдан бастап "Главлит" дегеніміз – КСРО кеңес министірлігі жанындағы баспа ісіндегі мемлекеттік құпияларды сақтау Бас басқармасы болып өзгертілсе, ал 1986 жылдан бастап, яғни «қайта құру» жылдарында Главлит өзінің қадағалаушылық қызметінен біртіндеп айырыла бастады...», [6] дей келе, 1938 жылы КСРО ХКК жанындағы цензуралық Бас басқарма жөнінде ереже қабылданып, «...енбекшілердің мүддесіне сай, социалистік құрлымыды нығайту мақсатында» – КСРО аумағында барлық баспа өнімдері мен өнерде, радио бағдарламаларда, қойлымдарда, көрмелер мен дәрістерге алдын-ала және кейіннен жүзеге асырылатын саяси-идеологиялық және

мемлекеттік құпияны сақтауды қадағалау жүргізіледі деп көрсетілген. [6]

Цензуралық қадағалаудың екі түрі бар: *алдын ала цензура* - цензураны жүзеге асырушы субъектілердің талап етуімен жарыққа шығаруға дайындалған хабарлар мен материалдарды алдын ала келісу үшін іске асырылады және *кейіннен жүзеге асырылатын цензура* - жарыққа шыққан шығармаларды, көрсетілген сахыналық қойлымдарды, эфирге шыққан радиобаулар мен телехабарларды, т.б. талдап бағалайды. Кейінгі цензураның нәтижесінде шығарманың авторы немесе тиімді БАҚ редакциясы жөнінде белгілі бір шаралар қолданылады. [1. 359 б.]

Главлиттің басты міндеттеріне: Антисоветтік идеологиямен күрес, кітап рыногын және оның бағыт-бағдарын қадағалайтын барлық цензуралық органдарды бір мекеменің астына топтастыру, сондай ақ Главлиттің негізгі міндеті – құпия цензура саясатын жүргізу болып табылады. Цензура органы өзінің тәжірбиесінде екі негізгі бағытта жүргізеді: біріншісі – өкімшілік және сот арқыл қуғындау, екіншісі – тиімді идеологиялық қысым ету арқылы әсер ету (ҚР ОММ. Қ. 81, Т. 1, І. 557, П. 3).

Мұны бізге дейінгі зерттеушілер де растайды. Қ.Ә. Ахметов: «Главлиттің негізгі міндеті қазіргі кезеңге сәйкес келетін цензуралық саясат жүргізу. Ол цензуралық саясатында негізгі екі жолды ұстанған: біріншісі – өкімшілік және сот жолымен қудалау арқылы баспаларды немесе жекелеген басылымдарды жабу, тарифті қысқарту, айып пұл салу және жауапты адамдарды сотқа беру болса, екіншісі – редакцияларға идеологиялық жағынан қысым көрсету, келіссөздер арқылы қолайлы адамдарды кіргізіп, жағымсыздарын шығару және т.б. Главлиттің органдары барлық мемлекеттік және жеке меншік баспалары мен олардың өнімдеріне бақылау жасаған» [5. 241 б.] деген пікір жасаса, А. Блюм «...Главлиттің атқаратын міндеті бірнеше рет нақтыланғанымен негізінен 1922 жылы қабылданған міндетін қайталайды, атап айтқанда, Главлит төмендегідей шығармалардың жарық көруіне тиым салады: а) Кеңес билігіне қарсы агитациялық мазмұндағы; б) рес-публиканың әскери құпиясын жариялайтын; в) қоғамдық ойды қозғайтын; г) ұлттық және діни фанатизмді туғызатын; д) парнографиялық сипаты бар.

Сонымен қатар ғалым 1938 ж. Редакциясындағы мәліметтерді де салыстырмалы түрде берген. Осы жерде атап өтетін нәрсе, ол Главлиттің қызметінің өзгермегенін төмендегі мәлімет-

тер арқылы көз жеткізуімізге бөсеады деп көрсетеді: «...келесідей баспа өнімдеріне, драмалық қойлымдарға, музыкалық және хореографиялық шығармаларға, цирктік және эстрадалық көрсетілімдер мен кинофильмдерге тыйым салынады: а) КСРО-ның социалистік құрлысына қарсы бағытталған, ВКП (б) мен кеңес өкіметінің саясатына қарсы, сондай-ақ маркстік-лениндік негізге сай келмейтін көзқарастар мен идеялар, хабарламалар; б) мемлекеттік құпияны жариялайтын; в) ұлттық қарама-қайшылық пен діни фанатизмді қозғайтын және ушықтыратын. Ал осы жерде «д» пунктіннің жоғалып кетуін, кеңестік баспа өнімдерінде бұл тақырыптың өзінің «өзектілігін» жоғалтуына байланысты, бірақ тоқырау жылдарында бұл тақырып қайтадан көрініс бере бастады, ал «а» пункті негізінен мемлекеттің қауіпсіздігінен гөрі, қоғамның негізі болған идеологияны, яғни партия мүддесін қорғады». [6]

Мұнан шығатын қорытынды Главлит өзінің қалыптасуының алғашқы уақытысында Халық ағарту комиссарлар кеңесіне, кейіннен Халық комиссарлар кеңесі жанынан баспа ісінде әскери құпияны сақтау Басқармасы болып жеке мекеме (ведомства) ретінде бөлініп шығып барлық баспа өнімдеріне қадағалау жүргізген мемлекеттік мекеме, яғни цензура органы болып табылғанына көз жеткіземіз.

Енді Кеңес өкіметінде цензураға қажеттіліктің туындау себебі жөнінде, осы тақырыпта қалам тартып жүрген зерттеушілер пікіріне тоқтала өтсек: Қ. Ахметов: «Цензура ең алдымен кеңес мемлекетінің идеологиясы – коммунистік идеологияға қажет болды. Цензура мекемелерінің күшімен қоғамдық өмірді, мәдениетті бір қалыпқа келтіріп ұстап отыруға, кеңестік қоғамға зиянды деп саналған ой-пікірмен күресуге мүмкіндік туды. Сөйтіп тоталитарлық жүйе орнаған қоғамда цензура органдары партия мен мемлекеттік аппараттың таптырмас бақылаушысына, әрі жазалаушысына айналды» [7] деген түсінік берсе, ал ғалым А. Капаеваның пікірінше «Кеңестік цензура әр ұлттық ерекшелігін көрсететін мәдени-рухани құндылықтарының кітап-баспа өнімдерінде жариялауға жібермеу ісін басты назарда ұстап отырды» [8] десе, Арлен Блюм цензуралық мекемелердің негізгі міндеті Главлиттің циркулярлары мен инструкцияларында айтылатындай «біздің әдебиетіміз бен баспаға халық жауларының, сатқындардың, шпиондардың, екіжүзділермен талмай күресу» деп көрсеткен [4]. Ал Қазақстандағы цензура тарихын зерттеген ғалым

Б.М. Каипова: «Коммунистік идеология жағдайында, цензура – партия мен мемлекеттік аппараттың ядросы болды. Оның (цензураның) көмегімен қоғам өмір мен мәдениетке әр қырынан қадағалау орнатып, кез-келген қарсылық жанышталып отырған. Мұнын барлығы саяси қадағау жүргізген «анонимді» шенеуіктер арқылы жүзеге асырылған. Осылай Қазақстанда да КСРО-дай орталықтанған жүйелі цензуралық қадағалау қалыптасқан» [9. 27] – дейді.

Мұнан шығатын қорытынды, бұл – Главлиттің цензуралық қадағалауды жүзеге асыратын бірден-бір мекеме бола отырып, алдын-ала және кейіннен жүзеге асырылатын цензураны жүзеге асырғандығы. Бұл сөзімізді мұрағат құжаттары арқылы негіздесек, мысалы, 1938 ж. 20 мен 31 желтоқсаны аралығында жасалған төменде берілген онкүндік есептегі алдын-ала және кейіннен жүргізілген цензура бойынша мәліметтерге тоқталып өтелік.

№	Название газеты, №, дата, чей орган и где издается, тираж и № листа	Фамилия цензора допустивш. или сделавшего вычерки	Краткое содержание допущенного или сделанного вычерка	Основания (ст. перечня, № и дата циркул. ОВЦ и Главл.	Принятые меры
1.	Екпенды курлыс № 289, от 20/ХІІ-38 г. орган Зап. Каз. Обкома КП(б)К, Облсполкома и Урал. Горкома КП(б)К. тираж 8456 лит №1912	Хателов	<i>По предварительной цензуре:</i> В передовой статье: «21 год на страже» были написаны фамилия врагов народа: Ягода и Мирзояна	Циркуляр Гл.Лита от 2/ III-38г. № 332/с	Цензором сняты фамилия врагов народа
2.	«Уральский водник» №172 от 28/ XII-38 г. орган Политотдела Уральского речного пароходства и бассейнового комитета Союза речников гор. Уральск, тираж 640, №листа 1930	Горбачев	В передовой было напечатано: «Надо добиться того, чтобы каждый рабочий служащий осознали необходимость повседневного укрепления трудовой дисциплины и вели беспощадную борьбу со всякими ее проявлениями».		Исправлено: «Надо добиться того, чтобы каждый рабочий служащий осознали необходимость повседневного укрепления трудовой дисциплины и вели беспощадную борьбу со всякими ее нарушениями».
3.	№ 297 от 27/ XII-38 г. орган З/К Обкома КП(б)К Исполкома Уральского ГК КП(б)К и Горсовета тираж 12000, № листа 1928	Бейсеналиева	В статье: «О причинах отставания Шептыкульского овцесовхоза» написано: «обортировано-3,5% маток овец»	Перечень Б ст. 97	Цензором снята
4.	«Экпенды жол» № 114 от 15/ XII-38 г. орган Лбищенского РК КП(б)К и РИКа тираж 1887, лит № 228	Бектемисов	<i>По последующему контролю:</i> 1. в статье: «Уделить внимание «Жас Кайрату» написано: «В колхозе «Жас Кайрат» ежедневно увеличивается чесотка овец. Сейчас примерно 200 овцематок и производителей находятся в ветеринарном пункте. Плюс к этому еще выявляется вспышка чесотки в непораженном скотном дворе. 2. В этом же статье написано: «Ввиду отсутствия борьбы с инфекционным заболеванием, сейчас 150 голов производителей, заражены чесоткой,	Перечень литер Б ст. 97	

			находятся вместе здоровыми овцами. 3. В этой же статье написано: «Выявляется чесотки у лошадей, сейчас 3 лошади поражены чесоткой».		
5.	«Екпенды курлыс № 294 от 26/ XII-38 г. орган З/К Обкома КП(б)К, Облисполкома Урал. ГК КП(б)К и Горсовета. Тираж 8456, лит № 1918	Хателова	<u>По предварительной ценз. (дополнит.)</u>	Циркуляр Главлита от 2/III-38 г. № 332/с	Цензором снято фамилия врага народа

Батыс Қазақстан Обллігінің бастығы Утешевтың (ҚР ОММ. Қ. 1740, Т.3, І.18, П. 7-8) қолымен бекітілген цензорлардың есебімен таныса келіп, келесідей тұжырым жасаймыз: біріншіден алдын-ала цензура бойынша жарияланатын баспа өнімдерінің материалдарына цензорлар Главліттің циркулярлары мен літерлеріне сай «халық жауларының» есімдері аталған мақалалар, мағұлматтар жарияланбай, газет-журналдарда жарияланатын мақалаларға «түзетулер» енгізіп, «толықтырулар» жасап отырса, ал кейіннен жүргізілетін цензура, мақала барысында тоқталып өткеніміздей, жарияланып қойған баспа өнімдерін «қоғамға зиянды» шығармалар ретінде, Главліттің арнайы циркулярларымен халық қолданысынан алынып отырған. Бұл жөнінде ғалым Б. Каипова: «...кейіннен жүзеге асырылатын немесе әкімшілік–жазалау цензурасы дайын

болған баспа өнімін сатылымға шығаруға рұқсат беретін соңғы мекеме болған. Егер рұқсат берілмесе, келесідей шаралар қолданылған: сатылымға шығаруға тиым салу, бүкіл тираж материалдарын кәмпескелеу, әкімшілік жазалар қолдану, яғни газеттерді жабу, айыппұл салу, баспа өнімдерін қолданыстан алу және т.б.» [9. 30].

Қорыта айтқанда, 1922-1991 жылдар аралығында КСРО да белсенді жұмыс жасаған – Главліт деп аталатын мекеме мемлекеттік идеологияны жүзеге асыруда, қоғамды «өзге ойлардан» тазартушы қызметін атқара отырып, Кеңестер одағында жан-жақты қадағалауды жүзеге асырған, бір орталыққа бағынған, жергілікті аймақтарда бөлімдері «белсенді» жұмыс жасаған, мемлекеттік идеологияның жүзе асуын қадағалаған цензуралық мекеме болған деген тұжырым жасаймыз.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. А., «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2007. – 9 том.
- 2 История советской политической цензуры. Документы и комментарии. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН), 1997. – С. 8
- 3 Русская журналистика в документах: История надзора. - М., 2003. – С. 3
- 4 Блюм А.В. Советская цензура эпохи большого террора. По материалам секретных бюллетеней Главлита СССР <http://www.opentextnn.ru> – 20. 06. 2012
- 5 Ахметов Қ.Ә. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстан мәдениеті («Мәдени революцияның» концепциясы, идеологиясы, жүзеге асырылуы). Тарих ғыл. докт. ғылыми дәреж. алуға дайынд. диссерт. - Алматы, 2012.
- 6 Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора 1929-1953. - СПб.: Академич. проект, 2000. <http://www.opentextnn.ru> – 20.06. 2012
- 7 Ахметов Қ. 20-30-шы жылдардағы мәдениет саласындағы цензура туралы //Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. - 2002. - № 4. – 4 б.
- 8 Капаева А. Цензура в Казахстане в 60-е гг. XX в. //Евразийское сообщество. - №3 (43). - 2003. - С. 98.
- 9 Каипова Б.М. История цензуры в Казахстане (1920-1956 гг.): Диссер. на соис. учен. степ. канд. ист. наук. Астана, 2002.

References

- 1 Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы. А., «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2007. – 9 том.
- 2 Istoriya sovetskoi politicheskoi shchenzury. Dokumenty i kommentarii. - М.: «Rossiyskaya politicheskaya enciklopediya (ROSPEN), 1997. – S. 8
- 3 Russkaya zhurnalistika v dokumentah: Istoriya nadzora. М., 2003. – S. 3
- 4 Blyum A.V. Sovetskaya shchenzura v epohi bol'shogo terrora. Po materialam sekretnyh byulletenei Glavlita SSSR. <http://www.opentextnn.ru> – 20. 06. 2012

- 5 Akhmetov Қ.Ә. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстан мәдениеті («Мәдени революцияның» концепциясы, идеологиясы, zhuzege asyrylyu). Тарих ғыл. докт. ғылыми дараж. алға дайынд. dissert. А., 2012.
- 6 Blyum A.B. Sovetskaya shchenzura v epohu total'nogo terrora 1929-1953. SPb.: Akademich. proekt, 2000. <http://www.opentextnn.ru> - 20.06. 2012
- 7 Ahmetov Қ. 20-30-шы жылдардағы мәдениет саласындағы цензура туралы //Izdenis. Gumanitarlyқ ғылымдар seriyasy. 2002. № 4. – 4 б.
- 8 Караева А. Tsenzura v Kazakhstana v 60-e gg. XX v. //Evraziyskoe soobshchestvo №3 (43), 2003. – S. 98
- 9 Kaipova B.M. Istoriya cenzury v Kazakhstane (1920-1956 gg.). Dissert. na sois. uchen. step. kand. ist. nauk. Astana, 2002.

УДК 94(574) “20”

М.Ж. Ташенев

Д.и.н., профессор кафедры истории Казахстана КазНУ им. аль-Фараби
Казахстан, г. Алматы**Индустриализация РК – залог успешного вхождения
в 30 экономически развитых стран мира**

В предлагаемой статье рассматриваются вопросы открытия новых промышленных объектов в РК с момента принятия ГП ФИИР, инициированной Президентом Казахстана Н.А. Назарбаевым, который в своем ежегодном Послании народу Казахстана отметил, что республика должна в 2050 году войти в 30 наиболее экономически развитых стран мира. На конкретных примерах показывается, как эта проблема решалась в таких областях, как Актюбинская, Акмолинская, Северо-Казахстанская, Алматинская и в целом по Казахстану. В статье приведены статистические данные о строительстве новых промышленных объектов за последние годы, а также о субсидировании государством создания новых цехов, заводов, фабрик и в целом предприятий, необходимых для нужд народного хозяйства страны. Далее в работе показано, как в республике строятся промышленные предприятия, выпускающие готовую продукцию не только для экономики страны, но и идущую на экспорт, такие, как Талдыкорганский аккумуляторный завод и ряд других производств. Основное внимание все же в статье уделено открытию новых фабрик, заводов для снабжения всем необходимым казахстанских потребителей, таких, как КазМунайгаз, Актюбемунайгаз, строительной индустрии и др. В заключение статьи приводятся общие выводы.

Ключевые слова: государство, ФИИР, область, экономика, индустриализация.

М.Ж. Ташенев

**ҚР индустриализациясы – 30 экономикалық дамыған
мемлекет қатарына кірудің кепілі**

Ұсынылып отырған мақалада Қазақстан Республикасында ЖИИД мемлекеттік бағдарламасы қабылданғаннан кейінгі ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауында атап көрсетілгендей, 2050 жылы әлемнің анағұрлым экономикалық дамыған 30 елінің қатарына енуі тиіс тапсырмасына орай жаңа индустриалды нысандардың ашылуы қарастырылады. Бұл мәселенің Ақтөбе, Ақмола, Солтүстік Қазақстан, Алматы облыстарында және Қазақстан бойынша шешімін табуы нақты мысалдар негізінде көрсетілген. Мақалада соңғы жылдары салынған жаңа индустриалды нысандардың құрылысы, сондай-ақ елдің ауыл шаруашылық мұқтажын өтеуге қажетті жаңа цехтарды, зауыттар мен фабрикаларды, жалпы өндіріс орындарын мемлекеттік қаржыландыруы туралы статистикалық мәліметтер келтірілген. Жұмыста әрі қарай республикада ел экономикасы үшін ғана емес экспортқа өнім өндіретін Талдыкорган аккумулятор зауыты және бірқатар өзге де өнеркәсіп орындарының салынуы көрсетіледі. Дегенмен де мақалада басты назар қазақстандық тұтынушылардың қажетті сұранысын қамтамасыз етуге арналған жаңа зауыт, фабрикалардың, мәселен, Қазмұнайгаз, Ақтөбе мұнайгаз, индустриалды құрылыстарының ашылуына аударылған. Мақаланың қорытындысында жалпы тұжырымдар жасалады.

Түйін сөздер: мемлекет, жеделдетілген индустриалды инновациялық даму, аймақ, экономика, индустриаландыру.

M.Zh. Tashenev

**The industrialization of the Republic of Kazakhstan is the key to successful
integration into 30 high-developed countries**

This article deals with the discovery of new industrial projects in Kazakhstan since the adoption by Accelerated Industrial and Innovative Development (AIID), initiated by Kazakh President Nursultan Nazarbayev, who in his annual address to the nation said that the Republic should enter in 2050 in the 30 most economically developed countries world. Using specific examples, we show how this problem was solved in the areas of Aktobe, Akmola, North Kazakhstan, Almaty and in the whole of Kazakhstan. The article presents statistics on the construction of new industrial facilities in recent years, as well as the creation of new state-subsidized shops, factories and enterprises in general, necessary for the needs of the national economy. Next, we have shown both in the country are built industrial enterprises that produce finished products, not only for the economy, but also for export, such as Taldykorgan battery plant and a number of other industries. The focus is still in the article to the opening of new factories. The focus is still in the article to the opening of new factories to supply all the necessary Kazakh consumers, such as KazMunayOil, Aktobemunayoil, construction industry, etc. In conclusion of this article the author provides general conclusions.

Keywords: state, AIID, area, economy, industrialization.

В своем ежегодном Послании народу Казахстана первый Президент РК, Лидер нации Н.А.Назарбаев отметил, что к 2050 году республика должна войти в 30 наиболее развитых стран мира. При этом он акцентировал внимание на то, что это произойдет благодаря индустриализации страны, первый период которой завершается в 2014 г., после которого начнется второй этап ее реализации.

Следует отметить, что перспективная Государственная Программа форсированного индустриально-инновационного развития уже успешно претворяется в жизнь. Только за 2010-2011 гг. в эксплуатацию вступили 389 новых производств [1].

На примере Актюбинской области рассмотрим, как реализуется Программа индустриализации в регионе. На сегодня в нее вошли 68 проектов на общую сумму 631,5 млрд. тенге с созданием 10,6 тыс. рабочих мест на период, когда предприятия будут строиться и 9,9 тыс. рабочих мест после завершения строительства. Из 68 запланированных объектов уже реализован 51 проект. Например, только в одном 2010 г. в строй действующих вступили 24 предприятия на сумму 109,8 млрд. тенге и было создано 2,4 тыс. рабочих мест, при этом надо обратить внимание на тот факт, что большинство предприятий было открыто в горнодобывающей отрасли. Так, например, Актюбинская медная компания ввела в строй действующих обогатительную фабрику, что позволило осуществить выпуск цинкового концентрата благодаря помощи инвесторов. Другой крупный инвестор АО «СНПС-Актюбемунайгаз» - запустил в производство три крупных объекта, способные увеличить производство очистки нефти и газа, а также решить проблемы экологической безопасности в районах нефтедобычи. В то же время, АО «Актюбрентген» совместно с компаний General Electric Health Care (США) впервые на территории стран СНГ реализовало проект по производству современных компьютерных томографов на 16 срезов [2].

И в дальнейшем Актюбинская область наращивала темпы индустриализации. Так, в 2011 г. в регионе было реализовано еще 27 проектов на сумму 74 млрд. тенге. Приведем только один пример. ТОО «KazCopper» полностью закончило строительство первой очереди горно-металлургического комплекса по производству 7 тыс. тонн в год катодной меди на Бенкалинском месторождении методом кучного выщелачивания, не имеющего аналогов в Казахстане. Надо

обратить внимание на тот факт, что объем промышленной продукции в области за 2011 г. составил 1,2 трлн. тенге, а производительность труда в обрабатывающем секторе – 32,1 тыс. долларов на одного занятого в отрасли, что в 1,3 раза превысило уровень 2010 г. [3]

Таким образом, Актюбинский регион вышел в лидеры по реализации Государственной Программы индустриально-инновационного развития Казахстана.

На примере других областей республики рассмотрим, как проходил процесс индустриализации, например, в Акмолинской области, которая раньше считалась аграрной, но в настоящее время в ней происходят перемены к тому, чтобы быть еще и индустриальной. Так, в 2010 г. в регионе была запущена в строй действующих золотоизвлекательная фабрика ТОО «АлтынтауКокшетау», а также завод по производству водопроводных и газопроводных пластиковых труб – ТОО «Степногорский трубный завод «Арыстан» и др. К их числу также относится завод по выпуску керамического кирпича мощностью 60 млн. штук в год Кокшетауского ТОО «ENKI». Следует отметить, что весь производственный процесс на предприятии предусматривает мировые стандарты энергосбережения и защиты окружающей среды, а технологический процесс на этом предприятии автоматизирован на 100%. Здесь установлена линия испанской фирмы Solinser, которая позволяет выпускать продукцию 30 видов различной цветовой и фактурной гаммы, крупноформатный строительный кирпич. С начала 2012 г. уже произведено 11,7 млн. кирпичей на сумму 365 млн. тенге[4]. В перспективе рассматриваемый регион станет одним из индустриальных.

Одним из быстро прогрессивно развивающихся регионов РК является Северо-Казахстанская область, которая в Карту индустриализации страны предложила более тридцати инвестиционных проектов стоимостью 42,3 млрд. тенге, что позволяет привлечь на производство около 4 тыс. рабочих.

В Северо-Казахстанской области имеется ряд предприятий, имеющих важное значение для народного хозяйства страны. Так, например, АО «Мунаймаш» - занимается проектированием, разработкой и производством нефтепромышленного оборудования, выпуском скважинных штанговых насосов для добычи нефти, инструментов для нефтегазодобычи. В 2011 г. объем производства предприятия составил 1 млрд. 959,8 млн. тенге.

АО «Завод им. С.М.Кирова» выпускает оборудование для нефтегазового комплекса, приборов автоматики, телемеханики, систем обеспечения для железной дороги и т.д. В настоящее время завод находится на стадии модернизации, но все же готов закрыть потребность республики в приемниках для цифрового телевидения.

Одним из ведущих предприятий области считается АО «ПЗТМ», выпускающий нефтегазовое и железнодорожное оборудование. АО «ПЗТМ» на 1 июня 2012 г. уже имел заказов на сумму 7,1 млрд. тенге. Завод реализует продукцию для АО «Разведка Добыча КазМунайГаз», а также крупным заказчикам в нефтегазовом секторе в городах Жанаозене, Актау и др.

Следует обратить внимание на деятельность АО «ЗИКСТО», которое наладило производство зерновозов и контейнеровозов, так необходимых для региона и республики.

Перспективным предприятием СКО является горно-металлургическая отрасль в лице АО «Тиолайн», которое в 2010 г. ввело в строй действующих опытно-промышленное производство по обогащению титано-циркониевых руд. С начала ввода было произведено свыше 6 тыс. тонн концентратов. Эта продукция поставляется в Китай. Только за январь-май 2012 г. было добыто 2,2 тыс. тонн металлических руд.

Надо отметить, что объемы промышленного производства СКО ежегодно возрастают. В 2011 г. промышленными предприятиями области произведено продукции на 109 млрд. тенге. В январе-мае 2012 г. объемы промышленного производства возросли на 7,4% по отношению к январю-маю 2011 г. [5]

Приведенные выше данные свидетельствуют о том, что ГП ФИИР успешно реализуется в СКО и в какой-то мере способствует, в перспективе, вхождению РК в 30 наиболее развитых стран мира.

Заслуживает внимания и другая область РК – Алматинская, которая из аграрной превращается еще и в промышленный регион. Только за два года (2010 и 2011 гг.) в Семиречье реализовано 22 проекта на 235,3 млрд. тенге. За время строительства новых предприятий работу получили 7300 человек, из которых 3635 остались на период эксплуатации. Построенные заводы и фабрики уже выпустили продукцию

на общую сумму 17,6 млрд. тенге, а всего же в Карту индустриализации включено 45 инвест-проектов общей стоимостью 1,7 трлн. тенге и будет создано 77 тыс. рабочих мест.

В области, в рассматриваемый период, вводятся новые индустриальные объекты в химической промышленности, добыче и переработке полезных ископаемых, металлургии и металлообработке, машиностроении и т.д. Уже построены и введены в эксплуатацию такие предприятия, как железная дорога Жетыген-Коргас, Мойнакская ГЭС, не имеющая аналогов в СНГ. ТОО «Hyundai Auto Trans» открыло предприятие по крупноузловой сборке грузовых автомобилей и пассажирских автобусов марки Hyundai. Во всех районах области индустриализация набирает темп. Так, в Илийском районе уже сданы в эксплуатацию и дают промышленную продукцию завод по выпуску профильных труб ТОО «Компания Sonik» и завод по производству асфальта ТОО «ЮрИнвестстрой». Город Талдыкорган также принял участие в программе индустриализации. В городе уже 40 лет существует единственный в республике аккумуляторный завод ТОО «Кайнар-АКБ». В 2011 г. завод принял активное участие в реализации ГП ФИИР, освоив выпуск стационарных и тяговых свинцово-кислотных аккумуляторов для нужд КТЖ. В 2012 г. Заводу, благодаря поддержке правительства, удалось отгрузить в Китай первую партию аккумуляторов. Однако следует отметить, что предприятие экспортирует 70% своей продукции под торговой маркой Vars на рынки России, Польши, Беларуси, Украины, Азербайджана, стран Балтии, Узбекистана и Таджикистана. Экспорт на рынок Китая около 1 млн. аккумуляторных батарей специалисты считают прорывом всей отечественной машиностроительной отрасли [6]. В целом следует отметить высокий уровень реализации ГП ФИИР в Алматинской области.

Таким образом, можно уверенно констатировать, что ГП ФИИР успешно претворяется в жизнь, набирая с каждым годом новые обороты, способствуя приближению выполнения задач, поставленных Президентом РК Н.А. Назарбаевым по индустриализации страны и вхождению Казахстана в число 30 наиболее развитых стран мира.

Литература

- 1 Серикова А. Инновационность и высокие экономические показатели // Казахстанская правда. - 2012. - 29 июня. - С.8.
- 2 Байгуринов Ж. Основа роста – прогрессивные технологии // Казахстанская правда. - 2012. - 29 июня. - С.12-13.

- 3 Там же.
- 4 Ташенов Ч. Главный ориентир модернизации // Казахстанская правда. - 2012. - 26 июня. - С.5.
- 5 Мерцалов В. Форсированным курсом // Казахстанская правда. - 2012. - 19 июня. - С.6.
- 6 Калымов А. Промышленный профиль Жетысу // Казахстанская правда. - 2012. - 23 июня. - С.5.

References

- 1 Serikova A. Innovatsionnost' i visokie ekonomicheskie pokazateli // Kazakhstanskaya pravda. 2012. 29 iyunya. S.8.
- 2 Baigurinov Zh. Osnova rosta – progressivniye technologiyyi // Kazakhstanskaya pravda. 2012. 29 iyunya. S.12-13.
- 3 Ibid.
- 4 Tashenov Ch. Glavniy orientir modernizatsiyi // Kazakhstanskaya pravda. 2012. 22 iyunya. S.5.
- 5 Mertsalov V. Forsirovannym kursom // Kazakhstanskaya pravda. 2012. 19 iyunya. S.6.
- 6 Kalymov A. Promyshlenniy profil' Zhetysu // Kazakhstanskaya pravda. 2012. 23 iyunya. S.5.

ЖАЛПЫ ТАРИХ

ӘОЖ 327(44) «1945/1965»

Ғ.Б. Жұматай

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: gabit1981@mail.ru

Францияның Алжирдегі саясаты және жергілікті мұсылман ұлтшылдығының ерекшеліктері (XIX ғ. соңы мен XX ғ. басы)

Мақалада XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Францияның Алжирдегі саясаты мен ондағы жергілікті мұсылман ұлтшылдығының ерекшеліктері мәселелері ғылыми-зерттеудің нысаны ретінде алынған. Алжир Францияның өзге отарларының ішінен ерекше оқшау тұрған иелік ретінде қарастырылды. Өйткені ол құқықтық жағынан отарлық иелік емес, теңіздердің арғы бетінде француз департаменттері болды. Осы тұрғыдан келгенде Франция осы кезеңде Алжирде «екі жүзді» саясат жүргізді. Француздар бір жағынан, Алжирді Францияның ажырамас бөлігі ретінде қарастырса, екінші жағынан, жергілікті автохтонды мұсылман халқына француз азаматтық құқықтары мен еркіндіктерін беруден бас тартты. Бұл жағдай Алжирдегі жергілікті мұсылман ұлтшылдығының ерекшеліктерін де айқындап берді. Мақалада осы мәселе-нің ұрымтал тұстары ғылыми тұрғыдан талдауға алынып, француз тіліндегі деректер мен зерттеу еңбектері негізінде терең қарастырылды.

Түйін сөздер: отар, ұлтшылдық, империя, метрополия, дискриминация, ассимиляция, ислам, бұратана.

Ғ.Б. Жұматай

Политика Франции в Алжире и особенности местного мусульманского национализма (конец XIX – начало XX вв.)

В данной статье рассматриваются и анализируются политика Франции в Алжире в конце XIX - XX вв. и особенности национализма местного мусульманского населения. Алжир имел особый политический и правовой статус в рамках французской колониальной империи и особо выделился от остальных колониальных владений Франции. Согласно конституции Второй республики Алжир рассматривался не как колония, а французский департамент и неотъемлемая часть Франции. С этой точки зрения Франция проводила политику «двойных стандартов» в отношении алжирских департаментов. Французская администрация, с одной стороны, рассматривала Алжир как органическое продолжение метрополий, с другой стороны, она практически отказалась предоставлять гражданские права и свободы к местному мусульманскому населению. Именно этот фактор оказывал на формирование местного мусульманского национализма. Автор, основываясь на ценных источниках и трудах ученых, глубоко проанализировал политику Франции в Алжире.

Ключевые слова: колония, колониализм, империя, метрополия, дискриминация, ассимиляция, ислам, автохтоны.

G.B. Zhumatay

French policy in Algeria and features local Muslim nationalism (end of XIX - early XX centuries)

This article discusses and analyze the policy of France in Algeria in the late nineteenth and early twentieth-century nationalism and features of the local Muslim population. Algeria had a special political and legal status within the French colonial empire, standing out from the rest of the colonial possessions of France. According to the constitution of the Second Republic, Algeria was considered as a French department and an integral part of France, and not as a colony. From this point of view, France pursued a policy of "double standards" in relation to the Algerian departments. French authorities on the one hand, Algeria considered as an organic continuation of the metropolis, on the other hand, it is virtually refused to provide civil rights and freedom of the local Muslim population. It is this factor had on the formation of the local Muslim nationalism. The author based on the sources and the writings of scholars deeply analyzed the policy of France in Algeria.

Keywords: colony, colonialism, empire, metropolis, discrimination, assimilation, Islam, autochthonous.

Француз отарлық империясы негізінен XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында құрылды. Антифранцуздық бағыттағы жергілікті ұлтшылдық қозғалыстар отарлардың барлығында дерлік туындап, белең алған болатын. Француз империясындағы ұлт-азаттық қозғалыстарды жалпы бір аспектіде, біртұтас негізде қарастырып, талдау мүмкін емес. Өйткені әр территория жергілікті жердегі қалыптасқан тарихи-өркениеттік даму үрдісіне, саяси-діни дәстүрлері мен отаршылдықтың ықпалына байланысты ұлтшылдық қозғалыстар әрқилы сипатқа, формаға ие болды. Сондықтан бұл үрдісті отарлардың ерекшелігіне байланысты тиісінше жеке-жеке қарастырған орынды болмақ. Француз отарлық экспансиясы басталған сәттен XX ғасырдың басына дейін Францияның тәуелділігіне әлемнің көптеген халықтары мен өркениеттері түсті. Солардың ішіндегі территориясы жағынан ең көлемдісі Канада 1763 жылы Британияның қол астына өтсе, Кариб бассейніндегі қара түсті құлдардың мекеніне айналған Гаити 1804 жылы метрополияның үстемдігінен босап шықты. Алайда Канада, Гаити француз отаршылдығы тарихының көріністерінің бірі ғана еді. Ал XX ғасырдың соңында негізі қаланған отарлық империя тарихи сипаты жағынан алдыңғыларға қарағанда оқшау тұрды. 1945 жылдан кейін Франция үшін ең үлкен проблема тудырған негізгі екі отарлық иелік болған еді. Оның алғашқысы, Үндіқытай, екіншісі Магрибтегі протектораттары мен департаменттері болды.

Белгілі ағылшын тарихшысы Арнольд Джозеф Тойнбидің «өркениеттер үндеулерге табысты түрде жауап берудің негізінде пайда болады және дамиды. Егер олар өздері жауап бере алмайтын үндеулермен соқтығысқан шақта құлдырайды және жойылады» [1] деген тұжырымын басшылыққа алатын болсақ, онда ғаламдық деңгейдегі Батыс әлемінің экспансиясы, соның ішінде француз отаршылдығы Еуропадан тыс жатқан шалғайдағы елдер мен өркениеттер, аймақтар үшін күрделі тарихи маңызы бар үндеу болғандығын атап өткеніміз жөн. Наполеон соғыстарынан кейін Франция теңіздің арғы бетіндегі иеліктердің ішінен ең бірінші Алжирге назар аударды. Соңғы үш ғасыр бойы Жерорта теңізі өңірінде үстемдік жүргізіп келген Алжир XIX ғасырдың басына келгенде өзінің қуаттылығынан айырылып қана қоймай, сонымен бірге 1830 жылы Францияның отарына айналды.

Кез келген халық немесе мемлекет ең алдымен өзінің ұлттық қауіпсіздігі мен территория-

лық тұтастығына, дербестігіне, төл мәдениеті мен тіліне зор көңіл бөледі және этностың осы бір құндылықтарына қол сұғуға әрекет жасағандарға барынша қарсыласуға тырысады. Отарлық саясаттың бастапқы кезеңінде теңіздің арғы бетінен келген француз отаршылдарына қадырия сопылық бауырластығының жетекшісі әмір Әбд әл-Қадыр бастаған алжирліктер дін исламды ту етіп көтеріп қасиетті соғыс «жиһадты» жария етті. Алжирліктер бастапқыда француздарға жиырма жылдай қарсылық көрсетті. Әмір Әбд әл-Қадырдың азаттық қозғалысы жаңа дәуірдегі алжир ұлтшылдығының алғашқы ұшқыны болған еді. Алайда өзінен әлдеқайда қуатты державаға ұзақ қарсылық көрсету мүмкін болмай, осы кезде алжир ұлтшылдығы толық жеңіліске ұшырап, жат жергіліктердің қол астына өтті.

1850 жылға қарай іс жүзінде Францияға қарсылық көрсетуге қауқары бар ешкім де қалмады. 1848 жылғы Екінші республиканың Конституциясына сәйкес Алжир Францияның теңіздің арғы бетіндегі территориясы ретінде танылып, ондағы азаматтық жерлер негізгі үш департаментке бөлінді [2] Осылайша Алжир метрополияның құрамдас бөлігі ретінде бірте-бірте Гасконь, Прованс секілді теңіздің арғы бетіндегі толыққанды таза француз жеріне айналады деген сенім келімсектердің санасын жаулады. Сондықтан француздар бұл иелікті «Жаңа Франция немесе Алжир – бұл Франция» ретінде қарастыруды дәстүрге ұластырып, осы империялық сезімді кейінгі ұрпақтың санасына мықтап сіңіріп отырды.

Алжир метрополияның ұлттық территориясы ретінде заң жүзінде танылғанымен, іс жүзінде іс-әрекет мүлде басқаша сипатта жүрді. Жергілікті мұсылмандарға республиканың саяси, әлеуметтік, экономикалық, азаматтық және басқа да құқықтары берілген жоқ. Турасын айтқанда Ұлы француз революциясы бүкіл әлемге паш еткен «еркіндік, теңдік және бауырластық» принциптері мен «Адам және азамат құқықтары туралы декларацияның» француз емес бұратаналарға еш қатысы болмады.

Метрополия басшылығы жергілікті халықтарға республика азаматтығын алу мүмкіндігін бергенімен, оған қол жеткізу ең қиын шаруалардың қатарынан табылды. Мәселен, жиырма бес жасқа толу, бір некелі болу, француз рәжimi мен қоғамдық қауіпсіздікке нұқсан келтірмеу, метрополия мүдделерін қызғыштай қорғау, француз теңіз және құрлық әскерінде қызмет көрсету, французша жаза және оқи білу

секілді талаптар мен шарттарды мүлтіксіз орындағандар ғана өзін тең құқылы адам ретінде сезіну мүмкіндігін алды. Ал бұдан тыс қалғандар француз империясының «бағыныштылары» (sujets) саналды және арнайы «түземдік кодекс» (Code d'indigenat) арқылы басқарылып отырды. Демек жергілікті алжирліктерге және де империяның француз емес басқа да тұрғындарына осы күрделі жағдайдан шығып, метрополияның азаматы болу үшін өз ұлттық болмысын толықтай ұмытып, бөгделердің таңып отырған ассимиляцияшыл рухқа толы құндылықтарын қабылдай отырып, ақыр аяғы француз этносының құрамына ену және өз елдерін француз мәдениеті мен Батыс өркениетінің теңіздің арғы бетіндегі территориясына айналдыру міндеті тұрды.

Католиктік Францияның саяси, экономикалық, әскери, технологиялық, ең бастысы тарихи даму жағынан теңіздің арғы бетіндегі түрлі-түсті халықтардан анағұрлым ілгері, оқ бойы озып тұрды. Жаңа Дүние, Азия мен Африка, Океанияның бірқатар өңірлерінде француздар өз үстемдіктерін орнатты. Италия ғалымы Рава Энцонның «тарихи тұрғыдан алып қарағанда Магрибтің феодалдық мемлекеттерін (Алжир, Тунис және Марокко – авт.) қуатты капиталистік Францияның басып алуы айыптауға да, мадақтауға да келмейін нәрсе... Өйткені бұл өндіруші күштердің дамуы барысында орын алатын әдеттегі көрініс», - деп айтқан пікірі француз отарлық экспансиясының заңды құбылыс ретінде бағалағандығын анық байқаймыз [3] Демек Алжир мен өзге де отарлардың саяси дербестік мен мемлекеттіліктен айырылуының өзі заңды әрі объективті тарихи процесс ретінде қарастырылады. Енді жергілікті алжирлік мұсылмандар ішінде ұлтшылдықтың символына айналған Әмір Әбд әл-Қадыр секілді қарсыласу қозғалысын ұйымдастырушы іс жүзінде болмады. Оның жеңілісінен кейін тіпті қарсылық көрсетуге ешкім ниет білдірмеді. Саяси тәуелсіздіктен айырылғанымен алжирліктер ассимиляцияшылдық рухқа толы француз отаршылдық режимінің аясында араб-бербер және мұсылмандық болмыс пен өзге де ұлттық құндылықтарды сақтап қалу жолында күреске шықты.

Енді феодалдық дәуірден мұраға қалған ескі қару-жарақ, техника арқылы осы құндылықтар мен дәстүрлерді сақтап қалу мүмкін емес екендігін барлығы дерлік түсінді. Магрибте еуропалық отарлық жүйенің салтанат құруы нәтижесінде жергілікті халықтардың ұлтшыл-

дық тарихы үшін жаңа дәуір басталды. Француз зерттеушісі Денис Буш жаңа алжир ұлтшылдығының туындауының негізгі үш бастау көзін көрсетеді. Ол: француз ғылым-білімі мен саяси мәдениетінің ықпалы, Таяу Шығыстағы араб университеттерінің рухани ықпалы, метрополияға эмиграция» [4]

Бұрын француз отаршылдығына қарсылық көрсетіп келген әр түрлі тайпалар, сопылық бауырластықтар, феодалдар енді отарлық режимнің қызметшілеріне айналды. Отарлық қоғам аясында бірқатар факторлар ықпалымен жаңа алжир-мұсылман ұлтшылдығының бой көтеруі байқалды. Француз саяси мәдениеті, еуропалық білім-ғылым, отарлық жүйе, бұратаналардың санының күрт артуы, метрополияға эмиграция жасау жолының ашылуы, аймақтық және халықаралық деңгейдегі процесстер мен оқиғалар секілді факторлар отар халықтардың ұлтшылдық сезімдерінің одан әрі өршуіне және жаңа сипат алуына ерекше әсер етті.

Отаршылдықтың негізінде алжирліктер мен француз империясының өзге де жергілікті халықтары біртіндеп батыстың техникалық жетістіктерімен, саяси жүйесімен, демократиялық дәстүрлерімен терең танысуға мүмкіндік алды. Алжирліктер француз саяси мәдениеті негізінде азаматтық күресу мен қарсылық көрсетудің еуропалық тәсілдерін меңгерді және онда еуропалық үлгідегі түрлі бағыттағы саяси партиялар мен қоғамдық ұйымдар, мектептер мен кәсіподақтар құрылды. Француз республикасы іс жүзінде өзінің отарлық иеліктерінің барлығында, соның ішінде әсіресе Алжирде жергілікті халықты француздандыру саясатын мықтап жүргізді. Әкімшілік жастарды француз патриотизмі негізінде мен еуропалық рухта оқытып, тәрбиелеуге терең назар аударды. Сондықтан оқулықтардың барлығы «галлдар біздің ата-бабаларымыз» деген сөзден басталды. Отаршылдардың осы мәселені өз пайдаларына шешуге қанша тырысып баққанымен, нәтиже негізінен теріс сипат ала түсті. Өйткені «Алжир – бұл Франция» идеологиясына күмән келтіріп, метрополиядан бөліну жолындағы сепаратистік қозғалыстар нақ осы французданған жас алжирліктердің арасынан шығып, қуатты антиотаршылдық жергілікті оппозиция қалыптасты.

Индустриалдық Францияның батыстың саяси, әлеуметтік-экономикалық, техникалық, мәдени құндылықтарын тәуелді территорияларға интенсивті түрде енгізуі нәтижесінде отарлық қоғамның қысқа уақыт ішінде трансформациялануына алып келді. Француздардың ке-

луімен отарлардың экономикасына капитал құйыла бастады, жергілікті экономика салалары мен ауыл шаруашылығы жетілдіріліп, табиғи қазба байлықтар өндіріліп, игеріледі және осыған қажетті еуропалық үлгідегі әлеуметтік және өндірістік инфрақұрылым желілерін салу қарқынды жүргізілді. Отарларды экономикалық тұрғыдан игеру ақыр аяғы демографиялық отарлауға, қалалардың санының күрт артуына, дәстүрлі мұсылман қоғамы мен әлеуметтік құрылысының өзгеруіне алып келді. Бұл жағдайда француз әкімшілігі негізінен француздар мен өзге де еуропалықтардың интенсивті түрде отарларға қоныстануына, олардың ең шұрайлы жерлерді иеленуіне аса көңіл бөліп отырса, жергілікті бұратаналар отарлық экономика мен саясаттың жойқын шабуылына төтеп бере алмай, бірте-бірте екінші, тіпті үшінші сорттағы адамдарға айналды. Саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени, нәсілдік дискриминация мен қанаушылық уақыт өте келе бұратаналардың радикалды сипаттағы ұлтшылдық қозғалыстарының туындауына алып келді.

VIII ғасырдан бері Магриб араб-мұсылман әлемінің ажырамас бөлігі саналады. Сондықтан мұндағы жергілікті халықтардың басты идеологиясы ислам діні болды. Исламсыз Магриб халықтары өз ұлттық ерекшелігінен, болмысынан айырылатын еді.

XIX ғасырдың екінші жартысында француздар мен өзге де батыс еуропалықтар еуропалық еместердің тарихи дамуы жағынан әлсіздігіне байланысты отарлық соғыстарда үнемі жоғарыдан көрінді. XX ғасырда олардың орындары мен рөлдері ауысып, отар халықтардың «пассионарлық қуаттылығының» артуына орай енді Францияның теңіздің арғы бетіндегі иеліктерін сақтап қалуға күші жетіспеді. Осы жағдайдың орын алуына әсер еткен фактордың бірі демографиялық фактор саналады. Еуропалықтардың қоныстану қарқыны автохтонды халықтың санының өсуінен кем болса, онда метрополия түптің-түбінде өз отарларынан айырылады. XX ғасырдағы отарсыздану процесі барысында отарларда бұратаналардың саны күрт арта түсті және осы жағдайдың орын алуына француздардың жүргізген «өркениеттік миссия» саясаты қосқан үлесі ерекше болды.

Алжир осы өзгерістің классикалық үлгісіне айналды. Ол тек француз отарлық иелігі ғана емес, сонымен бірге Жерорта теңізі өңірі халықтарының қоныстанатын жері де болды. Француздар бұл жерді жаулауға келгенде онда шамамен 1,5 млн жергілікті халық болған еді.

Сондықтан француздармен қатар испандықтар, италяндықтар, мальталықтар секілді Жерорта теңізі халықтары осы вакуумды толтыруға ұмтылды. Алжирге қоныстанған еуропалықтар тарихи әдебиеттерде «қара аяқтар» (*pieds noirs*) деп аталады. Француз медициналық қызмет желістері мен кадрлары іс жүзінде безгек, шешек, тиф, холера секілді кеселді ауру түрлерін жою нәтижесінде еуропалық емес халықтарда бала өлімі күрт тежеліп, туу деңгейі арта түсті. 1830 жылғы 1,5 млн жетер-жетпес мұсылман халқы 1861 ж. 2,7 млн, 1891 ж. 3,5 млн, 1921 ж. 4,9 млн [5], ал 1931 ж. 5,1 млн, 1936 ж. 6,2 млн 1954 ж. 9 млн асып жығылды [6].

Француз қоныстанушылары мен алжир-мұсылман халқының арасындағы тепе-теңдіктің болмауы және бұратаналардың санының шапшаң арта түсуі Француз республикасының ассимиляциялық саясатын және Алжирді теңіздің арғы бетіндегі француз провинциясына айналдыру туралы доктринасын күл-талқан етті.

Жергілікті мұсылман халқының санының әлдеқайда көптігіне қарамастан француздар барлық салаларда оларды кемсіту, дискриминация саясатын ашық жүргізді. Француз ғалымы Шарль Робер Ажерон өз еңбегінде осы мәселе туралы мынадай ой айтты: «біздің ассимиляциялық саясат пен әкімшілік тұрғыдан біріктіру дәстүрлерімізге қарамастан, алжир әкімшілігі жергілікті халыққа қатысты «*divide et impera*» (бөліп ал да, билей бер) саясатын жүргізді». Бұл саясат әсіресе жергілікті кабилдерге (берберлердің бір бөлігі – *авт.*) байланысты қарқынды жүргізіліп, тіпті олардың «арғы ата-бабалары галлдар» деген мифті уағыздады және француздар кабилдерді исламға дейін ұстанған сенімдеріне, яғни христиан дініне қайта оралады деген үмітте болды. Мұндағы басты мақсат Алжирдің байырғы тұрғындары мен VIII ғасырда сырттан енген арабтар арасындағы жанжалды тудыру еді. Сондықтан отаршылдар оларды француздандыруға айрықша мән берді [7].

Үшінші республика дін бостандығы мен төзімділік принциптерін жария еткенімен ассимиляция саясаты, содан кейін зайырлылық қоғам құру үшін Алжирдегі ислам оқу мекемелерінің саны күрт қысқартылып, көпшілігі жабылды. Алжирлік мұсылмандарға республика жария еткен ұлтына, нәсіліне, сеніміне қарамай теңдікті дәріптейтін құқықтардың берілмей, оның орнына дискриминациялық сипаттағы «индиженат» кодексінің қолданылуы, сайлау жүйесінде мұсылмандардың санының әлдеқайда көптігіне қарамастан, барлық құқықтардың

еуропалықтарға берілуі, әкімшілік тарапынан уәде етілген реформалардың іс жүзінде жүргізілмеуі жаңа сипаттағы алжир ұлтшылдығының саяси сахнаға көтерілуіне және белсенділігінің артуына алып келді.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жергілікті мұсылман халқының арасынан французша сауатын ашып, білім алған еуропаланған зиялы қауым өкілдері қалыптасты. Жалпы алғанда Алжирдің метрополияның саяси-қоғамдық, мәдени өміріне интеграциялануы жемісті болып, «Алжир – бұл Франция» стратегиясы шынайы салтанат құрғандай болып көрінгенмен, араб-бербер-мұсылман идентификациясын сақтап қалу жергілікті халық үшін өзінің өзектілігі мен маңызын жойған емес. 1887 жылы Алжир тарихында тұңғыш рет Константиннің бір топ мұсылман патриоттары отарлық әкімшілікке ұлтшылдық сипатқа ие петиция жолдады. Онда «Ислам заңдары мен дәстүрлерін, саяси қоғамдық институттарын сақтау және француз азаматтығын алу шарттарын жұмсарту» секілді бірнеше талаптар қойылды [8].

Бұл алжир ұлтшылдығының тарихы үшін бұрын-соңды болмаған аса ірі маңызды жаңалық болды. Алжирліктер күрес жүргізудің ескі тәсілдері мен техникасы отаршылдардың өркениеттік жетістіктерінің алдында айтарлықтай қауқарсыз екендігін ұғынып, енді француздардың қаруын өздеріне қарсы пайдалану қажеттігіне терең мән берді. Мұсылмандардың ұлттық сана-сезімінің оянуы және өзіндік «менді» сақтап қалуға деген ұмтылысы ұлтшылдық қозғалыстың дамуына әсер ете алды. Отарлық қоғам аясында алжир ұлтшылдығы бірнеше кезеңдерді басынан өткізіп, уақыт талаптарына сай өзінің сипатын өзгертіп отырды. Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі кезеңде мұнда ұлтшылдық тенденциялар әбден пісіп-жетіліп, алғашқы ұлттық бағыттағы саяси партиялар мен қоғамдық қозғалыстар пайда болды. Осы кезеңде елдің саяси өмірінде негізгі екі саяси-қоғамдық қозғалыс немесе партия қалыптасты, яғни дәстүршілдер немесе «Ескі сәлделілер» (Vieux Turbans) және французданған «мұсылманфранктер». Кейін «мұсылманфранктерді» жас түріктер, жас египеттіктер секілді «жас алжирліктер» (Jeunes algériennes) деп те атай бастады.

Дәстүршілдер немесе консерваторлардың дені негізінен қоғамның дәстүрлі топтарынан, яғни араб тілдес ақын-жазушылар, публицистер, қоғам қайраткерлері, теологтар, діни қыз-

меткерлерден құралады. Олар француз отаршылдығы тастаған үндеуге жауап беру үшін өз назарларын араб-мұсылман дүниесіне, оның мәдени құндылықтарына, әсіресе ислам дініне аударды. Алжир мемлекеттілігін қайта қалпына келтіру жолында ішкі потенциалдың бар екеніне күмән келтірген олар ондай күш-қуатты сырттан, соның ішінде араб-мұсылман дүниесінен іздеді. Ұлттық құндылықтарды аяққа таптау, нәсілдік тұрғыдан кемсіту міндетті түрде дінге бет бұрғызады. Алжирді христиандардан азат ету мәселесінде консерваторлар «Нахда» идеясына басымдық берді. «Нахда» араб тілінен аударғанда «қайта өрлеу», «өркендеу» деген мағынаны білідерді. Бұл идеологияның тарих сахнасына көтерілуі Мұхаммед ибн әбд әл-Уаһһабтың есімімен тығыз астасып жатыр. Мұхаммед ибн әбд әл-Уаһһаб XVIII ғасырда Арабиядағы Хиджаз өңірінде жергілікті тайпалар мен шөл даланың әмірлерін бір кезде бүкіл әлемді дүр сілкіндірген ислам халифатын құруға және Мұхаммед пайғамбар заманындағы таза исламды қайта орнатуға шақырды. Уаһһабилік ағым негізінен Таяу Шығыста күшейген сыртқы күштердің экспансиясына реакция ретінде туындаған еді. Уақыт өте келе уаһһабизмнің ықпалы бүкіл араб-мұсылман әлеміне тарайды. Пәкістандық мұсылман теологтары Сайд Ахмад Хан мен Мұхаммед Икбал өз уақытында ислам құндылықтары мен Батыстың өркениеттік жетістіктерін табыстыруға ұмтылыс жасады [9].

XIX ғасырдың екінші жартысында мысырлық теологтар Жамал әд-Дин әл-Ауғани (1838-1897) мен Мұхаммед Абдо (1949-1905), сириялық Рашид Рида және басқалары исламды заман талаптарына сәйкес реформалау және оны Батыстың жетістіктерімен үйлестіру жолында күрес жүргізді. Египет муфтиі Мұхаммед Абдо 1904 жылы Алжирге келіп нахда идеясын кеңінен насихаттады. Алжир консерваторлары панисламизм идеологияларына бой алдырып, тіпті Осман империясының халифы елді француздардан азат етеді деген үмітте де болды. Дәстүршілдердің басым бөлігі араб-мұсылман әлемінің түрлі діни оқу мекемелерінің, атап айтсақ Фестегі Карауин, Тунистегі Зитуна, Алжирдегі Константин, Каирдегі Әл-Азхар, Дамаскі және Таяу Шығыстың өзге де беделді ислам оқу орындарының түлектері болды. Сондықтан да аталған елдерде алжир диаспорасы көптеп шоғырланып үлгерген еді. Бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында Сирияда 20 мыңдай алжирліктер өмір сүрді және олар атамекендерімен

арадағы байланысты үзбей антиотаршылдық бағыттағы газеттер шығарып, онда негізінен Францияның Алжирдегі отарлық саясатын табанды түрде айыптап, «жергілікті мұсылмандарды құл мен қайыршы кейпіне түсірді» дегенді алға тартты [10].

Баспасөз, петиция, меморандум, демонстрация, шеруге шығу секілді талап тілекті білдірудің және күрес жүргізудің еуропалық тәсілдері отарсыздану дәуірінде ұлт-азаттық қозғалыстардың қуатты қаруына айналды. Алжирдегі консерваторлардың да, жас алжирліктердің де саяси-идеялық тұғырнамасын насихаттайтын бірнеше басылымдары болды. Дәстүршілдердің «әл-Ихия», «Әукәб Ифрикийя», «Әл-Мағриб», «Әл-Фарук» секілді баспасөздерінде негізінен мәдени-ағартушылық идеялар мен панисламизмнің идеологтарының ілімдері мен мұралары насихатталды. Олардың бір бөлігі табандық таныта отырып, не көтеріліске шығу керек, болмаса эмиграцияға кету қажет десе, екіншілері отаршылдар мен жергілікті халықтың күш тепе-теңдігінің қандай екендігін ескере келе ұлттық болмысты сақтап қалу мақсатында дамылсыз пассивті түрде қарсыласу қажеттігін дұрыс деп тапса, үшіншілері отарлық әкімшілікпен өзара ымыраға келе отырып, экспорциядан бұратаналардың меншігін сақтау», алжирліктер үшін зардапты заңдардың күшін жою, салықтарды қайта бөлу, араб тілінде білім жүйесін дамыту т.с.с. секілді талаптар белгіленген әртүрлі петицияларды әкімшілікке жіберіп тұру қажет деген пікірді алға тартты [11].

XX ғасырдың басында Азияның оянуы кезеңінде іс жүзінде бүкіл Шығыс елдерінде еуропаша білім алған жергілікті халықтың белді өкілдерінің саяси қозғалысы белең ала түсті. Ол әдетте жас түріктер қозғалысы деп аталады. Дегенмен жас түріктер, жас египеттіктер саяси қызметіне қарағанда жас алжирліктердің қайраткерлігі айтарлықтай оқшау тұрды. Жас алжирліктер Франциядан Алжирге дербестік беруді талап еткен жоқ, керісінше белгілі бір дәрежеде французданған олар мүлде басқа мақсатты көздеді. Олар отарлық езгі мен нәсілдік, діни дискриминациядан, екінші немесе үшінші сорттағы деңгейден құтылудың жалғаз жолы –

Француз республикасының азаматтық құқықтары мен заңдарын елге де енгізіп, метрополияның шынайы құрамдас бөлігіне айналу деп есептеді. Олар «әл-Мисбах», «Ле Мюсюлман», «Л'Ислам», «Әл-Хаққ», «Рашиди» секілді партияның баспасөз беттерінде алжирліктерге өткенге жалтақтауды доғарып, болашаққа нық сеніммен қарай отырып, Францияның ғылымы мен мәдениетін, техникалық жетістіктерін, саяси идеяларын игеруге шақырды.

Алжирге француз мәдениеті мен ағартушылығын таратып, кеңінен насихаттау, француз азаматтығы мен сайлау құқығына қол жеткізу либералдардың негізгі мақсаттарының біріне айналды. Алайда партияның ішінде осы мәселелерге байланысты ортақ концепцияның болмауы салдарынан ақыр аяғы оның негізгі үш фракцияға бөлінуіне әкеліп соқтырды. Бірінші фракция республика азаматтығын алу үшін тіпті ұлттық құндылықтар мен дәстүрлі сенімнен бас тартуға дайын болса, екіншілері ұлттық болмыс пен жеке статутты (*statu personel*) сақтай отырып, француз азаматтығын алуды және метрополияның заң шығарушы органында өкілдер иеленуді көздесе, үшінші топ ислам мен ұлттық дәстүрлерді, мәдениетті ең жоғарғы құндылық ретінде бағалаумен қатар француз азаматтығын иеленуден бас тартпай, отаршылдардың өркениеттік жетістіктерін меңгеру және француз тіліндегі білім жүйесін дамыту қажеттігін алға тартты [12].

Дәстүршілдер де, жас алжирліктер де көздеген мақсаттарына қол жеткізе алмағанымен, антиотаршылдық қозғалыстың дамуына ерекше үлес қосты. Жалпы алғанда екі саяси партия да отарлық әкімшілікке қарсы ашық қарулы күреске шыққан жоқ. Біреуі алжир-мұсылман этносының құндылықтары мен болмысын сақтауды көздесе, екіншілері осы құндылықтармен қатар француз революциясы жария еткен «еркіндік, теңдік және бауырластық» принциптерінің Алжир жерінде салтанат құруын, сондай-ақ барлық жағынан метрополия азаматтарымен теңесуді көздеді. Бұл қозғалыстар Францияның Магрибтегі үстемдігіне соншалықты қауіп төндіре қоймағанымен, жойқын әрі қуатты алжир ұлтшылдығының негізін қалап берді.

Әдебиеттер

- 1 Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории. – М., 2003. – 301 с.
- 2 Ageron Ch.-R. Histoire de l'Algerie contemporaine (1830-1994). – P., PUF, 1994. – 23 p.
- 3 Энцо Р. Северная Африка на пути к независимости. – М., 1960. – 47 с.
- 4 Bouche D. Histoire de la colonisation française. – Tome 2. – Paris, 1998. – 337 p.
- 5 Ageron Ch.-R. Histoire de l'Algerie contemporaine (1830-1994). – P., PUF, 1994. – 60 p.

- 6 Bouche D. Histoire de la colonisation française. – Tome 2. – Paris, 1998. – 337 p.
- 7 Ageron Ch.-R. Histoire de l'Algerie contemporaine (1830-1994). – P., PUF, 1994. – 62 p.
- 8 Ланда Р.Г. История Алжира. – М., 1999. – 33 с.
- 9 Toumi M. Le Maghreb. – P., PUF, 1988. – 31 p.
- 10 Ланда Р.Г. История Алжира. – М., 1999. – 38 с.
- 11 Ланда Р.Г. История Алжира. – М., 1999. – 38 с.
- 12 Ageron Ch.-R. Histoire de l'Algerie contemporaine (1830-1994). – P., PUF, 1994. – 72 p.

References

- 1 Toinby A.Dj. Tsivilizatsia pered sudom istory. – М., 2003. – 301 s.
- 2 Enzo P. Severnaya Afrika na puty k nezavisimosty. – М., 1960. – 47 s.
- 3 Landa R.G. Istoria Aljira. – М., 1999. – 33 s.

УДК 371. 035. 6 (471. 6)

А. А-Дж. Койчуев

Карачаево-Черкесский государственный университет имени У.Д. Алиева,
завлабораторией, кандидат педагогических наук, Казахстан, г. Алматы

Некоторые социокультурные и исторические аспекты гражданско-патриотического воспитания молодежи Северного Кавказа

В статье рассматриваются некоторые социокультурные и исторические аспекты гражданско-патриотического воспитания молодежи Северного Кавказа, в контексте оптимизации данного процесса на основе этнокультурной просвещенности и преемственности поколений.

Ключевые слова: Северный Кавказ, история, современность, молодежь, традиционная культура, оптимизация, гражданско-патриотическое воспитание.

Aitek I.-Dj. Koichuev

Some sociocultural and historical aspects of civil and patriotic education of young of the North Caucasus

Article discusses some socio-cultural and historical aspects of civil and patriotic education of the youth of the North Caucasus, in the context of the requirements of optimization process based on the ethno-cultural, educational and cultural continuity of gener

Keywords: North Caucasus, history, modernity, youth, traditional culture, optimization, civil and patriotic education.

В исследованиях многих российских авторов, посвященных гражданско-патриотическому воспитанию, указывается на характерное для многонационального общества противоречие между этническим патриотизмом и гражданским сознанием. Существованию данного противоречия в поликультурном северокавказском регионе способствует целый ряд исторических, социокультурных и религиозных факторов. Например, длительные кавказские войны, депортация народов Северного Кавказа 1943-1957гг., «контр-террористические операции федеральных войск на Северном Кавказе» и их последствия, поликонфессиональность региона, подъем религиозного самосознания на фоне невысокой религиозной культуры населения страны и региона, кризисные явления в системе образования, всевозрастающее влияние западной «массовой культуры», нарушение культурной преемственности поколений. Все эти факторы, безусловно, усложняют процесс гражданско-патриотического воспитания. Общественного прогресса в условиях многонациональности добиваются лишь в том случае, если этнический патриотизм субъектов многонационального государства уступает гражданскому долгу, гражданской ответственности. Вероятно, здесь существует элемент самопри-

нуждения членов этнических групп, ущемления национальной гордости, но это необходимое условие достижения межнационального согласия, прогресса и, как следствие, создания предпосылок для гармонизации патриотического и гражданского сознания граждан многонационального государства. Вместе с тем следует помнить, что признание приоритета гражданского долга перед этническим патриотизмом должно явиться выбором самих граждан, при отсутствии принуждения со стороны государственного аппарата. В тоже время, государство должно проявлять повышенную заботу о сохранении и развитии культурной самобытности народов. Принимать действенные меры, направленные на популяризацию традиционного духовного, в том числе, религиозного педагогического наследия. В этой связи подчеркнем, что одной из проблем гражданско-патриотического воспитания современной молодежи является то, что внешние проявления этнического патриотизма большинства ее представителей не подкрепляются интериоризацией национального культурного наследия. В последние десятилетия прервана культурная преемственность поколений, не используется многовековой народный опыт воспитания молодежи, практически

сходит на нет интерес к родному языку, устному творческому наследию. Несмотря на повышение религиозного самосознания, молодежь, в своем подавляющем большинстве, не владеет основами религии и не следует постулатам своей веры в повседневной жизни. Как следствие значительной частью молодежи с легкостью нарушаются выработанные веками нравственно-этические нормы, меняются черты национального характера. Так, например, среди молодых северокавказцев имеют место вредные явления, прямо противоречащие догматам веры и традиционной культуре народов региона: наркомания, потребление спиртных и так называемых тонизирующих напитков, непочтительное отношение к старшим по возрасту, праздное времяпровождение, ношение неподобающей одежды, которая уродует не только внешность, но и душу. Известно, что стиль одежды во многом диктует стиль поведения. В этой связи вспоминается идеологический штамп советского времени – «тлетворное влияние Запада», который актуален и ныне. Да, нравится это или нет, но в основе многих современных проблем стоят последствия экспансии западной «массовой культуры», часто низвергающей молодых людей до уровня «жизни инстинктами». По нашему мнению, усугубляет проблему, и несовершенство молодежной политики государства, страдающей отсутствием должной объективности в определении эффективности средств гражданско-патриотического воспитания подрастающих поколений. Например, исторически доказавшая свою незаменимость в деле духовно-нравственного воспитания и развития молодежи религиозная культура все еще не находит должного применения.

С одной стороны – принимаются меры, направленные на повышение религиозной культуры молодежи. С другой – проводники государственной политики на местах готовы на использование любых, самых неблагоприятных средств, способных «отвлечь молодежь от религии», «разбавить уровень религиозности» (приводим выражения из речевого оборота госслужащих). Имеет место недооценка (а то и откровенная боязнь) воспитательного потенциала религии в деле гражданского образования и патриотического воспитания молодежи. Вместе с тем, история народов региона убедительно свидетельствует о бесперспективности игнорирования религиозного фактора в решении разноплановых проблем Северного Кавказа. При разработке стратегии гражданско-патриотического

воспитания молодежи Северного Кавказа целесообразно основываться на культурно-историческом подходе, позволяющем объективно оценивать воспитательный социализирующий потенциал и значение традиционного духовного наследия. В этой связи представляется целесообразным исследование истории государственно-конфессиональных отношений в регионе, предоставляющее возможность избежать ошибок в решении современных социально-педагогических проблем, в частности проблем гражданско-патриотического воспитания верующей молодежи, которой сегодня в регионе абсолютное большинство. Так, исследования показывают, что мусульманами считают себя практически 100% чеченской и ингушской молодежи, около 100 % молодых дагестанцев коренных национальностей, за исключением татов (которые традиционно исповедуют иудаизм). Около 99 % балкарской молодежи, 99 % карачаевской, есть все основания полагать, что общий процент молодых северокавказцев приверженцев ислама (соблюдающих и соблюдающих частично, а также не соблюдающих постулаты своей религии в повседневной жизни) никак не ниже 98-99 %. Значительно возрос за последние годы и уровень религиозности представителей народов региона, традиционно исповедующих православие [1].

Экскурс в историческую ретроспективу показывает – проводимая в советское время борьба против религии и репрессии в отношении ее служителей, фактическое разрушение системы религиозного образования в стране не смогли прекратить функционирование неформального религиозного образования и воспитания в СССР. Об этом свидетельствуют официальные советские партийные источники, признавая процент верующего населения на уровне 13 – 18% [2, с. 177]. Можно утверждать, что фактический процент верующих граждан в СССР был значительно выше, нежели по данным официальной статистики. Некоторое ослабление политики непримиримого, воинствующего атеизма в СССР приходится на самый трудный период – Великую Отечественную войну, потребовавшую мобилизации не только материальных, но и всех духовных ресурсов общества. Признавая огромный духовно мобилизующий потенциал религии, ее значение в поддержании морального духа советских людей, как на фронте, так и в тылу, Советское правительство в 1943 году разрешило отправление религиозного культа в небольшой части храмов, возобновили работу и

некоторые религиозные учебные заведения разных конфессий. Относительно активно в Советский период на Северном Кавказе религиозная жизнь проходила в Дагестане, где до 1990-х годов продолжали действовать некоторые религиозные общины различных конфессий, сохранялась возможность получения религиозного исламского образования, прежде всего путем неформального обучения и воспитания у пользовавшихся авторитетом исламских ученых-наставников, каждый из которых имел свою методику обучения.

Наиболее ярко позитивное влияние религии (ислама) на гражданское сознание проявилось в экстремальных условиях депортации мусульманских народов Северного Кавказа в Казахстан и республики Средней Азии 1943-1957 гг. В этом нам видится заслуга, прежде всего, старшего поколения спецпереселенцев – старейшин, носителей традиционной культуры, исторической памяти народа, не только взявших на себя роль духовных наставников и ответственность за их будущее, но и сумевших возродить лучшие народные традиции гражданского образования и патриотического воспитания молодежи. Старейшины депортированных народов сумели точно определить приоритеты, необходимые для сохранения национальной культуры и выживания этноса. Наиболее важным было признано сохранение религии и языка как основ традиционной народной культуры и необходимого условия отстаивания культурной самобытности, в тоже время последовательно добиваясь восстановления исторической справедливости и полноценной интеграции в советское общество.

По нашему мнению, именно исламские ценности: солидарность и взаимопомощь, мужество и жизнелюбие, забота о будущих поколениях, неприятие насилия и угнетения, стремление к свободе, равенству и справедливости во многом послужили факторами жизнестойкости и сохранения гражданственности представителями депортированных народов. Об этом свидетельствует, в частности, одно из последних стихотворений великого балкарского и карачаевского поэта Кязима Мечиева, одного из наиболее уважаемых на Северном Кавказе аксакалов, получившего в молодости исламское образование.

Берегите веру и душу,

Чтобы было с чем возвращаться и для чего возвращаться.

Не таите злобу,

Нет в ней смысла.

Оставляю вам завещание

Спасение в единении и надежде. [3, с. 33].

Согласно утверждениям наших респондентов, переживших депортацию, никогда еще на их памяти народ не переживал такого духовного подъема и единения, как в годы депортации. Многие спецпереселенцы, ранее пренебрегавшие выполнением религиозных обязанностей и даже атеисты, возвратились в ислам и обрели в нем твердость и опору в выпавших на их долю испытаниях и несчастьях, душевное спокойствие и стойкость. Об этом свидетельствует и письмо коммунистов-карачаевцев Первому секретарю ЦК КПСС Н.С. Хрущеву от 11 мая 1956 г., в котором представители партийного актива из числа самих депортантов признают, что среди народа стала возрождаться мусульманская религия. Авторы письма отмечают: «Видимо эта религиозность является попыткой выражения протеста против национальной несправедливости» [4, с. 94.]. На наш взгляд, очень важным и показательным является тот факт, что исламская духовность позволила депортантам не ожесточиться и, более того, направила формы гражданского протеста спецпереселенцев в русло созидания, о чем свидетельствуют трудовые успехи представителей депортированных народов, на деле доказавших несостоятельность сфабрикованных против них обвинений. Вместе с тем следует отметить также значение религиозного, в данном случае исламского фактора, в милосердии и сострадании, проявленном к депортированным северокавказцам народами Казахстана и Средней Азии.

Признавая своеобразие этнического характера и менталитета каждого из депортированных народов, мы все же считаем возможным выделить общее направление внутриэтнического воспитания, характерное для большинства депортированных мусульманских этносов, которое строилось, прежде всего, на возрождении основанных на установлениях ислама народных традициях обустройства и регулирования внутриэтнической жизни в экстремальных условиях: сплочение нации на основе религиозной духовности; возрождение народных традиций взаимопомощи и коллективизма; неприкосновенность чести, жизни и имущества всех и каждого; возрождение, распространение исламских религиозных знаний среди этноса через домашнее обучение; честный труд, активная жизненная позиция, отличная учеба. Подавляющее боль-

шинство представителей депортированных народов, исповедующих ислам, обратились в годы депортаций к традициям народного судопроизводства, основанного на шариате – своде исламского права. Доктор юридических наук Л. Р. Сюкияйнен в своей статье «Шариат: религия, нравственность, право» пишет: «Действительно, шариат никогда не исчерпывался чисто догматическими и культовыми вопросами, определяющими внутренний мир мусульманина, его религиозную совесть. Не меньшее, а возможно, даже большее значение в нем уделяется проблемам повседневной жизни, поведению мусульман в их отношениях между собой, с властью и иноверцами. Ведь ислам является не только определенной идеологией, религиозно-этическим учением, но и не в последней степени культурой, цивилизацией» [5, с. 13]. Культура ислама исторически оказывала определяющее влияние на принятие судьбоносных решений мусульманскими народами Северного Кавказа, и эти решения оказывались верными, если основывались на знании буквы и духа ислама. Так, принятое старейшинами Карачая решение о вооруженном отражении завоевательного похода в Карачай экспедиционного корпуса русской императорской армии под командованием генерала Емануэля с военной точки зрения было неоправданным. Малочисленное и плохо вооруженное карачаевское ополчение было обречено на поражение, но оказало доблестное сопротивление многократно превосходящим силам противника, вдохновляемое идеей джихада. Стратегически это было единственно верное решение, позволившее карачаевцам добиться уважения к себе со стороны более могущественного противника и сохранить возможность «ведения внутренних дел по шариату или народным адатам, согласно обычаям» [6, с. 94]. Следуя нравственным постулатам ислама, карачаевцы, однажды присягнув России, всегда оставались верными данной присяге. Подобные героические страницы характерны для истории народа в период духовного единения и нравственного здоровья его представителей.

Если, следуя известному образному выражению, граждан определить как клетки, составляющие единый общественный организм, то можно констатировать, что оздоровление общества возможно лишь в том случае, если его клетки – люди стремятся к духовно-нравственному и физическому оздоровлению. Внешнего средства лечения социальных недугов не су-

ществует! Средством исцеления является выстраданное осознанное желание оздоровления, а также наличие здоровых нравственных ориентиров. Здоровое общество – результат усилий каждого отдельного человека то есть всех клеток общественного организма его образующих. Следовательно, процесс духовного оздоровления каждому человеку следует начинать с себя, и, тем не менее, нравственные вершины устремлений их духовного роста должны быть общепризнанными. Таковым средством нравственного и физического оздоровления общества, а также объектом высоких духовных устремлений для большинства представителей северокавказцев был и остается ислам. В этой связи приобретает особую важность способность региональной системы образования удовлетворять сущностным особенностям ведения учебно-воспитательной работы в мусульманской этнокультурной среде. Особенно в условиях современной региональной действительности, характеризующейся высоким уровнем безработицы, и вместе с тем нехваткой высококвалифицированных трудовых ресурсов, в том числе и педагогических кадров, от профессионализма которых во многом зависит эффективность гражданско-патриотического воспитания молодежи.

Судя по сообщениям печати, в развитии социально-экономической сферы в субъектах Северо-Кавказского федерального округа наметилась позитивная тенденция. Создаются рабочие места, работают целевые программы поддержки предпринимателей, разрабатываются новые туристические объекты, ведется реконструкция значительной части транспортной и промышленной инфраструктуры. Вместе с тем, масштабы сделанного несопоставимы с масштабом тех дел, которые еще только предстоит осуществить для повышения трудовой занятости, социальной защищенности и уровня благосостояния населения региона. Если в решении проблем социально-экономической сферы существует хотя и слабая, но положительная динамика, то будущее системы образования, как это не прискорбно, далеко не безоблачно. В этой связи возникает правомерный вопрос – кто и как будет осуществлять гражданское образование и патриотическое воспитание молодежи региона?

Наши выводы основаны на следующих фактах. Результаты анкетных опросов учителей школ Карачаево-Черкесии проведенные в рамках научно-исследовательского проекта стар-

шего научного сотрудника лаборатории педагогических и этнокультурных исследований в сфере образования Карачаево-Черкесского государственного университета профессора В. К. Шаповалова и автора статьи – «Социально-психологический портрет учителя КЧР» свидетельствуют: у 83% учителей зарплаты «хватает только на питание». У остальных 17% – «хватает на питание и товары первой необходимости». Среди факторов, усложняющих работу учителя, наиболее часто указываются следующие: несовершенство проводимой политики в сфере образования – 43%. «Мизерная заработная плата» - 91%. Нервозная обстановка в коллективе – 74%. Частые проверки – 79%. Прибавившаяся формальная отчетность и повысившиеся требования к учителю, на фоне низкой оплаты труда – 72%. 82 % опрошенных учителей оценивают престиж профессии учителя как низкий. 13% учителей оценивают престиж профессии как очень низкий, считают престижной только 5%. Около 87 % опрошенных учителей не желают, чтобы их дети продолжили династию педагогов. Отсутствуют стимулы эффективной творческой организации учебной и воспитательной работы с учащимися. Вследствие подобного положения дел страдает, в частности, одно из важнейших направлений воспитательной работы образовательных учреждений – гражданско-патриотическое.

Сокращение бюджетных мест в вузах и хоздоговорной набор студентов так же не способствуют повышению качества подготовки педагогических кадров. В условиях навязанных вузам финансовых показателей рентабельности, им попросту невыгодно отчислять неуспевающих, но исправно оплачивающих свое «обучение» студентов. Последствия учебно-воспитательной работы этой категории выпускников вузов в учреждениях дошкольного и общего среднего образования предугадать нетрудно. Сегодня складывается парадоксальная ситуация нынешние учителя, на совесть проработавшие на мизерную зарплату, уходят с педагогической работы передав ее в своем большинстве профессионально менее подготовленным, но более высокооплачиваемым преемникам. К сожалению принятые правительством меры, связанные с повышением оплаты труда учителей и других работников образования несколько запоздали. Но это тот случай, когда уместно – «Лучше поздно, чем никогда». Тем более что существует реальный выход из сло-

жившейся ситуации. В качестве одной из конструктивных мер направленных на повышение квалификации молодых учителей нам видится введение практики наставничества опытных заслуженных педагогов. В данной связи немало важно, что многие из ветеранов образования являют собой также высокий нравственный пример, в лучших культурных традициях народов региона. Подобное наставничество, по нашему мнению, во-первых, будет способствовать более комфортному профессиональному становлению молодых педагогов; во-вторых, позволит оставить на любимом поприще (в относительно щадящих условиях и в новом качестве) учителей-ветеранов, известно, что бездеятельность для многих пенсионеров много тяжелее привычной для них работы, пусть и на общественных началах. Таким образом, удастся недопустить рокового снижения качества учебно-воспитательной работы в системе среднего образования, от которого, во многом, зависит эффективность процесса гражданско-патриотического воспитания. Появится время, необходимое для принятия мер направленных на улучшение качества подготовки педагогических кадров и социальных работников со знанием истории и культуры народов региона (в том числе культуры религиозной). Будут созданы условия оптимизации гражданско-патриотического воспитания молодежи Северного Кавказа с учетом региональной специфики.

На наш взгляд, процесс оптимизации гражданско-патриотического воспитания молодежи Северного Кавказа требует:

- укрепления культурной преемственности поколений;
- возрождения и применения в образовательной работе народного опыта и традиций воспитания молодежи;
- формирования и развития любви к родному языку, духовному наследию народов Северного Кавказа;
- проведения широкой культурно-просветительской работы, в частности, удовлетворение растущего религиозного самосознания молодежи через популяризацию основ традиционных религий;
- недопущения культурной маргинализации молодежи региона.

Решение задач гражданско-патриотического воспитания молодежи также диктует необходимость учета всего спектра социокультурных и исторических факторов. Среди которых, в частности:

- традиционная приверженность подавляющего большинства народов Северного Кавказа учению ислама;

- признание большинством северокавказцев постулатов ислама в качестве моральных регулятивов, которые в экстремальных исторических условиях перерастают в регулятивы внутриэтнические, внутриконфессиональные и даже в регулятивы внешних отношений этни-

ческого и (или) конфессионального сообщества;

- прямая зависимость оптимизации процесса гражданско-патриотического воспитания молодежи от комплексного решения проблем связанных с качеством образования;

- адаптация государственной молодежной политики к историческому и культурному наследию народов Северного Кавказа.

Литература

1 (Примечание). Данные опросов проведенных автором статьи в рамках проектов РГНФ в 2009-2012 гг.

2 Муртазалиев С.М., Рагимова П. Ф. История конфессиональных систем образования Дагестана и общероссийские проблемы теологизации системы образования. – Махачкала, 2005.

3 Койчуев А. А-Дж. Исламская педагогическая мысль и образование на Северном Кавказе. - Карачаевск, 2010.

4 Карачаевцы. Выселение и возвращение 1943-1957. Материалы и документы. - Черкесск, 1999.

5 Эхо Кавказа. - 1992. - №1.

6 Алиев У. Дж. Карачай. - Ростов-на-Дону, 1927.

Literature

1 Not. A survey conducted by the author in the framework of projects RGNF in 2009-2012 years.

2 Murtazaliev S.M. Ragimova P.F. –History of the confessional education systems of Dagestan and Russian theology problems of the education system – Mahachkala, 2005.

3 Koichuev A. A-Dj. Islamic thought and teaching education in the North Caucasus. Karachaevsck, 2010.

4 Karachais. Eviction and return.1943-1957.Materials and documents. Cherkessk, 1999.

5 Echo of Caucasus, 1992. № 1

6 Aliev U. Dj. Karachay. Rostov-on the-Don, 1927.

ӘОЖ 327 (52+73)

Р.О. Садықова

Т.ғ.к., дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: raihan_rose@rambler.ru

АҚШ пен Жапония арасындағы Қауіпсіздік кепілдігі келісімшарты – әскери одақтың негізі

Мақала 1951 жылғы АҚШ пен Жапонияның арасындағы Қауіпсіздік кепілдігі келісімшартының эволюциясы мен оның екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жапон-американ әскери-саяси ынтымақтастығын орнатудағы маңыздылығына арналған. Автор өз мақаласын АҚШ пен Жапонияның Қауіпсіздік келісімшартына қол қойылуына әкелген екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі әлемдік тәртіп мәселелерін қарастырудан бастайды. Сонымен қатар мақалада 1951 жылғы Қауіпсіздік кепілдігі туралы келісімшартының мазмұны мен оның 1960 жылы ұзартылуы талданады. 1960 жылғы келісімшарт жана талаптарымен ерекшеленді. Оларға сәйкес Жапонияның өзі де Азия-Тынық мұхиты аймағында қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуге зор міндеттемелерін алады.

Түйін сөздері: американо-жапон әскери-саяси одақтастығы, 1951 жылғы Қауіпсіздік кепілдігі туралы келісімшарты, 1960 жылғы өзара ынтымақтастық пен туралы келісімшарт, «қырғи-қабақ соғыс», Азия-тынық мұхиты аймағы.

Р.О. Садықова

Договор о гарантии безопасности между США и Японией – основа военного союза

Данная статья посвящена исследованию эволюции и значимости Договора о гарантии безопасности 1951 года между США и Японией как договорно-правовой базы японо-американского военно-политического сотрудничества после второй мировой войны. Автор начинает свою статью с рассмотрения проблемы международного порядка после второй мировой войны и определяет основные причины заключения договора безопасности между Японией и США. Далее в статье рассматривается содержание договора безопасности 1951-го года и ее продление в 1960 году. Договор 1960 года отличался новыми пунктами, согласно которым уже и Япония берет на себя обязательства защищать безопасность и стабильность в Азиатско-Тихоокеанском регионе.

Ключевые слова: американо-японский военно-политический союз, Договор о гарантиях безопасности 1951 года, Договор о взаимном сотрудничестве и безопасности 1960 года, «холодная война», Азиатско-Тихоокеанский регион.

R.O. Sadykova

The Security Treaty between the United States and Japan – basis of military alliance

This article is devoted to the problem of the formation of military-political cooperation after the Second World War. The author starts by telling about the international order after the Second World War and defining the main reasons of concluding the treaty between Japan and the USA. Further the author considers the content of the 1951 year's treaty on security and its prolongation in 1960 year with new treaty. Besides the author considered the administrative agreement which had become the juridical bases of military-political cooperation between two states. The topic is actual and recommended to the general public.

Keywords: Japanese-american military-political alliance, Security Treaty between the United States and Japan of 1951, Security Treaty Between the United States and Japan of 1960, «Cold War», Asian-Pacific region.

Қазіргі уақытта көпжақты дипломатиямен қатар, екіжақты деңгейдегі байланыстар қарқынды түрде дамуда. Әсіресе, АҚШ сияқты әлемдегі жетекші мемлекеттер өз сыртқы саяси бағдарында бірнеше жылдар бойы қалыптасқан екіжақты әскери-саяси, сауда-экономикалық салалардағы одақтастыққа айрықша мән береді.

Бүгінгі күнге дейін АҚШ үшін маңыздылыққа ие осындай байланыстардың қатарында Жапониямен әскери-саяси одақтастықты ерекше бөліп көрсетуге болады.

Қазіргі кезде Жапония АҚШ-тың Азия-Тынық мұхиты аймағындағы қауіпсіздік жүйесіндегі негізгі тірегі болып табылады. Жақында

ғана Солтүстік Кореяның ядролық қару қауіпін төндіру оқиғасы орын алғанда американо-жапон басшылығы бірлесе әрекет етуге бел буды. Себебі Азия-Тынық мұхит аймағы екі мемлекет үшін геостратегиялық тұрғыдан маңызды болып отыр. Жапония үшін американдық «қолшатырдың» өзінің көршілес жатқан Қытай, Солтүстік Корея сияқты мемлекеттердің күшеюіне қарсы күш ретінде маңыздылығы жоғары.

АҚШ Жапониямен әскери-саяси байланыстарға ғаламдық көшбасшылық мәртебені сақтау және Азия-Тынық мұхиты аймағындағы геосаяси тұрақтылықты қамтамасыз ету маңыздылығы тұрғысынан айрықша мән береді.

Американо-жапон әскери-саяси одақтастығы бірнеше жылдар бойы қалыптасты. Оның негіздері екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде қаланды. Бұл уақытта АҚШ пен КСРО атты алып империялар «қырғи-қабақ соғысы» шеңберінде әлемді ықпал ету аймақтарына бөлу ұмтылыстарын байқатты. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталмай тұрып-ақ, АҚШ президенті Г. Трумэн 1945 жылғы Потсдам конференциясында кеңес басшысы И. Сталинге ядролық қаруы бар екендігі туралы сес көрсетті.

1946 ағылшын-саксондық әлемдегі американдық басшылықтың негізгі одақтасы Ұлыбританияның премьер-министрі У. Черчилль Фултондағы баяндамасы арқылы «қырғи-қабақ соғыстың» басталғандығы туралы ресми түрде мәлімдеді. «Кеңестік Ресей Еуропаның жүрегінде орнықты. Бұл адамзат тарихындағы қатерлі оқиға» деп, Черчилль өз мемуарында терең өкінішін білдірді [1].

У. Черчилльге қолдауын білдірген американдық басшылық өзінің сыртқы саяси тұжырымдамасында доктриналық құжаттарға мән берді. АҚШ президенті Гарри Трумэн билік басына келген жылдар «қырғи-қабақ соғыстың» басталуына сәйкес келді. Трумэн билік басында болған кезеңде АҚШ-тың сыртқы саясаты Кеннанның жеделхатында ұсынылған «коммунизмді тежеу» доктринасы негізінде жүзеге асты.

Алғаш рет «коммунизмді тежеу» доктринасының идеялары 1946 жылдың 22 ақпандағы АҚШ-тың Мемлекеттік Департаментінің сыртқы саяси жоспарлау тобының жетекшісі, Мәскеудегі Құрама Штаттардың төтенше және өкілетті елшісінің кеңесшісі Кеннанның жеделхатында көрініс тапты. Жеделхаттағы ойдың жалғасы ретінде кейіннен 1947 жылғы «Мистер Х» деген автордың есімімен «Кеңестік әрекеттің

себептері» атты мақала жарық көрді. Біраз уақыт өте келе автордың Кеннан екендігі анықталды. Кеннанның жарық көрген мақаласының мазмұнына сәйкес КСРО тарапынан қауіп тек қана әскери емес, сондай-ақ, идеологиялық болуы мүмкін. Сол себепті АҚШ кеңестік шабуылға қарсы тұруы тиіс. Кеннанмен анықталған Құрама Штаттардың әрекет етуі тиіс басымдылық берілген геосаяси аймағына Жапония, Филиппин, Канада, Гренландия, Исландия, Скандинавия және Батыс Еуропа мемлекеттері кірді. Кеннан жоспарына немесе «коммунизмді тежеу» доктринасына сәйкес басымдылық берілген геосаяси аймақта және әлемнің бірнеше жерлерінде АҚШ үшін қажетті күштердің тепеңдігін сақтайтын біршама әскери контингентті орналастыру қарастырылды [2].

Г. Трумэннен бастап американдық әкімшілік осы «коммунизмді тежеу» доктринасына сәйкес Жапониямен әскери-саяси одақтастықты орнатуға кірісті.

АҚШ пен Жапонияның арасындағы әскери-саяси одақтың негізін қалаған маңызды екіжақты құжат - 1951 жылғы Қауіпсіздік кепілдігі туралы келісім-шартына қол қойылды. Бұл құжат Жапониямен жасалынған Сан-Франциско келісімімен қатар жасалынды. 1951 жылғы Қауіпсіздік кепілдігі туралы Келісім-шарт преамбула және бес баптан құралды. Келісім-шарттың преамбуласында: «Өзіндік және ұжымдық қорғанысқа құқығы бар егемен ел ретінде Жапония өзінің қорғанысы бойынша уақытша шара ретінде Құрама Штаттардың өз әскерлерін оған жақын аумақтағы территорияда орналастыруын қалайды», - деп атап өтілуі арқылы келісім-шартқа қол қойылудың себебі түсіндіріледі. Басты бапқа айналған бірінші бапқа сәйкес, «АҚШ өзінің жерасты, әуедегі және теңіз күштерін Жапония мен оған таяу жатқан аймақта орналастыруға құқылы болды. Бұл күштер халықаралық жағдайдағы бейбітшілік пен Қиыр Шығыстағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету және Жапонияға сырттан жасалынатын әскери шабуылдан қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін», «Жапониядағы ішкі тәртіпсіздіктер мен төңкерістерді басу үшін» пайланылмақ. Яғни, аталмыш бап арқылы іс жүзінде екі тараптың одағының әскери сипатқа ие болып, пайда болған мәселелерді АҚШ-тың қарулы күштерінің қолдауымен шешуі анықталды. 2-бапқа сәйкес Жапония аумағында Құрама Штаттардың алдын-ала келісімінсіз басқа мемлекеттердің базаларын орналастыруға және өз территориясын үшінші бір мемлекеттің қарулы

күштеріне тасымал айлағы ретінде пайдалануына рұқсат беруге тиым салынды. Екінші баптың негізінде АҚШ Жапонияда өзге мемлекеттердің ықпалының болуына кедергі жасап, өзінің толыққанды бақылауын орнатуға әрекеттенді. Келісім-шарттың 3-бабы бойынша Құрама Штаттардың Жапониядағы және оған таяу жатқан аймақтағы қарулы күштердің орналасуын реттейтін нақты шарттар екі үкіметтің арасындағы әкімшілік келісіммен анықталады. Соңғы 4-5-баптарға сәйкес келісім-шарттың мерзімі шектелмеді және оның күшіне енуі өзара бекітілу грамоталарымен алмасуынан кейін жүзеге асатындығы жайлы айтылған [3]. Осы бап арқылы АҚШ Жапониямен әскери одақты ұзақ мерзімде сақтауға мүдделілігін байқатты.

1951 жылғы Қауіпсіздік кепілдігі туралы келісім-шарт екі мемлекеттің Азия-Тынық мұхиты аймағында әскери-саяси салада бірлесе әрекет етуіне ықпал етті. АҚШ пен Жапонияның арасындағы қабылданған 1951 жылғы келісім-шартты қайта қарау туралы ресми келіссөздер 1958 жылы 4 қазанда Жапонияның сыртқы істер министрі Фудзияма және АҚШ-тың Жапониядағы елшісі Макартурдың арасында басталды.

Жапондық үкіметтің алдында қауіпсіздік келісім-шартын қайта қарау мәселесінде келесі мақсаттар мен міндеттер тұрды: келісім-шарттың тең құқықтық сипатқа ие болуына ұмтылу; жаңа тең құқықтық келісім-шарттың негізінде өзінің халықаралық сахнадағы ұстанымдарын күшейту; Рюкю аралдарына қатысты әкімшілік құқықтарды қайтаруға ұмтылыс жасау; мемлекеттің экономикалық өсуін ескере отырып, әскери-саяси келісім-шартқа экономикалық сипат беруге талпыныс жасау; американдық көмектің есебінен өзінің қарулы күштерін күшейту; американдық әскерлердің Жапонияның ішкі істеріне араласуына мүмкіндік бермеу; АҚШ-тың Жапониядағы әскерлерінің қатысуының мақсаттары мен міндеттерін анықтау; келісім-шарттың әрекет ету мерзімін өзгерту. Ал американдық басшылық алдында болса, жаңа екі мемлекеттің арасындағы әскери-саяси құжатты қабылдауда келесідей міндеттер тұрған болатын: Рюкю аралын қосқандағы келісім-шарттың ықпал ету аймағын кеңейту; Жапонияны біріккен қорғанысқа қатысуға міндеттеу, Жапонияның өз қарулы күштерін күшейтуге мәжбүрлеу [4]. Нәтижесінде осы міндеттерді алдына қойып келіссөздерді жүргізген АҚШ пен Жапония өзара ынтымақтастық және қауіпсіздік кепілдігі

туралы келісім-шартқа 1960 жылы 19 қаңтарда қол қойды. Американдық делегация мемлекеттік хатшы Гертер бастаған 4 адамнан құралды және жапондық делегация премьер-министр Киси бастаған 5 адамнан құралды. 1951 жылғы екі мемлекеттің арасындағы қауіпсіздік кепілдігі туралы келісім-шарттың 3-ші бабы негізінде дайындалған бастапқы әкімшілік келісім аты «АҚШ-тың Жапониядағы әскерлеріне көрсетілетін қызмет пен орналасатын аумағы, оның дислокациясы туралы келісім» деп өзгертілді. 1960 жылғы 19 қаңтардағы АҚШ пен Жапонияның арасындағы жаңа қауіпсіздік кепілдігі туралы келісім-шарт 10 баптан тұрды. Бірінші бап бойынша тараптар барлық халықаралық дауларды БҰҰ Жарғысында қарастырылғандай бейбіт жолдармен шешуге және БҰҰ-ның нығайтуына барлық қолдан келер шараларды жасауға міндеттенеді. Екінші бапқа сәйкес тараптардың бейбіт әрі достық қарым-қатынастарды жалғастыру және экономикалық өзара қарым-қатынастарды нығайтуға ниеттері анықталды. Осы баптың маңыздылығына келер болсақ, ол екі тараптың экономикалық ынтымақтастығының құқықтық негізін құраған алғашқы баптардың біріне айналды. Сондай-ақ, АҚШ-тың XX ғ. 60-шы жж. геэкономикалық стратегиясындағы Жапонияның рөлінің артуына ықпал етті. Үшінші бап бойынша тараптар үздіксіз, тиімді, өзара көмек арқылы дербес және ынтымақтаса отырып, мемлекеттің конституциялық шарттарына сәйкес сырттан келетін қауіпке қарсылық көрсету мүмкіндіктерін қолдап, дамытады. Сондай-ақ, Жапония өз әскери күшқуатын күшейтуге тікелей міндеттенді. Аталған бап бастапқы 1951 жылғы АҚШ пен Жапонияның арасындағы қауіпсіздік кепілдігі туралы келісім-шарттағы «Америка Құрама Штаттары Жапонияның өзі уақыт өте келе тікелей және жанама шабуылға қарсы тұрарлық өзінің қорғанысы үшін міндеттемелерді алады» деген баптан өзгешеленіп, Жапония өз әскери күшқуатын күшейтуге, яғни өзінің қарулы күштеріне сүйенуге тікелей міндеттенгендігін мәлімдеді. Төртінші бап бойынша тараптар қажеттілік туындаған жағдайда және бір тараптың ұсынысымен Жапонияның қауіпсіздігі мен Қиыр Шығыстағы халықаралық бейбітшілікке қауіп төнген жағдайда өзара кеңесуге уағдаласты. Бұл бап арқылы тараптар өзара әскери ықпалдастықты Қиыр Шығыс аймағында да қамтып, кеңейтуді көздеді. Жаңа қауіпсіздік келісім-шартының маңызды бабы болып табылатын бесінші бапта: «Әрбір тарап Жапония

басқаруындағы территорияларында келісім-шарт жасасқан екі тараптың біріне шабуыл жасалынар болса, осы әскери шабуыл Жапонияның өзінің бейбітшілігі үшін қауіп ретінде қарастырылатындығын мойындайды. Жапония ортақ қауіпке қарсы тұру үшін елдің конституциялық шарттары мен процедураларына сәйкес шараларды жүзеге асыратындығын мәлімдейді. Екі тараптың біріне төнген қауіп ретінде қарастырылатын шабуыл туралы және оған қатысты қабылданған шара туралы бірден БҰҰ Жарғысының 51-ші бабына сәйкес БҰҰ-ның Қауіпсіздік Кеңесін хабарландыруы тиіс. Аталған шаралар Қауіпсіздік Кеңесінің халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қалпына келтіру және сақтау үшін жасалынған әрекеттерінен кейін тоқтатылады», - делінген. Яғни, бесінші баптың негізінде жапон басшылығы екі мемлекеттің біріне Жапония территориясында төнетін қауіпке қарсы тұруда өзінің де қарулы күштерімен атсалысуда қатысуға міндеттенді. Алтыншы бап бойынша АҚШ Жапония қауіпсіздігін және Қиыр Шығыстағы халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдау үшін құрлықтағы, әскери-әуе және әскери-теңіздегі қызмет көрсету күштерін қолдануға құқылы. Осы бап бастапқы қауіпсіздік келісім-шартының бірінші бабын қайталады, алайда бір өзгешелік-жаңа келісім-шартта американдық әскерлердің

Жапонияның ішкі тәртіпсіздіктерін басу мүмкіндігі туралы шарт алынып тасталынды. Жетінші бап бойынша қауіпсіздік кепілдігі туралы келісім-шарт БҰҰ Жарғысына қайшы келеді деп түсіндірілмеуі керек. 8, 9, 10-шы баптарда келісім-шарттың бекітілу шарттары, бастапқы шарттың әрекет ету мерзімінің аяқталуы, жаңа келісім-шарттың 10 жылдық мерзімге жасалынғандығы және одан шығу шарттары анықталған. Сондай-ақ, онда екі тараптың бірі келісім-шартты денонсациялау туралы мәлімдегенге дейін бірден әрекет ету мерзімі ұзартылатындығы айтылған [5].

Қорытындылар болсақ, Трумэн әкімшілігі Жапонияда оккупациялық саясаты барысында өзінің толыққанды бақылауын орнатты. Құрама Штаттардың АТА-дағы геосаяси мүдделерін жүзеге асыру мақсатында Жапониямен әскери-саяси одақтастық байланыстардың құқықтық негізін қалады. Сондай-ақ, АҚШ осы құжаттарға сәйкес алғашқы Корея соғысында американдық әскерлерін шикізатпен қамтамасыз етуде Жапонияны плацдарм ретінде пайдалануға кірісті. Яғни, АҚШ президенті Трумэн билік басында болған 1945-1952 жж. аралығы екі мемлекеттің арасындағы әскери-саяси саладағы құжаттардың қабылдануы мен бірлескен әрекеттерінің негізінде әскери-саяси ынтымақтастықтың қалыптасу кезеңі болуымен ерекшеленді.

Литература

- 1 Черчилль У. Вторая мировая война. - Ростов-на-Дону: 1997. – С. 595.
- 2 George F. Kennan. The Sources of Soviet conduct // www. Mtholyoke.edu/ acad /intrel/coldwar.htm
- 3 Security Treaty Between the United States and Japan, September 8, 1951 // www.yale.edu/lawweb/avalon
- 4 Уткин А.И. Тихоокеанская ось: о взаимоотношениях США и Японии. - М., 1988. - 250 с.
- 5 Договор о взаимном сотрудничестве и безопасности 1960 года между Японией и США // Бунин В.Н. Японо-американский союз безопасности». - М., 2000. - С. 224-227

References

- 1 Cherchil U. Vtoraya Mirovaya Voyna.- Rostov-na-Donu: 1997. – S. 595.
- 2 George F. Kennan. The Sources of Soviet conduct // www. Mtholyoke.edu/ acad /intrel/coldwar.htm
- 3 Security Treaty Between the United States and Japan, September 8, 1951 // www.yale.edu/lawweb/avalon
- 4 Utkin A. Y. Tikhookeanskaya os: o vzaymootnoshenyakh SSha y Yaponyi. – Moskwa, 1988. – 250 s.
- 5 Dogovor o vzaymnom sotrudnichestve y bezopasnosty 1960 goda mezhdru Yaponyei y SSha/ - Moskwa, 2000. – S. 224-227.

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ

ӘОЖ: 94 (574.51) – 554.75:39

¹Ә.И. Исаева, ²Д.Ж. Жайлыбаев

¹Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
т.ғ.к., доцент, Қазақстан, Алматы қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, тарих магистрі, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: daulet_87@bk.ru

Оралмандарды қоныстандыру мен орналастырудың этникалық ерекшеліктері мен басым бағыттары¹

Қазіргі таңда оралмандарды қоныстандырудың ерекшеліктері мен бағыттарын айқындау өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Негізінде, Қазақстан Республикасы репатрианттарды өздерінің тарихи Отанына қайтарып, ұйымдасқан түрде орналастырып, тұрғылықты жерінде тиісті жағдай тудыру саясатын басым бағыттардың бірі ретінде бағалайды.

Бүгінгі күні Қазақстанның барлық өңірлері мен облыстарында оралмандар тұрып жатыр. Қоныстандыру жағдайы әртүрлі факторларға байланысты. Айта кетсек, мемлекет тарапынан бөлінетін квота нақты өңірлік бөлініске бағытталған, сондықтан да ол оралмандардың өмір сүру шекарасын шектеп те отырады. 1990-шы жылдары квота көбінесе Солтүстік Қазақстанға бағытталған болатын. Миграциядағы өзгерістерге сай квота 2000 жылдары оңтүстікте орналасқан облыстарға жылжи бастады. Оралмандарды мемлекет тарапынан қолдау 1997 жылы шыққан «Халықтың көші-қоны туралы» заңына негізделген. Квотаға енгізілмеген қандастарымызды қоныстандыруына өздері көшіп келген елдің жақындығы, жұмыспен қамту деңгейі сияқты факторлар әсер етеді. Мемлекеттік көші-қон саясатының немқұрайлы жүргізілу салдары бүгінгі күні үлкен мәселеге айналып отыр, бұл жерде қордаланған мәселелер де жеткілікті. Әсіресе оралмандар арасында басқа облыстарға, аудандарға көшу жиі кездеседі. Сонымен қатар уақыт өте қоғамдық пікірді ескермеу, бюрократиялық тәртіппен жүзеге асыру, бұқаралық ақпараттардың жетпеуі көші-қон саясатында кемшіліктер бар екенін көрсетіп те отыр.

Түйін сөздер: оралмандар, репатрианттар, бейімделу мен интеграция, этникалық Отан, миграциялық саясат, мемлекеттік квота.

А.И. Исаева, Д.Ж. Жайлыбаев

Этнические особенности и приоритеты в переселении и обустройстве оралманов в Казахстане

В настоящее время этнические особенности и приоритеты в расселении оралманов являются одной из актуальных проблем. Основной из приоритетных задач является возвращение репатриантов на историческую родину, организационное их расселение, предоставление им необходимых возможностей для адаптации.

На сегодняшний день оралманы населяют практически все регионы и области Казахстана. Проблема их расселения зависит от разных факторов. Так, выделяемая государством квота привязана к конкретным регионам и, соответственно, оказывает опосредованное влияние на их жизнедеятельность. В 1990-е годы квота охватывала, главным образом, Северный Казахстан. В 2000-е годы в связи с миграционными изменениями квота была направлена в основном в южные области республики. Отметим, что поддержка оралманов на государственном уровне была напрямую связана с изданным в 1997 г. Законом о миграции населения. Те из наших соотечественников, которые не вошли в квоту, должны были самостоятельно обустроиваться в зависимости от таких факторов, как удаленность места исхода или наличие рабочих мест. Нерешенность в осуществлении миграционной политики страны становится значительной проблемой, которая ждет своего решения. Это, в первую очередь, касается проблем частого перемещения оралманов в другие области и районы. Наряду с этим со временем в миграционной политике накладываются такие проблемы, как игнорирование общественного мнения, наличие бюрократических методов решения данного вопроса, слабое освещение в средствах массовой информации.

Ключевые слова: оралманы, репатрианты, адаптация и интеграция, этническая Родина, миграционная политика, государственная квота.

¹ Баяндама «Отанға оралу: үміт пен шындық: Қазақстан қоғамындағы оралмандардың психологиялық интеграция мәселесі» атты ҚР БЖҒМ 0620 ГҚ жобасы аясында орындалды. Жоба жетекшісі: т.ғ.д., профессор А.Б. Қалыш.

A.I. Isayeva, D.J. Jailybaev

Ethnic Features and Priorities of Resettlement and Arrangement of Oralmans in Kazakhstan

Currently, ethnic characteristics and priorities for resettlement of repatriates are one of the most actual problems. The main priority is to return the immigrants to their historic homeland, organization of their resettlement, providing them with the capacity to adapt.

Today oralmans inhabit almost all regions and areas of Kazakhstan. The problem of their resettlement depends on various factors. Thus, the quota allocated by the state tied to specific regions, and thus have an indirect impact on their livelihoods. In the 1990s, the quota covered mainly Northern Kazakhstan. In the 2000s, due to changes in migration, quota has been directed mainly to the southern regions of the country. Note that support for repatriates at the state level was directly related to the published in 1997 by the Law of migration of population. Those of our compatriots who were not included in the quota had to settle independently, depending on factors such as the remoteness of the place of outcome or the availability of jobs. Unsettled in the implementation of the migration policy of the country is a significant problem that awaits solution. It is primarily concerned with the problems of repatriates frequent moving to other regions and districts. At the same time, migration policy is layered the problems such as ignoring public opinion, the existence of bureaucratic methods to solution to this problem, poor coverage in the media.

Keywords: oralmans, repatriates, adaptation and integration, ethnical Motherland, migration politics, state quota

Қазіргі кезде Қазақстанның барлық өңірлері мен облыстарында оралмандар тұрып жатыр. Олардың басым бөлігі, яғни 122 131 Оңтүстік Қазақстан облысында тұрады [1]. Бұл көрсеткіш шамамен Қазақстанда тұрып жатқан барлық оралмандардың 26% құрайды. Екінші орында оралмандар саны бойынша Маңғыстау облысын бөліп көрсетуге болады. Мұнда оралмандардың 61 737 немесе 13% тіркелген. Алматы және Жамбыл облыстарында 60 770 және 49 365 оралман орналасқан. Оралмандар аз көшіп келген аймаққа Батыс Қазақстан, Атырау облыстары және Алматы мен Астана қалалары жатады.

Мұндай қоныстандыру жағдайы әр түрлі факторлармен айқындалады. Айта кетсек, квота нақты өңірлік бөлініске бағытталған, сондықтан да ол оралмандардың өмір сүру шекарасын шектейді. 1990-шы жылдары квота көбінесе Солтүстік Қазақстанға бағытталған болатын. Біріншіден, бұл сол жылдары етек алған солтүстік және орталық аумақтардағы эмиграциялық ағымдардың халық санын төмендетуге әкеліп соққан залалдарын жабу мақсатында жүргізілген еді. Екіншіден, аталмыш өңірлерде жергілікті қазақтардың басқа халықтармен, әсіресе орыстілділермен салыстырғанда аз болуына байланысты репатрианттардың жіберілуі мемлекет тарапынан ойластырылып жасалған деп есептейміз.

Миграциядағы өзгерістерге сай квота кейінгі жылдары оңтүстікте орналасқан облыстарға жылжи бастады, бұл оралмандардың ұсынысы мен талаптары бойынша қоныстандыру үдерісіне (географиялық бағытына) сай келеді. Мысалы, 2005 жылы квотаға енгізілген оралмандардың 73% (15 000 отбасының 10 885) Өзбекстаннан көшіп келіп, Оңтүстік Қазақстанға қо-

ныстанған [1]. Себебі, квотаға енгізу өтінішін бергендер қай облыста тұрғысы келетіндігін көрсетеді. Осы өтініш бойынша таңдау өкілеттігі бар облыстық Көші-қон департаменті квота лимитіне негіздеп нақты шешім қабылдайды. Ал оралманның берген өтініші белгілі бір облыстан өтпей қалса, ол басқа облыстың квотасына енгізілмейді. Яғни, оның өтініші сол облыстың квотасына ілікпесе, ол тіптен ешқандай квотаға кірмейді. Ондай жағдайда олар өтінішін тек қана келесі жылы қайта бере алады.

Оралмандарды мемлекет тарапынан қолдау. Оралмандарды құқықтық қолдау 1997 жылы шыққан «Халықтың көші-қоны туралы» заңына негізделген [2]. Бұл заңда Қазақстан Республикасына көшіп келген барлық оралмандарға байланысты интеграциялық шаралар қарастырылған. «Халықтың көші-қоны туралы» заңынан басқа әр түрлі нормативтік-құқықтық актілер бар. Жыл сайын оралмандардың бейімделуіне қаржы мемлекеттік бюджеттен және шетелдік ұйымдардың қаржылық акциялары арқылы квота бөлінеді. Халықаралық ұйымдар еліміздегі көші-қон мәселесін зерттеп, өздерінің қаржылық көмектерін берумен келеді. Солардың қатарына БҰҰ-ы, ХҚҰ-ы – Дүниежүзілік көші-қон ұйымын жатқызуға болады. Атап айтсақ, Германияның көші-қон саласындағы тәжірибесін алып қарайтын болсақ, олар 1947 жылдан бастап миграцияға байланысты арнайы мемлекеттік қор құрған. Осы қор 1940-1950 жылдар ішінде көбейіп, 1980 жылдардың екінші жартысы – 1990 жылдардың басында Шығыс Еуропа мен бұрынғы КСРО-ның құрамындағы одақтас республикаларындағы неміс диаспоралары тарихи отанына көшіп келгенде жиналған қаржыны солардың игілігіне жұмсалған.

Квотаға енгізілмеген қандастарымызды қоныстандыруына өздері көшіп келген елдің жақындығы, жұмыспен қамту деңгейі сияқты факторлар әсер етеді. Мысалы, көптеген оралмандар Оңтүстік Қазақстанға Өзбекстан, Тәжікстан, Түрікменстан, Иран, Ауғанстан, Пәкістан мен Түркиядан көшіп келген. Олар бұл облысты бұрынғы тұрған жеріне жақын болғандықтан және қолайлы ауа-райы мен экологиясына байланысты, сонымен қатар аталмыш өңірдің әкімшіліктері репатрианттарға қажетті жағдай жасайтығына байланысты таңдаған [3]. Сондай-ақ, сырттан келген отандастарымыз орыс тілінің үстемдігі осы аймақтарда төмен екендігін, облыста қазақтілділердің көптігін және қазақ халқының әдет-ғұрпының, салт-дәстүрлерінің сақталғандығын ескеріп отыр. Облыстарды таңдауда репатрианттардың жақын туысқандары мен руластарын есепке алуы және атақоныстарына деген сүйіспеншілігін ұмытпағанымыз жөн.

Жоғарыда айтылғандай, Маңғыстау облысы оралмандар санына байланысты екінші орында тұр. Бұл облыс Түрікменстан, Өзбекстан, әсіресе, Қарақалпақстаннан келген оралмандарға қолайлы [4]. Олар осы облыста тұрып жатқан оралмандардың 95% құрайды. Біздің ойымызша мұндай қоныстанудың негізгі себептері төмендегідей:

– репатрианттардың ата-бабаларының XVIII–XX ғғ. түрлі себептермен аталмыш өңірден кетіуіне байланысты;

– Түрікменстан мен Өзбекстанның тарихи түбірінің жақын болуы, нақты айтқанда Кіші жүздің сан алуан ру-тайпаларынан, соның ішінде Байұлының адайлары, Жетірудың табындары болған соң да бұл өңірге қоныстанғысы келеді;

– жергілікті жердің ауа-райы мен экологиясының ұқсастығы;

– аталмыш облыста мемлекет тарапынан мұнай-газ инфрақұрылымының дамуы мен тұрақты деңгейдегі жоғары жалақының төленуі. 2002 жылы Маңғыстауда бұл көрсеткіш жалпы ұлттық деңгейден 91,1% көбейді.

Қазіргі таңда оралмандарды қоныстандырудың ерекшеліктері мен бағыттары, өзекті мәселелердің бірі болып саналады. Олардың осында тұрақтануы мен бейімделуінде айтарлықтай қиындықтар мен қиыншылықтардың болғандығы сөзсіз. Олар: а) Ақтау және Жаңа Өзен қалаларында пәтерлер мен жеке тұрғын үй салуға әкімшіліктер тарапынан қажетті жер телімдердің жетіспеуі; б) жұмыс немесе өндіріс

орындары отбасының барлық ересек мүшелерін қамтамасыз ете алмауы; в) мұнай-газ салаларынан басқа қызметке орналаса алмауы; г) жергілікті аймақта күнкөрістің қымбатшылығы – ет, сүт, көкөніс және т.б.

Ендігі кезекте 1991–1996 жж. Монғолиядан өзінің тарихи отанына қоныс аударғандар арасында жүргізілген әлеуметтік зерттеулерге назар аударсақ. Көрсетілген жылдар арасында сол елден қоныс аударғандардың саны 62,8 мың адамды құрайды. Бұл сол жылдары республикаға жалпы алыс және жақын шетелдерден келген оралмандардың 45,1%, соның ішінде шетелден келгендердің 90,0% қамтыды. Репатрианттардың 16,6% Қарағанды, 9,1% – Жезқазған, 13,2% – Павлодар, 9,9% – Ақмола, 4,5% – Алматы, 9,5% – Талдықорған, 8,7% – Семей, 5,8% – Көкшетау облыстарына қоныс тепті. Осындай көрсеткіштерді талдай отырып, көшіп келушілердің басым көпшілігінің солтүстік облыстарға орналасуы ауа райының ұқсастық белгілеріне байланысты болып отыр. Бұл аймақтағы қоныс аударушылардың 62,5% Павлодар және Ақмола облыстарының үлесіне тиген. Сондықтан да социологиялық зерттеулер осы облыстарға орналасқан репатрианттарды қамтыды.

Қазақстанға қоныс аударғандардың басты мақсаттарын сараласақ, сауалнамаға жауап берушілердің 73,4% атамекенде өмір сүргісі келетіндерін, 69,4% ұрпақ тағдыры үшін алаңдайтынын, 45,4% тарихи отанға қызмет істеу, республиканың дамуына үлес қосуды, 35,2% туыстармен бірге болуды, 23,4% отбасын жақсартуын көрсеткен. Осы зерттеуде репатрианттардың жаңа ортаға қоныстанып, тұрақты тұрып қалу жағдайына назар салсақ, социологиялық зерттеулер «снежный ком» әдісі бойынша жасалды. Жауап берген респонденттердің 27,4% бастапқы қоныстарын өзгерткен. Олардың 27,7% – Ақтөбе, 21,1% – Қостанай, 15,3% – Талдықорған, 10,2% – Семей, 7,3% – Көкшетау, 5,8% – Жезқазған облыстарынан болса, өзге өңірлер бойынша төмендегідей көрсеткішті құрады: Алматы – 58,0%, Ақмола – 43,0%, Көкшетау – 27,2%, Павлодар – 26,6%, Талдықорған – 25,4%, Қарағанды – 24,8% [5]. Бұдан ішкі ауытқымалы көштің де біршама ауқым алғандығын және оған әр түрлі әлеуметтік-экономикалық және рухани себептердің әсері болғандығын байқауға болады. Респонденттердің алғашқы мекендерін басқа қоныстарға өзгертуінің басты себептерін анықтағанда, төмендегідей бағыттар байқалады:

- 21,3% өз туыстары мен жерлестеріне жақындауы;
- 18,0% жергілікті әкімшілік тарапынан болған түсінбеушілік;
- 15,6% ауа райының қолайсыздығы;
- 13,6% мамандықтары бойынша қызметке орналаса алмауы;
- 10,6% орналасқан мекенінің шалғай жерлерде болуы;
- 6,5% орыс тілін білмеуі, балаларының білім алуындағы қарама-қайшылықтары, әлеуметтік мәселелерінің шешілмеуі.

Жалпы айтқанда еліміздің түрлі облыстарында қазақтардың пайыздық үлесі әр түрлі. Мысалы, Оңтүстік, Шығыс және Солтүстік Қазақстан облыстары халық тығыз қоныстанған аймақтар болып есептеледі. Керісінше, Орталық және Батыс Қазақстанда ондай көрсеткіштер төменірек. Басқа облыстармен салыстарғанда Атырау, Оңтүстік Қазақстан және Қызылорда облыстары мен Астана, Алматы қалалары өздерінің табиғи өсуімен ерекшеленеді. 1989-2005 жылдары қазақтардың саны 2 млн. 228,3 мыңға (34,2%) өсті. Қазақстан 1993 жылы дүние жүзінің 175 мемлекеті ішінде 54 орынға ие болса, 1997 жылы – 93 орынға түсті, ал, 2004 жылы ол көрсеткіш 78 орынға табан тіреді [6].

Осы демографиялық қауіпсіздік мәселесі Қазақстан Республикасының 1998 жылдың 26-шы маусынында қабылданған (2000-шы жылдың 28-ші сәуірінде өзгерістер енгізілді) «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне қатерлер» деген 5-ші бабының 11-ші тармақшасында демографиялық жағдайдың нашарлауы, оның ішінде туудың күрт төмендеуі, өлім-жітімнің көбеюі, бақыланбайтын миграциялық процестердің пайда болуы ұлттық қауіпсіздігімізге қатер екенін баса айтқан.

Белгілі демограф М.Б. Тәгімовтің: «миграциялық процестерді тиімді түрде реттеуді, ел ішінде басқаруды, дұрыс қоныстандыруды талап етеді. Онсыз Қазақстанның толық дәрежедегі мемлекет болып қалыптасуына кесірін тигізері анық. Сондықтан да бұл бағытта бізге тек миграциялық заң ғана керек» – деген тұжырымдары жоғарғыда айтылғандарға да байланысты және өте өзекті. Еліміздегі демографиялық депопулизациядан құтқарудың амалын тек сыртқы қазақ миграциясы арқылы толтырып жатыр [7].

Осы аймақтарда тұратын азаматтардың оралмандарға қатысты пікірлері мен көзқарастары әлеуметтік зерттеу сауалнамасы нәтижесінде алынып отыр (1-кестені қараңыз).

1-кесте

Оралмандарға қатысты пікірлері мен көзқарастары

Аймақтар	жақсы	шыдамды	немқұрайлы	нашар
Солтүстік	28,8	34,6	24,2	5,6
Оңтүстік	42,5	19,7	15,4	7,4
Батыс	46,4	13,7	23,6	4,8
Шығыс	26,6	18,4	24,6	17,2
Орталық	31,0	28,4	29,0	10,6
Алматы қ.	28,2	33,4	18,1	16,1
Қазақстан	34,0	25,0	22,5	10,1

Әлеуметтік зерттеу орталығы жүргізген сауалнамасының жалпы республикалық көрсеткішпен салыстырғанда оралмандарға деген сыни көзқарас келесі аймақтарда басым болып отырғаны байқалады:

- шығыста – немқұрайлы (24,6%) және нашар (17,2%);
- орталықта – шыдамды (28,4%), немқұрайлы (29,0%) және нашар (10,6%);
- Алматы қаласында – шыдамды (33,6%) және нашар (16,1%).

Бұл тұрғыда солтүстік және батыс аймақтардың орташа ойды білдіргенін көруге болады:

- солтүстік – шыдамды (34,3%) және немқұрайлы (24,7%);
- батыста – жақсы (46,4%) және немқұрайлы (23,7%).

Сауалнамаға қарасақ оралмандар үшін ең қолайлы аймақ – батыс және оңтүстік өңірлер болып отыр:

- жақсы (46,4-42,5%), шыдамды (13,7-19,7%), немқұрайлы (23,6-15,4%) және нашар (4,8-7,4%).

Жергілікті респонденттердің оралмандарға мінездеме беріп қандай сипаттама білдіретіндігіне де көңіл аудара кету өте маңызды. Аталған зерттеулер көрсеткендей оралмандардың әлеуметтік статусына респонденттер түрліше ой білдірген. Мысалы, қазақстандықтардың төрттен бір бөлігінің қоғамдық санасында сырттан келген қазақ ағайындардың «жағдайын жақсартқысы келгендер» деген пікірдің басым болғанын көреміз.

Қазіргі таңда әлемде тұратын қазақтардың 7-8% ғана елімізге көшіп келді. Көштің басы болған соң оларды жоспарлы түрде қалай орналастырды, қоныстандырды деген мәселе маңызды. Олардың ішінде шетелден келіп жатқан оралмандарды нақты қандай территорияға қоныстандыру керектігіне байланысты мемлекеттік концепция жоқтың қасы. Тек геостратегия

және мемлекеттің қауіпсіздігі үшін солтүстік аймаққа қоныстандыру бағыты ғана тұрақталған. Қазақтану саясатын жүргізу біздің мемлекетіміздің негізгі мақсаты болып табылуы қажет. Сондықтан да біздің ұсыныстарымыз оралмандарды қоныстандыруда келесі негізгі бағыттарды қамтиды:

1. Солтүстік Қазақстанға сырттан келген репатрианттарды орналастырудың қажеттілігі.

Бұл дегеніңіз ұлттық қауіпсіздігімізді нығайтуға бірден бір амал болып табылады. Қазақ ұлтының солтүстікте аздығы, әрине мемлекеттік саясатты жүргізуге бірқатар кедергілер келтіруі мүмкін. Еліміздегі диаспоралар топтасып орналасуы қазақ қоғамына бейімделуді тежеп отыр. Міне, осындай мәселені оралмандарды аталмыш өңірге қоныстандыру арқылы жүзеге асырамыз. Мәселен, қоныстандыруды мақсат ете отырып белгіленген елді-мекенге 100-200-дей отбасыны біржолата орналастыру. Қоныстандырған кезден бастап олардың әлеуметтік мәселесін шешіп беру қажет. Мысалы, мемлекеттік тілде тәрбиелейтін балабақшаларды, қазақ тілінде оқитын мектептерді көбейту, балабақша, мемлекеттік мекемелерде іс қағаздарды қазақ тілінде жүргізуге жағдай тудыру. Осыларды орындау арқылы біз көптеген репатрианттарды аталмыш өңірге әкеле аламыз.

2. Қоныстанып жатқан қазақ-репатрианттарына республикамыздың шекаралас аймақтарына қоныстандыру.

Мәселен, оларды жергілікті географиялық және климаттық жағдайды, этномәдени және салт-дәстүрдің байланыстығын ескере отырып орналастыру қажет. Мысалы, Шығыс Қазақстан облысына Қытай Халық Республикасынан, соның ішінде Алтай мен Тарбағатай өңірінен келген қазақтарды еліміздегі шекаралас Алтай мен Тарбағатай өңіріне қоныстандыру өте тиімді. Дәл солай Құлжадан келген отандастарымызды Жетісуға, соның ішінде Алматы облысына орналастырған жөн. Негізінде оларға ұқсас табиғи құбылыстардың қатты әсері бар екені шындық.

3. Оралмандарды жүзіне, рулық-тайпа, туысқандық қатынасына сәйкес қоныстандыру.

Жалпы айтқанда қазақ ұлты туысқандық қарым-қатынасты өте жоғары деңгейге қойған. Жоғарыда көрсеткен құндылықтарды пайдалана отырып, шетелден келген ағайындардың бейімделуіне жеңілдік туғызу орынды деп есептейміз. Жалпы алғанда көптеген ғасырлар бойы қазақтар территориялық мекендері жағынан қалыптасқан үш жүзде шоғырланған. Біз

осы қатынасты саяси мәселеде емес – әлеуметтік-мәдени деңгейде шешуіміз қажет. Оралмандар күнделікті өмірде өзара байланыс жасауы жергілікті қазақтармен мәдениеті, салт-дәстүрлері, сөйлеу диалектісі, менталитеті, жүріс-тұрысы, т.б. әдептері жағынан жақын немесе бір деуге болады. Әлеуметтік ортаға бейімдеудің бір методикасы ретінде қолдануға болады.

4. Репатрианттарды Қазақстан территориясындағы қолайлы өнеркәсібі дамыған қала немесе қалашықтарға қоныстандыру.

Өнеркәсібі дамыған қалаларда еңбек күшінің жылдан-жылға қажеттілігі артуда. Осы сұранысты қанағаттандыру мақсатын оралмандар арқылы шешуге болады. Біріншіден, оралмандарды тұрақты жұмыс көзімен қамтамасыз ете аламыз. Сонымен қатар мемлекет тарапынан жасалып жатқан қазақ ұлтын урбанизациялау саясатын жүзеге асыруға мол мүмкіндік туады. Қазір Қазақстан тұрғындарының 57% қалада, ал 43% ауылдық жерде тұрады. Соның ішінде қазақтардың 80% ауылдық тұрғындар болып табылады. Салыстырмалы түрде айтсақ, жалпы Еуропа халқының 7-10 % ғана ауылдық тұрғындар екен. 1990-1999 жылдар аралығында оралмандардың 80% ауылдық жерге орналасқан. Қалалық жерлерде олар көбінесе Шымкент пен Алматының шетінен берілген арнайы жер телімдеріне қажетті үйлерін тұрғызуға мүмкіншілік алды. 2000-2007 жылдар арасында оралмандардың 70% қалалық жерлерге көшіп келіп қоныстанды. Қазіргі таңда оларды қалалық жердегі үй-пәтерлермен қамтамасыз ету мүмкін емес, сондықтан оларға жер телімдерін беру керек. Мәселен 2001 жылы мемлекет тәжірибе ретінде Алматы қаласының шетінен оралмандарға арнайы жер телімін беріп, соның нәтижесінде Байбесік атты ауыл пайда болды. Аталмыш ауылда шамамен 200-дей отбасы тұрады. Сол сияқты тағы Алматы облысындағы Нұра ауылынан, Павлодардан, Астанадан (Қоянды) жер телімдері оралмандарға беріліп жатыр. Бірақ та олардың көлемі шектеулі болғандықтан оралмандарды қоныстандыру өзекті мәселеге айланып отыр.

5. Отандастарымызды демографиялық азаюшылыққа ұшыраған территорияларға қоныстандыру.

Оларды еліміздің батыс, солтүстік, орталық, шығыс аймақтарынан алыс және жақын шет мемлекеттерге көшіп кеткен неміс, орыс т.б. этностар мекендеген табиғаты қолайлы елді-мекендерге орналастыруды жалғастыру қажет. Сол елді-мекендерді абаттандыруға оралман-

дарды пайдалану абзал. Сонымен қатар, жоғарыда ұсынғандай бір елден көшіп келген қандастарымызды қоныстандырғанда шашыратпай бір аудан көлемінде орналастыруды естен шығармағанымыз жөн. Олардың тарихи отанына оралуындағы күткен үмітін, жергілікті халықпен өзара қатынасын және қабылдау жағдайындағы стереотиптерінің орындалуын қадағалауымыз қажет. Бұл ұстанымнан туындайтыны – олардың қалыптасқан мәдени-шаруашылық типін, тұрмыстық жағдайын, күнделікті өмірі мен этникалық санасын, психологиясын, қоғам ішіндегі адаптациясы мен бірегейлігін және т.б. сақтап қалу мен қазақстандық бірегейлікті қалыптастыру.

6. Қазақстандағы кен орындары бар жерлерге қоныстандыру. Ең бастысы мигранттардың еңбек күшін пайдалану. Мәселен, Монголияның ішкері жағындағы қазақтардың көбі кен орындарында қызмет жасайды. Яғни біз дайын мамандарды игере аламыз.

Тағы бір мәселе – Қазақстан территориясындағы экологиялық апаттан тыс және болашағы жоқ ауылдарға оралмандарды қоныстандырмау маңызды. Алғашқы келген оралмандар Семей өңіріндегі экологиялық полигон аймағы болып табылатын Қайнар, Абыралы, Саржал, т.б. және Арал өңіріне қоныстандырылды. Мұндай шолақ көші-қон саясаты ешқандай дұрыс нәтиже бермеді. Олардың көбісі белгілі бір уақыт мерзімінде табиғаты қолайлы елді-мекендерге көшіп кетуге мәжбүр болды. Кейбіреулері сол жердегі экологиялық зардаптың кесірін тартып жатыр. Сондықтан, шеттен келген қандастарымызды болашағы жоқ ауылдар болып табылатын елді-мекендерге мүлдем қоныстандырмауымыз керек.

1991 жылы қарашаның 18 жұлдызында Қазақ КСР Министрлер Кабинетінің «Басқа республикалардан және шет елдерден селолық жерлерде жұмыс істеуге тілек білдіруші байырғы ұлт адамдарын Қазақ КСР-інде қоныстандыру тәртібі мен шарттары туралы» №711 қаулысы қабылданды. Осы қаулыдан кейін 1991-1993 жылдары көшіп келген оралмандар болашағы жоқ елді-мекендер болып табылатын ауылдық жерлерге қоныстанды. Тіпті ауылдық елді-мекендер емес мал бағатын қыстақтарға, бөлімшелерге, разьездер мен т.б. мекендерге жайғастырды. Мұндай көші-қон қоныстандыру үрдісі де сәтсіз аяқталды. Негізгі себеп – жекешелендірудің дұрыс болмағандығы совхоз, колхоздардың таратылып, жекеменшікке айналуы әлеуметтік күрделі жағдайға алып келді. Ауыл-

дықтардың жұмыссыз қалуы, күнкөрістің кенеттен төмендеуі, маскүнемдіктің белең алуы, т.б. салдары да оларға әсер етті. Содан кейін жағдайы бар оралмандар қалалық жерлерге көшуге мәжбүр болды.

Қоныстандыру туралы мемлекеттің нақты стратегиясы мен бағдарламасы болмады. Осының кесірінен көптеген оралмандар зиян шекті. Материалдық және моралдық жағдайдан қиындық көрді. Мемлекеттік көші-қон саясатының немқұрайлы жүргізілу салдары бүгінгі күні үлкен мәселеге айналып отыр. Қайталанған көші-қон үрдісі (немесе басқа облысқа, ауданға көшу) оралмандар арасында жиі кездесетін жағдай. Зерттеулерге сүйенсек, оралмандардың 24% тұрған жерлерін ең азы үш рет, көбі он рет өзгерткен. Қайталанған көші-қон үрдісі әсіресе ауылдық жерлерде қоныстанған оралмандар арасында жиі кездеседі. Солтүстік аудандардан оңтүстік аудандарға ауысып көшу 1990-жылдары кең етек алған, бұл квотаның географиялық тұрғыдан өзгеруіне байланысты, ауылдық жерлерден қалаға көшуі әлі де жиі кездеседі.

Мұндай миграцияның жоғары деңгейіне ауылдық жерлерде жұмыс орнының болмауы (колхоз, совхоздардың күйреуі); мектептер мен ауруханалардың азшылығы, кейбір аудандарда бала оқыту мүмкіншілігінің болмауы, жақын қалаға бару үшін көлік ақысының жоғары болуы және ауылдық инфрақұрылымның нашар дамығандығы сияқты факторлар жатады. Орталық және солтүстік аймақтардағы оралмандар ауылдық жерлерден қалаға жиі көшеді. Маңғыстау мен Оңтүстік Қазақстан облыстарында респонденттердің ең аз бөлігі өздерінің бастапқы тұрған жерлерін өзгерткен. Себептеріне назар аударсақ – қоныстандыру саясатын нақты зерттеп, оған дұрыс баға бермегендігі. Сонымен қатар, уақыт өте қоғамдық пікірді ескермеу, бюрократиялық тәртіппен жүзеге асыру, ақпараттардың жетпеуі көші-қон саясатында кемшіліктер бар екенін көрсетті.

Интеграция үрдісінде мемлекеттік мекемелердің алдында репатрианттарды тұрғын үймен қамтамасыз ету мәселесі тұрады. Квотаға енгізілу дегеніміз, тұрғын үймен қамтамасыз ету деген сөз, сондықтан да олардың квотасының өсуі қаржымен қамтамасыз ету және ұйымдастыру қиыншылықтарын туғызады. Бүгінгі күнде мемлекеттік дотациялардың басым бөлігі оралмандарды тұрғын үймен қамтамасыз етуге 2005 жылы 8044223 теңге мемлекеттік бюджеттен бөлінді.

Квотаға енгізілмегендер уақытша немесе тұрақты үй алуға мемлекеттен көмек ала алмайды. Көші-қон комитетінің мәліметтеріне қарағанда оралмандардың 48,3% тұрғын үймен қамтамасыз етілген.

Тұрғын үймен жеткілікті қамтамасыз етілмеу мәселесін оралмандардың көп шоғырланған облыстарында көрініс тапқан: Оңтүстік Қазақстанда – 11,9%, Маңғыстауда – 31,9%, Алматы қаласында – 47,1% және Жамбыл облысында – 49,1%. Қазақстанның оңтүстік өңірлері квотаға енгізілмеген оралмандарға және қайтып келген иммигранттарға қолайлы. Одан басқа квотаға енгізілген оралмандар да бұл аймақтарға көптеп көшіп жатыр. Оларға қойылған сұрақтарға орай байқағанымыз, репатрианттардың ішінде 29% жекеменшікте тұрғын үйлері бар екен [8].

Квотаға енгізілген оралмандар кейбір көмекті алса, одан тыс отандастарымыз тұрғын үйді өздері табуға міндетті. Жергілікті басқару мекемелері материалдық көмек көрсете алады, бірақ қолдағы қаржылар тым аз. Нақты айтар болсақ, тұрақты немесе уақытша үйінің болмауы оралмандардың Қазақстанға келгендегі ең бірінші проблемасы [9].

Негізінде Қазақстан Республикасы репатрианттарды өзінің тарихи отанына қайтару саясатын басым приоритеттердің бірі деп есептейді. Тұжырымдамалардың негізгі мақсаты –

қазақтарды тарихи отанына оралтып, ұйымдасқан түрде орналастыру, тұрғылықты жерінде тиісті жағдай тудыру болып табылады. Қазақ-репатрианттарды тарихи отанына оралту халқымыздың сан жағынан өсуіне әсер етіп, демографиялық жағдайды жақсарта түспек. Керісінше, ішкі демографияда қазақтардың демографиялық өсіп-өркендеп даму мүмкіншілігін жүзеге асыра алмауымыз қазірдің өзінде айқын болып тұр.

Мәселен, Израилде еврей репатрианттары көшіп барған кезде оларға белгілі мөлшерде әлеуметтік жағдай жасайды. Анықталған елді мекенге өздерінің қалауы бойынша қоныстандырады. Бірақ репатрианттар сол жерге кемінде үш жыл тұруы міндетті. Олар үш жыл ішінде жайғасқан мекенінде әлеуметтік ортаға бейімделу үдерісінен өтуі керек. Бұл Израилдің көші-қон заңының бір бабында көрсетілген [10-11]. Еврейлердің көбісі ана тілін білмей барды. Бізде керісінше, шетелден келген қандастарымыздың 98% қазақ тілін жеттік біліп, елге келеді. Ал, Ресейде орыс репатрианттарын Ресей Федерациясының солтүстік өңіріне шоғырландыруды алдына мақсат қойып отыр. Біріншіден, олар ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде. Сонымен қатар, еңбек миграциясын ұлттық негізде жасап жатыр. Бізге де мемлекеттік көші-қон саясатымызды жетілдіру керектігі уақыт талабы болып отыр.

Әдебиеттер

1 Исаева Ә.И., Жайлыбаев Д.Ж. Оңтүстік Қазақстан оралмандарының даму үрдісіндегі «Асар» шағын ауданының рөлі // «Казахстанское общество и проблемы обеспечения безопасности в условиях глобализации»: сборник материалов семинара-круглого стола. – Алматы: Saginur, 2012 г. – 134 с.

2 Қазақстан Республикасының «Халықтық көші-қон туралы» Заңы, 13 желтоқсан 1997 жылы (2001, 2002, 2007 жылғы толықтырулар мен өзгертулер).

3 Касымова Д.Б. Модель корпоративного управления процессами адаптации и интеграции оралманов на примере «Асара» и корпорации Ак-ордасы // Бекмаханов оқулары аясындағы «Әлеуметтік-экономикалық және саяси келеңсіздіктер тарихы: теориялық-методологиялық қайта ойлау» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция (Алматы қаласы, 6-7 сәуір 2012 жыл) материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 208 б.

4 Қалыш А.Б. Қарақалпақстан оралмандарының мәселесі // «Бекмаханов оқулары» аясындағы «Әлеуметтік-экономикалық және саяси келеңсіздіктер тарихы: теориялық-методологиялық қайта ойлау» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2012. – 204 б.

5 Жайлыбаев Д.Ж. Ақтөбе облысы Байғанин және Темір аудандарындағы оралмандардың бейімделу үрдістері // «Отандық археология және этнология: зерттеулер, жаңалықтар, талдаулар» атты «V Оразбаев оқулары» республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 26-27 сәуір 2013 ж. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 526 б.

6 Көшербаев Қ.Е., Құттыбаева Р.С. Қазақстандағы этносаралық қатынастар мәселелері. – Алматы: Қазақстанның даму институты, 1996.

7 Тәгімов М., Әлиев Ж. Дербестігіміз – демографияда. – Алматы: Жеті жарғы, 1999. – 123 б.

8 Әбдиев Т. Оралмандар жазықты емес қой! // Айқын. – 2011. – 14 маусым.

9 Жайлыбаев Д.Ж. Қазақстандағы оралмандардың бейімделу үрдістері мен қоғамдық құбылыстарға әсері // 20 жыл ішіндегі Қазақстан медиавистикасы: жетістіктері және болашағы/тарих ғылымдарының докторы, профессор Я.Д. Серовайскийдің туғанына 100 толуына арналған республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 206 б.

10 Скалицкая М. Чужие среди своих: положение репатриантов из СНГ в Израиле // [http:// eastwest-review. Com](http://eastwest-review.com)

11 Әбдиев Ж. Айқын газеті. – 2007. – 23 мамыр.

References

- 1 Isaeva A.I., Jailybaev D.J. Ontustik Kazakhstan oralmandarynyn damu urdisindegi «Asar» shagyn audanynyn roli // «Kazakhstanskoe obshество i problemy obespecheniya bezopasnosti v usloviyax globalizacii» sbornik materialov seminara-kruglogo stola. – Almaty: Saginur, 2012 g. – 134 s.
- 2 Kazakhstan Respublikasynyn «Halyktyk koshi-kon turaly» Zany, 13 jeltoksan 1997 jyly (2001, 2002, 2007 jylgy tolyktyrular men ozgertuler).
- 3 Kasymova D.B. Model' korporativnogo upravleniya processami adaptacii i integracii oralmanov na primere «Asara» i korporacii Ak-ordasy // Bekmahanov okulary ayasyndagy «Aleumettik-ekonomikalyk jane sayasi kelensizdikter tarixy: teoriyalyk-metodologiyalyk kaita oilau» atty Halykaralyk gylymi praktikalyk konferenciya (Almaty kalasy, 6-7 sauir 2012 jyl) materialdary. – Almaty: Kazakh universiteti, 2012. – 208 s.
- 4 Kalysh A.B. Karakalpakstan oralmandarynyn maselesi // «Bekmahanov okulary» ayasyndagy «Aleumettik-ekonomikalyk jane sayasi kelensizdikter tarixy: teoriyalyk-metodologiyalyk kaita oilau» atty Halykaralyk gylymi-praktikalyk konferenciya materialdary. – Almaty, 2012. – 204 s.
- 5 Jailybaev D.J. Aktobe oblysy Baiganin jane Temir audandaryndagy oralmandardyn beimdelu urdisteri // «Otandyk arxeologiya jane etnologiya: zertteuler, janalyktar, taldaular» atty «V Orazbaev okulary» respublikalyk gylymi-tajiribelik konferenciya materialdary. 26-27 sauir 2013 j. – Almaty: Kazakh universiteti, 2013. – 526 s.
- 6 Koshberbaev K.E., Kuttybaeva R.S. Kazakhstandagy etnosaralyk katynastar maseleleri. – Almaty: Kazakhstannyn damu instituty, 1996.
- 7 Tatimov M., Aliev J. Derbestigimiz – Demografiyada. – Almaty: Jeti jargy, 1999. – 123 s.
- 8 Abdiev T. Oralmandar jazykty emes koi!// Aikyn. – 2011. – 14 mausym.
- 9 Jailybaev D.J. Kazakhstandagy oralmandardyn beimdelu urdisteri men kogamdyk kubulystarga aseri // 20 jyl ishindegi Kazakhstan medievistikasy: jetistikteri jane bolashagy/tarix gylymdarynyn doktory, professor Ya.D. Serovaiskiidin tuganyna 100 toluyna amalghan respublikalyk gylymi-tajiribelik konferenciya materialdary. – Almaty: Kazakh universiteti, 2012. – 206 s.
- 10 Skalickaya M. Chujie sredi svoix: // [http:// eastwest-review. com](http://eastwest-review.com)
- 11 Abdiev J. Aikyn gazetii. – 2007. – 23 mamyr.

ТҮРІК ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ

УДК 94(479.24)

М.Г. Абдуллаев

Бакинский Государственный университет, доцент кафедры «История Азербайджана»,
Азербайджан, г. Баку

Вакфная земельная собственность в Азербайджане в период ханств: Эчмиадзинский монастырь

В статье на основании первоисточников были изучены место вакфных владений в аграрной и социально-культурной жизни Азербайджана в ханский и последующий периоды, их статус, роль в существующих аграрных отношениях, особое внимание уделено такому малоизученному в азербайджанской историографии вопросу о числе священнослужителей в Карабахской ханстве на основе камеральных описаний.

В 40-е годы XV века центр армянского католикосата с территории Османской империи был перенесен в Азербайджан. В статье по сохранившимся в исторических источниках сведениям детально анализируются такие проблемы, как превращение армянского католикосата при покровительстве азербайджанских правителей в крупное вакфное владение, расширение этих владений и превращение их в собственность Эчмиадзина за счет земель азербайджанских тюркских владетелей.

Особой благосклонностью у ереванских ханов пользовался армянский католикосат. Это подтверждается различными сведениями из синхронных армяноязычных источников. В статье детально разбирается фирман Иранского Гусейнали хана от 1760 года (состоящий из 14 пунктов), где узакониваются право на собственность вакфных владений Эчмиадзина, освобождение этих владений от налогов и их неприкосновенность.

Используя благосклонность мусульманских правителей, армянские религиозные деятели всевозможными способами притесняли тюркское население, что очевидно показывает такой факт, Эчмиадзинский католикосат не разрешал строить жилища и создавать хозяйства азербайджанским крестьянам даже на расстоянии от монастырских территорий.

Ключевые слова: вакф, Азербайджан, Карабах, Иранское ханство, Эчмиадзин.

M.G. Abdullayev

Wakf – charitable land property in Azerbaijan duration of Khans –Echmiadzyn monastery

In present article based on first source there were investigate the place's of waqf properties in agrarian and social –cultural lives in Azerbaijan duration of khan and subsequent periods of their status, role in existing agrarian attitudes. There mainly attention is paid to such less study in Azerbaijan historiography question about numbers of clerics in Karabakh Khans based on cameral inscriptions.

In 40 years of XV century the core of Armenian catholicons from territory of Ottoman Empire was rescheduled to Azerbaijan region. In this article in appropriate of historical source by evidenced detail analyzing such problem as converting Armenian catholicons in protection of Azerbaijan rulers in the grand waqf properties, increases of this properties and transform them in property of Echmiadzyn due by Azerbaijan turks properties.

The main propitiousness of Irevan khan was used Armenian catholicons. It is confirming by various evidence, and also synchronies by Armenian source. In this article there are detailed working out edicts by Irevan Huseinali khan from 1760 year (consist of 14 paragraph) where legalized the rights on waqf properties of Echmiadzyn, liberty of these possessions from taxation and their inviolability.

Using by Muslim graces Armenian religion activities in all sorts of opportunities oppressed turks population, as the matter of fact Echmiadzyn catholicons didn't permit to build the dwellings and to create industry to Azerbaijanian peasants on distance far from monastery territories.

Keywords: wakf, Azerbaijan, Karabakh, Khanate of Irevan, Echmiadzyn

В настоящем исследовании мы попытались определить место вакфных владений в аграр-

ной и социально-культурной жизни Азербайджана в ханский и последующий периоды.

Вакф в Азербайджане имеет древнюю историю. Его возникновение связано с арабским Халифатом. Выдающийся ученый Зия Бунятов, называя вакф «собственностью Аллаха», писал, что люди могли только пользоваться этой собственностью, но не имели на них никаких личных прав [2, с.152]. В нашей историографии под вакфом действительно подразумевалось все то имущество, которое дарилось во имя Аллаха. В вакфную собственность входили принадлежащие религиозным учреждениям, мечетям, медресе, пирам, святыням, церквям, монастырям земельные и пахотные участки, каравансарай, магазины, бани, нефтяные колодцы и другое имущество. В Азербайджане, как в восточной стране, вакфные земли и другое вакфное имущество, передавались в распоряжение религиозных учреждений с целью их содержания, благотворительности, богоугодных деяний во имя Аллаха, и освобождались от налогов и повинностей в пользу государственной казны. По шариату запрещалось превращать вакф в объект купли-продажи или дарить его.

Большая часть вакфного имущества периода ханств осталась со времен сефевидов. Вакфное имущество сохранило свой статус, несмотря на изменение политической ситуации и власти. В фирмане сефевидского шаха Аббаса I от 1607 года по поводу Биби-Эйбатского мавзоля, который находилось недалеко от Баку, говорилось: «Село Зых, что недалеко от ширванского Баку, является вакфной собственностью управления Биби-Эйбатской святыни... Мы отдали в качестве вакфа указанному управлению налог чобанбеи от 1000 голов овец, принадлежащих дервишам, и от 500 голов овец, из принадлежащих райятам села Зых, налог с садов, с посевов зерна и ушр, собираемый с трех нефтяных колодцев. Правители, тиюльдары, амили и дарги названных областей ни под каким именем, и ни по какому поводу не должны вмешиваться в дела указанной деревни, не собирать налог со скота и авариз, не регистрировать их, и не создавать для них трудности» [12, с.66-67].

При сефевидском шахе Аббасе I значительно возрос удельный вес вакфного имущества. По сообщению Искендер бека Мюнши шах Аббас свое наследственное имущество общей стоимостью 100 тыс туманов и все свои доходы передал в качестве вакфа 14 святейшества и свой годовой доход в 7-8 тыс. туманов, после необходимых личных расходов, отдал на нужды улемов, салехов и жителей священных мест. Все свое имущество, богатства он объявляет

вакфом и внимательно следит за использованием их по назначению [8, с.715-716]. В XVII веке город Ардебиль, который являлся религиозным центром сефевидов, считался вакфным владением. Большая ардебильская мечеть владела пригодной для пашни землей в 5 тыс. га, которая вспахивалась 650 плугами [13, с.279].

Внимание голландского путешественника Ян Стрейса в 70-ые годы XVII века привлекло большое вакфное владение мавзоля Шейха Сефи. По его сообщению у этой святыни на юге Азербайджана было 40 деревень, 33 деревни вокруг Ардебилля, сотни домов, каравансараяв, магазинов, земельные участки на Мугани и др. имущество. Несметные богатства мавзоля превышали даже шахские [14, с.293-294].

Во второй половине XVIII века в Азербайджанских ханствах часть земель и имущества составляли вакфы. Доходы с вакфов расходовались на обеспечение нормальной деятельности религиозных учреждений, мектебов и медресе. В вакфные владения Биби-Эйбатской мечети входили нефтяные колодцы села Ших, расположенные на берегу моря и сохранившиеся со времен сефевидов, а также сады деревни Зых [12, с.9-10; 3, с.137]. Вакфные владения шушинской мечети, построенной дочерью Ибрагим хана Гевхер Ага, составляли четыре деревни [3, с.137; 9, с.342-346]. Площадь земельного участка, являвшегося вакфом мечети Имамзаде в Гянджинском ханстве, равнялась 1200 га (1182 десятины и 2152,5 сажень). Из них 777 десятин и 1081,5 сажень были пригодны для посевов, а 405 десятин и 1071 сажень являлись непригодными землями [11, с.341]. В Карабахском ханстве Ганзасарский монастырь, принадлежавший христианам албанского происхождения, владел вакфом из 5 деревень (Центральный Государственный Архив Азербайджанской Республики (далее-ЦГААР), фонд 55, оп.1, дело 12, л.43).

В Ардебильском ханстве, где находился знаменитый мавзолей Шейха Сефи, размеры вакфа по сравнению с другими ханствами были значительными. В вакфные владения этого мавзоля входили двадцать процентов земель ханства и более половины земель Ардебильского магала [4, с.84]. В целом, в североазербайджанских ханствах 112 тыс. десятин земли являлись собственностью различных вакфов [3, с.138].

Согласно переписи 1823 года из 18563 семей Карабахского ханства 9073 семьи выплачивали

налоги, а 9490 семей относились к категории освобожденных от налогов. Из 1462 семей, проживающих в Шуше, 192 выплачивали налоги, а 1270 были освобождены от них (ЦГААР, фонд 24, оп.1, дело 141, л.1-226).

В азербайджанской историографии до настоящего времени не уделялось должного внимания определению удельного веса религиозных служителей среди населения Карабахского ханства. Согласно исследованию материалов переписи населения 1823 года в магалах Карабахского ханства, к сословию, не выплачивающему налоги, относились семьи 191 мусульманского религиозного деятеля, среди которых были 182 мола, пять сеидов, два эфенди, один ахунд и один дервиш. Если прибавить к этому количеству еще 42 семьи религиозных служителей, проживающих в Шуше, то общее количество семей мусульманских религиозных деятелей Карабахского ханства будет равняться 223 (1165 человек). Из 42 религиозных служителей города Шуши 20 составляли мола, 19 сеиды, 2 ахунды, 1 кази и 2 халифе. Из 44 семей религиозных деятелей, проживающих в Шуше, только две были христианскими (ЦГААР, фонд 24, оп.1, дело 141, л.1-412).

Из 18563 семей, проживающих в Карабахском ханстве, 302 принадлежали религиозным деятелям. Из них 69 семей были христианскими и были зафиксированы переписью 1823 года как армянские. Основная их часть – 67 семей – проживали в магалах (ЦГААР, фонд 24, оп.1, дело 141, л.1-412).

В Карабахском ханстве религиозные служители были включены в сословие, не платившее в казну никакие налоги. Согласно проведенным подсчетам религиозные деятели составляли 3,2 % от общего числа не плативших налоги. Мусульманские религиозные деятели составляли 2,45% от числа всех не плативших налоги, а христианское население 0,75%. В период ханств вакфами наряду с землями мусульманских религиозных деятелей и религиозных учреждений, считались также земли и имущество христианских церквей и монастырей. Среди подобных вакфов особенно выделялось хозяйство Эчмиадзинского монастыря, который находился на азербайджанской земле, в Чухур-Саадском беглярбекстве. В результате ошибочных шагов, не учитывающих будущее тюрко-мусульманского населения, азербайджанского правителя Джахан шаха, армянский каталикосат в 1441 году был переселен из города Сис османской области Киликия в Ира-

ван. В течение более чем 300 лет, захватывая, покупая и получая как вакфные вознаграждения принадлежащие азербайджанским тюркам многочисленные деревни, земельные участки, фруктовые сады и виноградники, каталикосат создал крупное монастырское хозяйство, известное как Учкилсе (Эчмиадзин). По сообщению И.П. Петрушевского уже в XVIII веке Эчмиадзинский монастырь являлся собственником 22 деревень (указаны также 26 деревень), приобретенных посредством купли-продажи или в качестве пожертвований на правах мюлька. Известный специалист по аграрной истории определяет статус этих земель, как мюльк, в связи с тем, что они были приобретены в результате купли-продажи. На самом деле, эти земли являлись вакфами. Симеон Ираванский, который возглавлял Эчмиадзинский монастырь с 1763 по 1780 годы в своем произведении Джамбр (означает папский архив – М.А.) приводит факты и сообщения о покупке и присвоении различными способами у тюрко-мусульманского населения многочисленных деревень, пашен и другого имущества с момента появления каталикосата в Ираване и до XVIII века [6]. Указанное произведение очень мало использовалось в историографии, особенно, по истории ханств. Анализ информации, который содержится в материалах этого произведения, показывает, что документ о собственности (габале) на купленные у азербайджанского населения земли, готовился и утверждался в шариатских судах, и на этих документах ставилась печать кази, который сидел в главном городе Чухур-Саадского беглярбекства – Ираване, или шейх-уль-ислама, а также личная печать известных мусульман Иравана [6, с.171-173, 177-199]. Симеон Ираванский дал полную информацию о селах Аштарак, Батриндж, Нарагавит, Агунатун, Кирешли, Мугини, Мастар, Ошаган, Кюльтепе, Яйчы, Саатлы, Чичекли и др, приобретенных у азербайджанских тюрков Эчмиадзинским монастырем, начиная с середины XV века вплоть до конца XVIII века. [6, с.171-199]. Названия некоторых из перечисленных сел для нас абсолютно не понятны, что без сомнения, связано с попытками армян уже в то время заменить тюркские топонимы. Этот факт не смог скрыть сам Симеон Ираванский. Деревня Ошаган, которую он представил как армянскую, была окружена с одной стороны Гаракилса, что в деревне Гаджилар, а с другой каналом Шахверди. Другие границы доходили до Теки и Карпи [6, с.182]. Симеон Ираванский

писал, что в ханский период в 1768 году «с божьей помощью мы выгнали муганлинских мусульман и расселили армян в деревне Гашаган» [6, с.183]. Армянские авторы утверждают, что все жители села Валаршабад, которое Симеон называет ядром Эчмиадзинского монастыря, были азербайджанцы, и что здесь не проживал ни один армянин [7, с.118]. В материалах Учкилсе отмечается, что известное под названием Кешишкенд село, первоначально называемое Айдындервиш и расположенное в магале Гырхбулаг, и другое село Челебикенд в разное время были выкуплены у азербайджанцев армянскими каталикосами, как территории с мусульманским населением. Например, село Айдындервиш, которое является мюльком Гюльсмаил Аги, было куплено каталикосом Акопом за 6 денге и 2 тумана. В период ханств вокруг указанного села с четырех сторон находились тюрко-мусульманские села Армудагаджи, Иланлы, Гурулудере и Гарадаш. На границах азербайджанского села Гарагоюнлу, которое было переименовано в Елкйасан, находились деревни Гоюнлухасар, Алибабат и Имамшерли [6, с.191, 198].

Следует отметить, что, начиная с середины XV века, наряду с многочисленными габале, которые подтверждали собственность монастыря Учкилсе на отнятые у азербайджанцев всевозможными способами 26 сел, многочисленные пастбища, каналы, виноградники, мельницы и другое имущество, существовали также фирманы, подписанные сефевидскими шахами (Шах Аббас I, Шах Аббас II, Шах Сулейман, Шах Султан Гусейн и др., а также Надир шах Афшар), также подтверждающие права этого «клогова неверных» на вакфные владения. Большинство габале и фирманов, особенно выданные со стороны Сефевидов, были написаны на азербайджанском языке [6, с.191, 201, 203, 209, 343, 329-347].

В 40-ые годы XVIII века, созданный на землях азербайджанского Чухур-Саадского беглярбекства и Ираванского ханства, монастырь Учкилсе как вакфное владение не только сохранил свои прежние права и статус, но и еще более укрепил свои позиции, пользуясь благосклонностью ираванского хана. Записи каталикоса Симеона, который возглавлял этот монастырь с 1763 по 1780-ые годы, еще раз подтверждают это. Согласно этим материалам Ираванский хан Гусейнали хан в хиджри 1173 г. (1760) на основании шахских фирманов, выданных сефевидами и другими правителями, подтвердил не-

прикосновенность Эчмиадзинского монастыря как вакфного владения. В этом фирмане, состоящем из 14 пунктов, говорится:

«1) Эчмиадзинский халифа, все люди Престола и его братия и все его имущество являются магафом во все; никто не смеет требовать от них ни одного динара, все пашни [Эчмиадзина] и урожаи зерновых не должны обмеряться. Так было и так должно быть и впредь.

2) Если армяне или мусульмане из Ереванской области засеют земли [принадлежащие] Эчмиадзину, то мульк они должны платить халифе, как и полагается по закону.

3) Армяне как в Эчмиадзине, так и в монастырях и во всех церквях могут свободно бить в колокола и в клепала, хоронить своих усопших, созывать церковь, громогласно совершать богослужения в монастырях и в церквях. Как это издревле установлено, по приказаниям царей, и никто этому не должен препятствовать.

4) Если кто-нибудь незаконно завладел мульками Эчмиадзина, вакуфными или покупными, то он должен их вернуть.

7) Если кто-нибудь продал Эчмиадзину мульк или отдал ему в вакф, то после его смерти его родственники не имеют права предъявлять иск ни на проданный, ни на вакуфный мульк.

9) Мусульмане не имеют права насильственно обращать армян в мусульманство.

10) Когда нвираки Эчмиадзина или другие члены его братии по своим обязанностям разъезжают по стране, таможенные чиновники – гёмрукчи, баджлики и рахдары не имеют права касаться их имущества и имеющихся при них вещей и требовать от них что-либо; также они ничего не должны требовать от паломников, отправляющихся в Эчмиадзин.

12) Ни мусульмане, ни армяне не должны засеять эчмиадзинские поля, виноградники или другие земли или присваивать их.

13) Половина реки Ошакана [Касах] принадлежит Эчмиадзину, а половина – остальным селам; так установлено издревле шахскими указами, так должно оставаться и впредь.

14) Члены эчмиадзинской братии шахскими указами искони признаны магафами. Посему они изъяты из описи и ничего не должны платить кому бы то ни было» [6, с.306-308].

Хозяйство Эчмиадзинского монастыря в XVIII веке, в ханский период значительно расширилось. Монастырь владел пахотными землями в 190 халваров (375 га, 1 халвар = 1.97 га), из которых 103 халвара засеивались ежегодно [5,

с.71-72]. На этой территории 40 халваров засеивались пшеном, 15 халваров проса, 14 халваров рисом, 10 халваров овсом, 3 халвара хлопком, 4 льном, 4,5 перинджем (вид пшена), 5 халваров овощами [1, с.52]. Для того, чтобы показать методы, которыми пользовались при создании такой огромной собственности и большого хозяйства, следует напрямую обратиться к играющему роль неоспоримого источника произведению армянского автора. Симеон Ираванский писал: «Св. Престол владеет обширными землями за пределами нашего села, к югу от Черной реки (армяне называли ее Мецамор – М.А.)..., которая протекает по этой местности и впадает в большую реку Аракс. Сефи-хан-второй... садится ханом в Ереване по повелению шаха Сулеймана. Этот Сефи-хан проводит от реки Мецамор... большой арык ..., а его жена... отводит от его большого канала особый арык в той же местности... Хан и его жена... перед всем народом дают обет о том, что впредь будет действовать следующее правило: «Воду эту мы провели и отдали в вакф... Те лица, которые засеют эти земли, орошаемые из наших каналов, будь то местные поселяне или пришельцы из других мест, мусульмане или армяне, освобождаются от уплаты кому бы то ни было десятины со своих посевов, ибо эту воду мы даруем безвозмездно. Так и продолжается до сих пор» [6, с.230].

Большой канал, проходя через деревню Алибейли, пересекал реку Ошаган, которая впадала в реку Карасу и образовывал покрытый плодородной почвой остров, окруженный со всех сторон водой, на земле которого можно было разводить овощи и выращивать рис. Этот остров принадлежал деревне Алибейли, а вода деревне Сефибад. Эту землю глава Учкисе каталикос Аствацатур приобрел в качестве пастбища за 25 туманов у жителей села Алибейли. По этому поводу была составлена габале на тюркском языке. Однако через два года жители Алибейли потребовали эти земли обратно. Каталикос уведомил мусульманское население деревни, что он передал им 25 туманов, а 15 тыс. динаров потратил на судебные издержки. В случае, если крестьяне вернут 26,5 туманов, они смогут получить обратно свои земли. Крестьяне, которые не имели средств, просили каталикоса отказаться от части денег. Каталикос списал 14 туманов, а для выплаты 12 туманов при свидетельстве ираванского шейх-уль-ислама получил от жителей села письменное обязательство, содержащее два условия:

«Во-первых, вам предоставляется срок на столько-то дней, в продолжении которого вы должны заплатить 12 туманов и получить обратно свою землю; если же не заплатите, земля остается за Престолом. Во-вторых, получив эту землю обратно, вы не имеете права ее продать; если же захотите ее продать, то вы обязаны продать ее мне, и никому другому» [6, с.231].

Естественно, что истинные владельцы этих земель жители села Алибейли, оставшиеся без защиты ираванского хана, в течение 18 лет не смогли уплатить 12 туманов и вынуждены были отказаться от своих земель в пользу Эчмиадзинского монгастыря, расположенного на азербайджанских землях, владеющего огромными богатствами и не выплатившего в ханскую казну за это ни одного динара. В 1736 году (хиджри 1148) была составлена габале на тюркском языке, по которой земли, являвшиеся собственностью села Алибейли, были переданы монастырю [6, с.232].

В 1747 году, после образования Ираванского ханства, двое из азербайджанцев, сделав Алибейли своей собственностью, потребовали 1/10 часть налогов с посевов Хатынарх, которые принадлежали монастырю. Каталикос, на основе свидетельства шейх-уль-ислама сумел добиться от Гусейн хана заверенный ханской печатью документ, который подтверждал принадлежность этой земли монастырю и отсутствие права у какого-либо лица оспаривать эту собственность или требовать с этих земель что-либо [6, с.232].

Эчмиадзинский каталикосат не разрешал строить жилища и создавать хозяйства азербайджанским крестьянам даже на расстоянии от монастырских территорий. Они злоупотребляли великодушием местных тюрков-мусульман, их терпимым отношением к христианскому населению, а также тем, что и сефевидские шахи, и ираванские ханы, исходя из шариата, не делали никаких религиозных различий в отношении к Эчмиадзинскому монастырскому хозяйству, как к вакфному владению. В 1766 году несколько жителей-мусульман начали строить дома в своем родном селе Кюльтепе. Глава Эчмиадзина Симеон с беспокойством признавался, что это могло создать проблему для армян. Он следующим образом описал это событие: «Мы отправились туда и заметили, что они поспешно строят дома, а также узнали, что они обещали мюльк со своего села Хаджи-Мирзе, сыну нашего Хусейн-Али-хана. Узнав об этом, мы отправились к Хусейн-Али-

хану... хан приказал немедленно разрушить постройки и разогнать крестьян. Так они и убралась. Затем мы купили шесть дангов мультка этого села у нашего хана Хусейн-Али» [6, с.269]. Обратимся снова к документу. Каталикос Симеон, напуганный хозяйственной деятельностью крестьян из племени коланы, которые на основании разрешения Ираванского Гусейнали хана, осваивали пустующие земли недалеко от монастыря, и для предотвращения дальнейшего их здесь укрепления, добился в 1768 году от ираванского хана письменного указа о переселении из этих земель мусульманского населения. Каталикос Симеон так писал об этих событиях: «Много нам стоило хлопот добиться письменного приказа вышеназванного хана (Гусейнали хана –М.А.), в силу которого мы разрушили их логовище и удалили их оттуда, не оставив и следа» [6, с.233].

Надо отметить, что проживающие вокруг монастыря истинные владельцы этих земель азербайджанские крестьяне часто обращались с жалобами к ираванскому хану по-поводу враждебного им «христианского гнезда», требуя восстановления их прав. Между жителями села Кюльтепе, которое расположено к югу от монастырского хозяйства, и Эчмиадзином были частыми споры из-за воды, посевов и пастбищ. Интересно, что монастырь всячески препятствовал азербайджанским крестьянам в использовании оросительных систем и каналов, принадлежащих ханству. В обращении жителей села Кюльтепе к правителю Иравана Фарзали хану

говорилось: «80 лет мы живем в этом селе и постоянно мы сеяли хлеб на своих полях; теперь же жители Эчмиадзина препятствуют нам» [6, с.234]. После этого хан назначил и отправил для расследования в это село ешикагаси Наджафали бека [6, с.234].

Следует заметить, что при хане азербайджанце, управляющем (ешигагаси) азербайджанце, азербайджанцах-жителях Кюльтепе, заключительное решение принималось вновь в пользу монастыря и утверждалось печатями шейх-уль-ислама и других мусульман. Земли Шехрибанлы, находившиеся около канала села Кюльтепе, а также земли между Турабхасар и Нур Мухаммедхасар, были переданы Эчмиадзину в качестве пастбищ. Земли к западу от вышеназванного канала передавались жителям Кюльтепе в качестве пастбищ и заниматься здесь земледелием им запрещалось. К тому же жители села должны были проложить дорогу к водопою для монастырского скота от верхней части Турабхасара к близлежащему озеру. Тот, кто нарушал этот указ, платил штраф 50 туманов в ханскую казну [6, 234].

Выявленные в документальных источниках и перечисленные выше факты – только часть тех бед, которую обрушили на голову тюркомусульманского населения Ираванского ханства армянские религиозные деятели. В настоящее время существует большая необходимость в более глубоком и всестороннем изучении этой проблемы в нашей историографии.

Литература

- 1 Алиев Ф., Гасанов У. Ираванское ханство.- Баку: Изд. «Восток-Запад», 2007. -141 с. (на азерб. яз.)
- 2 Буниятов З. Азербайджан в VII-IX веках. - Баку: Элм, 1965.- 372 с.
- 3 Делили Х. Южные ханства Азербайджана. – Баку: Элм, 1979. - 143 с. (на азерб. яз.)
- 4 Егизаров С.А. Очерки по истории учреждений в Закавказье, Т.1, Сельская община: Словный строй внутренняя организация и управление общины и связь с земледелием, водовладением и податным обложением. Ч.1. - Казань: Тип. Императорского Унив-та, 1882. - 332 с.
- 5 Ереванци Симеон. Джамбр. Памятная книга зеркало и сборник всех обстоятельств святого престола Эчмиадзина и окрестных монастырей. - М.: Изд. Восточной литературы, 1958. - 399 с.
- 6 Ираванское ханство//ред. Махмудов Я. - Баку: Изд. Азербайджан, 2010. - 617 с.
- 7 Искендер бек Мюнши. История шаха Аббаса. Перевод с персидского, вступительное слово, комментарии и сноски член. корр. НАНА, д.и.н., проф. О.Эфендиева, к.и.н. Н.Мусали. - Баку: Изд. «Просвещение», 2009. - 792 с. (на азерб. яз.)
- 8 Карабахнаме. 2 книга, составил и подготовил к печати Н. Ахундов. - Баку: Изд. «Писатель», 1991. - 450 с. (на азерб. яз.)
- 9 Керимов Г. Шариат и его социальное значение. Пер. А. Гахраманов. - Баку: Азернешр, 1987. - 222 с. (на азерб. яз.)
- 10 Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX века. Ч. 2. - М.-Л.: Изд. АН СССР, 1937. – 420 с.
- 11 Мусеви Т.М. Средневековые документы об истории Баку. - Баку: Изд. АН Азерб.ССР, 1967, док.1,4,5, 149 с. (на азерб. яз.)
- 12 Стрейс Я.Я. Три путешествия/Пер. с немец. на русс. Э.Бородиной. - М.: ОГИЗ-СОЦЭКГЗ, 1935. - 415 с.

References

- 1 Aliev F., Gasanov U. Iravanskoe hanstvo. – Baku: Izd. «Vostok-Zapad», 2007. -141 s.

- 2 Buniyatov Z. Azerbaydzhan v VII-IX vekah. Baku: Elm, 1965.- 372 s.
- 3 Guseinli R. Azerbaydzhanskoe duhovensto (s periodo hanstv do sovetsoi okkupasii). Baku: Izd. «Kura», 2002.- 266 s. (na azerb. yaz.)
- 4 Delili X. Yuzhnye hanstva Azerbaidzhana.-Baku: Elm, 1979. - 143 s. (na azerb. yaz.)
- 5 Egiazarov S.A. Ocherki po istorii uchrezhdenii v Zakafkaze, T.1, Selskaya obshina: Soslovniy stroy vnutrennyaya orqanizatsiya i upravlenie obshini i svyaz s zemledeliem, vodovladieniem i podatnim oblojeniem. Sp.1, Kazan: Tip. Imperatorskoqo Univ-ta, 1882. - 332 s.
- 6 Erevantsi Simeon. Djamb. Pamyatnaya kniqa zertsalo i sbornik vsekh obstoyatelstv svyatoqo prestola Echmiadzina i okrestnix monastirey. - M.: Izd. Vostochnoy literaturi, 1958. - 399 s.
- 7 Iravanskoe xanstvo. Red. Maxmudov Ya., Baku: Izd. Azerbaydjan, 2010. - 617 s.
- 8 Iskender bek Myunshi. Istoriya shaxa Abbasa. Perevod s persidskoqo, vstupitelnoe slovo, kommentarii i snoski chlen. korr. NANA, d.i.n., prof. O.Efendieva, k.i.n. N.Musali, Baku: Izd. «Prosveshenie», 2009. - 792 s. (na azerb. yaz.)
- 9 Karabaxname. 2 kniqa, sostavil i podqotovil k pechati N. Axundov, Baku: Izd. «Pisatel», 1991. - 450 s. (na azerb. yaz.)
- 10 Kerimov Q. Shariat i eqo sotsialnoe znachenie. Per. A. Qaxramanov. Baku: Azerneshr, 1987. - 222 s. (na azerb. yaz.)
- 11 Kolonialnaya politika Rossiyskoqo tsarizma v Azerbaydjane v 20-60-x qodax XIX veka. Ch. 2, M.-L.: Izd. AN SSSR, 1937, 420s.
- 12 Musevi T.M. Srednevekovie dokumenti ob istorii Baku. Baku: Izd. AN Azerb.SSR, 1967, dok.1,4,5, 149 s. (na azerb. yaz.)
- 13 Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI начале XIX вв. Ленинград: Изд. ЛГУ, 1949, 379с.
- 14 Petrushevskiy I.P. Ocherki po istorii feodalnix otnosheniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI nachale XIX vv. Leninqrad: Izd. LQU, 1949, 379s.
- 15 Streys Ya.Ya. Tri puteshestviya. Per. s nemets. na russ. E.Borodinoy, M.: OQIZ-SOTSEKQZ, 1935. - 415 s.

УДК 94(4)+39

Ю.Н. Дроздов

Доцент, Россия, г. Москва

Об основании Казани и о казанских татарах по данным «Казанского летописца»

Представлено исследование возможной даты основания Старой Казани по данным «Казанского летописца», которая была заложена ордынцами как перевалочная база для их сборщиков русской дани и как административный центр по сбору дани с местного населения. Рассмотрен вопрос о дате основания Новой Казани и об этногенезе казанско-татарского народа.

Ключевые слова: татары, болгары, русы, происхождение, основание, Казань, Саин, Улу-Мухамет.

Yu. N. Drozdov

About the foundation of Kazan and about kasan tatars based on «Kazan chronicler»

The article presents the research on a possible date of the foundation of Old Kazan based on “Kazan Chronicler” that was set up by the Horde people as a transfer base for their tribute collectors on the Russian territory and as an administrative centre for collecting tribute from local population. It also addresses the issue of the foundation date of New Kazan and of ethnogenesis of the Kazan Tatar people.

Keywords: Tatars, Bulgars, Ruses, origin, foundation, Kazan, Sain, Ulu-Muhamet.

Одним из коренных народов России являются казанские татары. Однако вопрос об их этноисторических корнях до сих пор остаётся не совсем ясным. Не находит внятного объяснения и отсутствие у этого народа исторического самоназвания. Кроме того, вызывает сомнения и предложенная казанскими историками дата основания города Казани. Всё это, в определённой степени, может объясняться тем, что современные исследователи этих вопросов имеют в своём распоряжении лишь краткие, отрывочные данные различных исторических источников, народные предания, а также данные археологических исследований, которые допускает определённую неоднозначность интерпретации их принадлежности и датировки. Правда, в русских летописях есть источник, в котором приводятся довольно подробные данные об основании Казани и кратко описана соответствующая этноисторическая ситуация применительно к этому региону. Этим источником является «История о Казанском царстве» или «Казанский летописец», который включён в состав Полного собрания русских летописей (ПСРЛ, том XIX). Но по мнению современных историков этот источник содержит ряд не очень достоверных данных и явных ошибок. И по этой причине в рамках современной исторической концепции данные этого источника не находят должного отражения. Однако здесь необходимо отметить, что не только этот, но и

многие другие используемые исторические письменные источники содержат не всегда достоверные факты, прямые ошибки и опiski. И одной из задач историков является выявление и устранение таких недостатков исторических источников. При этом непонимание современными исследователями отдельных событий или обстоятельств, приводимых в том или ином источнике, не является основанием для признания его недостоверным. Всё это касается и «Казанского летописца». Тем более, что изначально это был не летописный документ, а обычное сочинение на историческую тему. Оно было растиражировано в большом количестве рукописных списков и поэтому, естественно, там могли появиться явные опiski, ошибки и даже позднейшие вставки. Тщательный критический анализ содержания этого источника позволяет выявить, объяснить и, при необходимости, обоснованно исключить из рассмотрения его сомнительные фрагменты, а также прямые опiski или ошибки. И после этого он вполне может быть использован как достоверный исторический документ.

Об этом же в своё время писал и российский историк Кунцевич Г. З.: «...я думаю, что И с т о р и я («История о Казанском царстве» - Ю. Д.) может служить историческим источником. Это впрочем ясно видно и без моих слов из факта: И с т о р и е й пользовались и пользуются, как историческим памятником. И с

т о р и я единственный источник русский, который даёт цельный очерк казанской истории, от возникновения Казани до полного подчинения русским. И с т о р и я включает в себе ряд сведений, которых нет в других источниках. Особенно ценны те, которые сообщаются на основании татарских источников. И с т о р и я пользуется часто устными источниками, передаёт слухи, толки, и при том не только русские, но и татарские. Едва ли историк пройдёт без внимания их. Правда, автор И с т о р и и о многом говорит по памяти, часто, как сказано, на основании устных источников, естественно, не всегда достаточно точных в подробностях, иногда также автор украшает свою речь, конечно, на современный ему лад, но, всё-таки, при критическом рассмотрении многие неточности И с т о р и и не введут в фактическую ошибку строгого историка, и дадут жизнь сухим известиям официальных источников». [1, с. 571-572].

По своему содержанию и форме этот источник несколько выделяется среди других русских летописей. Написан он был не профессиональным летописцем, а обычным, грамотным русским человеком, который провёл в казанском плену 20 лет, где он принял ислам. Там он был допущен во дворец верховного правителя и имел возможность общаться как с самим правителем, так и с его приближёнными. Из этого общения он узнал многое, что касалось истории Казанской земли. Кроме того он, судя по его словам, был знаком и с русскими и с казанскими летописями, а также с народными преданиями того и другого народа. Основываясь на этой информации он и написал своё сочинение. И в этой связи есть основание полагать, что определённая часть информации, содержащаяся в этом источнике, может быть вполне эксклюзивной и не находящей отражения в других русских летописях.

В рассматриваемом источнике, в частности, кратко описывается этноисторическая ситуация в районе Среднего Поволжья и приводится история основания Казани с упоминанием ряда сопутствующих исторических событий периода средневековья. Рассказ об этом начинается с описания территории, которая по преданиям в доордынский период называлась «русской землёй». Там отмечается следующее: «Бысть убо отъ начала Руския земли, якоже поведаютъ Русь и варвари, все то Руская земля была едина, идеже ныне стоить градъ Казань, продолжающа въ длину съ единого Нова града Нижнево на востокъ, по обою странамъ великия реки

Волги внизъ и до Болгарскихъ рубежовъ и до Камы реки, въ ширину на полунощие и до Вяцкие, речъ, земли и до Пермские, на полудние до Половецкихъ предель, - все то держава и область Киевская и Владимирская, по техъ же ныне Московская. Живяху же за Камою рекою, въ части земля своя, Болгарские князи и варвари, владеючи поганымъ языкомъ Черемскимъ, незнающе Бога, никоего же закона имущи; обои же бяху служаще и дани дающе Рускому царству до Батыя царя». [2, с. 2-3].

Как видно, эта информация базировалась на народных преданиях как русов, так и казанцев («якоже поведаютъ Русь и варвари»). Здесь к «русской земле» предания этих двух народов относили и этнотерритории, расположенные к востоку от Нижнего Новгорода вдоль бассейна Волги «до болгарских рубежов и до Камы реки». Далее, в этом же смысле указываются этнотерритории к северу от Нижней Камы до Вятского и Пермского регионов, а к югу – до половецких пределов. Из этого сообщения достаточно ясно видно, что «русской землёй» в преданиях указанных народов назывались и этнотерритории, племена которых, согласно «Повести временных лет», выплачивали дань русам, но не входили в состав их этнотерритории. Вот эти племена: «а се суть инии языци иже дань даютъ Руси: Чюдь, Меря, Вель, Муррома, Черемись, Морьдва, Пермь, Печора». [3, с.11]. Они то как раз и обитали на территориях восточнее Нижнего Новгорода. Поэтому понятие «русская земля» здесь следует понимать не только как территорию обитания собственно русов, но и как ряд иноплеменных этнотерриторий, куда русы регулярно ходили за сбором дани. Это были территории лишь подвластные русам. А вот земли южнее нижнего течения Камы, где жили булгары и угрофинноязычные племена, к понятию «русская земля» предания уже не относили. Хотя и отмечается, что и те и другие в доордынский период и служили и выплачивали дань «русскому царству». При этом «русское царство» понятие здесь достаточно условное - в описываемый период на русской этнотерритории не было ни царей, ни царств. И ещё здесь обращает на себя внимание сообщение о том, что вместе с булгарами на этой же территории в то время обитал и угрофинноязычный народ - «варвари, владеючи поганымъ языкомъ Черемскимъ». Судя по всему, это были древние чуваша, которые потом мигрировали к западу от Средней Волги [4, с. 400-407].

Пределы Булгарии в летописце определяются так: «То бо бе прежде земля Болгарець малыхъ за Камою, промежь великия реки Волги и Белья Волжки, до Великия Орды Нагаиския». [2, с.12] Как видно, с запада на восток Булгария простиралась от левого берега Средней Волги и до реки Белой, которая в Московии называлась Белые Воложки. С севера она ограничивалась левобережьем Нижней Камы, а её южные границы доходили до ногайских пределов. Здесь следует подчеркнуть, что земля болгар была «за Камою», то есть к югу от Нижней Камы и к территории севернее этого рубежа болгары не имели никакого отношения.

Далее в летописце сообщается: «По смерти же злочестиваго паря Батыя - убиту бо ему бывшу отъ Угорскаго царя Владислава у столного его у Бундина - и воста инъ царь на царство, Саинъ имянемъ, первыи по Батые царство его приимъ. Наши же державнии оплошишася, и позакоснеша къ нему итти во орду и умирится съ нимъ; и подняся царь Саинъ Ардинский итти на Рускую землю съ темными силами своими, поиде и той, яко же и Батыи царь, до конца попленити ю за презрение къ нему державныхъ Рускихъ. Державнии же Рустии наши идоша въ Болгоры къ царю и ту встретиша его, и утолиша его великими многими дарми. И отстави царь Саинъ пленити Руския земля, и восхоте близъ ея на кочевие своемъ, где въспятися на Русь ити, поставити градъ, на славу имени своему и на приездъ и на опочевание посломъ его, по дань ходящимъ на Русь на всякое лето и на земскую управу людскую» [2, с. 10].

Здесь, прежде всего, обращает на себя внимание начальный фрагмент этого сообщения о смерти Батыя «бывшу отъ Угорскаго царя Владислава у столного его у Бундина». Информация эта недостоверна. Достаточно хорошо видно, что она заимствована из «Повести об убиении Батыя». По мнению современных историков эта «повесть» была не историческим, а сугубо политическим сочинением середины XV века и в качестве исторического источника рассматриваться не может из-за явной тенденциозности и недостоверности содержащихся в ней сведений. По данным других исторических источников обстоятельства смерти Батыя были иными, о чём будет сказано ниже.

Далее, обращает на себя внимание и имя приемника Батыя. В летописце достаточно определённо указывается, что его звали Саин – «и воста инъ царь на царство, Саинъ имянемъ,

первыи по Батые царство его приимъ». Однако согласно другим, достаточно многочисленным источникам, приемника Батыя звали Берке. Так например, персидский юрист и историк Гаффари писал: «Третий отдел. О роде Джучи, старшего из сыновей Чингиз-хана... У Бату в 639 г. (= 12 VII 1241-30 VI 1242) появилась слабость членов и в 650 г. (= 14 III 1252—2 III 1253) он умер на берегу реки Итиль. Родился он в 602 г. (= 18 VIII 1205-7 VIII 1206). Сартак, сын Бату, находился у Менгу-каана. Тот почтил его, назначил на место отца и отправил в родной юрт, но он (Сартак) по дороге скончался. Улагчи, сын Бату, был назначен на место отца, но тоже умер тогда же. Берке-хан, сын Джучи, сел на царство, он удостоился благородства ислама». [5, с. 211]. В этой связи необходимо понять, почему в летописце приемник Бату, которым был Берке, назван Саином.

Анализ ряда соответствующих исторических источников показывает, что название «Саин» встечается по отношению не к одному, а к нескольким ордынским правителям. Так, у персидского историка Рашид-ад-Дина есть такое сообщение: «Второй сын Джучи-хана – Бату. Бату появился на свет от Уки-фудж-хатун, дочери Ильчи-нойона из рода кунгират. Его называли Саин-хан». [6, с. 71]. Здесь указывается, что Батыя называли Саин-ханом. При этом из приведенного сообщения следует, что «Бату» – это имя собственное, данное при рождении, а «Саин-хан» – это имя, данное ему позже.

Подобного рода сообщение есть и у персидского историка XVI века Ахмеда Гаффари: «Третий отдел. О роде Джучи, старшего из сыновей Чингиз-хана... Бату-хан, сын Джучи, прозвище которого было Саин-хан. По указу Угетай-каана он сел на место отца. Несмотря на то, что Орда был старшим братом и имя его писали в указах впереди, он (Орда) не оспаривал у брата ханского достоинства». [5, с. 211]. Здесь уже прямо говорится, что «Саин-хан» было не имя собственное, а прозвище Батыя. И это очень важно.

Армянский инок Магакия, описывая историю монголов, отмечал: «Только двое из предводителей, Нуха-куун и Аратамур, проведав заблаговременно об опасности, взяли с собой сокровища, золото, превосходных лошадей, сколько могли и бежали с 12 всадниками. Переправившись через великую реку Кур, они воротились в свою сторону. Не довольствуясь тем, что спаслись, они восстановили против Гулаву Берке, брата Саин-хана, и в течеше 10

лет производили страшное кровопролитие». [7, с. 32-33]. Здесь этот автор, не упоминая собственного имени Батыя, называет его Саин-ханом («брата Саин-хана»).

Но этот же инок Магакия в другом месте этого же сочинения Саин-ханом называет другого правителя: «В то время Христом венчанный и благочестивый царь армянский Гегум вместе с мудрым отцем своим и богохраняемыми братьями и князьями, по-зрелом между собою обсуждении, положили подчиниться татарам и платить им дань и халан, и недопускать их в богоустроенную и христианскую страну свою. Они привели свою мысль в исполнение следующим образом. Предварительно свидевшись с предводителем татарских войск, Бачунином, которому изъявили покорность и дружбу, они отправили брата царского, армянского аспарапета, барона Смбата, к Саин-хану, который сидел в то время на престоле Чингиз-хана. Смбат вскоре прибыл к Саин-хану, который чрезвычайно любил христиан. Он был очень добр, за что народ прозвал его Саин-хан, т. е. добрый, хороший хан». [7, с. 18-19]. Здесь из контекста довольно ясно видно, что под Саин-ханом подразумевался великий хан Гуюк («который сидел в то время на престоле Чингиз-хана»). При этом «Саин-хан» - это было явно почётное или народное прозвище Гуюка, данное ему народом («народ прозвал его Саин-хан»).

В соответствии с представлениями современных историков последовательность правителей улуса Джучи выглядит так: 1) Бату. 2) Сартак. 3) Улагчи. 4) Берке. 5) Менгу-Тимур. 6) Туда-Менгу. 7) Талабуга. 8) Тохта. 9) Узбек. 10) Тинибек. 11) Джанибек. 12) Бердибек. [8, с. 22]. А вот персидский автор Шереф-ад-дин Йезди в своей «Книге побед» эту последовательность представлял так: «Всех царей из рода Чингиз-хана, правивших в Дешт-и-Кипчаке до сего времени, 32. 1) Джучи... 2) Бату, сын Джучи... 3) Берке-хан, брат его. 4) Саин-хан. 5) Йису-Мунке. 6) Токта-хан. 7) Узбек-хан. 8) Джанибек...». [5, с. 147]. В этих перечнях есть различия, но здесь важно то, что Шереф-ад-дин Йезди уже не связывает название «Саин-хан» ни с Бату, ни с Берке, а упоминает его как имя собственное отдельного хана, правившего после Берке.

Кратко суммируя представленные данные относительно названия «Саин», можно отметить следующее. Во-первых, «Саин» - это было не имя собственное, а народное прозвище, о

чём прямо сообщается у Гаффари. При этом прозвище это было уважительным, почётным. Во-вторых, это почётное прозвище официально всегда употреблялось с титулом «хан», то есть оно всегда относилось к хану. В-третьих, оно фиксировалось применительно к нескольким ханам, жившим в разное время. На основании всех этих данных можно полагать, что «Саин» - это было почётное, уважительное прозвище некоторых ханов, характеризующее какие-то их личные качества. Именно об этом говорится у инока Магакии: «Он был очень добр, за что народ прозвал его Саин-хан, т. е. добрый, хороший хан».

С учётом вышеизложенного можно попытаться выявить семантику слова 'саин'. Семантический анализ этого слова показывает, что оно, вероятно, восходит к древнетюркскому послелогу *saĭin* (*сайын*), который в буквальном переводе означает 'всякий', 'каждый'. А вот в сочетании со словом «хан», точнее – «кан» (*кан сайын*), это могло означать 'хан всякого (человека)' или 'всеобщий хан'. В древнетюркском языке это могло иметь особый смысл, поскольку слово «хан» (точнее «кан») восходит к слову *qaŋ* (*каң*) 'отец' Таким образом, словосочетанием «хан саин» (*кан сайын*) называли тех ханов, которые олицетворяли отеческое, доброе отношение ко всем без исключения своим подданным. Другими словами, такой хан был отцом для каждого человека. Возвращаясь снова к тексту летописца можно полагать, что здесь под почётным, уважительным прозвищем «Саин» подразумевался конечно же Берке - именно он «первый по Батые царство его примь». Кстати, имя «Берке», вероятно, восходит к древнетюркскому слову *berk* (*берк*), что в буквальном переводе означает 'крепкий', 'могущественный', 'власть имущий'.

Далее в рассматриваемом фрагменте сообщается, что после того, как хан Саин (Берке) стал правителем Джучиева улуса, властители русов не торопились с визитом к нему для выражения своей покорности. Расценивая это как неповиновение «властителей русских», Берке или ордынский хан («царь Саинь Ардинский») решил идти на них в поход, как это сделал в своё время его предшественник Батый. И он, вероятно, выслал карательный отряд, который дошёл до левобережья Волги. Но правители русов поспешили его опередить - пошли к нему навстречу. Там многими дарами они укротили его гнев. И после этого ордынский хан решил вблизи «русской земли», «на

кочевиице своём» поставить крепость. Эта крепость должна была, с одной стороны, служить перевалочной базой и местом отдыха для возвращающихся ордынских сборщиков дани, которые с этой целью ежегодно ходили в пределы Руси, а с другой стороны, там же должна была располагаться некая администрация («земская управа людская»), которая, вероятно, должна была собирать дань с местного населения этого региона.

По поводу территории, на которой была заложена эта крепость, превратившаяся потом в город, сообщается следующее: «Бысть же на Оке реке старыи градъ, имянемъ Бряховъ, оттуду же прииде царь, имянемъ Саинь, Болгарский, и поискавъ по местомъ проходя, въ лета 6680 го, и обрете место на Волге на самой украине Руской, на сеи стране Камы реки, концомъ прилежа къ Болгарской земле, другимъ же концомъ къ Вятке и къ Перми». [2, с. 10].

Прежде всего следует отметить, что определение «Болгарский» при имени Саина было связано с названием города, где находилась в то время одна из резиденций этого хана - такова была летописная традиция. Далее, здесь указывается довольно обширная территория, которая первоначально в летописце названа «кочевиищем своим». Западная граница этой территории находилась «на самой русской окраине». Здесь, конечно же, подразумевалось левобережье Волги. Южные пределы этой «земли» проходили по правому берегу реки Камы («на сеи стране Камы реки, концомъ прилежа къ Болгарской земле»). А восточная граница прилежала «другимъ же концомъ къ Вятке и къ Перми». По современным представлениям это была, в основном, вся северная половина территории нынешнего Татарстана, а также часть вятских и пермских земель. О племенах, обитавших на этой территории в древности и в период раннего средневековья, сообщается в арабо-персидских средневековых источниках. [4, с.331-386]. В районе нижнекамского правобережья обитали тюркскоязычные (в то время) русы. Так, например, ибн-Хаукаль писал: «Булгар Великий граничит с русами на севере». [9, с.193]. Аль-Истахри по этому поводу писал так: «Рус есть народ в соседстве с Булгаром, между сим последним и Славонией». [9, с.130]. Севернее располагались магары и баджники (тюркские печенег), а также, возможно, и ещё какие-то другие племена. Ещё севернее обитали верхнекамские русы.

Кроме этого в приведенном выше фрагменте содержится информация, которая никак не корреспондируется с данными других исторических источников. Прежде всего, это местоположение города Бряхова. В летописце сначала указывается, что старый город Бряхов, откуда пришёл «царь, имянемъ Саинь, Болгарский», стоял на Оке: «Бысть же на Оке реке старыи градъ, имянемъ Бряховъ». С другой стороны, несколько ниже сообщается, что старый город с таким же названием стоял на Каме: «Туть же былъ на Каме стары градъ, именемъ Бряховъ, Болгарский». Здесь явно видно, что в первом случае допущена ошибка - все имеющиеся исторические данные свидетельствуют о том, что болгарский город Бряхов находился на Каме, в районе слияния её с Волгой, но никак не на Оке. И в этой связи в порядке предположения можно высказать такое соображение. Бряхов, вероятно, был расположен в месте непосредственного слияния русел Волги и Камы. Такое место в народе называется 'стрелкой'. Не исключено, что это место так могло называться и в древнетюркском языке. А по-древнетюркски 'стрела' или 'стрелка' будет *ок* (*ок*). Автор «Истории о Казанском царстве», пробывший в плену у тюркскоязычных татар много лет, мог использовать в своём повествовании не русскоязычный вариант этого специфического слова 'стрелка', а тюркскоязычный – *ок*. Поэтому в русскоязычном тексте при последующем его переписывании могло появиться вместо выражения «на стрелке реки», словосочетание «на Оке реке», то есть здесь вместо русского слова 'стрелка' был записан тюркскоязычный эквивалент – *ок*. Вот таким образом город Бряхов по ошибке переписчиков мог «оказаться» на реке Оке.

Второй факт этого фрагмента, вызывающий серьёзные сомнения в его безошибочности - это дата основания города Казани – 6680 год или 1172 по современному летоисчислению. В других списках летописца фигурирует дата – 6685 год или 1177 год по современному летоисчислению. Исторические обстоятельства указывают, что и та и другая даты явно ошибочны – в указанное время в районе Средней Волги ордынцев, которые основали город Казань, ещё не было. Это довольно надёжно фиксируется историческими источниками. Далее, в разделе «Казанского летописца», где повествуется о первых годах царствования Ивана Грозного, говорится: «И много лет преидоша, до 300 лет, от перваго начала Казани отъ Саин царя,

отнетеле бяху обладающа царствующа князи и цари страны тоя, частью мною Рускою землею завладеша». [2, с. 45]. Первые годы царствования этого правителя приходится на середину XVI столетия. Если отсюда отнять 300 лет, то получится середина XIII столетия. Значит в этот период времени и была основана Казань, но никак не в XII столетии. При этом автор здесь третий раз повторяет, что изначально Казань была основана ордынским ханом Саином, то есть Берке.

Ошибки в написании дат были достаточно распространённым явлением в дошедших до нас древнерусских письменных источниках и документах. Дело в том, что в древнерусском письме цифры обозначались буквами. Искажение некоторых букв в слове позволяло, всё-таки, правильно прочесть это слово. Но вот искажение одной буквы (цифры) в написании даты уже приводило к фатальной ошибке. В своё время на это обращал внимание академик Л. В. Черепнин: «Задача перевода дат с византийского летосчисления на современное сильно осложняется тем, что в древне-русских документах мы часто находим неверные цифровые обозначения годов... Цифры пропускались, заменялись одна другой, принимались одна за другую и т. д. От времени документы портились, поэтому в некоторых датах стирались отдельные цифры. Позднейшие копиисты не обращали на это внимания и воспроизводили цифровое указание источника в неполном виде, искажая тем самым его смысл... Учитывая возможность ошибок в хронологических данных исторических источников, историк обязан произвести проверку тех дат, которые он встречает в документах. Установить неточность в датировке и найти ключ к исправлению последней часто помогают, как мы уже видели, некоторые дополнительные признаки, сопровождающие в источнике дату...». [10, с. 69]. Вполне очевидно, что в данном случае необходимо использовать эти самые «дополнительные признаки, сопровождающие в источнике дату» и опираться именно на них. В тексте летописца имеются достаточно чёткие «признаки» подобного рода.

Судя по данным летописца, Казань была заложена ордынским ханом, принявшим власть в улусе Джучи непосредственно после Батыя. Этим ханом был Берке, который в летописце назван почётным прозвищем «Саин». Он правил с 1256 по 1266 год. [8, с. 22]. Согласно летописцу, властители русов направились к

нему на поклон хотя и с запозданием, но, конечно же, не позднее 1257 года, ибо дань они должны были выплачивать ежегодно. И эта дата чётко подтверждается данными русских летописей. Из анализа других летописных текстов следует, что единственный коллективный визит русский князей в Орду в первые годы правления хана Берке имел место только в 1257 году. В Суздальской летописи по Академическому списку по этому поводу сообщается следующее: «В лето 6765 (1257) поидоша вси князи в Орду и чтив Оулавчия и вся воеводы его и возвратишася во своя си; того же лета Глеб приде от Кановичь, оженився в Татарех» [3, с. 524]. В Лаврентьевской летописи приводятся и имена этих князей: «Поехаша князи в Татары: Александр, Андреи, Борис, чтившие Оулавчяе приехаша в свою отчину; тое зимы приеха Глеб Василкович ис Кану земли от царя и оженися в Ворде». [3, с. 474]. Отсюда видно, что нападения ордынцев опасались не все, а только три князя русов – Александр Невский, Андрей Ярославич Суздальский и Борис Василькович Ростовский. А вот Глеб Василькович Ростовский этого не опасался – в это время он был в гостях у хана Берке и даже женился там, явно на татарке. Из этого же сообщения следует, что «все князья» встречались не с ханом Берке, а с его каким-то высокопоставленным представителем Улавчием, который командовал воеводами. Возможно этот Улавчий возглавлял карательный отряд, который Берке направил против русов. И встреча с Улавчием произошла там, «где въспятися на Русь ити». На этом месте потом была заложена Казань. А вот с Берке в этот год встречался, согласно летописям, только князь Глеб Василькович. Из текста летописца следует, что именно после встречи русских князей с Улавчием, хан Берке (Саин) решил возвести крепость вблизи «русской земли». Практически это могло быть произойти не ранее 1257 (6765) года. Есть ещё один письменный источник, в котором подтверждается приведенная выше дата основания Казани – 1257 год. Этим источником является «Скифийская история» А. И. Лызлова. В одной из глав своего сочинения он пересказывает близко к тексту фрагмент «Казанского летописца», касающийся основания Казани. В частности он пишет: «О начале же царства Казанскаго сице. Егда минуша двадесять лет по батыеве пленении, еже имать быти 6765, яко о том выше пространно изъясися, быша вси князи российстии под властию царей Золотыя

Орды. По Батые же бысть царь во Орде имянем Саин - тот имать быти Сартак сын Батыев - иже хотяше паки воевати страны Российския, и поиде с воинством тамо. Князи же российстии убоявшеся, поидоша молити его, дабы не пленил земли Российския, и встретивше его, давшие многи дары злочестивому, и утолиша его. Царь же на том месте, идеже воздержашествие свое, восхоте поставити град во славу свою, и дабы был пристанищем послом его, ходящим в страны Российския дани ради». [11, с. 48]. Отсюда видно, что Андрей Лызлов, писавший в середине XVII века, пользовался экземпляром «Казанского летописца» в котором дата основания Казани не была ещё искажена – там значился 6765 год или по современному летоисчислению 1257 год. Это подтверждается и такими словами: «Егда минуша двадесять лет по батыеве пленении еже...». «Батыево пленение», то есть массированное нашествие Батыя на русскую этнотерриторию, закончилось, в основном, к 1237 году. Если сюда прибавить 20 лет, то опять получается 1257 год. Таким образом, дата основания Казани - 1257 год, подтверждается косвенными данными анализа сопутствующих исторических событий, приведенных в «Казанском летописце», данными других русских летописей и прямыми данными А. И. Лызлова, приведенными в его «Скифийской истории». Отсюда видно, что в дошедших до настоящего времени списках летописца в написании даты основания Казани были искажены две средние цифры – '700' и '60' (в подлиннике это достаточно сложные в написании буквы ψ и ξ , которыми обозначались указанные цифры). При этом, в списках летописца, дошедших до настоящего времени, дата основания города Казани искажалась, как минимум, дважды.

Местность, в пределах которой была заложена Казань, автор летописца описывает так: «Место пренарочито, и красно велми, и скотопажно, и пчелисто, и всяцами семяны родимо, и овощми преизобилно, и зверисто, и рыбно, и всякого много угодыя, яко не обрести можно другаго такова места по всеи Руской земле нигдеже, подобно такову месту красотою и крепостию и угодьемъ человеческимъ, и не вемъ же, аще есть въ чужихъ земляхъ. И велми царь за то возлюби Саинъ Болгарский». [2, с. 10-11].

Из представленного описания видно, что это было очень благодатное место для обитания оседлого, земледельческого народа. Оно было

пригодно и для разведения скота, и для пчеловодства, и для полеводства, и для выращивания разнообразных овощных культур, и для добычи зверя, и для рыболовства, а также обладало другими различными угодыями. Но Берке (Саин) был ханом кочевого народа. И с точки зрения расселения здесь кочевого народа эта территория совершенно не представляла никакого интереса – кочевые народы не сеяли, не пахали, пчеловодством, овощеводством и рыбной ловлей не занимались. У Берке, вероятно, был другой интерес. Судя по всему, это была довольно редко заселённая территория. И на ней можно было расселить оседлый, земледельческий народ, а потом собирать с него очень богатую и разнообразную дань. Вот это, вероятно, и была причина того, что «велми царь за то возлюби» эту землю. Дальнейшее развитие исторических событий на этой территории подтверждает высказанное предположение. После того, как здесь сложилось государственное образование, управляемое ордынцами во главе с ханом, историки отмечали: «Государственная власть преследовала исключительно фискальные интересы, направленные к пополнению ханской казны и вся страна была покрыта сетью податных учреждений или отдельных чиновников... Всюду были поставлены должностные лица, ведавшие определёнными сборами в данном пункте или районе...». [12, с. 206].

Далее автор летописца рассказывает о подготовке Саином места для закладки нового города. При этом он включает в свой рассказ явно народное предание («и глаголють мнози нецы») с мифологическим подтекстом о наличии на месте будущей Казани «гнезда змиева», которое Саин уничтожил: «И, глаголють мнози нецы, преже место быти издавна гнездо змиево; во всемъ жителе земля тоя знаемы живяше ту вгнездися змии великъ, страшень, о двою главу, едину имеа змиеву, а другую главу волову; единую пожираше человеки и скоты и звери, а другую главою траву ядыше; а иныя змия около его лежаша, живяху съ нимъ, всяцами образы. Темъ же не можаху человецы близъ места того миновати, свистания ради змиина и точения ихъ, но далече инемъ путемъ опъхожаху. Царь же, по многие дни зря места того, обходя и любя его, и не домышляшася, како извести змия того отъ гнезда своего, яко того ради будетъ градъ крепокъ и славень везде. Изыскався въ воехъ его сице въ волхвъ хитрь и рече царю: "азъ змия уморю и место очищу". Царь же радъ бысть, и обещаеся ему

царь нечто дати велико, аще тако сотвориши. И собра обоянникъ волшениемъ своимъ вся живущая змия те отъ века въ месте томъ къ великому змию во едину велику громаду, и всехъ чертою очерти, да не излезе изъ нея ни едина змия, и бесовскимъ деиствомъ всехъ умертви; и обволоче кругомъ сеномъ и тростиемъ и дровемъ и лозиемъ сухимъ многимъ, и полиявъ серою и смолою, и заже огнемъ. и попали, и поже вся змия, великого и малая, яко быти отъ того велику смраду змиину по всеи земли той, проливаючи впредь хотяще быти ото окоянного царя зло содеяние проклятые его веры Срацынския. Мноземъ же отъ вои его умрети отъ лютаго смрада змиина, близъ того места стояще, кони и верблюды мнози падоша И симъ образомъ очисти место». [2, с. 11-12].

Судя по всему, у ордынцев это был какой-то обязательный, возможно даже религиозный, ритуал «очищения» места («изыскався въ воехъ его сице въ волхвъ хитръ»), на котором возводилось новое поселение. И это, в принципе, могло иметь сугубо практический смысл. Ведь кочевые народы во время кочёвок обустроивали свои стойбища в открытой степи. А в таком месте могли водиться и ядовитые змеи и ядовитые насекомые и мелкие грызуны. Так вот, прежде чем устанавливать стойбище, кочевники проводили «санитарную» обработку огнём соответствующего места. Со временем это могло стать у них обязательным ритуалом. Поэтому и хан Саин «очистив таким образом место это». При этом автор подчёркивает, что «державные» русы не посмели ничего сказать против того, что хан возвёл в этом месте свою крепость: «Царь же возгради на месте томъ Казань градъ, никому же отъ державныхъ Руси смеюще супротивъ что рещи. И есть градъ Казань, стоит донныне, всеми Рускими людьми видимъ и знаемъ есть, а не знающимъ слышимъ есть». [2, с.12]. В принципе это могло свидетельствовать о том, что земля, где закладывалась Казань, русским князьям подвластной уже не была.

Далее в летописце сообщается следующее: «Яко преже сего, на томъ месте вогнездися змии лють и токовище ихъ, и воцарися во граде скверны царь, нечестия своего великимъ гневомъ наполнився, и распалашеся, яко огонь, въ ярости на християны, и разгарашеся яко огонь, пламенными усты устрашая, и похищая, и поглашая, яко овца, смиренныя люди Руския въ прилежащихъ всехъ (весехъ – Ю.Д.), близъ

живущая около Казани, изгна отъ нея Русь тоземца, и три лета землю ту пусту положи». [2, с. 12].

В первой части этого фрагмента автор сообщает о негативном отношении к христианам воцарившегося в новом городе правителя. Этим, возможно, автор хотел подчёркнуть, что Берке был мусульманином (по Гаффари - «он удостоился благородства ислама»). А далее он указывает, что этот правитель «похищал» и «поглощая яко овца, смиренныя люди Руския», обитавших в «прилежащих» деревнях (весях). А тех, которые жили в непосредственной близости от Казани, он вообще оттуда изгнал. И в течение трёх лет после основания Казани её окрестности пустовали.

Что касается «похищения» и «поглощения», то здесь речь, конечно же, идёт о захвате местных русов («смиренныя люди Руския»), в плен для последующей продажи их в рабство. В то время это была обычная практика не только ордынцев, но и русских князей. При этом автор совершенно недвусмысленно утверждает, что местным населением территории, где возводилась Казань, были русы («изгна отъ нея Русь тоземца»). Как видно, местных жителей он называет «туземной русью». Этим названием он, вероятно, отличал местных нижекамских русов от тех, которые обитали в Волго-Окском междуречьи и которые в рассматриваемый период были уже славяноязычными. Сообщение автора о проживании русов в этом регионе, как уже отмечалось выше, достаточно надёжно подтверждается различными данными средневековых арабо-персидских историков и географов.

Затем ордынский хан стал заселять вновь обретенную территорию (или «кочевие своё») оседлым, земледельческим населением - «и наведе исъ Камы языкъ лють, погань, Болгарскую чернь, со князи ихъ и со стареишинами ихъ, и много ему суцу убо подобну суровствомъ, обычаемъ злымъ, песьимъ главамъ - Самоедомъ. Наполни такими людьми землю ту, еже Черимиса, зовемая Отяки, - тое жъ глаголють Ростовскую чернь, забежавши тамо отъ крещения Русково въ Болгарскихъ жилищахъ, и приложися хъ Казани. И Болгарския грады обладаютя царемъ Казанскимъ» [2, с. 12].

Как видно на эту, значительную по размерам территорию, ордынцы переселяли только соседние народы из Прикамско-Поволжского региона. «И наведе исъ Камы языкъ лють, погань» – здесь автор не указывает название

этого народа. Вероятнее всего, это имелись в виду воинственные («люты») унгары и верхнекамские русы-язычники с баджнаками. (Примерно в этот период времени в письменных источниках навсегда прекращается упоминание о верхнекамских русах и об унгарах, обитавших в Камско – Вятском междуречьи). Переселившееся сюда из Прикамья большое количество народа своей суровостью и злыми обычаями было подобно «пёсыим головам» - самоедам, обитавшим в Прикамье. Судя по всему, под «пёсыими головами» – самоедами, здесь понимались баджнаки (тюркские печенег). Английский посланник Дж. Флетчер указывал, что самоеды произошли от 'татар', т.е. были тюркскоязычным народом: «Пермяки и самоеды, обитающие на севере и северо-востоке от России, происходят так же, как полагают, от татар». [13, с. 113]. Далее, из Булгарии на новую территорию была переселена какая-то часть знати и простого народа. Кроме того, сюда же переселилась какая-то часть черемисов, называемых отяками и прозванных «ростовской чернью». Изначально они обитали в Ростовской земле, но, спасаясь от насильственной христианизации, мигрировали сначала в болгарские поселения, а затем «приложися хъ Казани». Возможно этот угрофинноязычный народ как раз и был тем самым летописным племенем меря, о котором говорится в русских летописях: «а на Ростовском озере меря, а на Клевщине озере меря же». [2, с. 10-11]. И «прибежали» сначала они в болгарские поселения вероятно потому, что на этой же территории в то время ещё жили родственные им древние чуваша. Именно к ним они и «прибежали». Значит в этногенезе казанских татар принимал участие и этот угрофинноязычный народ. Следует заметить, что и болгарские города были также подвластны казанскому правителю. Но при этом сама Булгария оставалась автономной – к Казанскому региону её территория не присоединялась.

Итак, спустя три года после основания Казани, то есть в 1260 году, ордынцы начали заселение территории нижнекамских русов новым населением из соседних регионов («Такими людьми наполнил землю ту»). Вот с указанного времени на этой территории на основе местных и расселившихся здесь народов и стала складываться новая народность, которая ныне называется казанскими татарами (*казанлы*). Следовательно, можно считать, что 1260 год является годом зарождения современного казанско-та-

тарского народа, но этноисторические корни которого уходят на глубину тысячелетий и связаны они с древнейшим прикамско-поволжским населением. Наличие среди предков казанских татар какого-то пришлого, азиатского (алтайского) населения письменными источниками не фиксируется и имеющимися данными современной антропологии не подтверждаются: «Антропологические материалы показывают, что физический тип татарского народа сформировался в сложных условиях метисации в основном европеоидного населения с монголоидными компонентами древней поры». [14, с. 36]. Разноэтничность предков казанско-татарского народа, в определённой степени, подтверждается и наличием среди современных казанских татар различных антропологических типов. Специальными исследованиями на территории нынешнего Татарстана были выявлены, в основном, четыре антропологических типа: светлый европеоидный (19,4% от общей численности казанских татар), понтийский (тёмный европеоидный – 38,2%), сублапоноидный (характерный, в основном, для угрофинноязычных народов – 22,9%) и монголоидный – 19,4%. [15, с. 30-34]. Как видно, основная численная составляющая в этногенезе казанско-татарского народа является европеоидной. В языке казанских татар (средний диалект) имеется большое количество различных говоров. Это также, в определённой степени, может свидетельствовать о разноплеменности их предков. Правда, археологи фиксируют в культуре казанских татар древние элементы алтайской культуры. Однако эти элементы древней алтайской культуры в культуру камско-поволжских народов могли быть внесены их далёкими предками. Такими предками могли быть сейминско-турбинские племена, мигрировавшие сюда из пределов Алтая.

Следует заметить, что сама болгарская территория и основная часть её населения в состав нового региона в то время не входила. Это явно следует из контекста летописца. Об этом же может свидетельствовать, например, и такое сообщение Гаффари: «Первый параграф о царях Кок-орды; им принадлежали области правого крыла, как то: улусы Лика, Укек, Маджар, Булгар и Казань». [5, с. 212]. Здесь «Булгар» и «Казань» названы разными улусами, то есть разными административными территориями Кок-орды. И ещё. В 1487 году московский князь Иван III вторгся с войском в пределы Казанской орды и посадил на казан-

ский престол «московского татарина» - Мухамед-Эмина. После этого «Иван III принял титул князя Булгарского (позднее в титуле русских царей – Государя Булгарии), имея в виду ту древнюю территорию Волжско-Камской Булгарии, которую позднее заняло Казанское ханство». [8, с. 92]. Оставляя пока без комментариев сам факт и время принятия такого странного титула русским князем, следует отметить, что конце XV века в этом титуле понятие «булгарский» существовало отдельно от понятия «казанский». И в этой связи следует заострить внимание на том, что при сложении казанско-татарского народа булгарский компонент не был здесь определяющим в его этногенезе ни с этноязыковой, ни с культурно-материальной стороны. Ведь в это время основная часть булгарского народа продолжала оставаться на своей исторической этнотерритории. И ассимиляция булгар казанско-татарским народом происходила, вероятно, в «русский» период их исторического развития (после 1552 года). Ведь именно в этот период наблюдалась заметная миграция населения бывшего Казанского улуса в соседние регионы. Поэтому древняя история булгар не имеет никакого отношения к историей собственно казанско-татарского народа. Это история соседнего народа, представители которого в последующем стали частью предков казанских татар.

По поводу собственно Казани в летописце сообщается: «И бысть Казань столный градъ, вместо Бряхова, и вскоре нова орда, и земля плодородна, и семенита, и медомъ кипяща и млекомя, и дашася по одержание и власть и въ наследие поганымъ. И отъ сего царя Саина преже сего зачася Казань, и словяще юрть Саиновъ. И любяше царь, и часто самъ отъ столного своего града Сарая приходяше, и живяше въ немъ, и остави по себе на новомъ юрте своемъ царя отъ колена своего и князя своя съ нимъ. По томъ же царе Саине мнози цари, кровопивцы, Руския люди погубили, и прменяшеся царствоваху же въ Казани лета многа» [2, с. 13].

Здесь сообщается, что Казань стала «стольным градом» вместо Бряхова. Но одновременно и Сарай упоминается как «стольный град» тоже. Получается, что у ордынцев было два «стольных града». Дело, вероятно, здесь в следующем. В древности и в раннем средневековье «стольными градами» в Восточной Европе назывались города, в которых находилась резиденция или «стол» регионального или вер-

ховного правителя. У многих кочевых народов и племён таких резиденций было, как минимум, две. Одна находилась в районе зимнего кочевья (*кышлау*), которое располагалось в относительно южных районах, а вторая – в районе летнего кочевья (*жэйләу*), находившегося значительно севернее. Часто оба эти кочевья располагались в бассейне какой-то крупной реки. Зимняя резиденция ханов Джучиева улуса находилась в районе левобережья Нижней Волги и называлась *Сарай*. А вот летняя резиденция была, вероятно, сначала в булгарском городе Бряхове, который ещё назывался «Внешним Булгаром». [14, с. 95]. (Отсюда в имени некоторых правителей Джучиева улуса и появилось определение «Болгарский»). Но после возведения Казани туда из Бряхова была перенесена летняя резиденция хана и город получил статус «стольного», который ещё называли «Саинов юрт», где многозначное древнетюркское слово *юрт* (*юрт*) означает «дом, владение, место жительства, земля, страна». В данном случае слово «юрт» могло иметь значение «дом» или, в современной лексике, «резиденция». Поэтому в летописце и упоминаются два «стольных града» - Казань и Сарай. Территория, подчинённая Саинову юрту, стала называться «Новая орда» («нова орда»).

Следует обратить внимание ещё на два обстоятельства в рассматриваемом фрагменте. Первое – автор летописца повторно и твёрдо подтверждает, что Казань основал именно царь Саин («И отъ сего царя Саина преже сего зачася Казань»). Местное население к основанию города не имело никакого отношения, поскольку в то время около Казани его просто не было. Да и по замыслу основателей города к местному населению он должен был иметь весьма опосредованное отношение. Второе – с момента основания города и до его присоединения к Московии, по словам летописца, правителями, за редким исключением, там всегда были только чингизиды, а их ближайшим окружением – ордынцы («и остави по себе на новомъ юрте своемъ царя отъ колена своего и князя своя съ нимъ»). Другими словами практически, на протяжении всего периода существования Новой или Казанской орды, верховный правитель и вся правящая верхушка всегда там были иноэтничными по отношению к местному, многонациональному населению этого региона: «Многочисленные казанские ханы были очень слабо связаны с местным краем как по происхождению, так и по воспитанию». [12.

с. 173]. Правителей из среды местного населения в Казани никогда не было. Вся титулатура высшей казанской знати была азиатской – эмиры, бики, мурзы, огланы. У древнеевропейских тюркскоязычных народов такие титулы письменными источниками не фиксировались. Да и народное собрание здесь называлось по-азиатски – курултай. У древнеевропейских тюркскоязычных народов это собрание называлось иначе. По поводу государственного устройства этого образования М. Г. Худяков замечал: «Государственный строй Казанского ханства страдал огромными недостатками и отличался большим архаизмом. Он представлял собою окаменевшие пережитки каких-то давних установлений, сложившихся вне Казанского государства». [12, с.194]. Вполне понятно, что всё это было превнесено сюда ордынцами. И в этой связи отмечалось: «Эмиры, бики и мурзы составляли главный контингент крупных землевладельцев в стране, земельную аристократию и в качестве таковой являлись одним из важных составных элементов государственного, общественного и экономического строя Казанского ханства». [12, с. 199]. Это означало, что и крупными землевладельцами в Казанской орде были ордынцы, а не представители местных народов. Следует отметить, что и главным мусульманским духовным лицом в Казани мог быть только сеид: «На должность главы духовенства всегда избиралось лицо, принадлежавшее к числу сеидов, т.е. потомков пророка Мухаммеда (от дочери его Фатимы и халифа Али)...Глава духовенства считался после хана первым лицом в государстве, и в моменты междуцарствования он, в силу своего высокого положения, становился во главе временного правительства». [12, с. 197-198]. Естественно, среди местного населения Казанского региона прямых потомков пророка Мухаммеда быть не могло. Это значит, что и высшее духовное лицо здесь всегда было иноэтничным по отношению к местному населению.

Итак, из представленных данных следует, что изначальная Казань была основана ордынским ханом Берке, имевшим почётное прозвище «хан Саин», на территории нижнекамских тюркскоязычных русов в 1257 году как перевалочная база для ордынских сборщиков русской дани и как административный центр вновь образованной и достаточно обширной полиэтничной территории под названием «Новая орда» (впоследствии – «Казанская орда»). Следует заметить, что, судя по всему, эта

изначальная Казань была основана в среднем течении реки Казанки в 40 километрах от современного города. В дальнейшем её стали называть Старой Казанью (*Иске Казан*).

Теперь о возможном происхождении названия города. Первоначально, по данным летописца, это поселение называлось «Саинов юрт» («словаще юрть Саиновъ»). И уже после хана Берке оно превратилось в город и стало известно под названием «Казань». В татарском языке это название имеет форму *Казан*. На составные части это слово можно разделить так: *Каз-ан*. Первая составляющая, похоже, восходит к слову *qazı* (*казы*) ‘судья’, а вторая *ан* – это слегка искажённое *эн* ‘род, порода’. Весьма возможно, что местное население своих правителей здесь называло уважительно *казы*. По крайней мере, так назывались верховные правители соседнего Булгарского улуса, о чём можно судить по такому сообщению «Джагфар Тарихы»: «В Болгаре были построены из камня дворец эмиров “Казый Йорты”, мечеть “Исмаилдан” в честь Исмаила...». [16, с. 205]. Здесь “Казый Йорты” - это “Дом Казы”. Поэтому исходная форма названия рассматриваемого города, вероятно, была *Казэн* с семантикой ‘(город) рода казы’ или ‘(город) судейского рода’.

Теперь по поводу этнонима казанско-татарского народа. Анализ античных и раннесредневековых источников свидетельствует, что вплоть до ордынского периода этноним ‘татар’ применительно к европейскому населению не встречается на страницах этих источников. Впервые слово ‘татары’ появилось на страницах русской летописи под 1223 год: «Того же лета явишася языци ихже никтоже добре ясно не весть кто суть и отколе изидоша и что язык их и которого племени суть и что вера их; и зовуть я татары, а инии глаголють таумены, а друзии печенези...». [3, с. 445]. В этом фрагменте название ‘татары’ употребляется по отношению к воинам военно-разведывательного корпуса Джучиева улуса или Орды, который, пройдя через Кавказ, вышел на степные просторы в районе верховий Кубани. Здесь эти чужеземные воины столкнулись с половцами, которые, вероятнее всего, и назвали их татарами. (Хотя само по себе это слово явно существовало в тюркском языке всегда как обычная лексическая единица). А уже от них это тюркскоязычное название узнали и приднепровские русы. Таким образом, название ‘татары’ в Европе, и это следует особо под-

черкнуть, впервые появилось в русскоязычных письменных источниках применительно к чужеземцам, не имеющим никакого отношения ни к народам Поволжья, ни к народам Восточной Европы вообще. Поэтому попытки найти какую-то этническую связь между европейскими и азиатскими народами через превнесенное в XIII веке в Европу название 'татары' являются несостоятельными по определению.

По поводу семантики слова 'татар' можно отметить следующее. Это слово на составные части делится так: тат-ар. Первая составляющая *тат* – это древнетюркское слово *tat*, которое переводится как 'чужеземец'. Вторая составляющая *ар* – это распространённый у древнеевропейских тюркскоязычных народов фонетический вариант слова 'муж, мужчина'. Исходное название *татар* в буквальном переводе с древнетюркского означает 'чужеземные мужи' или 'люди другой страны'. Вполне понятно, что такое название изначально могло иметь обобщающий смысл и распространяться на ряд народов. И не случайно Сигизмунд Герберштейн отмечал: «Если кто пожелает описать татар, тому придется описать множество племен - обычаи, образ жизни и устройство земли многих народов, ибо это общее имя они носят только по их вере, сами же суть различные племена, далеко отстоящие друг от друга, принявшие все одно имя татар, так же как и имя "Россия" объединило множество земель». [17, с. 165]. Здесь следует в одном поправить этого автора – не все народы, которых в его время называли татарами, были мусульманами.

После того, как ордынцы покорили и подчинили себе Прикамье, Среднее и Нижнее Поволжье, Прикаспийский и Причерноморский регионы, а также Северный Кавказ, население всех этих территорий вместе с ордынцами для обитателей русской этнотерритории стало единым чужеземным тюркскоязычным этномассивом – людьми другой страны или по-тюркски – *татар*. Ведь ни одна часть русской этнотерритории (ни одно «княжество») в состав Джучиева улуса никогда не входила. Как следует из фактических данных письменных источников, ордынцы, в основном, присоединяли к себе только те территории, на которых обитали тюркскоязычные народы. А основная масса населения русской этнотерритории к этому времени была уже явно нетюркскоязычной. И это, видимо, было основной причиной того, что эти территории не были включены в состав Джучиева улуса. Каких-либо

иных объективных причин усмотреть пока не удаётся. Судя по данным письменных источников, племена и народы, находясь в составе Джучиева улуса, сохраняли свои этнонимы – ордынцы не подавляли этническое самосознание подвластных им народов. И только у населения, проживавшего на этнотерритории нынешних казанских татар, письменными источниками не фиксируется их общее самоназвание. И это достоверный исторический факт. Более того, такое общее самоназвание не фиксируется и в исторической памяти современного казанско-татарского народа. Попытки некоторых современных историков представить в этом качестве этноним соседних болгар не имеют под собой абсолютно никакой исторической основы. И всё это, в данной ситуации, вполне объяснимо.

По традиции древнеевропейских народов этноним всего населения той или иной этнотерритории обозначался этнонимом доминирующего племени или народа на этой территории. Но территория Новой орды, в основном, была заселена пришлым, разноэтничным населением. Поэтому доминирующего положения здесь не мог занять и никогда не занимал ни один из этих народов, включая и местных русов, поскольку эта территория была завоевана ордынцами и ими же управлялась. В общении между собой местное население, вероятно, использовало сначала родо-племенные названия. А после принятия ислама все народы Новой или Казанской орды во внешнем мире стали называть себя обобщённо мусульманами. Естественно, соседние народы казанских татар называли каждый по-своему: «Так соседи волжских татар – марийцы, называли их этнонимом *суас* (*суяс*, иногда *сюас*), удмурты – *бигер*, казахи – *нугай*, калмыки – этнонимом *мангот*». [18, с. 283]. Отсутствие доминирующего народа и, соответственно, отсутствие доминирующего этнонима в этом регионе так и не привело к сложению здесь общенационального исторического самоназвания. Во внешнем мире это население продолжали называть обобщённо татарами, хотя само это население такое название в качестве этнонима никогда не принимало. К концу XIX века народы этой территории плотно консолидировались в единую нацию на основе общности территории, близости древних культур, сложившегося общего языка и общей исламской культуры. В начале XX века за этой нацией, уже сложившейся в единый народ, как историческая

данность в качестве этнонима было официально закреплено обобщающее название 'татары'. Неофициально к этому этнониму иногда добавляется определение – 'казанские'.

Итак, казанско-татарский этнос (*казанлы*), стал складываться с 1260 года на территории его нынешнего проживания на основе местных и соседних Прикамско-Поволжских народов. Предками этого народа были, вероятно, унгары и баджники, а также прикамские тюркскоязычные русы, угрофинноязычные племена ('черемиса') и какая-то часть болгар.

Теперь об основании современной Казани. Основанию этого города предшествовали определённые исторические события. К концу XIV века Золотая Орда стала слабеть и её владения стали подвергаться нападкам со стороны её бывших вассалов. Так, согласно данным «Казанского летописца», в 1392 (или в 1395) году князь Юрий Дмитриевич, брат великого московского князя Василия Дмитриевича, совершил грабительский поход по Средневолжским владениям Золотой Орды: «На ню же первое ходи князь Юрьи Дмитреевичъ в лето 6900 (в других списках 6903 – Ю. Д.) послан братомъ своимъ, великимъ княземъ Василеиъ Дмитреевичемъ. Тои шедъ взя грады Болгарскія, по Волзе стояща, Казань, и Болгары, Жюкотинь, Керемечюкъ и Златую Орду повоева по совету Крымскаго царя Азигерея, и вся те грады до основанія раскопа, а царя Казанскаго и со царицеми его въ ярости своеи мечемъ уби, всех Срацынь, з женами и з детми ихъ, и живущихъ во граде посече, и землю варварскую поплени, здрав съ победою восвоеси возвратися. И на мало время смирися Казань и укротися, и охуде, и стояше пуста 40 летъ». [2, с. 13].

В этом фрагменте обращает на себя внимание следующее. Автор указывает, что в процессе этого нападения были не только разрушены перечисленные болгарские города, в том числе и Казань, но и был уничтожен казанский хан-чингизид, его семья и всё его ближайшее окружение. Судя по всему, была уничтожена значительная часть казанского городского населения. Однако само государственное образование (Казанский улус), названное ранее Новой ордой, как таковое, уничтожено не было. Сохранилось его население, его границы и само его существование. Оно лишилось лишь правящей верхушки чингизидов. И дальнейшие сорок лет эта орда или улус существовал без верховного правителя-чингизида. В течении всего этого времени не восстанавливался и

главный город этого государственного образования – Саинов юрт или Казань. (Чингизидов там не было, а местному населению этот город был не нужен). При этом в источнике отмечается, что всё это было «на недолгое время». Другими словами это был временный упадок не только самой Казани, но и всего Казанского улуса. Конечно, какая-то форма управления в течении этого периода там существовала, были там и какие-то правители (беки). Но они не были ордынскими ханами, что не позволяло им в той международной обстановке восстановить прежний политический статус этого государственного образования и его главного города.

В начале XV века продолжился процесс деградации Золотой Орды. Внутри правящей элиты постоянно возникали конфликты. Так, в 1436 году был низложен очередной золотоордынский хан Мухаммет, которого в русскоязычных источниках называли искажённым тюркскоязычным словом 'Улу' (от тюркского *Олуз* 'Великий'). После своего свержения Улу-Мухаммет (*Олуз Мохаммет*) был вынужден удалиться в Крым. Однако там он поссорился с местным эмиром и с 3-х тысячным войском отбыл в юго-западные пределы Московии. Но такое соседство не обещало ничего хорошего московскому великому князю Василию и он в 1438 году направил против Улу-Мухаммета 40-ти тысячное войско. Однако 3-х тысячное войско этого бывшего золотоордынского хана, благодаря его полководческому таланту, разбило всю многочисленную московскую армию. Вот как это описывается в «Казанском летописце»:

«И егда ступився обоя воя - увы мнѣ, что реку - одолѣша великого князя, и поби всѣхъ Рускихъ вои, в лѣто 6946 (в других списках 6943 – Ю.Д.), Декабря въ 5 день. И ошашася токмо на томъ побоище от 40.000 воя, брата великаго князя, 5 воеводъ съ ними, съ немногими воины, бѣгающе по дебрь и по стремнинамъ, и по лесу. И мало живыхъ не яша и самехъ воеводъ; избави Господь от сега» [2, с. 18]. Следует заметить, что, вероятно, численность московского войска здесь была сильно преувеличена. Элементарная логика войны подсказывает, что против 3-х тысячного отряда нет необходимости направлять 40 тысячную армию.

Однако несмотря на эту победу Улу-Мухаммет понимал, что рано или поздно ему придётся покинуть эту чужую для него территорию. И тогда он принимает разумное решение – пере-

браться со всеми своими людьми в заброшенный Казанский улус, в котором на тот момент вот уже в течении сорока лет отсутствовала верховная власть в лице золотоордынских ханов. А там он, как чингизид, вполне легитимно мог занять пустующий престол хана Казанского улуса. Развитие дальнейших событий автор «Казанского летописца» описывает так:

«Поганыи же той царь, побѣдив Московскія войска и обоимав, и обогатиси вельми, и повоева, и поплени Рускія предѣлы, и наполнився всякого добра Русского до избытка своего, и вознесся сердцемъ, и возгордѣся умомъ; и токмо далече ни в кою же Орду не восхотѣ от предѣль Рускихъ отоити, но приде от мѣста того, съ побоища, подале, на другую страну Рускихъ предел и украины, бояся великого князя, аще тайно воя пошлетъ на него боле первымъ, и граду же леденому от солнца растаявшу и крѣпости ему никаія имущу - и на сонныхъ ношцію, нападутъ и от него погинет самъ царь и воя его с ним. И шед полемъ перелѣзше Волгу, и засяде пустую Казань, Саиновъ юртъ. И мало в граде живущих, и нача збиратися собирающися Срачиніи и Черемиса, развіе по улусомъ Казанскимъ, и раді ему быша а изоставшиися от плѣна худыя Болгары молиша его, Казанцы, бытии ему заступнику бѣдам их, и помощника отъ насилія, воевания Рускаго, и быти царству строителя, да не до конца запустѣют, и повинушася ему. Царь же вселися въ жилище ихъ и постави себѣ древяны градъ крѣпокъ, на новомъ мѣсте, крѣпчаеше старого, недалече от старыя Казани, разоренныя от Руской рати. И начаша збиратися ко царю мнози варвари отъ различныхъ странъ, от Златыя Орды, и от Асторохани, от Азуева, и от Крыма». [2, с. 19].

Как следует из этого сообщения, перед уходом за Волгу, Улу-Мухаммет ограбил приграничные города Московии и «с избытком наполнил свою казну всяким богатством». По тем временам это были вполне понятные действия – для обустройства на новом месте хану нужны были средства, которые он и добыл таким путём. Весной 1439 года, когда растаял его ледяной городок, он со всеми своими людьми дошёл до Волги, переправился через неё и захватил Казань, которую в то время всё ещё называли Саинов юрт. Несмотря на то, что автор называет город «пустым», там, по его же словам, всё-таки обитало какое-то

население, то есть город функционировал. После прихода Улу-Мухаммета в Саинов юрт к нему стало стекаться из «казанских улусов» местное население – «сарацины и черемиса». Под «сарацинами» здесь подразумевалось местное тюркскоязычное население, которое автор ещё называет казанцами. Под «черемисой» – местные чуваша и, вероятно, ростовская меря, которых русские летописи потом называли «чуваша арская», а под «казанскими улусами» понимались все районы Новой орды или Казанского улуса. Характерно, что автор летописца не отмечает этническую принадлежность «сарацин». Объясняется это, возможно, их разноэтничностью. Свою покорность пришедшему хану выразили избежавшие плена и жившие там простые болгары («худыя болгаре»). Все местные жители «казанских улусов» признали Улу-Мухаммета своим ханом («и быть правителем их царства»). При этом вполне понятно, что речь идёт только о Казанском улусе – Булгария здесь не упоминается. Но разорённый Саинов юрт Улу-Мухаммет восстанавливать вновь не стал. Он построил в районе устья реки Казанки, «недалече от старыя Казани», новый деревянный город, который стал называться также Казанью. Вот этот город и стал основой современной Казани.

Здесь следует особо подчеркнуть, что вновь построен был именно деревянный город («древяны градъ») с деревянной, а не с каменной крепостной стеной. О том, что этот город и его крепость были окружены деревянной засыпной стеной, свидетельствуют данные ряда исторических источников. Прежде всего, в самом «Казанском летописце», кроме приведенного выше фрагмента об основании новой Казани, есть и такое сообщение: «Град же Казань зело крепок, вельми, стоит на месте высоце, промеж двою рек Казани и Булака, и согражден в семь стен, в велицех и толстых древесех дубовых: в стенах же сыпан внутри хрящ и песок и мелкое камень, толстина же градная от рек, от Казани и от Булака, трех сажен, и те бо места ратным неприступные.» [2, с. 119]. Здесь сообщается, что город был обнесен засыпной стеной из длинных и толстых дубовых брёвен.

Английский путешественник Антон Дженкинсон, посетивший Казань, писал в 1558 году: «Казань красивый город, на русский или татарский образец, с сильною крепостью, расположенною на высоком холме; крепость эта была обнесена деревянною и земляною стеной; теперь Русский Царь приказал уничтожить ста-

рые стены и построить новые из плитняка».[19, с. 37]. Здесь чётко видно, что до взятия Казани Иваном Грозным крепость этого города (кремль) «была обнесена деревянною и земляною стеной». Каменные сооружения здесь стали появляться только после 1552 года.

Посол императора Рудольфа II Стефан Качаш, проезжая через город, отмечал: «Казань, довольно большой город, который, по Величине, можно сравнить с Бреславлем, и который, лет 30 тому назад, был взят тираном, Великим Князем Иваном Васильевичем и присоединен к Московскому государству. Он весь построен из дерева и окружен деревянными укреплениями». [20, с. 23-24]. Здесь также отмечается, что город был «окружен деревянными укреплениями».

Английский учёный и политический деятель Джон Мильтон в 1650 году о Казани писал так: «Татарский город, прежде очень богатый, теперь принадлежащей Русским, сперва он был обнесен деревянной стеной и земляной насыпью, но, со времени Царя Васильевича (т.е., Царя Ивана Васильевича (Грозного)), одет плитою». [21, с.5]. Здесь опять подтверждается, что до взятия этого города он имел не каменные, а деревянные стены.

В «Царственной Книге» подтверждается, что Казань была обнесена стеной в виде городен, наполненных землёй и камнями: «...стена городная обгоре, и земля из города сыпая: бе бо весь град насыпан землею и хрящем». [22. с. 296].

Таким образом, по данным ряда исторических источников до завоевания Казани Иваном Грозным крепостные стены этого города были деревянными. Впервые каменные крепостные сооружения в этом городе стали возводиться по приказу этого правителя только в середине XVI века. До этого ничего подобного там не было.

Возвращаясь к тексту летописца можно понять, что новый город был построен вскоре после прибытия Улу-Мухаммета в Саинов юрт. Вероятнее всего это могло произойти в конце 1439 или в начале 1440 году. Вот эта дата и может быть принята как дата основания современного города Казани (*Яңа Казан*). После обоснования на новом месте, Улу-Мухаммету крайне необходимо было боеспособное войско, которое из поредевшего местного земледельческого населения в достаточном количестве он набрать не мог. Ему, конечно же, требовались профессиональные воины. Поэтому, вероятнее всего по его призыву к нему стали стекаться

для воинской службы соответствующие люди из разных регионов бывшей Золотой Орды: из Астрахани, из Азова, из Крыма. И уже с 1439 года он начинает совершать грабительские походы на Московскую территорию. В «Казанском летописце» об этом говорится так:

«И тот царь Улахметъ велію возвиже брань и мятежи в Руской земле, паче всехъ первыхъ цареи Казанскихъ, от Саина царя бывшихъ, понеже бо многоказнень человекъ и огонь дерзостію, и великъ телесемъ и силенъ вельми...». [2, с. 20]. Здесь следует обратить внимание на то, что автор летописца ставит хана Улу-Мухаммета в один хронологический ряд с прежними казанскими ханами, начиная от хана Саина (Берке). Это значит, что Улу-Мухаммет стал очередным казанским правителем, как и все прежние казанские ханы.

После распада Золотой Орды или Джучиева улуса отдельные его регионы становятся самоуправляемыми образованиями, которые, по данным средневековых западноевропейских авторов, назывались ордами с семантикой 'область', 'владение' или 'страна'. При этом во главе этих орд попрежнему оставались чингизиды. Таким же образованием была и Новая орда. Но поскольку население этой орды не имело своего общего самоназвания, то во внешнем мире эту орду, вопреки исторической традиции, стали называть по названию главного города – Казанской. В этой связи Павел Иовий отмечал: «Казань. Татарский город, от которого получила название свое Казанская орда». [23, с. 35]. Но при этом следует особо подчеркнуть, что это название не могло быть самоназванием. Во-первых, в древности и в раннем средневековье европейские тюркскоязычные народы никогда не называли свои этнотерритории по названию городов. Такие факты письменными источниками не фиксируются. Исторически названия этнотерриторий первичны, а названия расположенных на ней любых поселений - вторичны. (Кстати, и на основе слова 'стан' названия этнотерриторий или государств у этих народов также никогда не образовывались. В письменных источниках не встречается ни одного названия этнотерритории или страны древнеевропейских тюркскоязычных народов с основой 'стан'. Такой традиции в Европе никогда не было). Во-вторых, ни в одном средневековом историческом источнике не встречается название «Казанское ханство». И вообще, слово «ханство» у древнеевропейских тюркскоязычных народов не

употреблялось. Поэтому новые образования, появившиеся после распада Джучиева улуса, традиционно назывались ордами, а не ханствами.

Теперь следует обратить внимание вот на какой вопрос – каков же был действительный период средневековой государственности казанско-татарского народа? Как уже отмечалось ранее, государственное образование этого народа, как и сам народ, стало складываться с 1260 года ещё в составе Джучиева улуса после основания Казани. Располагалось оно на довольно значительной территории. Южные границы этого государственного образования проходили по правобережью Нижней Камы. Западная граница шла вдоль левобережья Волги от места слияния этой реки с Камой. Северные пределы ограничивались уровнем Вятки, а восточные, вероятно, бассейном Средней Камы. (При этом болгарская территория всегда была автономной этнотерриторией, подчинявшаяся казанским ханам и территориально в состав Казанского улуса никогда не входила). С момента создания этого государственного образования, верховными правителями там всегда были ханы-чингизиды. Но в 1392 или в 1395 году

московское войско разгромило ряд городов Болгарии и в том числе и Казань (Старую Казань – *Ичке Казан*). Однако государственное образование, как таковое, уничтожено не было. Оно продолжало существовать в тех же границах, с тем же населением, возможно с какими-то местными правителями, но без верховного правителя-чингизиды. Через сорок лет туда вернулся очередной хан-чингизид – Улу-Мухаммет, которого местное население тут же признало своим верховным правителем. Поэтому какого-то нового государственного образования Улу-Мухаммету создавать не требовалось. Благодаря своему государственному опыту и полководческому таланту он просто вывел из состояния запустения уже давно существовавшее государственное образование, которое вскоре стало одним из сильнейших в Поволжье. И просуществовало оно до 1552 года. Таким образом, на основании представленных данных можно утверждать, что средневековая государственность казанско-татарского народа существовала с 1260 по 1552 год, то есть 292 года. Почти 300 лет. Именно в составе этого государственного образования и сформировался казанско-татарский народ.

Литература

- 1 Кунцевич Г. З. История о Казанском царстве или Казанский летописец: Опыт историко-литературного исследования. – СПб.: тип. И.Н. Скороходова, 1905. – 688 с.
- 2 ПСРЛ.–СПб.: Издание Археографической комиссии, 1903. – Т. XIX. – 546 с.
- 3 Лаврентьевская летопись. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 734 с.
- 4 Дроздов Ю. Н. Тюркскоязычный период европейской истории. – М.: Литера, 2011. – 600 с.
- 5 Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1941. Т. II. – 308 с.
- 6 Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – М.-Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1952. Т. 2. – 995с.
- 7 История монголов инока Магакии, XIII века. – СПб.: Санкт-Петербург. тип. Имп. Акад. наук, 1871. – 120 с.
- 8 Похлёбкин В.В. Татары и Русь. Справочник. – М.: Международные отношения, 2000. – 190 с.
- 9 Гаркави А.Я. Сказание мусульманских писателей о славянах и русских. – СПб.: Санкт-Петербург. тип. Имп. Акад. наук, 1870. – 308 с.
- 10 Черепнин Л. В. Русская хронология. – М.: 1944. – 93 с.
- 11 Лызлов А. И. Скифская история. – М.: Наука, 1990. – 518 с.
- 12 Худяков М. Г. Очерки по истории Казанского ханства. – Казань.: Государственное издательство, 1923. – 310 с.
- 13 Флетчер Джильс. О Государстве Русском. – М.: Захаров, 2002. – 168 с.
- 14 Халиков А. Х. Татарский народ и его предки. – Казань.: Татарское книжное издательство, 1989. – 222 с.
- 15 Трофимова Т. А. Этногенез татар Среднего Поволжья в свете данных антропологии. // Происхождение казанских татар. Казань, Таткнигоиздат. 1948. Trofimova T.A.
- 16 Джагфар Тарихы. – Оренбург.: Редакция Вестника «Болгар иле», 1993. Т. 1.
- 17 Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 430 с.
- 18 Закиев М. З. Из истории татар и татарского языка // Русско-татарский разговорник. – Казань.: Татарское книжное издательство, 1986. – 304 с.
- 19 Известия англичан о России XVI в. // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских. – 1884. – № 4.
- 20 Какаш и Текандер. Путешествие в Персию через Московию: 1602-1603 гг. – М.: Унив. тип., 1896. – 62 с. Kakash i Tektander.
- 21 Московия Джона Мильтона. – М.: О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1875. – 83 с.
- 22 Летописец царствования царя Иоана Васильевича от 7042 году до 7061. – СПб.: Типогр. Импер. Академии наук, 1769. – 358 с.
- 23 Путешествие в Тану Иосафата Барбаро, венецианского дворянина // Библиотека иностранных писателей о России. – 1836. – Отд. 1. Т. 1.

References

- 1 Kunsevich G.Z. Istoriya o Kazanskom sarstve ili Kazanskii letopises: Opyt istoriko-literaturnogo issledovaniya.–SPb.: tip. I.N. Skorohodova, 1905. – 688 s.
- 2 PSRL.-SPb.:Izdanie Arheograficheskoi komissii, 1903. T. XIX. – 546 s.
- 3 Lavrentevskaya letopis. – M.: Yazyki slavyanskoi kultury, 2001. – 734 s.
- 4 Drozdov YU.N.Tyurkskoyazychnyi period evropeiskoi istorii. – M.: Litera, 2011. – 600 s.
- 5 Sbornik materialov, otnosyashihya k istorii Zolotoi Ordy. – M.: Izd-vo Akad. nauk SSSR, 1941. T. II. – 308 s.
- 6 Rashid ad-Din. Sbornik letopisei. – M-L.: Izd-vo Akad. nauk SSSR, 1952. T. 2. – 995s.
- 7 Istoriya mongolov inoka Magakin, XIII veka. – SPb.: Sankt-Peterburg. tip. Imp. Akad. nauk, 1871. – 120 s.
- 8 Pohlebkin V.V. Tatory i Rus. Spravochnik. – M.: Mezhdunarodnye otnosheniya, 2000. – 190 s.
- 9 Garkavi A.YA. Skazanie musulmanskih pisatelei o slavyanah i russkih.
- 10 Cherepin L.V. Russkaya hronologiya. – M.: 1944. – 93 s.
- 11 Lyzlov A.I. Skifvskaya istoriya. – M.: Nauka, 1990. – 518 s.
- 12 Hudyakov M.G. Ocherki po istorii Kazanskogo hanstva. – Kazan.: Gosudarstvennoe izdatelstvo, 1923. – 310 s.
- 13 Fletcher Dzhils. O Gosudarstve Russkom. – M.: Zaharov, 2002. – 168 s.
- 14 Halikov A.H. Tatarskoi narod i ego predki. Kazan.: Tatarskoe knizhnoe izdatelstvo, 1989. – 222 s.
- 15 Etnogenez tatar Srednego Povolzhya v svete dannyh antropologii. //Proishozhdenie kazanskih tatar. Kazan, Tatkniggoizdat. 1948.
- 16 Dzhagfar Tarihy. – Orenburg .:Redaksiya Vestnika «Bolgar ile», 1993. T. 1.
- 17 Gerbershtein Sigismund. Zapiski o Moskovii. – M.: Izd-vo MGU, 1988. – 430 s.
- 18 Zakiev M.Z. Iz istorii tatar i tatarskogo yazyka // Russko-tatarskii razgovornik. – Kazan .: Tatarskoe knizhnoe izddatelstvo, 1986. – 304 s.
- 19 Izvestiya andlichan o Rossii XVI . // Chteniya v imperatorskom obshestve istorii I drevnostei Rossiiskih. – 1884. – № 4.
- 20 Puteshestvie v Persiyu cherez Moskoviyu: 1602-1603 gg. – M.: Univ. tip., 1896. – 62 s.
- 21 Moskoviya Dzhona Miltona. – M.: O-vo istorii i drevnostei ros. Pri Mosk. Un-te, 1875. – 83 s.
- 22 Letopises sarstvovaniya sarya Ioana Vasilevicha ot 7042 godu do 7061.
- 23 Puteshestvie v Tanu Iosafata Barbaro, venesianskogo dvoryanina // Biblioteka inostrannyh pisatelei o Rossii. – 1836. – Otd. 1. T. 1.

УДК 39 308

А. Балтаев

Заведующий отделом Института археологии и этнографии
Академии наук Туркменистана, Туркменистан, Ашхабад
E-mail: arheologiya-tm@yandex.com

Древние Туркменские развлечения, связанные с национальными праздниками

Древние истоки национальных традиций и бесценный опыт веков, веселые праздники и исполненные глубокого смысла обряды составляют неотъемлемую часть богатейшего культурного наследия туркменского народа. Традиции и обряды, связанные с национальными праздниками, как «Денгене», «Гешдек», «Яглык атды», служат бесценным источником для глубокого изучения исторического прошлого периода, его духовно-эстетических основ.

Древние развлечения и игры, связанные с национальными праздниками, были и остаются фактором сближения народов, взаимопроникновения и обогащения различных культур, расширения культурного пространства на всем протяжении Великого Шелкового пути – этого уникального явления в истории человечества, когда традиции добра и созидания стирали все условные границы и объединяли сердца людей в едином стремлении к миру и процветанию.

Ключевые слова: культурное наследие, национальный праздник, Новруз, Денгене, Гешдек, Яглык атды.

A. Baltaev

Ancient Turkmen entertainment related to national holidays

The ancient origins of national traditions and invaluable experience of centuries, happy holidays and filled with deep meaning rituals are an integral part of the rich cultural heritage of the Turkmen people. Traditions and rituals associated with national holidays as "Dengene", "Geshdek", "Yaglyk atdy" are an invaluable source for deep study of the past period, the spiritual and aesthetic basis.

Ancient fun and games associated with national holidays, were and remain as a factor bringing people unity, and to enrich the interpenetration of cultures, expanding cultural spaces throughout the Silk Road - this is a unique phenomenon in the history of mankind, when the tradition of good and creation erases all the conventional boundaries and pooled the hearts of people in the same quest for peace and prosperity.

Keywords: Cultural heritage, national holiday, Dengene, Geshdek, Yaglyk atdy

Древние истоки национальных традиций и бесценный опыт веков, веселые праздники и исполненные глубокого смысла обряды составляют неотъемлемую часть богатейшего культурного наследия туркменского народа. Традиции и обряды связанные с национальными праздниками как «Денгене», «Гешдек», «Яглык атды» служат бесценным источником изучения исторического прошлого, духовно-эстетических основ, литературного наследия народа.

Скрупулезное изучение, бережное сохранение для нынешних и грядущих поколений исконных истоков духовной культуры туркменского народа дошедшего до наших дней во всей своей яркости и многообразии, является одним из важных векторов государственной стратегии в области развития духовной сферы.

В последние годы туркменские ученые по всей стране ведут активный поиск старинных образцов литературных памятников, изучают самобытные традиции и обряды связанными с

народным праздниками и развлечениями, по крупицам собирают связанные с ним секреты традиционной национальной кулинарии, а также веселых национальных игр. Параллельно ведется большая, плодотворная работа по выявлению и опубликованию ценных литературных источников хранящихся в фондах крупнейших зарубежных книгохранилищ.

Уподобляясь старинной традиции славных туркмено-огузских беков, молодежь на праздник Новруз, Курбан-байрами собиралась на веселые торжества. Молодежь веселилась с вечера до самой зари, за щедрым дастарханом звучала музыка и стихи, затем начинались уличные гуляния.

В селениях Южного и Восточного Туркменистана древние праздники проходило столь же красочно: молодежь, особенно девушки, наряжались в новые, яркие обновки, изукрашенные роскошной вышивкой, и выходили на массовые гуляния. На праздниках Новруз и Курбан-

байрам устанавливали огромные качели («кучак, бат»). Под вечер девушки и молодые женщины собирались на веселые посиделки, на которых звучали нежные девичьи напевы «ляле», песни «монджук-атды», чарующая музыка наперсника сокровенных девичьих тайн – гопуза (маленький язычковый музыкальный инструмент). Уже к ночи женщины постарше начинали неторопливую речь о днях минувших, где истина переплеталась со старинными легендами и притчами, загадками и прибаутками.

В некоторых селении наиболее отважные джигиты тайком забирались на крышу традиционной туркменской юрты «ак ой», где жила возлюбленная, и через отверстие для дымохода («туйнук») на самой верхушке дома спускали властительнице влюбленного сердца письмо либо подарок. Девушка, в свою очередь, могла передать влюбленному свой дар – чудесную вышитую тюбетейку-тахья, изящный пояс или кисет [2. с.17].

Веселая празднование Новруза сопровождалось различными торжествами, организация и проведение которых проследивает древние традиции и обряды, превращая весь процесс от начала до конца в одно красочное действо. Удивительная жизненная сила древних традиции обретает реальные очертания и в современных формах организации праздников, сопровождающихся старинными и неизменными по содержанию играми и развлечениями – «монджук-атды», «денгене», «гешдек», «яглык атды».

Денгене.

Калейдоскоп ярких новогодних торжеств втягивал в орбиту радости и веселья всех и без исключения. Отважные и жизнерадостные туркменские джигиты также собирались вместе на «строгие мужские вечеринки» - «денгене».

Обычно средства на организацию и проведения вечернего праздничного мероприятия собирали вскладчину на равных началах.

Традиция «денгене» существует во всех регионах Туркменистана и везде считается исключительно молодежным развлечением в дни национальных праздников, а также в межсезонье сельскохозяйственных работ.

Для вящего порядка на весь вечер назначали особого «управителя» из числа наиболее серьезных, «устоявшихся характером» молодых мужчин, который загодя распределял между участниками поручения по организации торжества, а также необходимое для этого количество продуктов или денег.

В связи с упомянутой особенностью проведения данного торжества жители Южного Туркменистана даже сложили благозвучную поговорку «Deňňene – deňşärik» («Все поровну – и власть, и сласть») [5].

Существовала негласная демографическая градация участников вечерних праздничных посиделок молодежи: совсем юные джигиты располагались отдельно от молодых женатых мужчин от 20 лет и старше.

К торжеству готовились основательно. На собранные деньги приобретали барашка (козу или кур), рис, масло, сладости и сухофрукты, другие необходимые ингредиенты кулинарных блюд, предназначенных для праздничного стола.

Если веселые сборища молодежи проводились не в праздничные дни, участники отдельно договаривались о времени и месте проведения торжества, учитывая занятость и возможности каждого участника. Необходимо отметить, что эти вечеринки проходят одинаково весело и увлекательно как в праздничные дни, так и в остальное время.

Различные игры и веселые розыгрыши, веселые песни и музыка усиливают притягательность молодежных вечеров, которые длятся, по большей части, до полуночи, а в праздничные дни – до самой зари.

Излюбленным занятием молодежи на них являются традиционные национальные игры – «Найди кольцо» (её еще называют «кече-кече»), а также «печиз». Время, проведенное в кругу ровесников – друзей и близких – заставляет на время забыть о мелких неудачах прожитого дня, по новому оценить их важность и значимость, умиротворяют душу. Музыка и зажигательные игры отвлекают от обыденности, улучшают настроение, очищают разум от навязчивых мыслей.

Издrevле традиция «денгене» являлась не только одним из видов массового отдыха молодежи, но и средством воспитания в юных сердцах понятий патриотизма, единства и чести.

Гешдек (кешдек, хешдек).

Один из любимых способов времяпровождения молодежи Юго-Восточного и Восточного Туркменистана в дни новогодних праздников и сельскохозяйственное межсезонье. В мероприятии участвуют исключительно молодые мужчины. Традиция продолжалась к середине XX веков.

Традиционные молодежные вечеринки до сих пор остаются популярными в восточных районах Туркменистана, а также в среде многочислен-

ной диаспоры туркмен, волею судеб переселившихся из региона среднего течения Амударьи на территорию соседнего Афганистана.

В ряде этрапов Ахалского ваялата этот древний обычай называют «гешдек», «хешдек», а жители отдельных этрапов Лебапского ваялата именуют его «кешдек» [2.с.73].

Организация данного мероприятия требует немалых усилий и сноровки, соблюдения особых правил и установившегося этикета.

По традиции в нем участвуют молодые мужчины возрастом от – 15 до 30 лет, которые группируются между собой по общим интересам, материальному положению и т.д.

Сначала выбирают «управителя гешдека» из числа наиболее опытных и деятельных участников. Тот, в свою очередь, посоветовавшись со своими помощниками, составляет список участников и гостей сообразно общности их запросов, интересов, способностей и возможностей. Таким образом, даже в пределах одного селения могло существовать несколько устойчивых групп «гешдека». При этом обязательно учитывался возрастной и семейный статус участников: молодые и неженатые в возрасте 15-20 лет держались особняком.

В некоторых селениях, хотя и очень редко, в мужских вечеринках «гешдеках» принимают участие и более зрелые мужчины, однако в этом случае они составляют отдельную от 20-30-летних участников группу.

Молодые мужчины в некоторых селениях Южного Туркменистана не ограничиваются участием в посиделках-«гешдек», организуемых по месту жительства. Существует традиция взаимного гостеприимства и активного общения между селами, однако правила разделения на отдельные группы по возрастному и иным цензам, равно как и организации мероприятия культурного отдыха, остаются неизменными.

Согласно давно установившейся традиции, первым и основополагающим правилом являлось твердое, осознанное решение каждого участника строго следовать общепринятым нормам этикета «гешдека»: прислушиваться к мнению «управителя», соблюдать правила хорошего тона и взаимного уважения.

Как правило, число участников каждой группы «гешдека» варьируется в пределах 10-20 человек. Считалось, что это количество идеально подходит для удачной организации компактного мероприятия, в том числе сер-

вировки праздничного стола, обслуживания и музыкально-развлекательного оформления.

Вопросы организации веселой мужской вечеринки и выбора места её проведения являлись в достаточной степени хлопотными, и потому в их решении равное участие принимали все участвующие, таким образом, каждый по мере очередности, принимал на себя роль «управителя». Выбирали «управителя» всем миром или посредством жеребьевки, также превращавшейся в шумный и веселый ритуал. К «управителю» предъявлялись наиболее высокие требования, именно от него зависел характер и этикет последующих веселых сборищ молодежи. Всех участников первой вечеринки специально уведомляли о месте и дате её проведения.

По завершении «пробной» вечеринки выбирали следующего «управляющего», которому в знак особой его привилегии, вручали праздничный узелок с аппетитными лепешками, сладкими румяными пышками и отварной грудинкой барашка. Этот ритуал не только окончательно конкретизировал главного ответственного в организации следующей встречи, но и являлся знаком уважения к хлебосольному дому, который в следующий раз гостеприимно распахнет свои двери перед участниками «гешдека».

В группе более юных (15-20 лет) участников встречи проходили чаще (в некоторых селениях еженедельно или даже два раза в неделю). Мужчины более зрелого возраста ограничивались ежемесячными сборами.

По установившейся традиции, все расходы и хлопоты по организации мероприятия ложились на плечи организатора-«управителя».

В праздничные дни молодежь собиралась на шумные сборища-«гешдек» в светлое время суток, в долгие же месяцы зимнего сельскохозяйственного межсезонья – ближе к вечеру. Процесс подготовки к приему гостей начинался с самого раннего утра: в гостеприимном доме свеживали откормленного барашка, из мяса которого готовили различные блюда праздничного угощения – золотистый плов, необычайно наваристую шурпу, пельмени. Ближе к вечеру накрывали щедрый дастархан, уставленный всевозможными яствами.

В селениях среднего течения Амударьи к хлебосольному сачаку подавали настоящие кулинарные шедевры – «черби», жареные колбаски из свежей баранины, сочные слоеные пироги «ишлекли», а также томленного особым

способом в глиняной земляной печке-тамдыре молодого ягненка [1. с. 54].

Организовать веселую встречу друзей на самом высоком уровне и не «ударить в грязь лицом» считалось делом чести. Каждый стремился удивить своих ровесников изысканными блюдами и роскошными угощениями. В иных селениях существовало даже особое, негласное «праздничное меню», включавшее в себя не менее девяти отборных блюд [5].

Вторым неизменным атрибутом «гешдека», конечно же, была зрелищная культурная программа. Её также продумывали заранее до мельчайших деталей. В вечерний развлекательный репертуар входили музыкальные номера, национальные игры, различные розыгрыши, состязания острословов, в перерыве между которыми за неспешной беседой обменивались новостями, делились с друзьями и близкими сокровенным.

Иногда, чаще в весенние дни празднования Новруза, устраивали совместные встречи одинаковых возрастных групп «гешдека» из нескольких соседних селений. Негласный этикет требовал ответного гостеприимства, и потому эти встречи способствовали духовному сближению различных людей и групп населения. Между жителями разных селений завязывались узы крепкой мужской дружбы и взаимопомощи. Затраты, связанные с организацией и проведением молодежных встреч такого масштаба, конечно же, несоизмеримо возрастали, и потому необходимые средства собирали вскладчину. Особой популярностью во время таких массовых вечерних мероприятий пользовались традиционные национальные игры. Все участники собирались в две группы, внутри которых разворачивались настоящие «баталии» в увлекательные игры – «кольцо» и «печиз».

Традиция шумных пиров-«гешдек» пришла к нам из далеких времен властительных туркмено-огузских беков. Туркменский народный эпос «Гёроглы» содержит целый ряд высокохудожественных сцен необычайно веселых сборищ, когда искусные сказители под нежную музыку сладкозвучного дутара складывают былины о героических подвигах бесстрашного воителя и истинного патриота Героглы во главе его славных сорока дружинников [3. с. 522].

Эти встречи помимо развлекательной своей сути несут дополнительную функциональную нагрузку – они способствуют формированию в сознании молодежи традиционного ментального этикета, манеры поведения в обществе, закаляют в юных сердцах закладываемые с

молоком матери непреходящие духовно-нравственные идеалы патриотизма и чести.

Древние и неувядающие традиции Новруза – как зов столетий, всегда свежи в народной памяти, живут и совершенствуются вместе с сознанием людей, уровнем их жизни и быта, духовного роста. Они столь же пластичны и необыкновенно близки нам, как яркое цветение весны.

Обряд «Яглык атды».

На большей территории Туркменистана празднование Новруза длится три дня. Первыми радостными вестниками становятся веселые колядки молодежи: подростки собираются в группы по 10-15 человек и ходят по дворам, исполняя обрядовые песни-считалочки. В ответ улыбающиеся хозяйки щедрой рукой раздают гостинцы – сладости и печенье, фруктовые цукаты, сладкий кишмиш, варёные яйца, которые заготавливают загодя, загадывая в сердце самые заветные желания и мечты. Звучат задорные колядки – песни, считалочки, скороговорки, зазывают весну людей, и на душе становится светлее и радостней.

Своим названием обряд обязан особому способу подвязывания платка двумя концами вокруг талии, образуя своего рода яркий фартучек, при этом два других конца колядующий держит в руках, образуя мешочек, в который и складывают сладкие дары.

Этот веселый обряд сохранился также в среде многочисленной диаспоры астраханских туркмен, которые именуют задорные колядки «шадивана»:

Новруза весть пришла, даруйте щедрые гостинцы,

А мы вам радости, здоровья, счастья пожелаем, вознесем,

И жизни на сто лет попросим у Небес,

В своих веселых песнях – «шадивана».

(Перевод подстрочный)

Шумные толпы праздничных колядочников, разносящих радостную весть, называли «шадиванчи», а сладкие дары, отправляемые в их платок-мешочек – «новрузлык» [4].

Древнее развлечение и игры связанные с национальными праздниками, были и остаются фактором сближения народов, взаимопроникновения и обогащения различных культур, расширения культурного пространства на всем протяжении Великого Шелкового пути – этого уникального явления в истории человечества, когда традиции добра и созидания стирали все условные границы и объединяли сердца людей в едином стремлении к миру и процветанию.

Качественно новый виток новейшей туркменской истории – эпоха могущества и счастья знаменует собой судьбоносные свершения в деле сохранения и приумножения богатейшей сокровищницы национального культурного наследия туркменского народа. Организуемые в Туркменистане многочисленные фестивали, научные симпозиумы, Дни культуры и другие важные форумы и мероприятия становятся площадкой для плодотворного культурного диалога, выступая действенным средством популяризации непреходящих духовно-эстетических ценностей во всем мире.

Постоянная поддержка и забота со стороны государства Туркменистана о сохранении культурного наследия нацеленные на дальнейшее, в

свете современных мировых реалий, развитие и совершенствование национальной культурной сферы, восстановление и сохранение пестованных веками уникальных традиций и обычаев – призваны донести до грядущих поколений во всем многообразии, яркости и первозданной свежести веление сердец многих сотен поколений, зов времен и столетий о всепобеждающей силе добра и света.

Подкрепляемые конкретными шагами и создательными инициативами, эти усилия наглядно демонстрируют всему мировому сообществу глубоко гуманистическую суть прогрессивных начинаний Туркменистана, нацеленных на благо всего человечества, сохранение и приумножение духовно-культурных ценностей мирового масштаба.

Литература

- 1 Туркменский дастархан. – Ашхабад.: TDH. – 2009. Том II. – 174 с.
- 2 Джикиев А. Традиционные туркменские праздники, развлечения и игры. – Ашхабад.: Ылым. 1983. 120 с.
- 3 Гороглы. Туркмен гахрыманчылык эпосы. – Ашгабат.: Туркменистан. – 1990. – 612 с.
- 4 Джикиев А. Рухнама и традиционные туркменские праздники (рукопись). – Ашхабад. – 2005. – 174 с.
- 5 Личный архив автора полевых-этнографических материалов.

Literatura

- 1 Turkmenskii дастархан. – Ashkhabat. : TDH. – 2009., tom II. – 174 s.
- 2 Dzhikiev A. Tradisionnyye turkmenskie prazdniki, razvlecheniya i igry. - Ashkhabat.: Ylym. 1983. 120 s.
- 3 Gorogly. Turkmen gahrymanchylyk eposy. Ashkhabat. : Turkmenistan. – 1990. – 612 s.
- 4 Dzhikiev F. Ruhnama i tradisionnyye turkmenskie prazdniki (rukopis). – Ashkhabat. – 2005. – 174 s.
- 5 Lichnyi arhiv avtora polrvyih-etnograficheskikh materialov.

УДК 39 (575.4)

С. Атдаев

Ведущий научный сотрудник Института Археологии и этнографии
Академии наук Туркменистана, кандидат исторических наук, Туркменистан, г. Ашхабад
E-mail: serdar-atdayev@rambler.ru; serdar-atdayev@list.ru

Экологические традиции у туркмен

Все чаще звучат призывы обратиться к прошлому опыту человечества, использовать навыки и умения, накопленные нашими предками на длительном этапе их гармоничного сосуществования с окружающей средой. Вопросы согласованного управления дикой природой берут важное место в системе национальных традиций туркмен. С незапамятных времен придавалось огромное значение защите и сбережению окружающей среды.

Отношение туркмен к земле было священным. Земля почиталась как мать, считалась родоначальницей и источником всего живого. Она признавалась живым элементом, боготворилась и охранялась от любого поругания и осквернения. Подобное отношение проявлялось и к воде, флоре и фауне. Множество мифов и легенд служили сохранению деревьев и растений. Сбережение животного мира также было уравновешено рядом правил и запретов. Экологические традиции, сформированные в течение многих столетий, создали тот баланс, который регулировал отношение человека с природой.

Ключевые слова: Экология, традиции, вода, земля, животный мир, растительный мир.

S. Atdayev

Ecological traditions in the culture of Turkmen

Now appeals even more often sound to address to history of mankind, to take from experience of ancestors useful skills for today's improvement of the inhabitancy. Questions of wildlife management take the important place in system of national traditions the Turkmen. Turkmens from time immemorial gave great value to protection and the savings of an environment.

The attitude to the ground at the Turkmen was sacred. The Earth was esteemed as mother, was considered as a source of all alive. The same respect appeared to water. Our ancestors to flora especially worshipped. There was a set of legends and the legends promoting preservation of trees. Preservation of fauna also was balanced by a number of rules and interdictions. The ecological traditions formed during many centuries, have created that balance which regulated the attitude of the person with the nature.

Keywords: ecology, tradition, water, earth, flora and fauna.

Тема охраны окружающей среды, ставшая ныне актуальной и глобальной проблемой всего человечества, является, по-сути, неотъемлемой частью традиционной культуры любого народа. Экологические традиции, сформировавшиеся на протяжении многих столетий, создали тот баланс, который удачно регулирует отношение человека с природой. Традиции охраны земли, водных ресурсов, животного и растительного мира существовали у туркмен издавна (Атдаев С., 2006, 17).

Взаимоотношение человека с природой координировались рядом правил и запретов, которые выработали своеобразный экологический этикет общества. Наши предки почитали землю как мать, считая ее родоначальницей и источником всего живого (Сарианиди В., 2002, 76). Земля признавалась живым элементом, богот-

ворилась и охранялась от любого поругания или осквернения. Поклонение великой богине-матери, богине земли и плодородия имеет глубокие корни (Гундогдыев О.А., 1998, 33). Ее глиняные изваяния встречаются на поселениях земледельческих культур Туркменистана, начиная со времени поры неолита - VI тыс. до н. э. (Бердыев О., 1969, 95). В эпоху раннего средневековья, она, под именем богини Умай, предстает у огузов-туркмен покровительницей беременных женщин и младенцев. Своеобразные фигурки богинь используются туркменами и поныне. Изготовленные из прочного дерева дагдан, они выполняют функцию амулета-оберега.

Одним из ценнейших богатств у туркмен считается вода. Уважение и бережное отношение к воде внушалось детям с малых лет и

подкреплялось рядом запретов (Демидов С.М., 1963, 85). Запрещалось бросать камни, предметы или сливать грязную воду в открытые водоемы. По поверьям туркмен, нарушителей подобных запретов могло ожидать наказание и общественное порицание (Оразов А., 1992, 28).

С особой чистотой содержались колодцы. Загрязнение их считалось самым большим грехом. Если в колодец попадало какое-либо животное, птица или грызун, то немедленно откачивалась вся вода, затем снимался верхний грунт дна колодца. Лишь после этого, заполнившая колодец свежая вода, считалась пригодной к употреблению. Строительство колодцев всегда считалось полезным и богоугодным делом. Построивший колодец заслуживал всеобщее уважение и почитание (Атдаев С., 2008, 45).

Наши предки особо бережно относились к растительному миру (Оразов А., 1992, 28). Посадка деревьев и разбивка сада являлась обязательным и естественным делом. Во время сборки дров, с деревьев обламывались только сухие ветки. Рубка дерева осуществлялась только при особой нужде и без повреждения корней. Строго запрещалась рубка одинокорастущего дерева. Более того, оно считалось священным и обладало сверхъестественную силу. К священным породам относились: чинара, дагдан и гуджум. Фруктовые деревья позволялось вырубать только после их окончательного высыхания, причем, изготавливать из них посуду или домашнюю утварь запрещалось.

Существовало множество наставлений, направленных на уважительное отношение к фруктовому, бахчевому и в особенности злаковому культурам. Подобное воспитание зарождало у детей нравственное начало. Отношение человека к хлебу было особым и являлось показателем его воспитанности и мериллом добропорядочности.

Сохранение животного мира также балансировалось рядом канонов и предостережений. Всякое беспричинное истребление животных считалось большим грехом. Отстрел животных оправдывался только естественной необходимостью в пище. Согласно кодексу охотников "рисале", запрещалось убивать животных в период вынашивания ими потомства, а также имеющих малых детенышей. Во время охоты нельзя было также отстреливать сразу несколько животных. При ранении животного, охотнику необходимо было выслеживать его до конца, дабы оно не мучилось. Если же охотник нахо-

дил его мертвым, то ни в коем случае не оставлял брошенным и немедленно закапывал. Запрещался отстрел непромысловых птиц, разорение их гнезд, изъятие птенцов и яиц. Многочисленные поверья не поощряли уничтожение также многих насекомых и змей. Змея, по народным представлениям, обладала магическими свойствами и была окружена особым ореолом почитания.

Описание окружающей нас природы мы находим в творчестве таких великих туркменских классиков как: Махмыт Замахшари, Гараджаоглан, Махтумкули, Молланепес и др. Замахшари являлся автором труда «Названия лекарств и книга названий гор» и многих других работ. Для обоснования естественнонаучных представлений в Коране, Замахшари в своих комментариях «ал-Кашшаф» использовал «Книгу о животных» ал-Джахиза. Перу Махмыта Замахшари принадлежит «Книга о горах, земле и воде». В словаре «Мукаддимат ал адаб» приводится немало слов, связанных с миром животных. Особо богатый материал о мире животных, птиц, рыб и насекомых представлен в работе «Весна Добродетелей» («Ýagşyzadalaryň bahary»). Книга описана в повествовательном изложении и насыщена как рассказами, так и личными наблюдениями автора.

Замахшари был поражен мудростью природы и писал, что все в природе продумано и имеет божественное объяснение. В книге имеется описание того, как многие животные сами лечили себя. Например, ужаленные коброй ёж и бобёр, могли вылечивать себя тем, что ели траву тимьянку. Если у орла болела печень, то для лечения он ел печень зайца или лисицы. Процессу промывки желудка знахари научились у морских птиц. Они заметили, что птицы, страдавшие плохой работой желудка, пили морскую воду и затем выводили её наружу.

Замахшари понимал необходимость охраны природы и приводит интересный рассказ. Однажды правитель Харун Рашид прогуливался на охоте. Ловец птиц преподнес ему пойманного рябчика. Рашид ответил: „Подобной птицы я никогда не видел. Отпусти её, ибо любое нарушение (природы - А.С.) приводит к её гибели“ (Атдаев С., 2007, 204).

Туркменский лирик Гараджаоглан не ограничивался простым описанием красоты природы, но и считал человека ее составной частью. Это можно проследить в таких его стихотворениях как: «Даглар инди», «Ордек», «Эгри дагы», «Гуманым даглар», «Элинде галды», «Сягер ели»

и др. Поэт черпал силу и вдохновение природы, желая быть сильным и мудрым как горы, вольным как ветер, свободным как птица. В стихах он мечтал превратиться в тучи и пролиться на землю живительным дождем. Последним желанием поэта было провести остаток своей жизни в каком-либо красивом уголке живой природы.

Тема природы занимает особое место и в творчестве Махтумкули. Прекрасный мир природы, связь с ней, всегда были одним из основных объектов художественного мышления поэта. Махтумкули стремился познать ее суть и красоту, пытался проникнуть в ее сокровенные тайны. Существовавшая до этого, так называемая пейзажная поэзия, писалась в романтическом стиле. Живая природа имела условный и неконкретный характер. В художественном освоении окружающего мира Махтумкули наблюдаются иные, более реалистические принципы. В его произведениях мы видим красоту подлинной и живой природы. Горы предстают в образе близкого друга поэта, делящего с ним печаль и радость любви. Горы – это сила, опора, мудрость и надежность. Махтумкули хорошо понимал, что реальное и живое описание природы, сыграет определенную роль в развитии у народа чувства патриотизма. Через творения Махтумкули люди смогли увидеть чудесный облик своей страны, красоту ее природы.

Природа всегда давала эмоциональный стимул творчеству поэта. Завороженный красотой и гармонией окружающей среды Махтумкули приходит к убеждению, что она имеет божественное происхождение. Поэма «В душе» содержит такие строки:

Деревья, выросшие из земли,
Алые розы, зеленая трава,
О, несведущий человек, это
Все появилось по велению бога.
(Махтумкули, 1983, с.75)

Тематику природы можно проследить и в узорах туркменского ковра. Ковер – это книга жизни туркмен. Ведь ковер появился у наших предков намного раньше, чем письменность. И

потому, все передаваемые из поколения в поколение жизнеутверждающие идеи и опыт, были переложены в узоры ковра. В те времена люди были намного ближе к природе, лучше её понимали, в силу чего тема природы стала главенствующей в орнаменте туркменского ковра. Мотивы узоров взяты непосредственно из природы – это изображение луны, звёзд, воды, гор и т.д. Символично, что и сам ковер производился из продуктов живой природы: пряжи из овечьей шерсти, шелка из нитей шелковичного кокона, красители которых имели растительную основу.

Растительный и животный мир представлен в туркменских коврах особым закодированным языком. Если учесть, что история туркменского ковра охватывает сотни и тысячи лет, то можно предположить, что на первых порах изображения были более реальными, но со временем стилизовались и приняли условный характер. Растительный орнамент принимает прямые и угловатые формы. Изображения животных и птиц переданы знаками и замысловатыми фигурками. Примером условного стиля рисунков могли послужить изображения животных и растений на керамической посуде эпохи энеолита и бронзы - V-II тыс. до н.э. (Гундогдыев О.А., 2008, 24). Большие ковры украшены парным количеством гёлей, которые расположены клеточным чередованием. По мнению некоторых исследователей, здесь передан план оросительной сети каналов, питающих сады и огороды. Малые ковровые изделия особо насыщены растительной тематикой, в перемежку с символами птиц и животных.

Многие народы, длительное время, проживая на определенной территории и учитывая ее природно-ландшафтные особенности, адаптировались к ней. Они научились грамотно воздействовать на природу, нисколько не причиняя ей вреда. Можно сказать, что адаптация есть соотношение воздействия человека на природу, превышение которой ведет к грани экологичности. Этот баланс, закодированный в традициях наших предков, нужно оберегать и сохранять.

Литература

- 1 Атдаев С. Природа Куняургенча по материалам средневековых авторов // Возрождение. – Ашхабат, 2006. – №5.
- 2 Атдаев С. Тема природы в творчестве Замахшари. // Материалы международной научной конференции „Махмуд Замахшари и лиературно-научное возрождение Востока”. – Ашхабат, 2007.
- 3 Атдаев С. Обряд вызывания дождя в традициях туркмен // Мирас. – Ашхабат, 2008. – №1.
- 4 Бердыев О. Древнейшие земледельцы Южного Туркменистана. – Ашхабат, 1969.
- 5 Гундогдыев О.А. Богиня-мать земли туркменской. – Ашхабат, 1998.
- 6 Гундогдыев О.А. Из истории туркменского ковроделия. – Ашхабат, 2008.
- 7 Демидов С.М. О пережитках верований, связанных с водной стихией и рыболовством у туркмен // Труды Института Истории, Археологии и Этнографии. Серия этнографическая. АН ТССР. Т.VII. – Ашхабат, 1963.

- 8 Махтумкули. Избранные стихи. В 2-х т. – Ашхабад: Туркменистан, 1983. т.2.
- 9 Оразов А. Народные традиции охраны природы у туркмен // Верования, обряды и обычаи туркмен. Ашхабад. 1992.
- 10 Сарияниди В. Древневосточное царство в старой дельте реки Мургаб. - Ашхабад. 2002.

References

- 1 Atdaev S. Priroda Kunyaurgencha po materuyalam srednevekovykh avtorov // Vozrazhdenie. Ashkabat, 2006. №5.
- 2 Atdaev S. Tema prirody v tvorchestve Zamahshari. // Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii „Mahmud Zamahshari i literaturno-nauchnoe vozrozhdenie Vostoka”. Ashkabat, 2007.
- 3 Atdaev S. Obryad vyzyvaniya dozhdya v traditsiyah turkmen // Miras. – Ashkabat, 2008. №1.
- 4 Berdyev O. Drevneishie zemledeltsy Yuzhnogo Turkmenistana. Ashkabat, 1969.
- 5 Gundogdyev O.A. Boginya-mat zemli turkmenskoi. Ashkabat, 1998.
- 6 Gundogdyev O.A. Iz istorii turkmenskogo kovrodeliya. Ashkabat, 2008.
- 7 Demidov S.M. O perezhitykh verovaniy, svyazannykh s vodnoi stihiei i rybolovstvom u turkmen // Trudy Instituta Istorii, Arheologii i Etnografii. Seriya etnograficheskaya. AN TSSR. T.VII. Ashkabat, 1963.
- 8 Orazov A. Narodnye traditsii ohrany prirody u Turkmen // Verovaniya, obryady i obychai Turkmen. Ashkabat, 1992.
- 9 Sarianidi V. Drevnevostochnoe sarstvo v staroi delte reki Murgab. – Ashkabat.

ӘОЖ: 94(=512.122) (575.2)

Якши Абдуллах

К. Карасаев атындағы Бишкек гуманитарлық университетінің аспиранты,
Қырғызстан, Бишкек қ.
E-mail: ayaksi@hotmail.com

Қырғызстандағы «Отан» қазақ мәдени қоғамдық бірлестігінің қызметі

Бұл мақала шет елдегі қазақтардың тарихы мен мәдениетіне арналған. Нақтырақ айтқанда, Қырғызстанда 1992 жылы құрылған қазақ диаспорасының «Отан» атты қоғамдық бірлестігінің қызметі, мақсаты және мүшелері туралы сөз болады. Аталған ұйым Қазақстан Республикасымен тікелей байланыс ұстай отырып, бір жағынан, Қырғызстандағы қазақ жастарының тарихи Отанында білім алуына, Отанға оралуға ниет білдірген отбасыларға құжат жағынан жәрдемдеседі, екінші жағынан, сол жердегі қазақ диаспорасының өз салтын, әдет-ғұрпын, тілін сақтауға ықпал етеді. Сонымен қатар қазақ ұлттық мейрамдары мен Қазақстанда атап өтілетін басқа да мейрамдарды ұйымдастырады.

Автор аталған ұйымға қатысты материалдарды талдай келе, оның атқарып отырған қызметін аса жоғары бағалайды.

Түйін сөздер: диаспора, қазақ, мәдениет, тіл, Отан.

Якши Абдуллах

Деятельность казахского общественно-культурного объединения «Отан» в Кыргызстане

Данная статья посвящена истории и культуре казахской диаспоры в зарубежье. Если быть точнее, поднимается вопрос о деятельности, цели членов общественного объединения «Отан», созданного в 1992 году. Данное объединение контактируя с Казахстаном в различных областях, с одной стороны, помогает казахской молодежи Кыргызстана получить образование на исторической Родине, с другой стороны, влияет на сохранение обычаев и обрядов, языка казахской диаспоры Кыргызстана. Также оно организует национальные и другие праздники, отмечаемые в Казахстане.

Автор, анализируя все материалы по данному объединению, положительно оценивает деятельность выше названного объединения.

Ключевые слова: диаспора, казах, культура, язык, Родина

Abdullah Yahshi

The Kazakh Humanities-Culture Societies of «Otan» in Kyrgyzstan

In this article was simple history and culture the Kazakh diasporas of international centuries. Of regularly in this article was established chest and forms of societies the Otan standing of the 1992 y. This societies every time was congratulation thigh Kazakhstan in relation contact, each of Kazakh young and was have study in Kyrgyzstan in the historical country and has the culture and languages Kazakh diasporas in Kyrgyzstan. And thou national and anybody themes' in Kazakhstan.

Author has analyses the materials for the supplementary and articulation thus societies them congratulation.

Keywords: Diaspora, Kazakh, Culture, Languages, Country.

Среди проживающих в Кыргызстане этнических казахов, как и других членов этнических групп, в конце 80-х- начале 90-х гг. XX века отмечается резкий подъем в этническом сознании. Появились различные мнения в вопросах культуры, сохранения языка, их развития и расширения и среди проживающих на территории Кыргызстана этнических казахов. Обращаясь к политико-этническому развитию истории казахов, увеличилось внимание к социальному и культурному положению этнических казахов в Кыргызстане.

Среди проживающих в Кыргызстане этнической интеллигенции казахов появились обсуждения вопросов по объединению проживающих в Кыргызстане этнических казахов, по развитию и сохранению их традиций и обычаев, культуры, языка, а также передача их молодому поколению; укрепление культурных, социально-экономических связей, отправка на обучение в Казахскую Республику молодежи этнических казахов, а также многочисленные другие вопросы, требующие решения. В связи с чем появилась необходимость в создании осо-

бого рода общественного объединения по реализации вышеперечисленных задач по объединению этнических казахов на территории Кыргызстана, организации собраний, в ходе которых могли бы обсуждаться личные, бытовые, культурные и другие вопросы.

Именно для организации такого общественного объединения в Кыргызстане 22 мая 1992 года 37 граждан этнических казахов проживающих на территории Кыргызстана, провели собрание в Бишкеке. Среди них были и известные граждане Кыргызстана, а также почетные деятели среди этнических казахов, вложивших огромный вклад в социально-экономическое развитие страны. В их числе были Исаков Курмантай, директор камерного оркестра «Насыйкат» при государственной филармонии им. Т. Сатылганова, Омаров Мадивар, народный артист Кыргызской Республики и оперный певец Аманбек Нуртазин, знатный фермер Жаксыгулов Нурсадык, Сартбаев Маден, Шаденов Жумагулый и мн. др. На организованном Курултае рассматривались три основные вопросы: первый- вопрос об организации культурного центра общественного объединения казахов Кыргызстана «Отан», принятие и утверждение Устава общественного объединения, а также выборы в Совет общественного объединения [1].

Таким образом, 22- мая 1992 года считается днем создания общественного объединения центра казахской культуры «Отан», объединившем этнических казахов в Кыргызстане.

По второму вопросу выступил К. Исаков и ознакомил участников Курултая с Уставом культурного центра. Общим голосованием был принят Устав культурного центра «Отан», а также внесены различные изменения и дополнения.

По третьему вопросу о выборах членов Совета общественного объединения казахского культурного центра при «Отан» выступил М. Омаров. Он предложил избрать пятерых членов Совета, а также утвердить Исакова Курмантая председателем Совета. Другие участники курултая предложили избрать К. Исакова, Н. Жаксыгулова, М. Омарова, А. Нуртазина и М. Сартбаева членами Совета. Общим голосованием на Курултае вышепредложенные кандидатуры были избраны Членами Совета. Исаков Курмантай был избран Председателем Совета, А. Нуртазин- ответственным секретарем, остальные- членами Совета [2].

В том же году Министерство Юстиции Кыргызской Республики зарегистрировало общест-

венное объединение центра казахской культуры «Отан» и вручило свидетельство членам Совета этнических казахов.

Совет Центра создал культурные центры для этнических казахов в областях, городах и районах Кыргызстана, где проживает большое количество этнических казахов и, те в свою очередь, начали проводить различные культурные и просветительные мероприятия. К примеру, в Иссык-Кульской, Чуйской, Ошской, Жалал-Абадской областях и городе Кара-Балта были созданы казахские культурные центры. В каждом появившейся в областях центре, в свою очередь, существуют собственные советы, члены этого совета, и их руководители. В добавок, они находятся в тесном взаимодействии с Центральным общественным объединением казахской культуры «Отан».

Более того, центр казахской культуры «Отан» стал членом Всемирной ассоциации казахов и поддерживает с ним тесные связи, а также члены Центра участвуют на проводимом время от времени Всемирном Курултае казахов [3].

При общественном объединении казахского культурного центра «Отан» был создан молодежный центр и его руководителем был утвержден Даркембаев Акат. Основной задачей молодежного центра является привлечение молодого поколения этнических казахов к активному участию в культурно-массовых мероприятиях общественного объединения центра казахской культуры «Отан» и передача им казахского культурного наследия, истории, и языка [4].

В целях обучения молодых парней и девушек казахскому языку в городе Бишкек была открыта школа, где учащиеся могли бы изучать язык в выходные дни [5]. Данной школе был предоставлен преподаватель казахского языка и литературы из числа проживающих в Кыргызстане этнических казахов, а также школа была снабжена методическим пособием и книгами по казахскому языку и литературе. В выходные дни в казахской школе обучались не только этнические казахи, проживающие в Бишкеке, но и молодые ребята, проживающие на окраинах города и в близлежащих селах.

В 2011-году в городе Алмата учащиеся этой школы участвовали в международной Олимпиаде «Дарын» по казахскому языку, заняв в общей команде третье место, были награждены ценными подарками и получили право на получение Высшего образования в Государственном Учреждении Казахской Республики за счет государства [6].

31- декабря 1996- года Президент Казахской Республики Н. А. Назарбаев подписал указ «О протекции живущих за рубежом соотечественников». В этом указе упоминается об экономической и социально-культурной помощи этническим казахам, живущим за рубежом. Проживающие в Кыргызстане этнические казахи приняли этот указ с большой радостью и верой. Казахский культурный центр «Отан» возложил огромные надежды на открытие казахских школ и печать различной литературы на казахском языке. Этнические казахи обратились с письмом к Правительству Казахской Республики и акиму близлежащей к Кыргызстану Джамбульской области с просьбой обеспечить специальными книгами, музыкальными инструментами, и национальной одеждой для развития художественного творчества [7].

Более того, казахским культурным центром «Отан» в Кыргызстане были проведены попытки продвижения этнических казахов в ряды должностных лиц. К примеру, посол Казахской Республики в Кыргызстане М. Шаханов обратился с письмом к президенту Н.А. Назарбаеву. В том письме было прописано, что в Кыргызстане на высоких должностных службах работают и продвигаются именно кыргызские кадры, в то время как другие национальности остаются без внимания. Только потому, что они относятся к другому этносу, этнические казахи не могут занимать высокие должности [8]. Далее в письме этническими казахами С. Косаковым, М. Тугеловым, Л. Жолмухамедовой и др. было отмечено, что этнические казахи не могут занимать должности как высокопоставленных чиновников, так и в других развитых отраслях по причине их национального происхождения. Они высказали просьбу обратить особое внимание именно на это на встрече с руководителями Правительства Кыргызской Республики [9]. Образованные и высококвалифицированные этнические казахи были вынуждены искать работу за пределами Кыргызстана, том числе и в Казахстан, так как не могли найти подходящую работу внутри страны.

Казахским культурным центром «Отан» были проведены множество культурных мероприятий и установлены тесные связи с Посольством Казахской Республики в Кыргызстане [10]. Особо и чрезвычайно уполномоченные послы Казахской Республики в Кыргызстане Б. Оспанов, Б. Исабаев встретились на Ассамблее Народов Кыргызстана в Бишкекском Доме Дружбы; Казахская диаспора провела ряд встреч

с активом общественного объединения казахской культуры «Отан» [11].

Посольство Казахской Республики в Кыргызстане обратилось к Министерству образования, спорта и здравоохранения с письмом-просьбой о помощи в создании на территории г. Бишкек казахского образовательного центра в целях обучения молодого поколения этнических казахов казахскому языку. В свою очередь, Министерство обязалось выделить помощь в приобретении учебников и учебно-методического комплекса, создании компьютерного класса и школьной библиотеки, а также в подготовке, переподготовке и повышении квалификации педагогических кадров в г. Алматы для обучения молодежи. Единственной просьбой к Правительству Кыргызстана была выделение места для создания этого образовательного центра [12].

Наряду с этим, в 1997-1998 учебном году открылся кыргызско-казахский факультет на базе Бишкекского Коммерческого колледжа для проживающих в Кыргызстане и в ближайших к городу Бишкек районах Казахской Республики этнических казахов по инициативе казахского культурного центра «Отан» в Бишкеке. По этой причине, инициаторы обратились к Правительству Казахской Республики по вопросам повышения квалификации кадров, пополнения методического материала и финансирования бюджетных групп [13].

Решением Правительства Казахской Республики от 18-июня 2008-года были выделены 1500 мест в Высших учебных заведениях Казахстана для обучения на бюджетной основе не гражданам Казахской Республики, а специально для проживающих за пределами Казахстана этническим казахам. Согласно этому решению, в первую очередь зарубежную молодежь принимали сперва на годовичные подготовительные курсы путем тестирования. Только после прохождения подготовительного курса, обучающиеся имели возможность поступить на первый курс Высшего учебного заведения. Задача по сбору информации о количестве желающих обучаться в Казахстане молодежи этнических казахов, и отправке документов была возложена на центр казахской культуры «Отан». Казахский этнический центр «Отан» успешно провел работу по осуществлению данной задачи и по созданию условий обучения для молодых этнических казахов в Казахской Республике. Таким образом, казахский этнический центр «Отан» дал возможность многочислен-

ной молодежи в получении образования в Казахской Республике [14]. Многие из них получили образование в различных высших учебных заведениях Казахстана. Большинство из них осталось на своей исторической родине и трудоустроены. Совсем немногие из них возвратились в Кыргызстан.

Ассамблея Кыргызского народа в свою очередь на собрании выдвинула кандидатуры в депутаты Кыргызской Республики двух человек. К сожалению, в ходе выборов эти кандидаты не прошли в депутаты Жогорку Кенеш Кыргызской Республики.

Центры казахской культуры на передний план выдвинули задачи по возобновлению казахского языка, обучению молодежи казахскому языку, о распространении казахских традиций и обычаев среди этнических казахов. По реализации данной задачи была организована художественная творческая группа при центре казахской культуры «Отан». В нее были привлечены талантливые вокалисты, а также личности среди этнических казахов, играющие на казахском национальном инструменте домбре и других музыкальных инструментах.

В городе Бишкек был открыт музей имени К.С.Сартбаева-доцента, профессора и члена-корреспондента Кыргызской Национальной Республиканской Академии. Музей находится в центральной части города Бишкек в доме, где проживал сам профессор и назван «Всегда работающий профессор К.С.Сартбаев». В музее также представлена экспозиция «Казахи Кыргызстана». Центр казахской культуры «Отан» взял на себя обязанность по выплате стоимости помещения, проведению выставок и по установлению памятной доски [15].

Центр казахской культуры «Отан» активно участвует в происходящих в Кыргызстане острых политических и социально-экономических событиях. Центр активно участвовал в культурных мероприятиях, посвященных 1000летию Эпоса «Манас» в рамках программы «Кыргызстан-наш общий дом». 27-30августа 1995-года в городе Бишкек «В селе Манаса» прошел праздник национальных центров Кыргызстана. Во время этого праздника казахский центр культуры показал свои таланты на высоком уровне.

В светлую память жителя села Талтак, Талтакова Курманалы участвовавшего и павшего в Великой Отечественной Войне и одного из основателей села был установлен памятник и село было переименовано в его честь по инициативе этнических казахов Чуйской области

Сокулукского района села Нижнечуйск и другими жителями села Талтак. По данной просьбе жителей села Нижнечуйск Сокулукского района руководство села выделило 0,0025 га земли для установления памятника павшему в войне, и одному из основателей села ранее жившего Талтакову Курманалы [16]. В декабре 2009-года в селе Нижнечуйск был открыт также памятник в честь Тажыбаева Талтака [17]

Многосторонне талантливый человек, писатель, поэт, журналист, композитор, певец-исполнитель, комузчу, домбурачу Казакбай Абдышев провел литературно-музыкальный вечер под названием «Кыргызский народ, казахский народ». Вышли в свет книги «Алатоо айымдары» (Женщины Ала-Тоо), «Такалуу аттын изи бар, Таластан келген киши бар», «Жылм инсандары» (Личности века) и др. Более 700 картин, созданных графическим методом; стихотворения, состоящие более чем из 4 тысяч строк, были посвящены известным личностям Кыргызстана. На вечере были прочтены стихотворения, прославляющие дружбу казахов и киргизов, также проводилась выставка картин [18]

Состоялась презентация книги эпоса «Айкол Манас» (Манас Великодушный), вышедшей в 2011-году на казахском языке. Первоначальным автором перевода была Майрам Керим кызы и Назарбека Байжигитова завершил ее труд.

Стараниями культурного центра казахов «Отан» довольно быстро распространились среди книжных любителей Кыргызстана известные казахские стихотворения, пословицы и поговорки. Выпускается общественный-публицистический журнал «Публичный портрет» на русском языке.

Центр казахской культуры «Отан» со дня своего существования и до сегодняшнего дня, совместно с Ассамблеей Кыргызского народа, другими государственными и общественными организациями Кыргызстана, с Посольствами Кыргызской и Казахской Республики ежегодно и в систематическом виде проводят мероприятия на День пожилых людей, 9-мая-День Победы, День Независимости Казахской Республики, День Независимости Кыргызской Республики, 8-марта- Международный Женский День, День Защитника Отечества, Новый Год и другие официальные праздники. В эти дни этнические казахи организывают концерты, накрывают на стол, интересуются различными бытовыми и личными вопросами, обсуждают культурные вопросы и находят им решения

[19]. Кроме того, они дарят подарки ветеранам войны и труда, оказывают помощь социально уязвимым слоям общества.

Центр казахской культуры «Отан» принимает активное участие во всех проводимых Ассамблеей народов Кыргызстана мероприятиях. Центр считается одним из создателей Ассамблеи народов Кыргызстана, появившемся в 1994-году.

Однако, среди этнических казахов, точнее среди руководителей центра казахской культуры возникают некоторые разногласия, в связи с чем часть казахов отделяются и организовывают в 2004-году казахский центр «Алаш». Руководителем центра стал известный общественный и государственный деятель, гражданин Кыргызстана, этнический казах Е. Булекбаев. Создание еще одного культурного центра этнических казахов Кыргызстане способствовало делению среди них и создало препятствия в осуществлении задачи всеобщего обогащения культуры. Некоторые члены, активно участвовавшие в мероприятиях общественного объединения центра казахской культуры «Отан» присоединились к созданному объединению «Алаш» [20]. Главным образом, общественности страны, Ассамблеи народов Кыргызстана стало неизвестным какое из двух культурных центров защищает интересы этнических казахов в Кыргызстане. Общество этнических казахов оказалось в замешательстве в какое из центров обращаться. Были проведены многочисленные попытки по объединению двух культурных центров в 2005-2009гг. К сожалению, эти попытки остались безрезультатными [21].

Объединение произошло только после апрельских событий в 2010-году. Две казахские общественные объединения объединились в одно. Это объединение способствовало объединению этнических казахов и позволило осуществить работы по всеобщему культурному обогащению.

Центр казахской культуры «Отан» оказал имевшуюся в его силе материальную и моральную помощь пострадавшим в ходе июньского межнационального конфликта между кыргызами и узбеками в 2010-году на юге Кыргызстана- в городе Ош, Ошской и Жалал-Абадской областях. Были собраны различные необходимые вещи и отправлены в Ошскую и Жалал-Абадскую области. Совместно с Ассамблеей народов Кыргызстана члены общественного объединения активно участвовали в митинге-

реквиеме, посвященном июньским событиям и высказали беспокойство о взаимоотношении между национальностями, живущими в Кыргызстане.

По указу Президента Кыргызской Республики Р. Отумбаевой все существующие в Кыргызстане общественные объединения, Ассамблея народов Кыргызстана и другие государственные организации разработали Концепцию о национальной политике страны под названием «Мекеним Кыргызстан» (Моя родина Кыргызстан). В теоретическую основу данной концепции большой вклад внесли члены центров Ассамблеи народов Кыргызстана, а также центра казахской культуры «Отан» в частности заслуженный юрист Кыргызской Республики Серикул Косаков. Кроме того, С. Косаков разработал Концепцию по улучшению и укреплению отношений между народами Кыргызстана. Данная концепция была подписана Президентом Кыргызской Республики А. Атамбаевым в 2013-году.

В 2011-году Ассамблея народов Кыргызстана организовала и проспонсировала телемарафон под названием «Бир тил-бир эл» (Единый язык-единый народ). С одной стороны задачей этого телемарафона была информирование населения о культурном многообразии народов Кыргызстана, с другой стороны, укрепление материальной основы для осуществления различных культурно-массовых мероприятий, проводимых Ассамблеей народов Кыргызстана. В ходе телемарафона был собран 1млн. сом. В свою очередь центр казахской культуры «Отан», тоже внес свой значимый вклад в осуществлении данной задачи.

В заключении, за время своего более чем 20-летнего существования центр казахской культуры «Отан» провел множество значительных мероприятий для объединения этнических казахов в Кыргызстане, сохранения их культуры, быта и языка. Центр казахской культуры «Отан» является одним из основателем Ассамблеи народов Кыргызстана (АНКР) и активно участвует в политических, социальных и культурных мероприятиях АНКР. Центр оказывает всевозможную помощь в укреплении единства и дружбы народов Кыргызстана. Данная культурно-общественная организация ежегодно проводит мероприятия на День пожилых людей, 9-мая-День Победы, день Независимости Казахской Республики, День Независимости Кыргызской Республики, 8-марта- Международный Женский день, день Защитника

Отечества, Новый Год и другие официальные праздники. К тому же, казахи Кыргызстана ежегодно празднуют праздник весны «Нооруз», Орозо и Курман айты. В эти дни центра казахской культуры «Отан» организуют музыкальные и юмористические концерты для ветеранов войны и труда; интересуются их насущными проблемами и решают различные культурные проблемы. Центр казахской культуры

«Отан» осуществляет огромную работу по в получении квоты на обучение молодых казахских ребят, проживающих за пределами Казахской Республики. Кроме этого, центр оказывает помощь в реализации и организации мероприятий по программе Правительства Казахской Республики «Оралман» - целью которой является помощь гражданам в получении разрешения на возврат в историческую родину казахов.

Әдебиеттер

- 1 ЦГАПД КР, ф.4647, оп.1,д.1.лл.7-9.
- 2 ЦГАПД КР, ф.4647, оп.1,д.1.лл.7-9.
- 3 Косаков С.К. Опыт Ассоциации казахов Кыргызстана по развитию толерантности и межэтнического согласия. Вестник дружбы. АНК. – Бишкек, 2012. – С.40.
- 4 ЦГАПД КР ф.4647, оп.1, д.1.л.34.
- 5 ЦГА ПД КР ф.4647, оп.1.д.5, л.43-44.
- 6 Косаков С.К. Опыт Ассоциации казахов Кыргызстана по развитию толерантности и межэтнического согласия. Вестник дружбы. АНК. – Бишкек, 2012. – С.41.
- 7 ЦГА ПД КР ф.4647, оп.1.д.5, л. 44.
- 8 ЦГАПД КР ф.4647, оп.1,д.1.л.10-11.
- 9 ЦГАПД КР ф.4647, оп.1,д.1.л.10-11.
- 10 Н.Байжигитов Ынтымак бар жерде ырыс бар. Кыргыз Туусу. 2009, 30-январь.
- 11 Н.Байжигитов Ынтымак бар жерде ырыс бар. Кыргыз Туусу. 2009, 30-январь.
- 12 ЦГАПД КР ф.4647, оп.1,д.1.л.1.
- 13 ЦГАПД КР ф.4647, оп.1,д.1.л.6.
- 14 ЦГА ПД КР, ф.4647, оп.1, д.3, л.26.
- 15 ЦГА ПД КР, ф.4647, оп.1, д.3, л.1.
- 16 ЦГА ПД КР, ф.4647, оп.1, д.18, л.86.
- 17 ЦГА.ПД.КР. ф.4647, оп.1, д.19.л.5.
- 18 ЦГА ПД КР, ф.4647, оп.1, д.3.л.33.
- 19 Косаков С.К. Опыт Ассоциации казахов Кыргызстана по развитию толерантности и межэтнического согласия. Вестник дружбы. АНК. – Бишкек, 2012. – С.40-41.
- 20 ЦГА ПД КР ф.4647, оп.1, д.12.л.4.
- 21 ЦГА ПД КР ф.4647, оп.1, д.10, л.1-15.

References

- 1 CGAPD CR, f.4647, OP.1, D.1, II.7 IX.
- 2 CGAPD CR, f.4647, OP.1, D.1, II.7 IX.
- 3 COSAC SK Opit Asociatii dixisti post Kirgizstana razvitiu sustineas et mezhethnicheskogo soglasia. Vestnik družhbi. ANC. Bishkek MMXII, S.40.
- 4 CGAPD KRf.4647, OP.1, D.1, I.34.
- 5 CGA PD f.4647 CR, OP.1, D.5, I.43 XLIV.
- 6 COSAC SK Opit Asociatii dixisti post Кыргызстана развitiu sustineas et mezhethnicheskogo soglasia. Vestnik družhbi. ANC. Bishkek MMXII, S.41.
- 7 CGA PD f.4647 CR, OP.1, D.5, I. XLIV.
- 8 CGAPD f.4647 CR, OP.1, D.1, I.10 XI.
- 9 CGAPD f.4647 CR, OP.1, D.1, I.10 XI.
- 10 N. Baizhigitov Intimak zherde iris bar bar. Kirgiz Tuusu. MMIX XXX yanvar.
- 11 N. Baizhigitov Intimak zherde iris bar bar. Кыргыз Туусу. MMIX XXX yanvar.
- 12 CGAPD f.4647 CR, OP.1, D.1, I.1.
- 13 CGAPD f.4647 CR, OP.1, D.1, I.6.
- 14 CGA PD CR, f.4647, OP, 1, D.3, I.26.
- 15 CGA KR. f.4647 PD, OP.1, D.3, I.1.
- 16 CGA KR. f.4647 PD, OP.1, D.18, I.86.
- 17 CGA. PD. KR. f.4647, OP.1, D.19, I.5.
- 18 CGA PD CR, f.4647, OP.1, D.3, I.33.
- 19 COSAC SK Opit Asociatii dixisti post Kirgizstana razvitiu tolerantia I mezhethnicheskogo soglasia. Vestnik družhbi. ANC. Bishkek, MMXII, S.40-XLI.
- 20 CGA PD f.4647 CR, OP.1, D.12, I.4.
- 21 CGA PD f.4647 CR, OP.1, D.10, I.1-XV.

ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР

УДК 330.3 (574)

А.Х. Имандосов¹, К.Б. Базарбаев²

^{1,2}Атырауский институт нефти и газа, Казахстан, г. Атырау
E-mail: Imandosov79@mail.ru

Первые годы трудовой деятельности Рахмета Утесинова на нефтяных промыслах

В этой научной статье рассматриваются первые годы трудовой деятельности Рахмета Утесинова – потомственного нефтяника, основоположника Мангышлакского нефтепромысла, который внес неоценимый вклад в развитие нефтяной промышленности Западного Казахстана. Рахмет Утесинов в начальный период трудовой деятельности дослужился от мастера до главного инженера промысла «Макат». Его рационализаторские идеи способствовали увеличению добычи нефти.

Возглавляя в начальные годы своей трудовой деятельности промыслы «Комсомольский» и «Кошкар», Р. Утесинов неоднократно был отмечен руководством Гурьевского обкома Компартии Казахстана и районным комитетом Компартии за успешное выполнение пятилетних планов и социалистических обязательств. Работая на нефтяных промыслах Макатского района, он показал себя как организатор, руководитель, неординарная личность, не покладая сил, трудился на благо процветания данного района.

Также Р. Утесинов внедрял в производство методы и технологии, способствовавшие увеличению добычи нефти.

Ключевые слова: нефтяные промыслы «Макат», «Кошкар», «Комсомольский», Райком комсомола, народный заседатель, депутат поселкового совета

А.Х. Имандосов, К.Б. Базарбаев

Рахмет Өтесінұлының мұнай кәсіпшілігіндегі алғашқы еңбек қызметі жылдары

Бұл мақалада Батыс Қазақстан өңірінің мұнай өнімінің дамуына үлесін қосқан, Маңғыстау мұнай кәсіпшілігіне алғаш негіз қалаған, мұнайшы отбасынан шыққан Рахмет Өтесінұлының еңбек қызметінің алғашқы жылдары қарастырылады. Рахмет Өтесінұлы алғашқы еңбек қызметінде «Мақат» кәсіпшілігінде шебер қызметінен бас инженер қызметіне дейін көтеріледі. Оның рационализаторлық идеялары мұнай өндірісін ұлғайтуға өз септігін тигізді.

Алғашқы еңбек қызметін «Комсомол» және «Қошқар» кәсіпшілігін басқарып, Рахмет Өтесінұлы әлеуметтік қажеттіліктің бесжылдық жоспарды табысты орындағаны үшін Қазақстан Компартиясының Гурьев обкомы және Компартияның аудандық комитеті басшылығы жиі-жиі белгілеп отырды. Мақат мұнай кәсіпшілігінде жұмыс істей отырып, ол ауданның көркеюіне, дамуына күш жігерін аямай отырып өзін ұйымдастырушы, басқарушы, ерекше тұлға ретінде көрсете білді. Сонымен бірге Рахмет Өтесінұлы бастапқы еңбек қызметінде мұнай өндірудің және ұлғайтудың әдісін және технологиясын іздестіре білді.

Түйін сөздер: мұнай кәсіпшілігі «Мақат», «Қошқар», «Комсомол», комсомол райкомы, халықтың заседателі, аудан кеңесінің депутаты.

Imandosov A.H., Bazarbaev K.B.

The first years of labor activity Rakhmeta Utesinova on oil fields

In this scientific article Rakhmeta Utesinova – the hereditary oil industry worker, the founder of the Mangyshlaksy oil field who made an invaluable contribution to development of oil industry of the Western Kazakhstan is considered initial years of labor activity. Rakhmet Utesinov in an initial stage of labor activity "Makat" served from the master to the chief engineer of trade. His rationalization ideas promoted increase in oil production.

Heading in initial years of the labor activity crafts "Komsomol" and "Koshkar", R. Utesinov was repeatedly marked out by the management of the Guryev regional committee of Communist Party of Kazakhstan and regional committee of Communist Party for successful implementation of five-year plans and socialist obligations. Working

at oil fields of the Makatsky area, it proved to be as the organizer, the head, the extraordinary personality who not poklady forces worked for the benefit of prosperity of this area.

Also R. Utesinov in an initial stage of labor activity introduced methods and the technologies promoting increase in oil production in production.

Keywords: oil fields "Makat", "Koshkar", "Komsomol", Komsomol district committee, juryman, deputy of settlement council

В послевоенные годы большое внимание уделялось возрождению народного хозяйства страны, в том числе промышленности. Нефтяная промышленность республики получила новый виток в своем развитии.

Первым толчком в этом деле явилась организация слета стахановцев нефтяной промышленности. Местом проведения данного мероприятия был город Гурьев.

На слете присутствовало около 300 человек. Целью слета явилось выполнения пятилетнего плана по добыче нефти на месторождениях. Многие из присутствующих на слете были награждены правительственными медалями за выполнения плана по добыче нефти. Помимо этого они внедряли рационализаторские идеи, что позволило улучшить добычу нефти на местах.

В 50-е гг. XX века в Макатском районе функционировали несколько нефтяных промыслов, таких как: «Доссор», «Макат», «Кошкар», «Комсомольский», «Байчунас», «Сагиз». Именно эти промыслы являлись флагманами Эмбинского нефтеносного района.

После окончания нефтяного института им. Академика Губкина Р. Утесинов возвращается на Родину, где ему предлагают три должности и он выбирает должность мастера по добыче нефти промысла «Макат».

В 1951 году коллектив промысла «Макат» досрочно выполнил план добычи нефти. Условием выполнения плана явилась политико-воспитательная работа и организация социалистического обязательства.

На заседании Макатского райкома Компартии Казахстана директор промысла Айдналиев отмечал итоги плана добычи нефти на промысле «коллектив промысла «Макат» план 8-ми месяцев, выполнил на 109 %, обязательство на 106,6 %, по бурению 106,6 %. Все участки промысла выполнили свои обязательства, себестоимость тонны нефти снижена на 10 %» [1].

Таким образом, коллектив промысла «Макат» за истекший период выполнил план по добыче нефти. Молодые инженерные кадры под чутким руководством руководителей про-

мысла получали навыки, которые способствовали их профессиональному росту.

Например, за три месяца 1951 года Р. Утесинов из мастера по добыче нефти дорос до начальника цеха добычи. При поддержке руководства промысла «Макат» молодые инженеры получали навыки и умение в деле становления личностных качеств нефтяника. Они отмечали организаторские способности Р. Утесинова, что явилось закономерным итогом его профессионального роста.

С 1952 по 1954 годы Р. Утесинов являлся депутатом Макатского Райсовета. 1954 год для молодого специалиста явился значимым на события. За истекший год Р. Утесинов избирается народным заседателем народного суда Макатского района, женится, а также продолжает расти в профессиональном плане.

Р. Утесинов был назначен сменным помощником директора промысла «Макат». За активное участие в деле развития нефтяных месторождений Макатского района его рекомендовали выдвинуть в кандидаты в члены КПСС. Райком комсомола предоставил свои рекомендации. Рекомендации были написаны М. Абигалиевым и Т. Кенжеарстановым.

С августа 1954 по август 1957 года он назначается на должность главного инженера на промысле Комсомольский, то есть за 6 лет Р. Утесинов достиг небывалых успехов в трудовой деятельности.

В Государственном архиве Атырауской области содержатся сведения, которые имеют научную ценность и показывают нам, за какие заслуги его выдвигали на ответственные должности.

Например, в фонде 15 Государственного архива Атырауской области, содержатся следующие сведения: «Тов. Утесинов технически грамотный, растущий специалист, самостоятельно решает производственные и технические вопросы, приобрёл опыт организаторской работы, пользуется авторитетом среди коллектива. Принимает активное участие в общественной жизни коллектива, избирался депутатом в местные Советы депутатов трудящихся» [2]. Эти сведения были подписаны и.о. начальника объединения «Казахстаннефть» Гершманом.

Именно на этом промысле он впервые использует свои знания, которые помогли ему внедрить новые рационализаторские идеи на производстве. Так, например, приведем архивные материалы «товарищ Утесинов является активным рационализатором, он внес предложение о специальной конструкции гравийного фильтра, внедрение, которого решило проблему борьбы с образованием песчаных пробок в нефтяных скважинах промысла Комсомольский» [2].

Летом 1956 года приказом Министерства нефтяной промышленности СССР его принимают слушателем курса в Академию нефтяной промышленности.

После окончания Академии нефтяной промышленности СССР его направляют работать на промысел «Кошкар». С августа 1957 по ноябрь 1959 годы работал директором промысла «Кошкар».

Помимо данного назначения на руководящую должность Р. Утесинов за годы своей деятельности на промысле «Кошкар» получает различные характеристики.

Например, Секретарь Макатского райкома Компартии Казахстана Дж. Телишев характеризовал Р. Утесинова таким образом: «В августе 1957 года он получил выдвижение на должность директора промысла «Кошкар», где работает до настоящего времени.

За время работы на промысле «Кошкар» обеспечил систематическое выполнение государственного плана и социалистических обязательств по добыче нефти.

Тов. Утесинов Р. пользуется большим авторитетом среди коллектива, активно принимает участие в общественной работе. Систематически выступает с политическими докладами и лекциями среди коллектива и населения. Является членом бюро и Пленума Макатского райкома партии, депутатом Кошкарского поселкового совета и руководитель кружка по изучению конкретной экономики» [2].

Ряд промыслов региона справились с разведочными работами в том числе и промысел, которым руководил Р. Утесинов. Первый период 1958 года промысел «Кошкар» дал обязательство дать сверхплана 1500 тонн нефти.

В 1958 году промыслы района взяли обязательства по досрочному выполнению плана добычи нефти «дать сверхплана по району 9400 тонн в т.ч. по промыслу «Доссор» - 1000, «Макат» - 1000, «Кошкар» - 4000, «Сагиз» - 700, «Комсомольский» - 1500 и по НПУ «Байчунас» 1200 тонн нефти» [3].

В 1958 году в связи с постановлениями обкома и райкома области взяли обязательства по повышению добычи нефти. Например, промысел «Кошкар» взял обязательства добыть сверхплана 4000 тонн нефти. Промысел «Кошкар» выполнил социалистическое обязательство и добился лучших результатов.

27 ноября 1958 года Дж. Телишев информировал секретаря Гурьевского обкома Компартии Казахстана Н.Д. Ундасынова «О ходе выполнения постановления III пленума Гурьевского Обкома Компартии Казахстана» о деятельности промысла «Кошкар».

«Так, коллектив промысла «Кошкар» пересмотрев свои возможности, обязался дать сверх годового плана 4700 тонн. Коллектив приняты обязательства выполнил 4 ноября 1958 года и за 10 месяцев 15 дней ноября добыл сверх плана 4938 тонн нефти. Себестоимость одной тонны нефти снизил на 29-93 копейки, производительность труда повысил на 10%» [4].

За 11 месяцев 1958 года коллектив промысла «Кошкар» дал сверхплана 4600 тонн нефти. Ими досрочно был выполнен план добычи нефти за истекший период. За отставшее время они обязались дать еще 100 тонн нефти [4].

В 1959 году промысел «Кошкар» был отмечен бюро Макатским райкомом Компартии Казахстана за дачу сверхплана добытой нефти. «...Только один промысел Кошкар дал 5583 тонны нефти сверх плана, которая составляет половину всей добытой сверхплановой нефти по району...» [5].

В первом полугодии 1959 года промышленные предприятия и нефтяные промыслы района взяли социалистические обязательства за досрочное выполнение государственного плана.

Ряд коллективов были признаны победителями соревнований и занесены в Доску почета. Так, например, «Промысел «Кошкар» (директор т. Утесинов, секретарь партбюро т. Бажбенов, председатель промкома т. Шотаев), выполнивший план по добыче нефти на 102,1%» [6].

30 мая 1959 года первый секретарь Гурьевского обкома Компартии Казахстана Н.Д. Ундасынов дал следующую характеристику на Р. Утесинова.

Приведем выдержки из данной характеристики «Тов. Утесинов хорошо разбирается в вопросах экономики предприятий нефтяной промышленности и технологии добычи нефти, настойчиво борется за внедрение в производство прогрессивных методов и новой техноло-

гии, умело организует работу по использованию действующего фонда скважин промысла. Всё это способствовало тому, что план 1958 года промысел выполнил на 112 %, добыто сверх плана 5580 тонны нефти, план 4-х месяцев 1959 года выполняет на 101,7 %, добыто сверх на 258 тонн нефти» [2].

Таким образом, благодаря этим характеристикам можно с уверенностью сказать, что Р. Утесинов на начальном этапе трудовой деятельности приложил немало сил для успешного развития нефтяной промышленности Западного Казахстана.

Под его личным участием на промысле «Кошкар» впервые были внедрены автоматизация и телемеханизация глубинно-насосных скважин, то есть, работая на промыслах, нефтяники использовали рационализаторские идеи для улучшения качества добычи нефти.

25 декабря 1959 года состоялось заседание бюро Макатского райкома Компартии района. Именно на этом заседании Р. Утесинов был освобожден от должности директора промысла «Кошкар».

Так закончился первый этап его деятельности на нефтепромыслах Западного Казахстана. Затем Р. Утесинов переходит на партийную работу.

Р. Утесинов являясь потомственным нефтяником, после принятия его отставки хотел продолжить трудовую деятельность на нефтяных промыслах Западного Казахстана, но партийная номенклатура Гурьевской области решила по-другому. По зову партии Р. Утесинов переключился на партийную деятельность.

Таким образом, в начальный период трудовой деятельности Р. Утесинов дослужился от мастера до главного инженера промысла «Макат». Его рационализаторские идеи, воплощенные в жизнь промыслов способствовали увеличению добычи нефти.

Возглавляя промыслы «Комсомольский» и «Кошкар», Р. Утесинов неоднократно был отмечен руководством Гурьевского обкома Компартии Казахстана и районным комитетом Компартии за успешное выполнение пятилетних планов и социалистических обязательств.

Работая на нефтяных промыслах Макатского района, он показал себя как организатор, руководитель, неординарная личность, который не покладая сил трудился на благо процветания данной местности.

Также Р. Утесинов в начальный период трудовой деятельности внедрял в производство методы и технологии, способствовавшие увеличению добычи нефти.

Литература

- 1 ГААО, ф-14; оп-1, д-205, л.97.
- 2 Государственный архив Атырауской области (далее ГААО) ф-1, оп-2 л, ед. хр-7883. л.56.
- 3 ГААО, ф-14; оп-1, д-298, л.119.
- 4 ГААО, ф-14; оп-1, д-294, л.46.
- 5 ГААО, ф-14; оп-1, д-304, л.157.
- 6 ГААО, ф-14; оп-1, д-307, л.157.

References

- 1 GAAO, f-14; op-1, d-205, l.97.
- 2 Gosudarstvennyi arhiv Atyrauskoy oblasti (dalee GAAO) f-1, op-2 l, ed. hr-7883. l.56.
- 3 GAAO, f-14; op-1, d-298, l.119.
- 4 GAAO, f-14; op-1, d-294, l.46.
- 5 GAAO, f-14; op-1, d-304, l.157.
- 6 GAAO, f-14; op-1, d-307, l.157.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

ӘОЖ 378.016:94(574):004

А.М. Абдилдабекова, Э.Т. Телеуова*

*E-mail: teleuova@mail.ru

ЖОО-да оқытудағы жеке ізденістік дағдылықты қалыптастыру мәселесі

Мақалада қоғамдық пәндерді оқытуда жаңа әдістердің тиімді қолдануы қарастырылған. Семинар барысында топтық дискуссия, жобалық тапсырмалар, аудиовизуалды презентацияларды орындау арқылы студенттердің жеке танымдық және ізденістік қабілеттілігін арттырады, сыни пікір айтуға дағдылайды, пәнді еркін меңгеру мүмкіндігін алатындығы талқыланған. Автор тиімді тәсілдерді қолдану арқылы мамандарды дайындауда меңгеруге тиісті құзыреттілікті қалыптастыратынына ерекше көңіл бөледі.

Түйін сөздер: оқу-әдістемелік кешен, проблемалық дәріс, инновация, таным, ізденіс.

А.М. Абдилдабекова, Э.Т. Телеуова

Специфика выработок индивидуальных навыков обучения в высших учебных заведениях

Статья посвящена внедрению активных методов обучения в преподавании гуманитарных дисциплин. На примере семинарских занятий бакалавров показаны пути использования таких методов обучения, как групповая дискуссия, проектные задания, аудиовизуальные презентации. В статье доказывается, что активные методы обучения помогают студентам не только лучше усваивать предмет, но и учат критически мыслить, самостоятельно добывать знания. Таким образом, автор приходит к выводу, что активные методы обучения являются ключевым моментом в формировании компетенций студентов, соответствующих современным требованиям.

Ключевые слова: проблемная лекция, инновация, поиск, мотивация.

A. Abdyldabekova, E. Teleuova

Specifics of developments of individual skills of training in higher educational institutions

This article is devoted innovative teaching Techniques in historical education process. The techniques can be adopted to seminar classes are: group discussion, audiovisual presentation. The faculty also must prepare worksheets, manuals and audiovisual aids to supplement these novel teaching strategies. For better understanding by the students, the mixed-model approach of combining passive and active methods can also be conducted. It is suggested that innovative assessment approaches like presentation, posters about learned material, dioramas; student displays and project fairs with test papers are to be used to know the progress of the students. The use of innovative teaching methods helps to sustain student's interest and make the leaning process more productive and interesting.

Keywords: Teaching Techniques, Internet, World Wide Web, Innovative Teaching, seminar.

Жоғары оқу орнында білім алатын студенттің жеке ізденістік қабілеті оның білімінің сапалығына кепіл болады. Қазіргі уақытта студенттің жеке білім алуында және ізденістік бағытында сапалы ақпараттық қорды әрине, пән бойынша оқытушының дайындаған оқу-әдістемелік кешені құрайды. Оқу-әдістемелік кешенің басты міндеті оқу жоспарына сәйкес студенттің үзіліссіз өз бетінше білім алуға мүмкіндік туғызып және әсіресе бірінші жыл білім алып жатқан студенттердің бейімделуіне арналған психологиялық дайындық ретінде де қараған жөн. Қазіргі заманғы ғылыми ізденіске

деген сұраныс, студенттің бойынан сапалы білімді ғана емес, сол білімді жүзеге асыра алатын зияткерлікті қажет етеді. Әр заманның жоғары оқу орындарында білім беру талабы ортақ болғанымен, оның түлектерінің өздерін қай салада болсын жетістікке жету қабілеттілігі сұраныстың алғашқы шарты болып қаралады. Сондықтан студенттің өз бетінше білім алуға дағдылау өте маңызды іс болып табылады. Осы дағдыны қалыптастыруда оқу-әдістемелік кешен бірнеше мақсатты жүзеге асыруы қажет. ОӘК дәріс мағлұматтары, семинар және сөз тапсырмалары мен бақылау тапсырмаларын

камтиды. Оқу-әдістемелік кешенді құрайтын әр бөлім студенттің өз бетінше ізденіске, білім алуға дайындығының алғашқы сатысы болуы тиіс. Оқытушының оқу-әдістемелік кешенінің деңгейі студенттің осы пән бойынша негізін қалауға бағытталуы тиіс. Мысалы кешендегі дәрістің мағлұматтары қысқа болғанымен студентке басты тұжырымдарды айқын көрсеткен, бағытталған мәліметтерді қамтуы тиіс.

Студент ОӘК-де берілген дәріс мазмұнымен толық таныс болу қажет, оқытушы дәріс барысында ОӘК-де берілген мағлұматтан тыс еркін студенттің ой-өрісіне ықпал ететін дәрісті оқуға дайын болуы қажет. Сонымен қатар студенттерге дәріс мағлұматтарын жаздыру, оларды дайынға тап болуымен тепе тең деп қарауға болады, студент ешқандай ізденісті қажет етпей дәрістің мағлұматымен шектеліп қалдады. Адамның есте сақтау қабілетінде төмендетеді, студент оқытушының айтып тұрған мәселесіне іштей толғанып, өз пікірінен бұрын дәріс берушінің пікірімен толғымен келісу шарты қалдыптасатын сияқты. Дәріс монологты түрден шығып, оқытушының пікірі ақиқаттың шыңы деп қараудан аулақ болуымыз қажет. Сонымен қатар студент дәріс барысында кіші пікір алмасуға дайын болуы тиіс, ол үшін ОӘК-де берілген арнайы зерттеулерге өз бетінше ізденіс жасауын талап ету қажет. Мектеп қабырғасынан оқулық бойынша білім алған студенттің жаңаша ойлауға дағдылау тәсілі арқылы көптеген тұжырымдарды қатар талдаудан өткізген жөн. Жоғары оқу орындарында қалыптасқан дәрістің баяндау түрі оқытудың дәстүрлі, қажетті түрі. Мұнда дәрістің негізгі тұжырымдары баяндалады. Мұндай дәрістің мақсаты пән бойынша маңызды мәселелерді қарастыра келе, студенттің шығырамашылық деңгейін, танымдық білімінің жүйелі түрде қалыптасуына жағдай туғызады.

Бірақ бұл дәстүрлі дәріс студенттің қазіргі талапқа сай сұранысты маман болып қалыптасуын толық қамтамасыз ете алмайды. Көп жағдайда дәріс төмендегідей нәтижелер береді:

- Дәріс өзгелердің пікірлерін әрекетсіздікпен қабылдап, өз бетінше ойлауға кедергі жасайды;
- Дәріс өзінше білім алуға ұмтылушылықты төмендетеді;
- Дәріс барысында бірі тыңдап ойын жүйелесе, екіншісі дәрісті жаза бастайды;
- Дәрісте деңгейлері түрлі студенттер тыңдайды, ол міндетті түрде ескерілуі тиіс.

Мұндай мәселелердің туындауы дәстүрлі дәрістің тиімсіз емес, дәрістің жаңа тәсілдерін қолдану және мағлұматты берілген уақытта дұрыс жеткізуді шешу қажеттігі алға қою қажет.

Қазіргі уақытта дәстүрлі емес білім беру тәсілдерінің 250-ден астам түрі бар. Дәстүрлі емес әдістер оқытушыдан үлкен дайындықты қажет етеді (жеке оқуға тапсырма беру; «тез талқылау» топтары; «білім ортасы»; тәжірибесін көрсету; жобалар; пікірталас; пікіралмасу; талқылау; «тәжірибелер»).

Қоғамдық пәндерді оқытуда білім беру мен білім алу қатар жүріп отырады. Қазіргі жағдайда оқытудың негізгі бөлігін студент құрайды. Сондықтан проблемалық дәрістердің маңызы ерекше. Мұнда белгілі фактілерді байындап, олардың өзара байланысын көрсетуден, проблеманы талдауға көңіл бөлінуі тиіс. Дәстүрлі дәрісте мәселенің ғылыми шынайлығын анықтау үшін мысалдарды келтіру арқылы оқытушы талдап, сипаттап, түсіндіріп береді. Проблемалық дәрісте қойылған мәселені моделдеуде логикалық бірізділі, дәйектілікті сақтауға көп көңіл бөлінеді. Проблемалық жағдай бұл өте қайшылықты күрделі мәселелер қойылған, оның шынайылығын дұрыс дәйектеуге бағытталған. Проблемалық сұрақ белгілі мәселерді баяндау емес, салыстырмалы түрде, ойлау қабілеттілігін толығымен қолданып, жаңа тәсілдерге сүйене отырып ғылыми шынайылыққа жету. Проблемалық сұрақ және проблемалық міндеттің арасында айырмашылық бар. Проблемалық міндетті шешуде арнайы ақпараттық мағлұматты қажет етеді. Проблемалық дәрісті өткізде тыңдаушылардың пікіріне баға беру, талдау, танымдық ақпаратты беру сияқты қызметті талап етеді. Сондықтан дәрістің өту шарты алдын-ала тыңдаушылармен талқыланады. Ол үшін дәрістің логикалық жүйесін құрайтын оқу материалдары дайындау және негізінен 3-4 мәселелерді талдау жағдайында өзгеріске ұшырауын талқылау қажет. Дәрісіте қолданылатын тәсілдерді дайындықтан өткізіп, дәрістің жалпы көрінісін аяқтау. Проблеманы бастапқыда оқытушының көмегімен, кейін өзбетінше шеше білуге дағдылауға жол ашады. Бұл жаңа экспериментальді бағдарлама бойынша құзыреттерді қалыптастырады (құралдық, жеке тұлғааралық, жүйелік).

Проблеманы шеше білу оның сұранысты маман ретінде қажетті құзіретті меңгереді. Проблеманы шешуде жеке студенттің зияткерлік қабілеті басты орын алғанымен, ол мәселені

топ болып шешуді меңгеруі тиіс. Мұндай жағдайда нақты мәселе бойынша өздерінің білімін тереңдетеді, принциптер мен тұжырымдарды қолдану арқылы әлеуметтік және коммуникативті шеберлікті меңгереді.

Топтардың мәселені шешуде 7 кезеңнен өтеді:

- Мазмұнын анықтау;
- Проблеманы анықтау;
- Проблеманы талау және оны құрамдық бөліктерге бөлу;
- Қарастырылатын мәселелердің маңыздысын анықтау;
- Сұрақтарды анықтау;
- Қосымша мағлұматтарды анықтау;
- Топ алдында проблеманы шешу әдістерін көрсету және негіздеу;

Сонымен проблемалық дәріс барысында студент үнемі ізденіс жағдайында, ойлану үстінде, сыни пікі айтуға дайын болып отырады. Әрине бұл әдіс көп жағдайда семинардың түріне ұқсауы мүмкін. Себебі дәріс барысында студенттің 90% қатынасады. Бірақ оның айырмашылығы жетерлік. Семинар барысында студенттерге семестр барысында берілген сұрақтар бойынша дайындық жүргізіледі. Сонымен қатар семинар білімді бағалау көрсеткіші болса, мұнда студент оқытушымен қатар ізденіс жасап, өзінің жетістігіне ізденіс арқылы жеткендігін нақты түсінеді. Проблемалық дәріс студенттердің ұсынысы бойынша берілген мәселеге арналады. Проблемалық дәрістің төмендегі нәтижелерді береді:

- Пікір білдіру арқылы алынған білім эффектісі;
- Оқыту эффектісі есте сақтауға икемдеу және маңыздылығын арттыру;
- Ойлау шығармашылығын дамыту эффектісі;
- Психологиялық эффект.

Кез-келген пән бойынша білім бергенде студенттерге қойылатын ортақ талаптар маңызды болып табылады:

- ойын жеткізуде студент тарпынан нақты білімді талапқту;
- нақты бір тұжырымға қатысты пікірге таладу жасай білуі;
- қалыптасқан пікірлерге қатысты өзінің көзқарасын дәлелдеу мақсатында дәйексіз тұжырымдар жасауға жол бермеу керек;

- өзінің білім деңгейін арттыру, өзінің ойын жетілдіру;

- өз ойын еркін және қабылданған тұжырымдарға баға беруге талпыну;

Сондықтан ОӘК-де білімді бағалауға арналған тапсырмалардың түрлілігімен ерекшеленуі тиіс. Тапсырманы беруде пән бойынша басты тұжырымдарды студенттің қалай меңгергенін семинар немесе сөз тапсырмасын орындауда айқын көрінуі тиіс. Тапсырма жазбаша, ауызша, сызбалық түрде шығармашылық қабілеттілікті ескере отырып берілгені дұрыс. Аудиториялық тапсырмаларға студент ешқандай психологиялық қысымсыз дайын болуы тиіс. Ол үшін оқытушы берілген тапсырманың студенттердің қабілеттілігін ескере отырып таңдау жасатуы тиіс. Студенттердің арасында пәннің маңыздылығы, осы пәнді толық меңгергенде, болашақта қандай жағдайда қажеттілікке артуын нақты түсіндірген жөн. ЖОО түскен студенттердің білім деңгейі әртүрлі, бірақ олардың осы пәннің ОӘК-нін толық меңгеру арқылы білімдік көрсеткішін арттыру ғана емес зияткерлік қабілетін саптаммен қатар алып жүруі тиіс.

Қазіргі жағдайда көптеген инновациялық оқытуды интерактивті оқыту тәсілімен байланыстырады. Өзара әрекет ету деп аударылатын бұл сөз оқытушының студентпен үнемі байланыста болуы, диалог түріндегі қатынас. Мұнда басты ұстаным таным. Студенттер тобы үнемі оқытушымен қатар танымдық ізденісте болады. Студенттер оқытушымен бірге талқылап, талдап, өз ойын жеткізуге мүмкіндік алады. Әрине оқытушы бұл жерде дұрыс немесе бұрыс деген пікірден бас тартып, студенттерді бағытқа салып отырады. Мұндай жағдайда студент өзінің жетістігін жақсы сезінеді. Оның басты мақсаты мен мазмұны айқын, студенттерге білім алуда тиімді жағдай туғызу және өзінің зияткерлігін көрсету мүмкіндігіне жол ашады.

Студенттердің пән бойынша құзыреттілігінің қалыптасуына интерактивті оқыту тәсілі үлкен ықпал етеді. Топ ішінде жұмыс жасай білу, өзінің ойын жеткізе білу, сыни көзқарас, т.б қабілеттілікті артады. Семинар жағдайында дискуссия, жеке топтық зерттеу жобалары, диспут тәсілдер қолданылады. Талқыға алынған тақырып өте тар және белгісіз болмауы тиіс. Интерактивті оқытудың қазіргі таңда студенттердің зияткерлік қабілетін көрсетуге арналған бірден-бір тәсіл ретінде қарауға болады.

МАГИСТРЛІК ЗЕРТТЕУЛЕР

ӘОЖ 651.5 «37»

И.С. Ахметова

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: Serikova_Indira89@mail.ru

«Танзимат» дәуіріндегі Түркияның әлеуметтік-саяси, мәдени саладағы реформаларының тарихнамада зерттелуі

Мақалада Танзимат дәуіріндегі Түркияның әлеуметтік-саяси, мәдени саладағы реформаларының тарихнамада зерттелуі қарастырылған. Танзимат реформалары османдық қоғам өміріндегі ең маңызды экономикалық, саяси, әлеуметтік, мәдени өзгертулерді бастап, оларға себепші болды. Олар Түркияның тарихындағы жаңа кезеңінде әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуындағы буржуазиялық жолға түсуінде баяу әрі байқаусыз, алайда үдемелі нәтижелерінің бірі болып, сонымен қатар ескі мен жаңа арасындағы тайталастың белсенді бастамасы мен факторына айналғандығы жайлы баяндалған.

Түйін сөздер: Түркия, Танзимат дәуірі, сұлтан саясаты, экономикалық өзгерістер, Осман империясы, Абдул Меджид.

I. S. Ahmetova

A study in the historiography of the socio-political and cultural reform in Turkey period Tanzimat

In this article considered historiographic problems of social, political, cultural reforms in Turkey at the period of Tanzimat. Tanzimat's reforms were the important period in the history of Turkey and prepared precondition of the capitalist development. During the tanzimat reforms there was a battle between traditional feudal structure and bourgeois development of society. As a result of these reforms Turkey entered a new capitalist era. The author in article considers preconditions, a course and results of tanzimat reforms.

Keywords: Turkey, Tanzimat reforms, policy of the sultan, economic transformations, Ottoman Empire, Abdoul Medzhid.

И.С. Ахметова

Исследование в историографии социально-политических, культурных реформ Турции в период Танзимата

В статье рассматриваются историографические проблемы эпохи Танзимата в Турции и социально-политическое и культурное развитие в 19 веке. Танзиматовские реформы были важным периодом в истории Турции и подготовили предпосылку капиталистического развития. Во время танзиматовских реформ была борьба между традиционной феодальной структурой и буржуазным развитием общества. В результате реформ Турция вступила в новую капиталистическую эру. Автор в статье рассматривает предпосылки, ход и результаты танзиматовских реформ.

Ключевые слова: Турция, Танзиматовские реформы, политика султана, экономические преобразования, Османская империя, Абдул Меджид.

Түркия, Иран, Қытай және Жапония сияқты бірқатар шығыс елдері үшін ХІХ ғасыр реформалар туының астында өтті. Танзимат реформалары осман қоғамындағы маңызды экономикалық, саяси, әлеуметтік, мәдени өзгерістердің негізін қалады. Бұл реформалар, Түркияның бет-бұрысты кезеңде әлеуметтік-экономикалық, саяси дамуының біртіндеп буржуазиялық сипат алуына түрткі болды.

Реформалардың алғышарттары мен нәтижелерін зерттеу, бүгінгі таңда өзекті мәселелердің қатарын құрайды. Жылдам дамитын экономикалық, ғылыми-техникалық прогресс заманы барысында, ол кезеңнің тәжірибесі, қазіргі адамзаттың реформаторлық ұмтылыстарына сараптама жасау құралы болып табылады. 1991 жылдан кейін егемендігін алған Қазақстан Республикасы да қазіргі кезде, ғылым, білім сала-

сын ұйымдастыруды реформалық жол арқылы іске асырып жатыр. Оған мысал ретінде, Болон үдерісіне кіру, кредиттік оқу жүйесі сияқты мәселелерді көрсетуге болады. Осы тұрғыда алғанда, Түркия мемлекетінің мәдени, оқу-ағарту саласының тәжірибесі ғылыми тұрғыда өзекті деп есептейміз.

Қазіргі кезде, Түркия экономикасы дамуы жағынан әлемде он бесінші орын алатын, «Индустриалды үлкен жиырма ел» құрамына кіретін, НАТО-дағы қарулы күштері жағынан екінші орын алатын дамыған мемлекет [1]. Дәл XIX ғасырда жасалған Танзимат реформасы Түркияның болашақтағы дамуына қолайлы әсер етіп, қазіргі әлеуетінің алғышарты болды.

1839 жылы 3-қарашада қабылданған декларация, Түркияға Қайта Өркендеу мүмкіндіктерін берді. Танзимат реформалары мемлекет дамуындағы объективті сұраныстардан пайда болды. Батыс мысалындағыдай реформасыз, Осман мемлекетіне прогрессивті даму болашағы жоқ екендігін, Осман империясының билеуші элитасының арасынан, болашақты болжайтын қайраткерлері, оның ішінде Батыс Еуропаның саяси жүйесі, экономикалық және мәдени өмірінің алғышарттарымен таныс, көзі ашық адамдары түсінді. Мемлекет қайраткерлері тарапынан, жоғарыдан жүргізілген реформа, өз бойына Осман қоғамы үшін таныс емес, жаңа құндылықтарды бойына жинақтады. Олардың қатарына, адам тұлғасы, адам өмірі мен мүлкінің қол сұғушаушылығы, заң алдындағы теңдік сияқты түсініктер жатты.

Батыстан алынған буржуазиялық идеялар, құқық, мемлекеттік басқару, ағартушылық салаларында қолданысқан ене бастады. Дегенмен, буржуазиялық институттардың қызметіне жасалған жағдай, мемлекет дамуына деген қажеттілік екендігін Осман империясының билеуші топтарының өзінде көпшілігі дұрыс түсінген жоқ. Дәстүрлі шығыс қоғамы мен еуропаның дамыған капиталистік мемлекеттеріне өзара ықпалдаса өмір сүруге мүмкіндік беретін «орташа» жолдар туралы олардың анық түсінігі болған жоқ. Танзимат қайраткерлері дәстүрлі мұсылман институттарын зардапсыз қайта құру мүмкіндіктерін іздеді. Дегенмен, бұл қиын нәрсе еді. Реформалар Осман қоғамының әртүрлі әлеуметтік топтарының әлеуметтік, ұлттық, діни мүдделеріне әсер етті, қарсылықтарға ұшырады, тіпті, реформаны жүргізуге тиісті шенеуніктердің арасында да түсінбеушіліктерге кездесті [2].

Сол кезеңнің оқиғаларын тарихнамада «еуропашылдану» кезеңі деп атайды, нәтижесінде бұл Осман империясының әлемдік капиталистік жүйеге тартылуға алып келген интеграциялық үдерістерінің бастамасы болды. Түркия тарихындағы реформаторлық қайта құрулар тарихының ішінде, Танзимат дәуіріндегі ағартушылық және мәдениет саласындағы өзгерістер толық зерттелмеген. Бұл мәселенің ішінде, ақтандақтары бар, зерттелуді қажет ететін салалардың қатарына түрік интеллигенциясы мен қазіргі түрік мәдениетінің қалыптасуындағы Танзимат реформаларының алатын орны да жатады. Түркиядағы Танзимат дәуірі хронологиялық жағынан 1839-1876 жылдарды қамтиды. Танзимат реформаларының алғышарты рөлін III Селим билігі тұсындағы «Низам и джедид» реформасы және II Махмуд тұсындағы янычар корпусының жойылуы атқарды.

Түркия тарихының аталмыш кезеңіне қатысты деректік материалдарды Ресейдің РГВИА, АВПРИ сияқты мұрағаттарынан табуға болады. Бұл деректер XIX ғасырдағы Түркияның экономикалық, саяси, әскери жағдайынан мәлімет береді, бірақ, осман қоғамының мәдени өмірі туралы мәлімет саяз. Сонымен қатар, дерек көзі ретінде Ресей дипломаттары - К. Базили, Р. Вальш, Н. Игнатъев және А. Рибоспьер және саяхатшылары мен зерттеушілері - А. Бесс, М. Вронченко, Д. Путяты, Странник, П. Чихачевтардың естеліктері, хаттары, мәліметтері, жазбалары XIX ғасырдағы Түркия тарихының экономика, саясат, мәдениет тақырыбының көзін ашатын деректер қатарын құрайды [3]. Осы кезеңде орыс баспасөз беттерінде жарық көрген мәліметтердің де деректік негізі күшті. Бұл Москва қаласындағы ГПИБ мұрағатының қорында сақталған (Хмыров коллекциясы). Бұл дерек көздерінен Осман империясының қоластындағы халықтардың күнделікті тұрмысы туралы этнографиялық мәліметтер алуға болады.

XVIII-XIX ғғ. Осман мемлекетіндегі реформаторлық шаралар тарихынан мәлімет беретін дерек көздеріне Түрік және Батыс Еуропа авторларының еңбектері жатады. Түркия тарихнамасында империя жылнамашылары Ахмед Джевдет және Ахмед Хафиз Лютфи еңбектерінің құндылығы зор, себебі, олар Танзиматтың алғашқы тарихнамашылары болды. Олардың еңбектерінде XIX ғ. 40-70 жж. Осман империясының әлеуметтік-экономикалық, саяси жағдайы, реформалары көрсетілген. Сонымен қатар, Ахмед Джевдет және Ахмед Хафиз Лютфи

сарай тарихнамашылары болғандықтан, сұлтан мен орталық билік саясатын ақтауға тырысты. Бұл аталмыш авторлардың еңбектеріне сын көзбен қарау қажеттігін тудырады.

Еуропалық тәжірибені абайлап қолдану туралы пікір білдірген тарихнамалық еңбектерді де атауға болады. Мысалы, XVIII ғасырдағы османдардың саяси қайраткері Ибрахим Мутаферриктің 1732 жылы жазылған «Усул ал-хикам фи низам ал-умам» («Основы мудрости в устройстве народов») еңбегінде еуропалық мемлекеттерден империяның артта қалу себептерін көрсете келе, еуропалық тәжірибені байқап қолдану қажеттілігін көрсеткен [4].

Танзиматтың екінші сатысының жетекшілерінің бірі, көрнекті мемлекет қайраткері, бірінші түрік конституциясының авторы (1876 ж.) Мидхат-пашаның монографиясы да тақырып үшін құнды дерек болып табылады [5].

Тақырып үшін аса маңызды деректердің бірі, Танзиматтың екінші сатысының жетекшілерінің бірі - Али Паша мен Фуад Пашаның «Саяси өсиеттер» атты еңбегі. Бұл еңбекті 1973 жылы зерттеуші Е.Ақарлы жарыққа шығарып, И.Фадеев пен И.Фарлей орыс тіліне аударған [6]. Бұл еңбектегі мәліметтер, Танзимат реформалары бойынша Али Паша мен Фуад Паша арасында бірауыздылық болмағанын көрсетеді. Себебі, Али Паша ағартушылық пен мәдениет саласында реформаны біртіндеп, сатылап енгізу жолын қолдаса, Фуад Паша барлық саланы толық «еуропашылдандыру» жолын қолдаған, шынайы батыстық бағытты ұстанған адам болды.

Танзимат дәуіріндегі Түркиядағы өзгерістер Батыс Еуропалық деректерден де көрініс тапқан. Әсіресе, француз дипломаттары мен саяхатшы-зерттеушілерінің шығармаларында бұл мәселе жан-жақты көрініс тапты деп айтуға болады. Мысалы, Стамбулдағы француз елшілігінде 20 жыл қызмет атқарған Э. Энгельгардт, танзиматтықтардың қызметін Осман мемлекетінің еуропалық мемлекеттермен арасындағы байланыстарынан шығарады. Француз саяхатшылары Л.Д. Обиньоск, Т. Бианки, С.Д. Жюшери, А. Убичини, П. де Куртейля еңбектерінде Осман империясының экономика, мемлекеттік құрылым, ағартушылық салалары туралы статистикалық мәліметтер беріледі [7].

Тақырып бойынша бірқатар мәліметтерді неміс және ағылшын зерттеушілерінің еңбектерінен алуға болады. Олардың қатарына Г. Мольтке, Д. Розен, И. Хаммер, И. Фарлейді жатқызуға болады. Ал XIX-XX ғғ. Түркия тарихына қатысты орыс тарихнамасындағы ең-

бектердің қатарына Е. Водоводов, И. Голобородько, М. Гутор, Ю. Кази-бек, И.Мезиер еңбектерін жатқызамыз [8]. Бұл еңбектерден Осман мемлекетінің тарихы мен мәдениеті туралы әртүрлі статистикалық мәлімет алуға болады. Дегенмен, жоғарыда келтірілген еңбектерге баға бере отырып, оларда субъективті көзқарас бар екендігін ескерген жөн. Себебі, танзимат дәуірінің реформаларының кейбір тұстарын идеалдандырып, кейбір тұстарын керісінше кемсітіп көрсетуге тырысады. Сонымен қатар, түрік мәдениеті мен ағартушылық мәселесіне, жалпы білім беретін мектептер мен арнайы оқу орындары жүйесіне арналған мәселелерге байланысты революцияға дейінгі орыс авторларының еңбектерін де пайдалануға болады.

Кеңес тарихшылары да Осман империясының мәдени мұрасын өз назарынан тыс қалдырмаған. XX ғасырдың 20-40 жылдары ағартушылық пен мәдениет мәселесі бойынша алғашқы еңбектер жазыла бастады. Бұл кезде аталмыш мәселе түрік танушылардың зерттеулеріндегі басты бағыттардың бірі бола қойған жоқ. Ал XX ғасырдың 60-90 жылдары бұл бағымды бағытқа айналды.

Орыс түрік танушылары соңғы он жылдықта ғылыми айналымға бірқатар деректерді енгізді. Ол жерде XIX ғ. Түркияның әлеуметтік-экономикалық, мәдени өміріне жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік беретін көптеген фактологиялық мәліметтер бар. Жаңа көзқарасты талап ететін мәселелердің бірі Түркиядағы білім берудің зайырлы түрі. Бұл мәселеге арналған алғашқы іргелі еңбектердің қатарына А.Желтяков, Ю. Петросян монографияларын жатқызамыз [9]. Бұл жерде Портаның ағартушылыққа қатысты саясаты, даму сатылары, зайырлы білім беретін мектептердің XVIII ғасырдан бірінші дүние жүзілік соғыс аралығындағы жүйесі туралы толық қанды мәлімет жинақтауға болады. XVIII - XX ғғ. Осман ағартушылық идеологиясының бастаулары туралы Н. Айзенштейн, А. Желтяков, Х. Кямилев және Е. Маштако өз еңбектерінде көрсетіп кетті [10]. Бұл еңбектер түрік ағартушылығының идеологиялық негізін тереңірек танып, Танзимат дәуіріндегі Осман қоғамының мәдени өміріндегі зайырлы ұстанымдарына сараптама жасауға мүмкіндік береді.

XX ғасырдағы Түрік тарихнамасы да Осман мемлекетіне, оның ішінде реформалық қайта құрауларға байланысты мәселелерді кең түрде қамтиды. Олардың ішінде, М.Н. Тодорованың еңбектерін көрсетуге болады [11].

Батыс Еуропалық тарихнама өкілдері де Осман империясының қайта құруларына байланысты іргелі еңбектерді жарыққа шығарды. Мысалы, ағылшын тарихшысы Лорд Кинросс, Нью-Йорк университетінің профессоры Д. Кватарт еңбектерінен XVIII ғ. - XX ғ. бірінші жартысындағы Осман империясының мәдениеті мен дәстүрлеріне байланысты жаңаша көзқарастағы пікірлерді байқауға болады. Бұл зерт-

теулерде, әсіресе, II Махмуд (1808-1839 гг.) билігі кезеңіндегі өзгерістер терең талданған [12].

Жалпы, Осман империясының Танзиматтық реформалар кезеңінің тарихына қатысты материалдар өте мол. Сондықтан, мақалада бұл мәселені толық қамту мүмкін емес. Жоғарыда көрсетілген еңбектер бізге қолжетімді, орыс тіліне аударылған, деректік айналымға енген материалдар болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Сочнева И. А. Проблемы и перспективы вступления Турции в ЕС // Вестник международных организаций. Образование, наука, новая экономика. - 2011. - № 1. - С. 65-71.
- 2 Желтяков А.Д., Петросян Ю.А. История просвещения в Турции (конец XVIII-начало XX вв.). - М., 1965.
- 3 Базили К.М. Босфор и новые очерки Константинополя. СПб., 1836; Вальш Р. Путешествие по Турции. - СПб., 1829; Записки графа Н.П.Игнатъева (1864-1874гг.) // Известия Министерства иностранных дел. Кн. 1 -3. Пг., 1914; Записки графа А.И.Рибоспьера // Русский архив. Кн.2.М.,1877; Бессе А. Турецкая империя: ея история, статистика, география, политическое состояние, нравы и обычаи. - М., 1860.
- 4 Народы Турции. Двадцать лет пребывания среди болгар, греков, турок, албанцев и армян дочери и жены консула. Кн. 1-2: Пер. с англ. - СПб., 1879.
- 5 Фадеева И.Л. Мидхат-паша. Жизнь и деятельность. - М., 1977.
- 6 Фадеева И.Л. Английский перевод «завещания» Фуада-паши. - М., 1973.
- 7 Фадеева И.Л. Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи. Османизм и панисламизм. - М., 1985.
- 8 Голобородько И.И. Старая и новая Турция. - М., 1908.
- 9 Желтяков А.Д. Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729-1908гг.). - М., 1972.
- 10 Желтяков А.Д., Петросян Ю.А. История просвещения в Турции (конец XVIII-начало XX вв.). - М., 1965; Ибрагимов Л. Печать в Турции. - М., 1965.; Желтяков А.Д. Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729-1908 гг.). - М., 1972.
- 11 Тодорова М.Н. «Европеизация» Османской империи: Постановка вопроса и его освещение в западной и турецкой историографиях // Народы Азии и Африки, №4. 1978; Тодорова М.Н. Турция между Европой и Азией. Итоги европеизации на исходе XX в. - М., 2001.

References

- 1 Quataert D. The Ottoman Empire. 1700-1922. Cambridge, 2000. Paydalanan debiyetler тізімі:
- 2 Sochneva I. A. Problems and prospects of the entry of Turkey in EU//the Messenger of the international organizations. Education, science, new economy. 2011, No. 1, page 65-71
- 3 Zheltyakov A.D. Petrosyan Yu.A. Education history in Turkey (the end the XVIII-beginning of the XX centuries). - M, 1965.
- 4 Bazili K.M. Bosphorus and new sketches of Constantinople. SPb. 1836; Valsh R. Travel across Turkey. SPb. 1829; Notes of count N.P.Ignatyev (1864-1874gg.) // News of the Ministry of Foreign Affairs. Book 1 - 3. Pг., 1914; Notes of count A.I.Ribospier//Russian archive. Book 2. M., 1877; Besse A. Turkish empire: ея history, statistics, geography, political condition, customs and customs. - M., 1860 .
- 5 People of Turkey. Twenty years of stay among Bulgarians, Greeks, Turks, Albanians and Armenians of the daughter and the wife of the consul. Book 1-2. The lane with English SPb. 1879 .
- 6 Fadeeva I.L. Midkhat pasha. Life and activity. – M., 1977.
- 7 Fadeeva I.L. English translation of "will" of Fuad pasha. – M., 1973.
- 8 Fadeeva I.L. Official doctrines in идеологии and policy of the Ottoman Empire. Osmanizm and Pan-Islamism. M., 1985.
- 9 Goloborodko I.I. Old and new Turkey. - M., 1908 .
- 10 Zheltyakov A.D. The press in political and cultural life of Turkey (1729-1908gg.). - M., 1972.
- 11 Zheltyakov A.D. Petrosyan Yu.A. Education history in Turkey (XVIII-nachalokhkhvv end.) M, 1965; Ibragimov L. The press in Turkey. M., 1965 . ; Zheltyakov A.D. The press in political and cultural life of Turkey (1729-1908) of. - M., 1972.

УДК: 316.35(4-15)

В.Б. Бейсембаева

Магистрантка 1-курса факультета истории, археологии и этнологии
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы
E-mail: vbeysymbaeva@mail.ru

Социальная структура западноевропейских городов

В данной статье затрагивается социальная структура средневекового города, слабо исследованная в историографии. Автор рассматривает интеграцию различных элементов и групп сельского населения в сословие горожан, раскрывает условия получения свободы в средневековом городе, а также полноправие и неполноправие различных социальных категорий горожан, вопросы их имущественной и социальной дифференциации. Автор отмечает сельский характер городов на этапе их формирования и даже расцвета. Дается характеристика каждой социальной категории горожан – рыцарства, духовенства и бюргерства, а также городской общины, отражающей усложняющуюся по мере развития феодализма социальную структуру городского сословия. На примере крупнейших итальянских городов (Венеция, Генуя, Пиза), возникших раньше других западноевропейских городов, показан рост ремесленного производства и формирование ремесленных цехов, купеческих гильдий, союзов подмастерьев, формирование таких социальных слоев населения, как «жирный народ» и «тощий народ», роль патрициата в экономической и политической жизни городов.

Автор отмечает высокий уровень социальной организованности горожан, включенных в определенную иерархию – церковную, цеховую, купеческие гильдии и указывает, что быт, образ жизни, рост городского населения повлияли на социально-экономическое, политическое развитие городов западноевропейских стран.

Ключевые слова: город, сословия, городская община, ремесленники, цехи, корпорации, бюргер.

V.B. Beysymbaeva

The social structure of Western European cities

In this article mentioned the social structure of the medieval city which has been poorly investigated in a historiography. The author considers integration of various elements and groups of country people into estate of citizens, opens conditions of receiving freedom in the medieval city, and also full rights and not full rights of various social categories of citizens, questions of their property and social differentiation. The author notes rural character of the cities at a stage of their formation and even blossoming. There was given the characteristic of each social category of citizens – knights, clergy and the burghers, and also the city community reflecting becoming complicated in process of development of feudalism social structure of city estate. On the example of the largest Italian cities (Venice, Genoa, Pisa), arisen before other West European cities, there was shown the growth of craft production and formation of craft shops, merchant guilds, the unions of journeymen, formation of such social groups of the population, as "the fat people" and "the lean people", the role of aristocracy in the economic and political life of the cities.

The author notes high level of social organization of the citizens included in certain hierarchy – church, shop, merchant guilds and specifies that the life, a way of life, growth of urban population affected social and economic, political development of the cities of the West European countries.

Keywords: City, low, urban town, artisan, guild, corporation, burgher.

В.Б. Бейсембаева

Орта ғасырлық Батыс Еуропа қалаларының әлеуметтік құрылымы

Бұл мақалада Батыс Еуропаның орта ғасырлық қалаларының тарихнамада әлсіз зерттелген әлеуметтік құрылымы қозғалады. Автор әртүрлі элементтерді ықпалдауға тырысады: ауыл халқының қалаға шоғырлануын, орта ғасырлық қалада еркіндікке қол жеткізудің алғы шарттарын, әлеуметтік және мүліктік жіктелу сұрақтарына жауап беруге тырысады. Автор қаланың құрылымының бас кезіндегі ауылдық мінезі болғанын, кейін гүлденуін айтады. Қала халқының әрқайсысына әлеуметтік санатына байланысты мінездеме береді. Батыс Еуропада ең алғаш пайда болған Италия қалаларын мысалға ала отырып, қол өнердің өркендеуін, шеберханалардың пайда болуын, ұста бірлестіктерінің пайда болуын және олардың қалаларға деген саяси-экономикалық ықпалын ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: қала, қалалық қауым, колөнерші, шеберхана, корпорация, бюргер.

Интерес к данной теме определяется значимостью города как явления в истории средневекового общества. Это одна из сложных проблем в исторической науке. Не случайно, что до сегодняшнего дня не существует четкого научного определения самого понятия «город». В историографии нет цельной монографии, раскрывающей все аспекты деятельности средневекового города, а проблема социальной структуры западноевропейских городов до сих пор остается мало исследованной.

При изучении средневекового города неизбежно возникает проблема социальной структуры его населения. Аспектов у этой проблемы много. Главный из них: кто же они, средневековые горожане, откуда взялось городское население, в чем его экономическая и социальная специфика? Затронуты и другие вопросы: имущественная и социальная дифференциация в среде горожан и в то же время интеграция различных элементов и групп в сословие горожан, полноправие и неполноправие внутри городской массы и т. д. [1]. Из кого же состояло городское население? Из разнородных элементов: из купцов, первоначально живших в обособленных поселениях, которые в Германии именовались «вик»; из ремесленников свободных и несвободных, зависимых от феодала, сеньора города; из вассалов городского сеньора, из его слуг, выполнявших различные административные обязанности – они вершили суд, собирали подати с населения, их называли министриалами [2]. Большинство горожан первоначально составляли несвободные крестьяне, ремесленники, беглый сельский люд (бежавшие от своих прежних господ). Большая часть земель, на которых работали крестьяне, к XI в. принадлежала феодалам. Крестьян, чья жизнь была особенно тяжела, называли во Франции – сервами, а в Англии – вилланами. Во время непрерывных междоусобных войн крестьяне искали защиты у соседнего сеньора или монастыря. Найдя могущественного покровителя, крестьянин вынужден был признать свою зависимость от него, передать ему в собственность свой земельный надел. Зависимый крестьянин продолжал вести хозяйство на прежнем своем наделе, но за пользование им господин требовал исполнения барщины и уплаты оброков. Власть феодала над крестьянином проявлялось не только в том, что тот работал на барщине и платил оброк, он был лично подвластен феодалу, землевладелец судил его в своем суде, крестьянин не имел право без позволения

своего господина переселиться в другую местность. Однако, несмотря на поземельную и личную зависимость от феодала, крестьянин не был абсолютно бесправен. Сеньор не мог казнить его, согнать с надела (если тот выполнял свои обязанности), продать или обменять без земли и отдельно от семьи. Огромную роль в жизни средневековых людей играл *обычай*, который соблюдали как крестьяне, так и сеньоры. Размеры оброка, виды и продолжительность барщинных работ не менялись из поколения в поколение. То, что было раз и навсегда установлено, считалось разумным и справедливым. Сеньоры не могли по своей воле увеличить крестьянские повинности. Сеньоры и крестьяне были нужны друг другу: одни были «всеобщими кормильцами», от других трудовой люд ждал защиты и покровительства.

В средние века все население Европы делилось на *три группы* — три сословия (входящие в три сословия люди обладали разными правами и обязанностями). Служители церкви (священники и монахи) составляли особый слой населения — *духовенство*, считалось, что оно руководит духовной жизнью людей — заботится о спасении душ христиан; *рыцари* защищают страну от чужеземцев; *крестьяне* и *горожане* занимаются сельским хозяйством и ремеслом.

Тот факт, что на первом месте стояло духовенство, вовсе не случаен, ведь главным для средневекового европейца были его отношения с Богом, необходимость спасения своей души после окончания земной жизни. Духовенство располагало своей собственной церковной иерархией и дисциплиной, а также суммой привилегий, резко отделивших его от светского мира. Служители церкви в целом были образованнее рыцарей и, тем более, крестьян. Почти все ученые, писатели и поэты, художники и музыканты той эпохи были духовными лицами; они же часто занимали высшие государственные должности, оказывая влияние на своих королей. Духовенство делилось на белое и черное, или монашество. Первые монастыри — общины монахов — появились в Европе уже после падения Западной империи. Монахами в основном становились глубоко верующие христиане, желавшие посвятить свою жизнь исключительно служению Богу. Они давали обеты (обещания): отказаться от семьи, не жениться и не выходить замуж; отказаться от имущества, жить в бедности; беспрекословно подчиняться настоятелю монастыря аббату (в женских мо-

настырях — аббатисе), молиться и трудиться. Многие монастыри владели обширными землями, которые обрабатывали зависимые крестьяне. При монастырях часто возникали школы, мастерские по переписке книг, библиотеки; монахи создавали исторические летописи (хроники). В средние века монастыри были центрами образования и культуры.

Второе сословие составляли светские феодалы, или рыцарство. Важнейшими занятиями рыцарей были война и участие в военных состязаниях — турнирах; досуг рыцари проводили на охоте и на пирах. Обучение письму, чтению и математике не было обязательным. В средневековой литературе описаны правила достойного поведения, которым должен был следовать каждый рыцарь: быть беззаветно преданным Богу, верно служить своему сеньору, заботиться о слабых и незащищенных; соблюдать все обязательства и клятвы. В действительности рыцари далеко не всегда следовали правилам чести. Во время войн они часто творили всяческие бесчинства. Феодалы жили в крепких каменных замках (в одной только Франции их было около 40 тысяч). Замок окружал глубокий ров, проникнуть внутрь можно было только при опущенном подъемном мосте. Над стенами замка высились оборонительные башни, главная — донжон, состояла из нескольких этажей. В донжоне находилось жилище феодала, пиршественный зал, кухня, помещение, где хранились припасы на случай длительной осады. В замке, кроме феодала, жили его семья, воины и слуги.

Основную массу населения Европы в средние века составляло крестьянство, проживавшее в небольших деревнях по 10—15 дворов в каждой. Крестьяне пытались высвободиться от гнета феодалов путем участия в крестовых походах, паломничества, бежали в леса, в возрождавшиеся и рождающиеся города. Они могли реально освободиться, лишь убежав в города [3]. Таким образом, большинство из них и освобождалось от личной зависимости. В этом мы можем убедиться, читая статью 2 из городского права города Гослара, дарованного императором Фридрихом II в 1219 году: «Если же какой-либо чужак войдет в этот город для проживания и пребудет в нем год и день так, что никто не обвинит и не уличит его в сервильном состоянии, да возрадуется он свободе, являющейся общим достоянием других горожан, а после смерти никто да не посмеет предъявлять в отношении его претензии как к

своему серву» [4]. Городской человек, ремесленник или купец, переставал быть крепостным, если ему удавалось прожить в городе определенный срок. Он уже не чувствовал над собою гнета помещичьего режима [5]. Городской воздух становился волшебным, и делал крепостного свободным. Только в городе, самостоятельно занимаясь ремеслом или торговлей, крестьянин получал возможность развивать свою деятельность. Но эта свобода не была абсолютной свободой. Эта была свобода от феодально-поместного гнета. Городской сеньор все же облагал горожан, но это обложение, уже не могло поглотить всей массы прибавочного труда ремесленников и всей торговой прибыли купцов [6].

На экономической почве складывался и сплавивался новый, прежде феодализму неведомый социальный слой — горожане. В рамках господствующего класса — сословия феодалов, в свою очередь, действовали более или менее крупные сословия, принадлежность к которым обеспечивала определенный социальный статус.

С.М. Стам указывает что горожане были очень неоднородным слоем. Но их объединяла общая заинтересованность в наибольшей свободе развития городского товарного производства и обмена. Объективность данной социальной общности реализовалась в коммунальной борьбе, в выработке городского права [7]. Городское право фиксируется в источниках как привилегия. Но, как могло быть иначе в обществе, где право составляло монополию феодального класса, а все прочие были бесправны? Горожанам, естественно, приходилось отвоевывать свои права и фиксировать их, так сказать, в порядке исключения. Но это были не привилегии господ, а завоевание угнетенных. Городское право впервые в феодальном обществе нарушало юридическую монополию феодалов и защищало интересы простолюдинов, давало им гражданское полноправие [8].

Н.А. Хачатурян обращает внимание на городские корпорации и отмечает, чтобы реализовать свою способность трудиться, ремесленник должен был войти в состав цеховой организации, объединяющей ремесленников данной специальности и стремящейся к монополии на производство. Внутри цеха он был вынужден подчиняться цеховым установлениям с характерными для них эгалитарными тенденциями, которые можно рассматривать как своеобразное проявление внеэкономического принужде-

ния цеховой организации по отношению к своим членам.

Цех не единственный вид общинной организации в городе. Наиболее близкой по природе к нему формой являлась купеческая гильдия – объединение купцов с определенной дисциплиной, общим капиталом и общей собственностью в виде страхового фонда и складских помещений. Даже союзы подмастерьев – организации, связанные уже с категорией средневекового труда, с общей кассой взаимопомощи, контролем за условиями труда и дисциплиной, – отдали дань средневековой корпоративности. Следует назвать, наконец, и саму городскую общину в целом, в рамках которой реализовалось единство мелких профессиональных корпораций (цехов, гильдий) или более крупных социальных групп (патрициата, бюргерства) и формировалась социальная общность горожан.

История собственно городской общины, наконец, которую можно наблюдать в смене ведущих сил городской общины и форм управления, а также изменениях в статусе полноправия, ставшего постепенно достоянием весьма узкого круга лиц, не только владеющих недвижимостью, но и имеющих доступ к городскому управлению, отразит глубинные сдвиги в усложняющейся по мере развития феодализма социальной структуре городского сословия [9].

Городская община скорее выглядит единой и сплоченной, когда речь заходит о ее насущных экономических, социальных и политических интересах. Главным противником, главной опасностью был сеньор, все остальное отступало в тень и обнаруживалось редко [10]. В экономическом отношении новое сословие было более всего связано торгово-ремесленной деятельностью. Обычно городское сословие отождествляется с понятием «бюргерство». Словом «бюргер» в некоторых странах Европы первоначально обозначали всех городских жителей. Позднее «бюргер» стал применяться только для полноправных горожан.

Города нигде не играли в средние века такой громадной политической роли, как в Италии, и нигде размах их торговых сношений не был так велик, как именно в этой стране. К тому же не только возникновение, но и расцвет итальянских городов относился к более раннему времени, чем в других западноевропейских странах. Однако различные итальянские города сильно отличались друг от друга и по своей экономике, и по своей социальной структуре.

Одни из этих городов (Венеция, Генуя, Пиза) в течение всего средневековья играли главным образом роль крупнейших торговых центров и занимались преимущественно внешней торговлей. В то же время рост ремесленного производства в городах Средней и Северной Италии увеличивал потребность в рабочих руках, занятых в городском ремесле, а следовательно, в притоке населения из деревни в город. Но это могло стать возможным лишь путём разрыва феодальных пут личной зависимости крестьян от феодалов. Между тем, хотя в XII — первой половине XIII в. среди крестьянства Северной и Средней Италии имелось большое число лично свободных держателей — либелляриев, значительная часть крестьян продолжала ещё оставаться несвободной (сервы, маснадерии) [11].

Освобождение крестьян, которое в широких масштабах происходило во второй половине XIII в. в Средней Италии, выражалось в личном освобождении крестьян за выкуп, без земли. С конца XI в. группы лично свободного крестьянства начали создавать так называемые сельские коммуны, имевшие самоуправление и своих выборных должностных лиц. Эти сельские коммуны возникли в тот период, когда города в своей борьбе против сеньоров поддерживали стремление крестьян к независимости от феодалов. Но после победы над собственными сеньорами города стали подчинять себе сельские коммуны и отменять их самоуправление. Они захватывали общинные угодья сельских коммун, а богатые горожане скупали крестьянские надель [12]. К концу XIII в. во Флоренции уже резко обозначились различные слои горожан с прямо противоположными интересами. Купцов, менял и ростовщиков, объединённых в семь «старших цехов» - называли «жирный народ». Члены младших цехов, их подмастерья и городское плебейство составляли большинство населения Флоренции, их называли - «тощий народ».

Проблема социальной структуры города Южной Италии весьма сложна. Социальный и хозяйственный облик городов определялся множеством тесно связанных между собой факторов, как общеевропейских, так и специфических для данного региона. Патрициат больших городов Адриатического побережья – Бари, Бриндизи, Трани – принимал даже в XII - начале XIII в. активное участие в торговле с Византией и другими странами Средиземноморья. Другой сферой деятельности, дававшей патрициату большую прибыль, было кредитное дело. Нередко

отдельные лица или компании совмещали морскую торговлю с судными операциями [13]. Другая часть патрициата была более тесно связана с королевской властью, чем торговоростовщическая: из этих семей выходили должностные лица, игравшие ведущую роль во внутривластической жизни города – баюлы, катепаны и многочисленные судьи. Рыцари имелись лишь в отдельных патрицианских родах, и это не меняло социального облика верхней страты. Норманны осели в городах в небольшом числе; между тем именно они составляли до анжуйского завоевания основной костяк рыцарства. Городское же рыцарство отличалось своеобразием не только по своим занятиям.

Несколько иным был социальный строй больших городов, расположенных на Тирренском побережье. Если исключить Амальфи (торговцы которого расселились по другим городам, образуя там целые колонии), купцы портов Салерно, Неаполя, Гаэты в XII в. мало участвовали во внешней торговле. Отчасти по этой причине нобилитет, был здесь более замкнутым. В XIII в. члены знатных городов начинают сравнительно широко использовать типично городские источники дохода: они владеют лавками и товарными складами, подчас сдают дома и торговые помещения в аренду. Прибыль, получаемая знатным лицом от лавок и домов, иногда служит объектом дарения церкви [14]. Основную часть среднего слоя городского населения составляли ремесленники. Увеличивавшееся в это время отставание ремесла Юга от Северной и Средней Италии в первую очередь объясняется хозяйственной политикой норманнских королей, и особенно Фридриха II, оказывавших покровительства венецианским, генуэзским и пизанским купцам, которые доставляли сюда ремесленные изделия и вывозили зерно и другие сельскохозяйственные продукты. В городах Кампании – Неаполе, Салерно – ремесленники часто передавали профессию по наследству и были тесно связаны между собой, поселяясь на

одной улице или вокруг одной церкви [15]. Даже в крупных городах жило немало мелких собственников, занимавшихся обработкой своих земель, которые были расположены недалеко от города. Многие из этих собственников по мере ослабления городского хозяйства и увеличения фискального гнета беднели и вливались в гетерогенную пеструю массу городского плебса – чернорабочих, грузчиков, поденщиков. Как видим, это были люди разного общественного положения. Но со временем эти различия сглаживаются, и создается, хотя и в имущественном отношении разношерстное, но по-своему единое население, связанное общими правами и обязанностью взаимопомощи, подобно тому, как это было в сельской крестьянской общине [16].

Наконец, горожане использовали труд зависимых людей, а также рабов в основном для домашних работ. Даже в XIII в. их было не мало, особенно в Бари – главном рынке рабов, захваченных на балканском полуострове. Рабов включали в состав приданого, передавали по завещанию наследникам, отдавали в залог при получении ссуды. В XIII в., когда сузилась возможность заниматься в городе ремеслом или найти выгодное занятие, приток сельских жителей в крупный город уменьшился. Исключение составил Неаполь, превращенный Карлом I в столицу королевства. После Анжуйского завоевания множество мелких и средних городов было роздано в качестве феодалов сподвижникам Карла I, что значительно повлияло на их дальнейшую судьбу. Но и характер большого города, положение отдельных слоев его населения претерпели заметную трансформацию. Началась аграризация города, связанная с вступлением экономики Южной Италии в длительную полосу упадка [17].

Рассмотрев социальную структуру средневековых городов Западной Европы, необходимо отметить высокий уровень социальной организованности горожан, включенных в определенную иерархию – церковную, цеховую, купеческие гильдии и др.

Литература

- 1 Стам С.М. Средневековое городское право XII-XIII вв. – Саратов, 1989. – С.21.
- 2 Средневековая Европа глазами современников и историков/под. ред. А.Л. Ястребицкая. - М., 1995. Ч-II. – С.113.
- 3 Стам С.М. Средневековый город и развитие социальной структуры феодального общества // Классы и сословия средневекового общества / под. ред. З.В. Удальцовой. – М.: МГУ, 1988. – С.41.
- 4 Городское право города Гослара//Средневековое городское право XII-XIII вв./под. ред. С.М. Стама. – Саратов, 1989. – С.144.
- 5 Дживелегов А.К. Вольный город в Европе. – М.: Русский книжник, 1922. – С.36.

- 6 Стам С.М. Средневековый город и развитие социальной структуры феодального общества. // Классы и сословия средневекового общества /под. ред. З.В. Удальцовой. – М.: МГУ, 1988. – С.41.
- 7 Там же. – С.42.
- 8 Там же. – С.43.
- 9 Хачатурян Н.А. Город в системе феодальной формации. // Вопросы истории. 1983. №1. – С.80,81,82,83.
- 10 Стам С.М. Средневековое городское право XII-XIII вв. Саратов, 1989. – С.23
- 11 Всемирная история. В 10 тт. М.1957. Т-3. Глава 26. Италия и папство XII-XIII вв. – С.388.
- 12 Там же. – С. 388-389.
- 13 Абрамсон М.Л. Социальная структура крупного южно итальянского города (XII-XIII вв.) //Классы и сословия средневекового общества /под.ред. З.В. Удальцовой. – М.: МГУ, 1988. – С.116.
- 14 Там же. – С.117, 118.
- 15 Там же. – С. 119.
- 16 Средневековая Европа глазами современников и историков. /под. ред. А.Л. Ястирибицкая. – М., 1995. Ч-II. – С. 113.
- 17 Абрамсон М.Л. Социальная структура крупного южно итальянского города (XII-XIII вв.) //Классы и сословия средневекового общества /под.ред. З.В. Удальцовой. – М.: МГУ, 1988. – С. 120.

References

- 1 Stam S.M. Srednevekovoje gorodskoe pravo XII-XIII v.v. Saratov. 1989. S.21.
- 2 Srednevekovaya Evropa glazami sovremennikov i istorikov / pod. red. A.L. Yastrebtckaya. M., 1995. Ch-II. S.113.
- 3 Stam S.M. Srednekovyy gorod i razvitie cotsijanoi strukturu feodalnogo obshestva/pod.red. Z.V. Udaltsovoi. M: MGU. 1988. S.144.
- 4 Gorodskoe pravo goroda Goslara // Srednevekovoje gorodskoe pravo (XII-XIII v.v.) / pod.red. S.M. Stama. Saratov. 1989.S.144.
- 5 Dzhivelegov A.K. Volnyi gorod v Evrope. M: Russkiy knizhnik. 1922. S.36.
- 6 Stam S.M. Srednekovyy gorod i razvitie cotsijanoi strukturu feodalnogo obshestva/pod.red. Z.V. Udaltsovoi. M: MGU. 1988. S.41.
- 7 Tam zhe. S.42.
- 8 Tam zhe. S.43.
- 9 Khachauryan N.A. Gorod b sisteme formatsiy.//Voprosy istorii. 1983. № 1. S.80,81,82,83.)
- 10 Stam S.M. Srednevekovoje gorodskoe prevo XII-XIII vv. Saratov. 1989. S.23.
- 11 Vsemirnaya istorya v 10 tt. M. 1957. T-3. Glava 26. Italiya i papstvo XII-XIII vv. S.388.
- 12 Tam zhe S. 388-389.
- 13 Abramson M.L. Sotsialnaya stpuktura krupnogo yuzhno italyanskogo goroda (XII-XIII vv.)// Klassy i sosloviya srednevekovogo obshestva/ pod.red. Z.V. Udaltsovoi. M: MGU, 1988. S.116.
- 14 Tam zhe. S. 117,118.
- 15 Tam zhe. S. 119.
- 16 Srednevekovaya Evropa glazami sovremennikov i istorikov / pod. red. A.L. Yastrebtckaya. M. 1995. Ch-II. S. 113.
- 17 Abramson M.L. Sotsialnaya stpuktura krupnogo yuzhno italyanskogo goroda (XII-XIII vv.) // Klassy i sosloviya srednevekovogo obshestva / pod. red. Z.V. Udaltsovoi. M: MGU, 1988. S.120.

ӘОЖ: 94(3)(512.1):39

А.К. Пернеева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті тарих, археология және этнология факультетінің 1-курс магистранты, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: bellezza888@mail.ru

Көне түркі мифтерінің негізгі мәселелері

Берілген мақалада көне түркі тайпаларының негізгі мәселелері зерттелген. Олардың мифтері туралы деректер өте көп жиналған. Көптеген жаңа мифтер тарихта зерттелген және зерттелмеген мәселелер туралы бейнеленген. Ежелгі адамдар қалдырған аңыздар мен мифтер дүниеге, өзін қоршаған ортаға назар аударып бастаған, тек оны түсіндіруге, зерттеуге кірісе бастаған кезде пайда болған. Дала даналығының бастаулары мен өзіндік ерекшеліктерін зерттей отырып, біз, алдымен, түркілердің рухани дүниесінің айрықша салаларына мән береміз, өйткені онда әдет-ғұрыптар, дәстүрлер, мифтер, аңыздар, әсіресе жұлдыздармен, Ай және Күнмен байланысты ежелгі және қазіргі түркі халықтарының түсініктерін көрсететін астральды аңыздар мен мифтерде өзіндік орын алады. Бұл мифтер мен оның негізгі мәселелерінің қазақ тарихында көптеген маңызы бар. Қазақ халқы ежелден бері өздерінің тарихы, мәдениеті бар болғанын дәлелдейді. Қазақ халқының мифтерін батырлар жыры мен дастандардан, ежелден қалған жылнамалардан білеміз. Міне, осы мифтің танымал болу дәрежесі әр халықта әр түрлі. Біреулері оны дамыған күйінде сақтай алса, екіншілері оны сақтай алмаған, ал үшіншілері өздерінің фольклорындағы, тіліндегі, мәдениеті мен өнеріндегі мифті тани, таба алмайды. Өйткені әр халықтың тарихи тағдыры әртүрлі болып шыққан, сондықтан, мифтік мұраны түсінудің, оның жасырылған шифрларының кілтін тауып ашудың нәтижелері түрліше болып шығып жатады.

Түйін сөздер: миф, астральді миф, аңыз, тәңірі, гомогенді, Ашын тайпасы.

А.К. Пернеева

Основные проблемы древнетюркской мифологии

В данной статье автором было изучено значение и проблемы мифологии древних тюрков, а также их предыстории, обладающих высоким уровнем информации и сыгравших важную роль в становлении и развитии казахской истории. Здесь не только изучены проблемы мифологии тюрков, но и приведены различные существующие легенды древних тюрков. Об этих племенах было собрано и изучено, конечно же, и по сей день изучается очень много материалов, но есть и проблемы, не изученные до конца. Она имеет огромное значение для истории казахского народа. Древние люди оставили после себя множество легенд и мифов, а которые появились по их представлениям. Изучая мудрость природы и своеобразные особенности, мы особое внимание уделяем, во-первых, отдельным областям духовного мира тюрков. Там особое место занимают астральные мифы, а так же даны обычаи, традиции, легенды и все тонкости, связанные с Солнцем и Луной. Казахский народ с древних времен доказывает о существовании своей истории и культуры. Из древних летописей мифов казахского народа изучены легенды и эпосы батыров. Эти мифологии известны у всех народов на разном уровне. Некоторые сохранили его в отличном состоянии, другие - не смогли, а третьи вообще не находят источников на родных языках. Причиной тому послужили разные исторические судьбы всех народов. Раскрыть эти загадочные ключи не удастся всем сразу.

Ключевые слова: миф, астральный миф, легенда, тенгри, гомогенный, племя Ашина.

А.К. Perneeva

Main problems of myths of ancient Turkic peoples

In this article the author studied value and problems of mythology of ancient Turkic peoples, and also their background, possessing high level of information and played an important role in formation and development of the Kazakh history. Here not only problems of mythology of Turkic peoples are studied, but also various existing legends of ancient Turkic peoples are given. About these tribes it was collected and studied, certainly, and to this day it is studied, it is a lot of materials, but there are also the problems which haven't been studied up to the end. It has huge value for history of the Kazakh people. Ancient people left after themselves sets of legends and myths, and they appeared on their representations. Studying wisdom of the nature and peculiar features, we ososby pay attention first on separate areas of an inner world of Turkic peoples. Because, there a special place takes astral myths and as customs, traditions, legends and all subtleties connected with the Sun and the Moon are given. The Kazakh people since ancient times prove the stories and cultures about existence. From ancient chronicles of myths of the Kazakh people legends and eposes of batyrs are studied. It is mythology it is known at all people at different level. Some kept it in excellent a condition, and others couldn't, and the third at all don't find sources in the native languages. As the

reason for that served different historical destinies of all people. To open these mysterious keys won't be fished by all at once.

Keywords: Myth. Astral myth. Legend. Tengri. Homogeneous. Tribe Ashina.

Бір қарағанда біздің алға қойған мақсатымыз қарапайым көрінгенімен, бірақ жауапкершілігі өте жоғары десек артық айтқанымыз емес, өйткені, мифтің мән-мағынасына, құрылымына, функциясына байланысты аспектіде түркілердің дүниеге көзқарасы мен эстетикалық бастауларына бір үңіліп көрелік.

Миф дегеніміз не? Миф дегеніміз халықтың дүниетанымы және рухани құндылықтарының негізі деп жазған т.ғ.д. Бисенбаев А.К. Бұл адам мен әлемнің пайда болуы туралы, сондай-ақ ежелгі құдайлар мен батырлар туралы адам қиялынан туған шығарма.

«Миф» деген сөздің өзі гректің аңыз-әңгіме деген ұғымын білдіреді. Мифтер - адамзат дамуының орасан зор мәдени қабаты. Мифтерді білмей көптеген картиналардың, опералар мен балеттердің, поэтикалық шығармалардың сюжетін түсіну мүмкін емес. Ежелгі адамдар қалдырған аңыздар мен мифтер дүниеге, өзін қоршаған ортаға назар аудара бастаған, тек оны түсіндіруге, зерттеуге кірісе бастаған кезде пайда болған.

Түркі астральды мифтері - ежелгі қазақтың, түркі-моңғол халықтарының ғарышқа, Көкке, жұлдыздарға, Күн мен Айға деген күрделі әрі ойлы көзқарасы. Қолда бар жекелеген сюжеттер мен мотивтерге қарағанда, мұндай қуатты дәстүрдің тарихи-генетикалық түп-тамыры сонау шумер дәуірінен басталады, бірақ барлық миф тәрізді оның бастауы одан көп әріде жатқаны анық. Қазіргі кезде ұлттық мифологияның осындай үлкен мәдениет кезеңдері әр түркі халықтарында бізге дейін жеткен халықтық-поэтикалық дәстүрде түркі тарихының белгілі бір кезеңдерін қамтиды. Осындай ауқымды, қызғылықты, тамыры тереңде жатқан материал оны топтауды, түркі мәдениеті мен рухы үшін өзіндік орны бар бұрынғы және кейінгі астральды сюжеттердің, мотивтері мен образдарының шығу тегінің негізгі заңдылықтарын, қалыптасуын, дамуын, гүлденуін, одан арғы даму заңдылығын зерттеуде ерекше тәсілді талап етеді.

Дала даналығының бастаулары мен өзіндік ерекшеліктерін зерттей отырып, біз алдымен түркілердің рухани дүниесінің айрықша салаларына мән береміз, өйткені, онда әдет-ғұрыптар, дәстүрлер, мифтер, аңыздар, әсіресе жұлдыздармен, Ай және Күнмен байланысты ежелгі және қазіргі түркі халықтарының түсінікте-

рін көрсететін астральды аңыздар мен мифтер өзіндік орын алады. Мифтер, оны кәдімгі мағынада түсінетін философия деуге болмайды, бірақ белгілі бір дәрежеде оның маңызды тарихи сатысы болады, ашық аспан астында тіршілік еткен көшпелі халықтың мыңдаған жылдар бойы жинаған тәжірибесінен туындаған әмбебап дүниетанымдық жүйе болып табылады.

Қандай эпосты алмаңыз қандай жыр дастандарды алмаңыз барлығында күн іспетті символдың құрылымы бар екенін байқайсыз болмыс-бітімімен бұл астральды мән-мағынаны айқындай түседі, жорыққа шыққан батырдың жалғыз сенері де, сүйенері де ат, онымен ақылдасады, қиын сәтте бірге қимылдайды, бір-бірін қорғайды, бір сөзбен айтқанда, екі жарты бір бүтінге айналады. Ал атынан айырылып қалған батыр небір қателіктерге ұрынып, түнекке тап болатындығы түсінікті. Бұл арада мәселенің түйінін шешу қиынға түспейді, оған мифология ғылымы тұрғысынан жауап қайтаруға болады: көне тайпалар ерте заманнан бері атты қастерлеп, өзінің жан серігі еткен, соған байланысты батырлар жырындағы бас кейіпкер мен ат біртұтас, ажыратылмайтын бейнеге айналған. «Қобыланды батыр» жырындағы Тайбурыл [1]. «Керкұла атты Кендебай» ертегісіндегі [1]. «Алпамыс батыр» жырындағы: Байшұбар ат, сенім иесі екенін мына үзіндіде айқындалған:

Тартты Шұбар ышқынып,
Жерді тепсіп пысқырып.
Бір мезеттің ішінде
Келіп қалды шамалап.
Шықты Алпамыс қайқадап.

Жылқыны кеңістікті жеңу мақсатында әсіресе, көшпелі халықтар шебер пайдалана білген. Жылқы тек түркі халықтарында ғана емес, көрші халықтардың миф – аңыздарынан да анық байқаймыз. Мысалы, ежелгі грек мифологиясындағы қанатты тұлпар Пегас бүкіл елді қан қақсатқан жауыз Химераны өлтіруге көмектеседі. Ал, салт атты көшпенді скифтің метафорасы – кентавр Хирон өзінің досы атақты Прометейге көмек беру үшін мәңгілік өмірден бас тартады. Шалқұйрық, Керкұла, Тайбурыл, Байшұбар т.б. іс - әрекеттері жылқының қысқарған, әуелі ұшқан, кейіннен қос мекенді болған, бара жерді мекендеген алып самұрық құстардың қалдығы, тұқымы болуы мүмкін.

Аузымен күс тістеген, құстай ұшып, күспен жарысып, қанатты пырақ т.б. тіркестер жай ғана айтыла салмаған сияқты.

Олар шындықты ойдан шығарылған оқиғалармен араластырып әңгіме құрастырып, бір-бір дүниенің пайда болуы туралы, буырқанған теңіз бетіндегі толқындар туралы, адамдардың батыл, дана, қорқақ, ақылсыз болуы туралы, ормандағы жаңғырық туралы қызғылықты оқиғалар айтқан. Екі мыңнан астам жыл уақыт өткеннен соң сол мифтерді қайта еске алудың керегі не? Бәрі бір біз оларда айтылған әңгімелердің барлығының шындығына жанасуы шамалы екенін түсінеміз ғой деп ойлайтындар бір маңызды мәселені ескермейді: мифтер қандай да болсын бір адамның еңбегі емес, көптеген ғасырлар бойы оларды жонып, сылап-сипап қалпына келтіріп отырған ұлы суреткер - халық екенін ұмытпаған жөн.

Батырлар жөніндегі ертегі болсын, классикалық батырлар жыры болсын, қайсысын алып қарамаңыз, тұлпардың ішінде өзінің бірінші күн-бөлігін қатерден құтқармайтыны жоқ. Көне астральды миф бойынша жер жамап отырған мыстан кемпір төменгі дүниеге жарық түскенде қатты ашуланып, жын-перілерін жинап, жарық дүниенің тірегі Темір Қазық жұлдызына қауіп төндіріп, оны жұлып тастауға ұмтылып, дүниенің астан-кестенін шығармақшы болады. Түн бұл қараңғылықтың белгісі, зұлымдық тек қана түнде істеледі. Оған қарама – қарсы тұра алатын тек ізгілік иесі «ай» болды деп сенді. Бәрі ай сәулесімен өзінің барар жерін, жемін аңдиды, бір бірін ұлу арқылы тапқан, бұл жағдайды түркілер бөрілер яғни арғы атамыз айға табынған деп есептеп, өздерінің сенімдерін одан әрі күшейте түскен. Ай түрік үшін барар бағытын адаспай таба алатын, ауа райын болжай алатын қасиетті иеге айналды. Өлген адамның жаны ұшып, мәңгілікке кетеді деп ұқты. Ай символикасы мәдени гомогендік дәстүрмен тығыз байланысты. Мұсылмандық әлемде ай діни таңбаға айналды. Өлген адамның басына ай таңбасын қойды [2].

Қазақ, моңғол, бурят Күн мен Айды ерлі-зайыпты ғашықтар, кейде апалы-сіңлілер, кейде бақталасып бірінің бетін бірі тырнаған қыздар деп ұққан. Ай түнгі аспан шырақтарының ішіндегі ең үлкені де, оны адамзат баласы басқа аспан денелерімен үнемі салыстырулар жасап, тәжірибе түйген. Бұл тұрғыдан келгенде ол күннен мәнді, маңызды қызмет атқарған. Сондықтан да халықтың есінде күнге қарағанда ай мен жұлдыздар туралы ескі әңгімелер мол сақ-

талған. Ал жұлдыздарды өздерінің жаны деп есептеген. Түн уақытысында әуеден жұлдыз ақса менін жұлдызым жоғары деп екі рет айналған. Ш.Уалихановтың Тәңірі деген еңбегінде: әкем үйге кіріп келе жатып «Бүгін екі адам өлуге тиіс» деген сөзін жиі еститінмін деп жазған.

Аспан денесіне қатысты Жеті Қарақшы туралы миф [3] тәрізді бұл мифте де эсхатологиялық мотив жатыр. Мифте және көне эпостарда, одан туындайтын бірқатар тұжырымдарда Күннің мәңгі өшпейтіндігі заттар рухы мәңгілігімен байланыстырылады. Заттар рухы әр сәт сайын күн қуатымен жаңарып отырады. Бұл нағыз анимизм деген сөз.

Миф шығару - адамзаттың мәдени тарихындағы маңызды құбылыс. Адам баласы сонау ықылым заманнан өзін қоршаған ортаға ойлы көзбен қарап келеді. Жер бетіндегінің барлығын кім жасады? Неге күн шығып, батады? Күн неге түнге ауысады? Неліктен түнгі аспанда ай мен жұлдыздар пайда болып, аңшыл жолақ күс жолы көрініп тұрады? Бұлт, жел, қар, жаңбыр, бұршақ неден пайда болады деген көптеген сұрауларға біздің арғы ата- бабаларымыз көне түркілер жауап іздеді. Ежелгі адамдар табиғат құбылыстарын адам өмірімен, сезімімен байланыстыра қарады. Шынын қарағанда миф бізге ежелгі адамдардың өмірді өздеріне қалай елестеткенін көрсетеді және құдайлардың, адамдардың арасындағы қарым қатынастарды, қаһармандықтың жеңістері туралы айтады. Бүгінгі күнде мифтерді зерттеген ғалымдар өте көп, арасында көне түркілерді зерттегендерде аз емес. Олардың арасында: Л. Гумилев «Көне түріктер» [4], Кляшторный С.Г. «Древнетюркские племенные союзы и государства Великой Степи», Стеблева И.В., Л.П. Потапов, және түрік мифтері туралы петроглифтерден, рун ескерткіштерден, араб, қытай, парсы, визант деректерінен, үнгір суреттерінен көптеген ескерткіштерден түркілер туралы мәлімет алдық. Ежелгі түріктерінің мифологиясының зерттелмей жатқан мәселелері өте көп, оларды тек көптеген Ресей ғалымдары зерттеп, ал Қазақстан ғалымдары тек солардың еңбектерін пайдаланып талқылады. Біріншіден, бұл классификация, немесе ежелгі түріктердің мифологиясының бөлінуі [5]. Бірнеше орыс ғалымдары өздерінің ойларын айтып өткен, бірақ бір ойға келгендері жоқ. Мысалы, азербайджан түрік мифологиясында жеті модельге бөліп өткен: космогондық мифтер бұл аспандағы денелерімен байланысты мифтері; этногондық мифтер; құдайлар және аспан жандарымен байланысты

мифтер; күнтізбелік мифтер; онгон және культтермен байланысты мифтер; ақыры заманмен байланысты мифтер; культ предков мифтері және т.б. тағы Кляшторный С.Г. үш мифологиялық циклге бөлді. Екіншіден, археологиялық қазбалардан табылған заттарда және үнгірдегі суреттерде ғалымдарда нақты бір ой жоқ. Үшіншіден, бұл хронологияға байланысты мәселелер, кейбір ескерткіштерде пайда болған уақыты нақты белгілі.

Тәңірге табыну алғашында дін түрінде емес, космологиялық түсініктер мен идеялардың жиынтығы ретінде, табиғи құбылыстарға мінажат етумен байланысты пайда болады. Тәңірі бейнесі б.э.д. бірнеше ғасырлар бұрын пайда болған Орталық Азиядағы ең көне мифологиялардан келіп шығады. Көне түріктер дәуірінде «Тәңірі» сөзі бірнеше мағынада қолданылады: аспан, дүние бөлігі ретінде; құдай ретінде; құдайланған адам ретінде; әмірші. Көне түркілер адам ғұмырының ұзақтығын тек Тәңірі ғана өлшеп кесетін деп сенген. Күлтегіннің өлімі туралы: «Адам балалары тәңірі өлшеген уақытта өлу үшін туылады» деп Білге қағанның айтқаны айғақ. Сондықтан да көмек сұрап, адамдар мұқтаждықтарын Тәңіріге ғана жалбарып айтатын, ал Жер-Суға табынғанда да міндетті түрде Тәңірін еске алып оралушы еді.

Тәңірі әділ еді, ол сый да жасайтын, жазалайтын да. Адам мен халықтардың аман-есендігі, оның еркіндігі іс. Сондықтан түркілер «Тәңірі жарылқасын!» Көне мифологиялық шығыстық бейне қатарына жататын Тәңіріні әр халық өздерінше атап кеткен, бірақ мағынасы бірдей: рух, алғашқы бастау дегенді білдіреді. Көне түріктік құдайлар пантеонында бірнеше Тәңірі болған. Бірақ олардың саны нақты қанша болғанын айту қиын [6]. Төртінші негізгі мәселе бұл көне түріктер қандай дінге сенген және олардың сол діні қағидама әлде әр түрлі сенім - нанымдарма? Түріктердің өзі әр түрлі тайпалардан V-VI ғасырларда құралған, сол себепті де олардың өз дәуіріне қарай сенім – нанымдары да дамып жетіліп отырған. Көне түркілердің ең алғашқы мифтерінің арасында түркілердің пайда болуы жайлы аңыздарда былай айтылған: ашын тайпасы дұшпандармен жаулап алынған кезінде бір бала аман сау қалды. Оны қасқыр ана қамқорына алып, әйелі болады. Содан олардың ұрпақтары Алтайда қоныстаған. Осы жерден Түріктер өз жеңісті тарихын бастайды. Ежелгі түрік пантеонының [7] дамуына әсер еткен ислам діні болып келеді, бірақ ислам діні құдайға сену тәңіршіл-

дікті біріктіре отырып жын, тәні жоқ рухтар, пері шайтандардың бар екенін айта отырып, шамандықтағы албасты, жезтырнақ секілді ұғымдарды жоя алмады. Содан олардың бірнеше құдайлары ислам құдайларымен араласып қосылып: жартысы мүсұлман әулиесіне айналып, ал басқа бөлігі шайтанға айналып кеткен. Төменгі мифологияда дамуда сақталып, өз жолын тапқан, олар әруақтар, мыстан және т.б. Алтай түркі халықтарында мифологиясы бойынша әлемді жаратқан екі үйрек. Біреуі шықтарды шашқанда жер пайда болды, екіншісі тас шашқанда таулар пайда болған екен. Сондықтан бірінші үйрек Ульгень аталып, ал екіншісі Эрлик деп аталып кетіпті. Адамзат тірі уақытында Ульгень (оларға жан берген) басқарып, ал өлгенен кейін Эрлик басақарады екен.

Міне ертедегі ата бабамыз сенген мифтер қазіргі уақытта да қолданылады немесе ертегі ретінде бейнеленіп жүр. Қазақта кейде космогониялық тақырыпқа да қатысты сайтан бейнесі кездеседі. Бұндай сюжет бізде миф жанрында емес, сатиралық ертегіде: Алдаркөсе мен сайтан кімнің үлкен екендігіне өзара таласқанда жердің жаралған мезгілін еске түсіреді. Г.Н.Потанин осы сюжетті моңғолдардан жазып алады, ондағы кейіпкер сайтан мен Алдар емес, түлкі мен қасқыр [4].

Тас ғасырынан бергі адамзат қоғамдық дамудың, этникалық-тілдік, кәсіптік, т.б. өзгерулердің талай сатысынан өтті. Сол уақытқа сай миф те ілесе өзгеріп отырған. Ескі қоғамды алмастырған әрбір жаңа қоғам, “таза, бос жерден” бастамайды, өзіне дейінгі қоғамның мифтік келтірімдерінің бір бөлігін қабылдап, өзгертеді де, сол заманға сай жаңасын қосып отыра, күрделендіреді. Осылайша, қоғамдар ауысқан сайын, миф те ауысып отырады, бірақ бұрынғы қоғамның түсініктері ескіше сақталып отырады.

Тек осы мифтің танымал болу дәрежесі әр халықта әр түрлі. Біреулері оны дамыған күйінде сақтай алса, екіншілері оны сақтай алмаған, ал үшіншілері - өздерінің фольклорындағы, тіліндегі, мәдениеті мен өнеріндегі мифті тани, таба алмайды. Өйткені, әр халықтың тарихи тағдыры әр түрлі болып шыққан, сондықтан, мифтік мұраны түсінудің, оның жасырылған шифрларының кілтін тауып ашудың нәтижелері түрліше болып шығып жатады. Дұрыс түсінілсе мифтік мұраның нақты қоғамға берері мол, ұшантеңіз. Шалағай түсініліп, оны тар мүдделі ортада, әсіресе саяси мақсаттарда пайдаланар болса мифтің қоғамға, нақты халыққа тигізер зияны да мол болып шығады.

Әдебиеттер

- 1 Кобыланды – батыр: казахский героический эпос – М., 1975.
- 2 Бабақұмар Х. Этнография (Жаурынмен бал ашқандар)//Ана тілі. – 2003. – №15.
- 3 Потанин Т. Н. Казахский фольклор в собрании Г. Н. Потанина. – Алма-Ата: Наука, 1972.
- 4 Гумилев Л. Н. Көне түріктер
- 5 http://www.azerbaijans.com/content_122_ru.html
- 6 Басилов В. Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана – М., 1992.
- 7 Симаков Т. Н. Религиозно- магические представления, связанные с ловчими птицами у народов Средней Азии и Казахстана //Этническая и этносоциальная история Кавказа, Средней Азии и Казахстана. – СПб., 1994. – С.171-186.
- 8 Кляшторный С. Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках
- 9 Стеблева И. В. К реконструкции древнетюркской религиозно - мифологической системы. – С. 217.
- 10 Мифологический словарь. – М., 1990.
- 11 Бартольд В. В. Тюрки – Алматы, 1998.
- 12 Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата, 1992.
- 13 Потанин Т. Н. Казак – киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. – П., 1917.

References

- 1 Kobylandy- batyr: Kazakh heroic epoque – M., 1975.
- 2 Babakumar Kh. Ethnography (Zhayrynmen bal ashkandar)// Ana tili, 2003. - №15.
- 3 T.N. Potanin Kazakh folklor in a meeting at G.N. Potanin – Alma-ata: science, 1972.
- 4 L. N. Gumilev – Kone turk
- 5 http://www.azerbaijans.com/content_122_ru.html
- 6 Basilov V.N. –M., 1992 Shamanstvo of Central Azia and Kazakhstan
- 7 Simakov T. N. Religiozno-magicheskie predstavleniya, svyazannye s lovchimi ptisami u narodov of Central Azia and Kazakhstan – SPB, 1994
- 8 Klyashtornyi S.G. Miphologicheskie suzhety v drevneturkskikh pamyatnikakh
- 9 Stebleva I.V K rekonstrukcii drevneturkskoi religiozno- miphologicheskoi sistemy
- 10 Myphological dictionary – M., 1990.
- 11 Bartold V.V. Turks – Almaty, 1998.
- 12 Klyashtornyi S.G., Sultanov T.I. Kazakhstan: letopis 3 tysyachiletii - Alma - ata, 1992.
- 13 Potanin T.N. Kazakh-kirgizs and Altai fairy tales, legends – P., 1917.

ӘОЖ: 338.48(574.5)

Ж.К. Сыпатаев

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, тарих, археология және этнология
факультетінің 1-курс магистранты, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: jako_90@mail.ru

Оңтүстік Қазақстан облысында тарихи-мәдени туризм түрін дамыту

Мақала жазу барысында автор Қазақстанда тарихи туризмді дамыту қажет екенін айта отырып, оның бірнеше жолдарын атап өтеді. Мысалы, қазақы тазы жүгіртіп, бүркіт, сұңқар сияқты құс салу ұлттық аңшылыққа негізделген туризмге ден қоюшылардың қызығушылығын арттыра түсетінін көрсетеді. Оңтүстік Қазақстан облысындағы туристік аймақтардың тарихи маңызын айқындайды. Аймақтың табиғаты, қалдырған мұрасы, географиясы мен топографиясына қатысты еңбектерге шолулар жасайды. Араб саяхатшылары, орыс елшілері мен зерттеуші-ғалымдары, сонымен қатар кейінгі буын өкілдерінің жазған еңбектеріне тоқталады. Негізінен алғанда, Қазығұрттың тарихына қатысты зерттеулерді көрсетеді. Еліміздің оңтүстігіндегі Қазығұрт өңірі, ұлт мақтанышы болған Ақсу-Жабағылы қорығы, Сайрам-Өгем табиғи паркі сынды туристік жерлерге сипаттама береді.

Мақалада зерттеуші мәдени туризмді дамыту мақсатында барлық тарихи орындарды мұражайландыруды жүзеге асыру қажеттігін атайды. Мұражай халықтың басынан өткен тарихты танытып, елімізде тарихтың маңыздылығын тағы да нығайтады. Сонымен қатар автор тәуелсіз Қазақстанның тарихында елеулі орын алған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасына тоқталады. Мемлекетіміздің посткеңестік кеңістіктегі ТМД елдер арасындағы мұндай бағдарламаны қабылдаған бірінші әрі жалғыз ел екенін ерекшелейді. Бұл бағдарламаның негізгі міндеттерін, қабылданған уақыттан бері тарихи-мәдени бағытта атқарған істерін сипаттайды. Зерттеуші өз мақаласында тарихи-мәдени туризмді дамыту арқылы экономикалық жағдайды жақсартып, бірқатар әлеуметтік мәселелерді шешіп қана қоймай, сонымен бірге ұлттық сана-сезімді күшейтуге болатынын, келешек ұрпаққа рухани мұра сақталатынын көрсетеді.

Түйін сөздер: тарихи құндылық, туризм, Оңтүстік Қазақстан, Қазығұрт өңірі, тарихи-мәдени ескерткіш, мұра.

Zh.K. Syptaev

Develop historical and cultural form of tourism in the South Kazakhstan region

In a scientific article about the needs of historical tourism in Kazakhstan, the author shows a few ways to develop tourism and give them a description. For example species of the National Hunt - Kazakh dog, eagle raises the interest of tourists. The author defines the historical values of the tourist areas of the South Kazakhstan region. An overview of the works, which highlights the nature, heritage, geography and topography of the above said areas. Describes on the writings of Arab travelers, Russian ambassadors and researchers, as well as modern scholars. Basically stops on research reveals the story Kazygurt. Characterizes the tourist areas in the southern part of our country such as Kazygurt area, the pride of the nation national park Aksu - Jabagly, natural park Sairam-Ogem.

In this paper the researcher talking about need to build a museum in all of historic places, shows the role of history museums in the development of cultural tourism. The museum tells the story of the people and elevates the value of history in the country. Also, the author dwells on the program of cultural heritage, which occupies an important role in the history of independent Kazakhstan. Shows our country as the first and only in the former Soviet Union and CIS countries to adopt such a program in favor of the stories of the people. Describes the main objectives of the program Cultural heritage, as well as the work done in the field of history, culture and tourism development since the adoption of the program. A researcher in the article shows that the development of the historical and cultural tourism not only improves the economy and solve some of the issues of social life of the country, but also develops the story, the national honor and is a spiritual legacy for future generations. In general, the author's article reveals the role of historical and cultural form of tourism.

Keywords: historical values, tourism, Southern Kazakhstan, Kazygurt, historical and cultural monument, heritage.

Ж.К. Сыпатаев

Развивать историко-культурный вид туризма в Южно-Казахстанской области

В научной статье о нужде исторического туризма в Казахстане автор показывает несколько путей развития туризма и дает им описание. Например, виды национальной охоты повышают интерес туристов. Автор определяет исторические ценности туристических зон Южно-Казахстанской области. Делает обзор трудов, где освещаются природа, наследие, география и топография выше названной территории. Останавливается на трудах арабских путешественников, русских послов и исследователей, а также современных

исследователей. В основном останавливается на исследованиях раскрывающих историю Казыгурта. Характеризует туристические зоны в южной части нашей республики, таких, как Казыгуртская местность, гордость нации - заповедник Аксу - Жабаглы, природный парк Сайрам-Огем.

В статье исследователь говоря о нужде строить музеи во всех исторических местах, показывает их роль исторических музеев в развитии культурного туризма. Музей раскрывает историю народа и возвышает ценность истории в республике. Также автор останавливается на программе Культурное наследие, которая занимает важную роль в истории независимого Казахстана. Показывает нашу республику как первую и единственную в постсоветском пространстве и в СНГ, принявшую такую программу в пользу истории народа. Описывает основные задачи программы Культурное наследие, а так же сделанную работу в области истории, культурологии и развитие туризма за период с принятие программы. Исследователь в своей статье показывает, что развитием историко-культурного туризма не только улучшается экономика и решаются некоторые вопросы социальной жизни республики, но и развивается история, национальная честь и остается духовное наследие для будущего поколения. В целом статья автора раскрывает роль историко-культурного вида туризма.

Ключевые слова: исторические ценности, туризм, Южный Казахстан, Казыгурт, историко-культурный памятник, наследие.

Үлтымыздың тарихи құндылықтары қазіргі таңда үлкен саяси-идеологиялық мәнге ие болып отыр. Бір жағынан төрткүл дүние ел мен жер, елімізді, ең алдымен, оның белгілі тұлғаларының есімдері мен жаһанға әйгілі жер-су аттары арқылы танитын болса, сондай-ақ ғылым мен білімді байытудың көзі, екіншіден, тарихи мағлұматтар халқымыздың, өсер ұрпақтың елжандылығын, өз еліне деген мақтаныш сезімін тербейтін, тәрбиелік рухани, мәдени маңызы аса зор фактордың бірі болып саналады.

Соның бірі Қазығұрт өңірі - қазақ халқының сонау көне дәуірлерінен бастап бүгінгі шейін «Нұқ пайғамбардың кемесі тауға қайырылып, содан былай жаңа өмір басталды» дейтін аңыз – болжамға бас идірген жер. Яғни, Қазығұрт тауы жаңа өркениеттің, жаңа өмірдің, жаңа болмыстың басталуы немесе сол замандардан бері тоқтаусыз ағып жатқан өмір-өзеннің көз бұлағы.

Қазығұрт - Ұлы Жібек жолының Еуропа мен Азия бөліктерін жалғастырып тұрған аймақ ретінде ежелден белгілі.

Қазығұрт және оның аймағы туралы нақты деректер араб ғалымдарының еңбектерінде VIII ғасырдың орта кезеңінен бастап жиі айтылады. Олар өз еңбектерінде Қазығұрт баурайының елді мекендері мен қалалары, олардың тұрғындары мен шекаралары туралы құнды мәліметтер жазып қалдырған. Сонымен бірге, Қазығұрт тауы және оның маңындағы аймақтары туралы деректер араб географы әрі тарихшысы Ахмет ибн Әбу-Жакуб әл – Жакубидің «Елдер кітабы» («Китаб ал-бул-дан») (IX ғ.), Бағдад халифатының шенеунігі Кудаман ибн Жафардың «Жер салығының кітабы» («Китаб ал Харадж») (X ғ.), Ибраһим ибн Мухаммед әл-Истахридің «Елдер жолының кітабы» («Китаб әл-Масалик уәл-Малик») (X ғ.) атты зерттеулік еңбектерде кездеседі [1].

Бұдан кейінгі жылдарда араб саяхатшыларының Қазақстанға жасаған зерттеу-саяхаттары жиілей түседі. Онда Оңтүстік Қазақстан өлкесі туралы әсіресе, Бағдадтан шыққан араб саяхатшысы Әбу-л-Қасым ибн Хаукалдың «Елдер мен жолдар кітабы» («Китаб әл-Масалик уә-л –Мамалик») (X ғ.), авторы белгісіз «Әлем шекарасы» («Ху-дуд әл-әлем») (X ғ.) арабтың ұлы саяхатшысы Мұхаммед ибн Ахмед әл-Макдисидің «Елдерді танудың ең жақсы бөлінісі» («Ахсан ат-такасим фи марифат әл-акалим») атты еңбектерінде Қазығұрт пен Қаржан тауларының табиғаты, географиялық орны, Ұлы Жібек жолының маңызы мен ірілі ұсақты қалалары, қала мәдениеті, көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы қала халқының тұрмысы, қорғаныс бекеттері, елді мекендері, олардың сипаты мен ел басқару жүйесі жайлы құнды деректер бар. Осы еңбектер арқылы Қазығұрт пен Қаржан тауын, Өгем сілемдерін, Казкирд, Чорапхана, Сынтас, Сарыүйсін, Кузбен, Қаражон секілді ел мен жер аттарын әлем халқы танығанын аңғарамыз.

Қазығұрт баурайына орыс елшілерінің алғашқы келуі ХУ ғасырдан басталады. 1627 жылы «Үлкен сызба кітабы» («Книга большого чертежа») атты карталық еңбектерінде Қазығұрт баурайының топографиясына сипаттама берілген. И. Унковский мен П. Чичагов Оңтүстік-Шығыс Қазақстанды картаға түсіріп, қазақ даласын тұңғыш рет ғылыми тұрғыдан Ресейге танытады. Іле-шала 1832 жылы А.И. Левшиннің «Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордасы мен даласының сипаттамасы» атты кітабы жазылады. Мұнда жалпы, Қазақстанның, соның ішінде Қазығұрт баурайының да ландшафтты аймақтық заңдылыққа байланысты өзгеретіндігі туралы деректер жазады. 1886 жылы бұл өлкені ғалым И.В. Мушкетов аралап, «Түркіс-

тан» атты еңбегін жазады. Онда Қаратау мен Қазығұрт, Қаржан мен Өгем аймақтарына алғаш рет ғылыми тұрғыдан сипаттама береді [1,28-б].

Кейінгі аға буын өкілдері иісі қазақ қауымы киелі санап келген Қазығұрт өңірі туралы көптеген туындылар шығарып, зерттеулер жүргізіп келеді. Солардың ішінде осы өңірден шыққан жазушы Қалаубек Тұрсынқұловтың «Қазығұрт: аңыз бен ақиқат» 1998 жылы, 2004 жылы осы өңірдің аңыздарын жинақтаған «Қазығұрт баурайында» атты еңбегі, 2009 жылы Қазығұрт тауы мен ондағы аймақтардың шығу тарихы жайында зерттеулік материалдар жинақталған «Қазығұрт» атты энциклопедиялық басылымдарында киелі өңір туралы көптеп кездеседі [2].

Жалпы Оңтүстіктің қай түкпіріне барсаңыз, тарихи-мәдени, табиғи ескерткіштері шебер суретшінің қолынан шыққан өнер туындысындай алдыңнан шыға келеді. Өңірдегі қасиетті Қазығұрт тауы маңайында орналасқан тас мүсіндер, кесенелер, Өгем тауының Сайрам асуындағы Үңгіртау орындары да тарихи сыры терең, мемлекеттік дәрежеде қорғауға алынатын, толықтай зерттеулер жүргізіліп, ашық аспан астындағы музейге айналуы тиіс мұралық орындар.

Соңғы деректерге жүгінсек, қамқорлықтан шет қалып қоюы себепті біразы тозып, ескіріп, ал енді кейбірі тіпті жер бетінен мүлде жойылып кету қаупіне ұшыраған, бірсыпырасы ізім-ғайым жоғалып, тек ежелгі жазбалардан ғана аты-жөнін оқта-текте көзіміз шалып қалатын көне ғасырлар құндылығы мен тарихи ескерткіштер біз күткендегіден әлдеқайда көп болып шықты [3].

Кеңес дәуірінде жүргізілген зерттеу жұмыстары бойынша жарық көрген бірлі-жарым жинақтарда олардың бәрі түгел қамтылмаған, рухани тыңның тек үстіңгі қабаты ғана аршылып, ал ең маңызды маржандар жабулы қазан жабулы күйінде қалып келген. Ал Оңтүстік өңірдегі ескерткіштердің молынан шоғырлауымен еліміздегі туризм саласын дамытуға болатыны баршаға белгілі.

Оңтүстік өңірі - Тянь-Шань тауының батыс сілемдері мен Тұран ойпатының шығысын алады, 117,3 мың шаршы шақырым аумаққа орналасқан. Оның солтүстік бөлігін Бетпақдала шөлі, оңтүстік қиыр шетін Мырзашөл қуаң даласы алып жатыр. Оңтүстік Қазақстан облысының шағын ғана аумағын салыстыра қарағанда (Қазығұрт өңірі) өзіне астасқан ғажап табиғаттың бояу әсем көркін еске салатын

алуан түрлі ландшафты сыйғызғанын көресіз [4].

Соңғы кездері Қазақстанда туризмді дамыту арқылы экономикалық жағдайды жақсартып, бірқатар әлеуметтік мәселелерді шешуге болатыны жиі-жиі әңгіме болып отыр.

Оңтүстік өңірінде туризмнің кез келген түрін дамытуға қолайлы алғышарттар бар. Оңтүстік өңірінің тамаша табиғаты және сан алуан табиғи-тарихи ескерткіштердің молдығы осы ойымызға дәлел. Экологиялық туризмді зерттеп, зерделеп жүрген әлемге әйгілі орталықтардың сарапшылары оңтүстік өңірдегі туризмді дамытуға қолайлы жағдайлар бар деп оң баға беріп отыр. Соның бірі - Шымкент қаласынан оңтүстікке қарай 35 шақырым қашықтықта орналасқан экотуристік аймақтардың бірі – Қазығұрт тауы, Қазығұрт аймағы. Талас Алатауының оңтүстік-батыс сілеміндегі аласа келген жота. Солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай 55 км-ге созылған. Ортаңғы биіктеу бөлігінің ұзындығы 22 км, енді жері 10 км. Ең биік жері жотаның Шығыс бөлігінде орналасқан (1768 м.). Ежелгі аңызда дүниені топан су басқанда, Нұқ пайғамбар кемесі Арабияда Жуда тауында, X-ғасырдағы аңызда Арарат тауына тоқтаған делінеді. Қазақ (түркі) аңызы бойынша топан су қаптағанда Нұқ пайғамбар “топан су” мифінің көне нұсқасында Нұқ пайғамбардың есімінің орнында Қазығұрт тауынан бастау алатын Қаражан су өзені “Йвшқар-ата” (“Жылаған ата”, “Жылауық ата”) деген кісі есімі де қолданылады. Кемесі Қазығұрт тауының шыңында тұрып қалған. Топан су қайтқан соң, адамзаттың жаңа ұрпағының тіршілігі сыртқы бітімі кемеге ұқсас Қазығұрт тауынан басталған. Қазығұрт асуына Нұқ пайғамбар кемесінің макетін қойып, осы аймақты туристік демалыс орталығына айналдыруға әрекет жасалып жатыр.

Қазығұрт өңірі - Өзбекстан Республикасымен шектесетін оңтүстіктегі аудандардың қатарына кіреді. Ауданның оңтүстік-шығыс шеті Қазақстан Республикасының мемлекеттік шекарасы болып табылады. Шекара негізінен Өгем (ең биік Сайрам шыңы - 4238 м) және Қаржантау (биіктігі 2824 м) жоталарының су айырғыларынан өтеді. Ауданның территориясы арқылы орта ғасырларда араб халифаты мен Қытайды, сондай-ақ Бинакет (Ташкент) пен Сайрамды (Испиджаб) байланыстырған керуен жолдары өткен. VII-IX ғғ. маршруттарда Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалар қатарында Қазығұрт ауданының Шарапхана ауылы маңындағы

Шарапхана қалашығының қирандыларымен байланыстырылатын Газгирд туралы айтылады.

Қазығұрт тауының табиғи-мәдени байлықтарын қорғап таныту мақсатында көп жұмыс керек-ақ. Жапониядағы атақты Фудзияма тауы іспетті Қазығұрттың үлкен суретін көптеп шығарудан бастап, оның қайталанбас табиғатын, тарихи жәдігерлерін қорғайтын арнайы мекеме қажет. Тарихи Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан, жалпы ғаламдық аңызы мен әсем табиғаты бар мұндай тау жер бетінде кемде кем. Осы ерекшеліктерін ескеріп, Қазақстан атынан әлемдік табиғи-тарихи ескерткіштер қатарына ұсынып көру де қажет. Қазығұрттың Өгем, Қаржантау, Аққұм, Қызылдала т.б., осы сияқты көптеген таулы аймақтарында аң аулауға пайдаланылатын жерлер мол. Қазақы тазы жүгіртіп, бүркіт, сұңқар сияқты құс салу сияқты ұлттық аңшылыққа негізделген туризмге ден қоюшылардың қызығушылығын арттыра түседі. Бұдан өзге Өгем шатқалына, Айғырұшқын, Қосмола, Сусіңген деген жерлене атпен және жаяулап саяхаттаушыларға, сондай-ақ туризмнің басқа да түрлеріне кең жол ашылған. Қазығұрттың жер жағдайы, табиғаты мен ауа райы қысқы туризмді өрістетуге қолайлы: Төлеби ауданына қарасты бөлігінде «Тау самалы» демалыс лагері маңында аспалы жол мен шаңғы базасы салынды. Бұл көптеген қызмет түрлерін көрсету тораптарын өрістетуге, демалыс лагерьлерінің жұмысын жандандыруға, инфрақұрылымды дамытуға серпін береді. «Бір-көлік» санаторийі қалыпқа келтіріліп, іске қосылуда. Сарыағаш ауданындағы әйгілі бұлақ көздері маңайындағы санаторийлік демалыс пен емдеу орындарына келушілер саны арта түсуде. Бұдан басқа Қазығұрт тауы құрамында динозаврлік горизонт жасырынған физикалық-геологиялық түзілім ретінде қызығушылық тудырады.

Қазығұрт ауданының ежелгі дәуір материалдары 30-дан аса археология ескерткіштен тұрады, оның ішінде, 3 тас ғасырда өмір сүрген адамдардың еңбек құралдары табылған жер, 9 ежелгі қалалар қирандылары және 17 қоныстар мен 4 некрополь. Тау етегінің қолайлы жағдайы бұл зонадағы тұрғындардың жоғары тығыздығын байқатады. Мәселен, Келес өзенінің бассейніндегі халық тығыздығы 1 шаршы шақырымға 40 адамнан келеді.

Ақсу-Жабағылы қорығы Талас Алатауының солтүстік-батыс бөлігі мен Өгем жотасының солтүстігін алып жатыр. Батыс Тянь-Шань табиғи кешенін түгелдей сол қалпында сақтау

мақсатында 1926 жылы құрылған Қазақстандағы тұңғыш қорық. Оның иелігінде бай өсімдік пен жануарлар дүниесі қамтылған. Мұнда жануарлар мен құстардың 55-тен аса түрі және 200-ден аса өсімдік түрі бар. Олардың көпшілігі Қызыл Кітапқа енгізілген. Тянь-Шань көзтартар жоталары мен сайлары, Ақсу өзенінің арнасы ешкімді де бей-жай қалдырмайтыны анық. Түлкібас ауданындағы бақылауға алынған табиғи ескерткіштер - Ақбиік ауылындағы ғажап үңгір, Пістелідегі жаңғақ тоғайы, Машат сайы және басқа да көптеген көрікті табиғат қойнаулары. Батыс Тянь-Шаньның тамаша табиғатын 2003 жылы өңірімізге келген ЮНЕСКО Комиссиясы қанағаттанған сезіммен атап өтті. Комиссия осынау көп бөлігі Оңтүстік Қазақстан облысына қарайтын табиғат бұрышын алдағы уақытта сақтау үшін шекаралас үш мемлекетті күш біріктіруге шақырды. Қожа Ахмет Яссауи кесенесіне барабар Жабағылы қорығы да ұлт мақтанышы болып табылады. Ауданға келген туристер 30-дан аса тарихи-археологиялық нысандарды тамашалай алады. “Жылақ атадағы” ұзындығы 500 метрді құрайтын бұлақты шатқалда бор ерітінділерінен пайда болған көрікті “сталактит” үңгірлер орналасқан. Үңгірлерден бір тынбай көз тамшысындай сорғалап ағатын сулардың шипасы тиіп, талайлар сырқатынан айыққанын жиі естіп жүрміз. “Ғайып Ерен Қырық Шілтен” маңынан бастау алатын үш бұлақтың да емдік қасиетін ел жақсы біледі. Мұндағы бір ғажайып құдіреттің күшімен тұрған таңбалы тастарға таңырқамасқа амалыңыз қалмайды.

Экологиялық туризмге қатысты небір сарабал стратегияларды іс жүзіне асырумен айналысатын әлемдегі жетекші орталықтар Ақсу-Жабағылы қорығын туризмді дамыту үшін аса қолайлы аймақ деп бағалауы тектен-тек емес.

Сонымен қатар, Қазығұрттың территориясында 2006 жылы құрылған Сайрам-Өгем қорығының бір бөлігі орналасқан.

Оңтүстік Қазақстан облысының таулы аймақтарындағы бұрынғы орман шаруашылықтарының жерлері ерекше қорғалатын табиғи аумақтар санатына ауыстырылып, Сайрам-Өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің құрылғанына 5 жыл толды. Өлкеміздің ажарына айналған ұлттық табиғи парк Батыс Тянь-Шаньның Қазақстан бөлігіндегі 149053 гектар аумақта жабайы жемісті және арша ормандарын, ондағы кездесетін алуан түрлі өсімдіктер мен жануарлар әлемін қорғау, күзету, нығайту және молайту шараларын жүзеге асырып келеді.

Саябақ аумағы Қазығұрт, Төлеби, Түлкібас аудандарының таулы аймақтарын қамтитын Қаратау жоталарының Боралдай тауынан басталып, Құлан, Шақпақ, Иірсу, Дәубаба, Өгем, Қаржантау сияқты табиғатымыздың әсем жерлерімен ұласады. Паркке бекітілген жер көлемінің 55589,4 гектары қорық аймағына, 60628 гектары шектеулі шаруашылық аймағына, 19711 гектары туристік және рекреациялық аймаққа, 13124,6 гектары экологиялық тұрақтандыру аймағына жатқызылған.

Ұлттық паркте табиғатымыздың жасыл байлығы, асыл қазынасы тіршілік негізі – өсімдіктердің 1635 түрі өседі, оның 62 түрі Қазақстан Республикасының «Қызыл кітабына» енген. Орманмен көмкерілген жерлер 27,5 мың гектарды алып жатыр. 600-800 жыл жасайтын зеравшан аршасы және жабайы алма, өрік, алша, алмұрт, т.б. ағаштар – тау беткейлері мен шатқалдарының көркі. Тау өзендерінің бойында терек, тал, долана, шаған сияқты ағаштар мен жемістері дәруменге бай итмұрын, бөріқарақат, қожақат, шырғанақ бұталары өседі. Ал Көкбұлақ, Машат өзендерінің беткейлерінде аса бағалы жабайы тау пісте мен жабайы жүзім кездеседі. Биік белдеулерде, жоталарда шипалылығы әртүрлі дәрежедегі 200-ге жуық дәрілік өсімдіктердің мол қоры бар.

Қазақстанда, оның ішінде Оңтүстік өңірінде туризм кластерін жетілдіру үшін “Қазақстан кластерін дамыту” жобасы ұсынылды. Бұл кластерлік жобада туризм де бар. Алғашқы жоба жылына әдемі әсем табиғаты бар, таулы аймақтарымен көз сүріндіретін, жылына 760-тан астам туристер келетін Алматы қаласы мен Алматы облысында жүзеге аспақ. Бұл жоба одан кейін табиғи-тарихи ескерткіштерге бай Оңтүстік Қазақстан облысында іске аспақ. Дегенмен бұл жоба тек жоғарыдағы аталған аймақтарда ғана емес, Қазақстанның кез келген облыстарында жүзеге асуы мүмкін. Ол үшін сол аймақтардың туризмнің дамуына үлес қосатын мүмкіндіктері жете зерттеліп, сарапқа салынбақ. Оңтүстік Қазақстан облысында туризмнің әр саласын дамытуға мол мүмкіндіктер барлығын шетелдіктер де мойындап отыр.

Оңтүстік өңірінде болған адам осы бір тамаша өлкелер мен оның ғажайып табиғатынан алған әсерлерін мәңгі есте сақтайтын болады.

Дамыған елдерде көне мұраларға ерекше мән беріледі. Олар кішкентай дүниесінің өзін атағын аспандатып, дүйім жұртқа танытуға бейім тұрады. 2009 – 2015 жылдарға арналған «Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасы-

ның Мәдени туризмді дамыту бөлімінде Ұлы Жібек жолының тарихи орындары негізінде мәдени туризмді дамыту, олардың мемлекет тарихындағы халықты біріктіретін құндылықтар ретіндегі рөлін ашып көрсететін жүйелі іс-шаралар өткізу мемлекеттің негізгі стратегиялық бағыттарының біріне айналуға тиіс деп атап көрсетілген болатын. Бүгінгі күнге дейін біздің мол рухани қазынамыз әлемдік қауымдастық назарына жеткілікті ұсынылмай отыр, сол тұрғыда мәдени туризм де белсенді дамымай келеді.

Мәдени туризмді дамыту мақсатында барлық тарихи орындарды мұражайландыру жүзеге асырылады. Әр мұражай халықтың басынан өткен күрделі тағдырды танытып, Қазақстан тарихын кезең-кезең бойынша көрсететін болады. Қорық-мұражайлар көшпелілер тұрмысын өз дәуірінің рухына сай көрсетуі тиіс [5].

Қазақ халқы- өзінің ұлан байтақ жеріндегі ежелден қалыптасқан көне мәдениеттің мұрагері және сол дәстүрді жалғастырып дамытушы ел. Ол өзінің рухани және материалдық мәдениеті болып табылатын өміршең асыл мұраларын дүниеге келтіріп, жоғалтпай жаңғыртып ұрпақтан – ұрпаққа жеткізіп отырған. Оған әр кезеңде жан – жақтан келген рулар мен ұлыстардың, сондай-ақ Сібір және Орта Азия халықтары мәдениетінің де ықпалы болды. Өзіндік мәдениет сырттан келген мәдениет элементтерінің сан түрлілігін бойына сіңіріп, үнемі жаңарып, толысып отырған [6].

Қазіргі кезеңде еліміздің ертеден дәріптеп, қастерлеп келген ұлттық мәдениет пен өнеріміздің тегін тектеу, болмысын тану, оның асылын тарихтың рухани көш – керуеніне ілестіріп отыру өскелең өмір талабы болып отыр. Халқымыздың жақсы дәстүрлері мен тағлымдарын, ата – бабалардың қалдырып кеткен қол таңбасы – ескерткіш мұраларымызды өнеге тұтпай, жастарды ізгілікке, парасаттылыққа баулу мүмкін емес. Ескерткіштер – қоғам үшін маңызды тарихи дерек. Ол өмірдің құндылыққа айналған бір бөлігі.

Ұрпақ тәрбиесі қай заманның, қай қоғамның болсын ең өзекті мәселесі екені анық. Оны «Тәрбиесіз берілген білім – қоғамға қауіпті» және «Тәрбиелеу дегеніміз халықтардың бойына білімге негізделген этикалық игіліктер мен өнерлерді дарыту» деген ұлы философ Әбу Насыр әл-Фарабидің қанатты сөздерінен айқын аңғаруға болады. Бұл ретте тарих және мәдениет ескерткіштерінің жас буын өкілдеріне білім мен тәлімді тәрбие беруде атқаратын ролі зор.

Халқымыз тәуелсіздікке қол жеткізген кейін, оның дербес даму жолы ұлттық болмысы мен төл тарихының қайта жаңғыруымен қатар жүріп келе жатыр. Тарихымыз бен мәдениетімізді түйсініп, терең ұғуға ұмтылған, маңызды шаралар мен жұмыстарды жүргізуге бағытталған бағдарламалар қабылданды [7]. Қазақстан Орталық Азия, тіпті бұрынғы Кеңес, қазіргі ТМД елдері ішінен 2004-2006 жылдарға арналған орта мерзімдік «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарлама қабылдаған [8] тұңғыш әрі әзірше жалғыз ел болғанын білеміз. Қазақстан үкіметі сол Бағдарламаға сәйкес нормативті-құқықтық базасын даярлау және зерттеу, сақтау және мәдени мұраны пайдалану бойынша жұмыстар мен шаралар өткізді. Осыған байланысты бастаған істерді жүйелі жалғастыру мақсатында Мәдениет және ақпарат министрлігі тиісінше 2007-2009 жылдарға арналған салалық бағдарлама жасалып, жүзеге асырылды. Өткен үш жылда елдің мәдени мұрасын зерттеудің тұтас жүйесін жасау, елеулі тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштерін қалпына келтіру жөнінде зор жұмыс жүргізілді.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінде «Мәдени мұра» бағдарламасын іске асыру бойынша қоғамдық Кеңес жұмыс істеді. Осылайша, бағдарлама басымдылығына сәйкес мәдени мұраны қорғау мен насихаттау бойынша жобалар мен жасалып, атқарылуда. Бұндай бағдарлама Қазақстандық номинацияларды Бүкіләлемдік мұра тізіміне ендіруге ел мүмкіндігін арттыруға зор мүмкіндік берері анық.

Орта мерзімдік «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарлама шараларының жоспарын жүзеген асырудың аяқталғандығы баршамызға мәлім. Мемлекеттік бағдарламаның Төлқұжатында Еліміздің мәдени мұрасын сақтау мен тиімді пайдалануды қамтамасыз етуі басты мақсат ретінде көрсетіле тұрса да 16 секцияның бәрі өздерінің шама-шарқынша жоғарыда аталған мақсаттың тек бірінші бөлігін ғана орындады және орындалды деп айта аламыз. Яғни бірінші ке-

зең көбіне-көп Қазақстанның тарихи-мән ұрасын жинаумен және қайта жаңғыртумен сипатталады. Бұл тұрғыдан алғанда, ортағасырлық қалашықтар мен қоныстарды археологиялық жағынан ғылыми зерттеу, дүние жүзінің мұрағаттары мен кітапхана қорларындағы қазақ еліне қатысты жазбаша әдебиеттерді жинау және қазақ тіліндегі әлемдік тарихи, философиялық, мәдениеттанушылық және көркем әдебиеттердің сериялық басылымдарын шығаруға орай тарих пен мәдениет ескерткіштерін қайта жаңғырту саласында қыруар шаруа тындырылады.

2009 – 2015 жылдарға арналған «Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасының мақсаты – рухани және білім беру салаларын дамытудың ғылыми, әлеуметтік-экономикалық және ұйымдастыру-әдістемелік базасын одан әрі жетілдіру, тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану тиімділігін арттыру тетіктерін әзірлеу болатын [9]. Оның негізгі міндеттері тарихи-мәдени мұраны сақтап, одан әрі дамыту үшін қолайлы жағдай жасау; мемлекеттік және салалық бағдарламалар іс-шаралар жоспарын іске асырудың тиімді тетіктері мен құралдарын әзірлеу; Қазақстанның бай тарихи және мәдени мұрасын халықаралық деңгейде насихаттау; мемлекеттік және салалық бағдарламаларын іске асыру барысында жинақталған жаңа және жүйеленген білімді ғылыми айналымға енгізу жөнінде ұсыныстар әзірлеу; тарихи-мәдени мұраны туризмді дамыту үшін белсенді пайдалану, тарих және мәдениет ескерткіштерін туризм инфрақұрылымының маңызды бір бөлігі ретінде қарастыру.

Жаһандану дәуірінде тарихи-мәдени мұра - өзін-өзі біртектілендірудің негізі. Алдағы кезеңдерде келешек ұрпаққа бай да өнегелі өнеріміздің бір үлгісі тарихи-мәдени ескерткіштерімізді көздің қарашығындай сақтап жеткізу игілікті іс, міндетті парыз. Сондықтан халқымыздың тағылымды тарихы мен жоғары мәдениетімізді көрсететін асыл мұраларымызды мирас ете отырып, оны әрқашан терең түйсіне, зерттей беруіміз тиіс.

Әдебиеттер

- 1 Байпақов К., Нұржанов А. «Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан». – Алматы, 1992. – 28, – 42 б.
- 2 Нұрмағанбетұлы Ә. «Жер- судың аты- тарихтың хаты». – Алматы, 1994. – 28 б.
- 3 Байдүйсенұлы С. Ескерткіштер – елдің тарихы // Парасат. - 2004. - № 4. – 18 б.
- 4 З.Әбдірәсіл, Б.Тұрғараев. «Қазығұрт энциклопедиясы». – Алматы, 2002. – 25 б.
- 5 Тайжан Б. Өңірлерді дамыту - келешекке кемел қадам// Егемен Қазақстан. – 2012. - № 43-44. – 31 қаңтар. - 1-2 б.
- 6 Қабыл А.Ә. Оңтүстік Қазақстан территориясындағы тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау мәселелері. Қазақстан археология зерттеулері "Марғұлан оқулары-14": Ғыл.-практ.конф.еңбектері.- Шымкент-Алматы: М.Әуезов атындағы ОҚМУ, 2002. - 260 б.

7 «Көне Отырарды қалпына келтіру» 2005-2009 жылдарға арналған бағдарламасы: ҚР Үкіметінің 2004 жылғы 30 қыркүйектегі № 1009 қаулысымен бекітілген // Кітапхана. – 2004. – №5. – 6, 48-53 б.

8 2004-2005 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы: ҚР Президентінің 2004 жылғы 13 қантардағы № 1277 Жарлығымен бекітілген // Қазақ тарихы. – 2004. – № 2. – 4-7 б.

9 Интернет ресурсы: <http://www.madenimura.kz>

Literatura

1 Байрақов К., Nurzhanov A. «Uly Zhibek zholy zhane ortagasyrlyk Qazaqstan». – Almaty, 1992. – 28, – 42 б.

2 Nurmaganbetuly A. «Zher – sudyn aty – tarikhtyn khaty». – Almaty, 1994. – 28 б.

3 Bayduisenuly S. Eskertkishter – eldin tarikhy // Parasat. – 2004. – № 4. – 18 б.

4 Abdirasil Z., Turgaraev B. Qazygurt entsiklopediyasy. – Almaty, 2002. – 25 б.

5 Tayzhan B. Onirlerdi damytu – keleshekke kemel qadam // Egemen Qazaqstan. – 2012. – № 43-44. – 31 qantar. – 1-2 б.

6 Qabyl A.A. Ontustik Qazaqstan territoriyasindagy tarikhi zhane madeni eskertkishterdi korgau maseleleri // Qazaqstan arkeologiya zertteuleri “Margulan okulari – 14”: Fyl. – prakt.konf.enbekteri. – Shymkent – Almaty: M. Auezov atyndagy OKMU, – 2002. – 260 б.

7 “Көне Отырарды қалпына келтіру» 2005-2009 жылдарға арналған бағдарламасы: ҚР Үкіметінің 2004 жылғы 30 қыркүйектегі № 1009 қаулысымен бекітілген // Кітапхана. – 2004. – №5-6, 48-53 б.

8 2004-2005 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы: ҚР Президентінің 2004 жылғы 13 қантардағы № 1277 Жарлығымен бекітілген // Қазақ тарихы. – 2004. – № 2. – 4-7 б.

9 Интернет ресурсы: <http://www.madenimura.kz>

UDK 930.2:94(574) «05/16»

M.S. Shagyrbaev

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

E-mail: mambet_87@mail.ru

Describing the Kimaks towns which located in Alakol region

This article describes cities of Kimak state located in the area Alakol and Junggar Gate. The author compares the results of archaeological explorations carried out on the south-western and south-eastern part of the Alakol with the data of Arab geographers.

The article deals with three main issues: firstly, the data of Arab travelers, secondly, the data of European travelers, and the thirdly the informations of soviet time and native archaeologists. On the basis of these sources were analyzed the features of the location of Kimak cities, their medieval names and length of roads in between. Made some attempts to identify the location of the city districts of the state Kimak, translating farsak Eastern dimension to the current gap measure of length.

In the study, a comparative analysis of the formulations made an orientalist B. Kumekov based on medieval maps of the Arab traveler al-Idrisi. In addition, the article covers the studies carried out in the area of Alakol and Jungar Gates by Soviet time and native archeologists.

Keywords: Kimak, Alakol, Junggar Gates, Kuktuma, Ekvius, Gagan, Farsahs, Karantia, al-Idrisi, Hudud al-alam.

М.С. Шағырбаев

Алакөл аймағындағы Қимақ қалаларына сипаттама

Бұл мақалада Алакөл аймағы мен Жоңғар қақпасында орналасқан Қимақ мемлекетінің қалалары сипатталады. Автор Алакөлдің оңтүстік-батысы мен оңтүстік шығысына жүргізіліген археологиялық барлау жұмысының қорытындыларын араб географтарының берген мәліметтерімен салыстырады. Мақалада негізгі үш мәселе көрсетілген: бірінші, араб саяхатшыларының берген мәліметтері, екіншісі, Еуропа саяхатшыларының берген мәліметтері, үшіншісі, кеңестік және отандық археологтардың берген мәліметтері. Осы деректер негізінде Қимақ қалаларының орналасу ерекшеліктеріне, орта ғасырлық атауларына және қала аралық жолдардың ұзындығына талдау жасалған. Қимақ қалаларының орналасқан жерлерін шығыстық фarsak өлшемінен бүгінгі ұзындық өлшеміне салып, қалалардың орналасқан аймағын шамамен сәйкестендіруге (идентификация) тырысқан. Зерттеу барысында араб саяхатшысы әл Идрисидің жасаған орта ғасырлық картасы негізінде, шығыстанушы ғалым Б. Көмековтің жасаған тұжырымдарына салыстырмалы түрде талдау жасалған. Мақалада Кеңестік және отандық археолог ғалымдардың Алакөл аймағы мен Жоңғар қақпасына жүргізілген зерттеулері қамтылған. Сондай-ақ мақалада Жоңғар қақпасындағы ерте орта ғасырлық қалашықтардан табылған қыш бұйымдарды экспозициялау мәселесі де көрсетілген.

Түйін сөздер: Қимақ, Алакөл, Жоңғар қақпасы, Көктүма, Эквиус, Гаган, Фарсах, Карантия, әл-Идриси, Худуд-әл-алам.

М.С. Шагирбаев

Описание Кимакских городов, расположенных в Алакольском крае

В этой статье описываются кимакские города, которые расположены в Алакольских и Джунгарских краях. Автор сравнивает выводы археологических разведок, проводившихся на юго-восточных и юго-западных местах Алаколя арабскими географами. В статье, в основном, указаны три вопроса: первый – это данные араб-ских путешественников, второе – это данные европейских путешественников, третий – данные советских и отечественных археологов. На основе этих данных сделаны несколько анализов: 1) особенности расположения кимакских городов; 2) средневековые названия кимакских городов; 3) расстояние между городами кимакских государств. Автор старался идентифицировать расположение кимакских городов из восточных измерений (фarsak) к современному измерению длины. В ходе исследования автор статьи сделал сравнительный анализ к заключению востоковеда Б.Кумекова. А так же использованы карта средневекового арабского путешественника аль-Идриси и сравнительная карта ученого Б.Кумекова. Статья охватывает работы советских и отечественных археологов, проводивших исследовательские работы в Алакольских и Джунгарских краях. А так же в статье указывается проблема экспозиции керамических изделий, найденных в средневековых городищах, расположенных в Джунгарских воротах.

Ключевые слова: Кимак, Алаколь, Джунгарские ворота, Коктума, Эквиус, Гаган, Фарсах, Карантия, аль-Идриси, Худуд-аль-алам.

Domestic history for last few years has achieved a lot of success in the study Kimak state and its territories and cities. Kimak history has been studied by archaeologists, orientalists, linguists, anthropologists [1; 3-5 p.]. However, the territory location of Kimak and capital territory of the state is not thoroughly established. Recent years, orientalists and archaeologists building on the writings of medieval travelers in which describing Kimak cities, tried to establish the whereabouts of these cities. As part of the steppe prospecting, researchers were found in area of Alakol several medieval towns [2; 14-15 p.]. In the area of Alakol and Junggar Gates last years conducted research work under the direction A. Toleubaeva, where found several villages and towns. Moreover, one of the city were excavated and discovered pottery and millstones were put in the local museum named Kabanbai Batyr. Basis for the article was the item about Kimak cities in area of Alakol and features of their location. One of the important points of historical science today is a comparative study of Kimak cities in area of Alakol, which names and locations are mentioned in the writings of Arab travelers with eastern long measurements.

Studies about Kimak state and its cities starting with the 8th century BC, from works of arab and persian travelers. Researchers for the study Kimak cities identify a number of arab and persian works. For example the works of al- Khorezmi "Kitab surat al - arz", unknown author of "Hudud al - alam", written in the ninth century work of al-Gardizi "Zayn al-Akhbar", and the works of al-Yakubi, Ibn al-Faqih, al Istakhri, ibn Haukal, in addition the work of Abu Dulafa, Al Idrisi, al Marwazi considered valuable [3; 504-598 p.].

After that, Russian researchers have important research about the history of Kimak. V.V. Bartold paid much attention to the study of history and historiography Kimak tribe. He gave important opinions about the works of Gardizi «Zayn al-Akhbar» and «Hudud al-Alam» [4; 507-508 p.]. Researcher I. Markvart in their analysis of the Arab world gave more detail information about Kimak-Kipchak theme [1; 7-8 p.]. Political and economic position of the state Kimak reflected in the works of soviet scientists. Including A.Y. Yakubovskiy, A.N. Bernshtam, S.P. Tolstov, A.H. Margulan, M.I. Artmanov, L.P. Potapov, N. A. Baskakov, S.A. Pletnov, L.R. Kyzlasov, G.A. Fedorodavydov, L.N. Gumilev, Y.A. Zuev, K.I. Petrov, O. Karaev, S.G. Agadzhanov.

Archaeological sources investigated in the areas of located Kimak tribes are causes interest. These

sources are in the works of following archaeologists A.H. Margulan, S.S. Chernikov, L.R. Kyzlasov, E.I. Ageev, F.H. Arslanov, K.A. Akishev, K.M. Baypakov. In particular, the archaeological researches in the Central Kazakhstan under direction of A.H. Margulan give information about the nomad and sedentary life of Kimaks.

Anthropological studies of G.F. Debets, V.V. Ginzburg and O. Ismagulov provide important information about the distribution areal of Kimak [1; 7-9 p.].

Sources of Kimak added by our scientists. Orientalist scholar B. Komekov examine writings of Arab travelers and organize information about Kimak territory and city, and put into one channel. In addition, a scholar deeply researched map made by al - Idrisi, and shown there the city is connected with the cities that were found in the area of Alakol [1; 7-10 p.].

Information about the medieval towns in area of Alakol, referred in research of prominent archaeologist K. Baypakov. K. Baypakov notes that found city "Koktuma" near the village Koktuma in area of Alakol, was a medieval district center and the fact that the specified city went under water [5, 138 p.].

In the analysis of the study Kimak cities, in Article born a few items:

1. Described in the works of arab and persian travelers cities compare with cities found in area of Alakol and determine their location (according to the map al-Idrisi and archeological map of Zhetysu).

2. Give an overview of the descriptions of European travelers and Turkish scholars about medieval towns in the area of Alakol.

3. Give descriptions of the city that were found during archaeological investigations in the area of Alakol and Junggarian gate.

According to researchers of the Silk Road, in this continent was about 400 caravan palaces. In the writings of Ch. Valikhanov states, that in this continent especially in area of Alakol and Junggarian gate to the early nineteenth century was the Russian-Chinese trade items. In his writings Ch. Valikhanov showed the table: "on the benefits of observation points in the settlement Alakol, Karatal and Kara kyrgyz: that for the first two- 50 people, for a third-100 people [7; 333 p.]. Moreover, it was found out that the Karluk Khaganate and Karahan state had a few cities in the specified areas [8; 167-174 p.]. In areas of Alakol were Kimak capital and cities dating back to the Turkic period. In studies of B. Komekova cities of Kimak Khaganate refer to IX-XII ages. According to

scientist the most information about the city life of Kimak state gives works of al-Idrisi. According to al-Idrisi Kimak state had 16 cities, and almost all cities were located near rivers and foothills. Now should pay attention to the information given by Arab geographer al-Idrisi: «Kimak cities sixteen ... Karantia is the first city of Kimak... (From south to north.-B.Komekov). This town was near a large lake Gagan. From Gagan to the west on the four day road located city Damour. Damour is one of the city of Kimak ... From Damour to north east was the city Saraus. In Saraus were many people ... From Banjara to the Sarausa to the east will be 75 farsahs. Banjar big city, a lot of the population, live different turkic-kimak people. From the this city to the mountains Girgir ten days away. The Dahlan city's walls are very strong . Dahlan the first area of Kimak (counting from the west-B.Komekov). From the city Dahlan to the city Hanaush to the north the way extended for eight days. The city Asturias is located on the lake shore Gamache. From the city Asturias to Sisa twelve days away. Along the river path is not so far off » [1; 102-103 p]. According to the B.Komekov data of information of al-Idrisi about cities of Kimak, despite the fact that they are a little exaggerated, with the general historical and geographical point of view are considered reliable sources. Scientists have made some analysis of the map of al-Idrisi, the city said there especially Kimak cities compared with cities of the archaeological map Zhetysu [Picture 1, 2.]. For example a scientist puts forth similarities of information given by al-Idrisi with advanced study and archaeological research. In reducing given by al-Idrisi, the lake Gamache can be modern river Irtysh. The Gagan city as a big city can be a city in the modern area "Koktuma." Al-Idrisi in his map, showed that the city Gagan has in the south-west of Alakol. This city is similar with the current location of areas Koktuma in the south west of Alakol Lake [1; 108 p.]. The names "Koktuma" mentioned in the works about trade direction of Ch.Valikhanov. In his research, "Through Ayagoz, from Semei to Shaueshek" which mentions the name of the area and number of stops terrain and miles of intermediate data, said that one of the Alakol points «near a spring called Koktuma №22». In addition information about the distances Kimak cities can get from the work of arab traveler Ibn Hordadbeq. In the writings of the Arab traveler in the part "Way from Zamin to Fergana" states that "the territory of Kavakat and Kimak counted for 80 days". It also mentioned that the distance between

the city Taraz and Kafakat seven farces, and to the capital of Kimak 81 days away [10; 187-184 66.].

Valuable information gave works of European travelers in XII century, about the cities in the north-east of Zhetysu, in Junggar Gates and in the lowlands of Alakol. Arrived in 1246 to the Mongolia, Plano Carpini write about the Alakol next: "not too big": but did not ask what the name of this lake. He wrote that in the mountains in the ending of lake in the winter blows strongly wind [2; 14 6.]. Seven years later, on this way to the Monke Khan came Guillaume Rubruk on special mission to spread Christianity among the Mongols. He gave a description about the lives of local people and cities [11; 60 p.]. Rubruk writes in his book: "When we crossed the mountain where live Carakitaiy, we found the river and swam across to the boat" [12; 138 p.]. This is according to the K.Baipakov can be the river Ile [5; 60 p.]. Next in his works Rubruk writes: "When we came out from the lake, we saw the ruined sand of wall and cultivated lands. After that, we came to a nice town "Ekvius" . There we saw the Saracens speaking in Farsi [12; 155 p.]. In the 12th century M.Kashgari calls this city "Eki Oguz" [2; 61 p.]. In the 13th century, Rubruk called this city Ekvius. In the course of traveling Rubruka he wrote that he had seen a number of cities and writing about the great city "Kaylak" [12; 159 p.]. Today, identified the location of this city, and it is probably close to the city near the village Antonovka [2; 60 p]. This city was mentioned in the arabic sources and was the capital of the Karluk Khaganate. In 13th century was conquered by Genghis Khan [13; 162-167 p.]. In his writings, Rubruk said that he was in the country of Naiman: "We left from the city Kaylak at feast of St. Andrew and came to the not a further areas where constrained Nestorianism...After this we came to the canyon where the residence of Ken Khan. Previously, this was areas of Naiman under the rule of John» [12; 160 p.]. We know that during the invasion of Genghis Khan, Naiman tribes led by Kushlik come to this area [14; 86 p.]. Genealogist Abylgazy Bahadur in his work Genealogy of Turks wrote: "Tiyan Khan sits in an area of Altai, on past Naiman troops, merkit, oirat and zhoyrat going to attack Genghis Khan. Involved in wars all Naimans and all died [15; 59-60 p.]. Apparently Abylgazy about the extermination of all Naiman exaggerated. Because not all Naiman were killed in the war with Genghis Khan and some part came to the Zhetysu led by Kushlik, it proves the historical facts [16; 61-62 p.].

In the middle of 20th century were archaeological research in the area of Koktuma in south-eastern Alakol. In 1957 year named after Zhetysu archaeological expedition led research in this area and found some household products. Many of the products were made of bricks (hum, vases, decorated boards). They are 9-11 centuries of our era [17; 700 p.]. B.Komekov proposed that the city Kok-tuma can be city Damour of Kimak. K.Baypakov proposed that the city Koktuma may be the center during the reign of Genghis Khan [11; 61 p.]. In recent years, thanks for the research Ә.Түлебаев, were found several towns in this area. In field studies of shed caravan were found many pottery, mills, medium-sized hum. Preservation brick Dishes were different. Many of them were broken and have been maintained at an average level. These products were delivered to the museum named after Kabanbai Batyr.

Doing the analysis above sources, we make the following conclusions. In the study of Kimak territory and its capital and other cities, which mentioned in Arabic sources, we must take leadership map of al-Idrisi and should do an archaeological expedition. If the information of Arab travelers is true, all of the cities could not disappear without the latter. If widely explored, you can found all 16 cities. Research work should be carried out in the south-west of Alakol to the north-east and Junggarian Gates, and to the area of the river Irtysh. From the work of A.Margulan we know that Kimak engaged in cattle breeding and occupied the territory of the Central Kazakhstan. But since Kimak cities were in the area of Alakol and Dzhungarian gate, under objective of the study were taken these areas.

Әдебиеттер

- 1 Кумеков Б.Е. Государство Кимаков IX-XI вв по арабским источникам. – Алма-Ата, 1972. – 158б.
- 2 Байпаков К.М., Савельева Т.В., Чанг К., Средневековые города и поселения Северо-Восточного Жетысу. – Алматы, 2005. – 188 стр.
- 3 Бартольд В.В. Сочинения. (Работы по источниковедению). – М.: Наука. Т.VIII. 1963. – 725 стр.
- 4 Бартольд В.В. Худуд ал-алам. Рукопись туманского, с введением и указателем. – Л., 1930.
- 5 Байпақов К., Сейдуманов С.Т., Савельева Т.В., Воякин Д.А., Әуезов Е.К. Орта ғасырлардағы Жетісу өлкесінің астаналары. – Алматы, 2009. – 320 бет
- 6 Ахмад Ф.С. Шелковый Путь. – Алматы, 2006. – 218 стр.
- 7 Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Толғай групп» 2010. Т. 4. – 496 б.
- 8 Байпақов К. Ұлы Жібек жолы және орта ғасырлық Қазақстан. – Алматы, 1992. – 208 б.
- 9 Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Толғай групп», 2010. Т. 2. – 464 б.
- 10 Ибн Хордадбек. Книга путей и стран. Перевод с арабского комментарий, исследование, указатели и карты Н. Велихановой. – Баку: Элм, 1986. – 428 стр.
- 11 Байпаков К. Великий Шелковый путь. – Алматы, 2007. – 496 стр.
- 12 Жиованни дель Плано Карпини, Гильом де Рубрук. Моңғолдардың тарихы және Шығыс бағытқа саяхатим – Алматы: 2012. – 264 б.
- 13 Аманжолов К.Р. Түркі халықтарының тарихы. – Алматы, 2002. – 292 б.
- 14 Бартольд В.В. Сочинения том I. Москва 1963. – 763 с.
- 15 Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы, 1991. – 208 бет
- 16 Қинаятұлы З. Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті Алматы –2010.–728 б.
- 17 Ахметов К. Көктүма. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. Т – 4. – Ж-К. – Алматы, 2002. – 718 с.

References

- 1 Kumekov B.E. Gosudarstvo Kimakov IX-XI vv po arabskim istochnikam - Alma-Ata: 1972. - 158b.
- 2 Baypakov K.M., Savelyeva T.V., Chang K., Srednevekooye goroda i poseleniya Severo-Vostochnogo Zhetysu – Almaty: - 2005. –188 str
- 3 Bartold V.V. Sochineniya. (Raboty po istochnikovedeniyu) - Moskva: «Nauka» T.VIII 1963.– 725 str
- 4 Bartold V.V. Khudud al-alam. Rukopis tumanskogo, s vvedeniyem i ukazatelem. L., 1930.,
- 5 Baypaqov K., Seydumanov S.T., Savelyeva T.V., Voyakin D.A., Auyezov Ye.K. Orta gasyrlardagy Zhetisu olkesining astanalary – Almaty: 2009. – 320 bet
- 6 Akhmad F.S. Shelkovyy Put. – Almaty: 2006. – 218 str.
- 7 Ualikhanov Sh.Sh. Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. – Almaty: «Tolagay grupp» 2010. T. 4 – 496 b.
- 8 Baypaqov K. Uly Zhibek zholy zhane orta gasyrlyq Qazaqstan – Almaty: 1992. -208 b.
- 9 Ualikhanov Sh.Sh. Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. – Almaty: «Tolagay grupp», 2010. T. 2. – 464 b.
- 10 Ibn Khordadbek. Kniga putey i stran. Perevod s arabskogo kommentariy, issledovaniye, ukazateli i karty N. Velikhanovoy. – Baku: Elm, 1986.–428 s.
- 11 Baypakov K. Velikiy Shelkovyy put – Almaty: - 2007. – 496 str.
- 12 Zhiovanni del Plano Karpini, Gilom de Rubruk. Моңғолдардың тарихы және Шығыс бағытқа саяхатим – Almaty: 2012. – 264 b.
- 13 Amanzholov K.R. Tyrki khalyqtarynyng tarikhy. – Almaty: 2002. - 292 b.

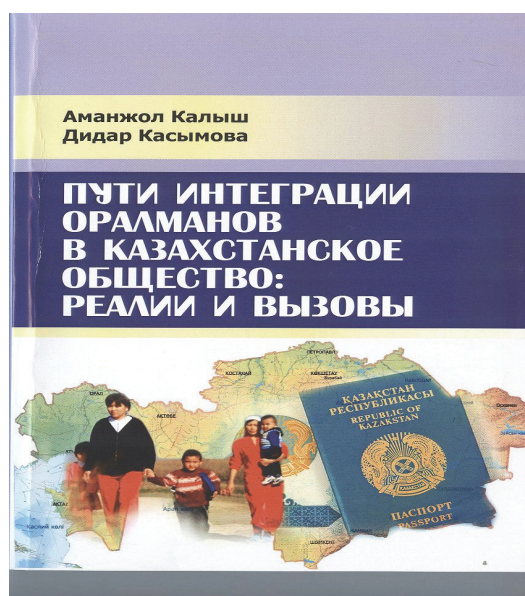
СЫН ШҚІРЛЕР МЕН РЕЦЕНЗИЯЛАР

Г.Т. Искаков

К.и.н., старший преподаватель КазНУ имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

РЕЦЕНЗИЯ

на книгу А.Б. Калыш и Д.Б. Касымовой
«Пути интеграции оралманов в казахстанское общество: реалии и вызовы»
(Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 206 с.)

В комплексе социально-гуманитарных проблем, накопленных и находящихся в процессе вызревания в современном казахстанском обществе, проблемы адаптации и интеграции оралманов занимают особое место. Репатриация этнических казахов есть важная государственная программа, которая выявляет не только степень зрелости государственных органов по претворению в жизнь таких широкомаштабных проектов (внешнеполитических и внутренних), но и потенциал всего общества по выстраиванию основных параметров его гражданственности – возможности интеграции репатриантов, уровень толерантности и развития поликультурного разнообразия.

В научной среде Казахстана остро назрела необходимость проведения фундаментальных исследований с применением достижений ведущих мировых научных школ по изучению как общих социокультурных проблем, так и прикладных проектов по выявлению проблем, связанных с адаптационными и интеграционными рисками для репатриантов. Анализ исследований по этнической репатриации показывает, что они либо носят общий характер, или же рассматривают оралманов с позиции принимающего общества и его административных органов, т.е. пытаются «втиснуть» их в узкие рамки правовых или административных «конструктов».

Как видят репатриацию сами оралманы в исторической и личной перспективе? Как услышать отдельные голоса оралманов в пестром хоре и выделить общее и особенное? Именно стремлению понять репатриантов через интерпретацию их рассказов, на наш взгляд, и посвящено данное исследование, что делает его очень ценным. Впервые в казахстанской исторической науке предпринято с одной стороны как широкое (по охвату групп населения и территории страны), так и глубинное исследование по выявлению интеграционного потенциала оралманов, которые должны стать неотъемлемой частью несущей конструкции современного и будущего страны – народа Казахстана.

Отличительной чертой исследования А.Б.Калыш и Д.Б.Касымовой является то, что оно междисциплинарное – применяет теории из области социологии, социальной психологии, антропологии, культурологии и социолингвистики при направляющей роли именно исторического подхода. «Все течет, все меняется», говорили древние греки. Что же неизменно в социокультурном наследии казахского народа и заставляет его представителей называть себя именно казахами и как это пронесли через столетия лихолетий группы казахов, разделенные режимами и границами?

Как использовать накопленный человеческий и социальный капитал оралманов с максимальной выгодой, как для общества, так и для самих репатриантов? Как не расплескать «чашу доверия» к руководству страны и чувство сопричастности к общей исторической судьбе казахов у всего народа и выработать стратегии совместного проживания в Казахстане? Эти и другие острые проблемы нашли достойное решение в рецензируемой нами книге А.Б.Калыш и Д.Б.Касымовой.

В четырех главах книги объективно проанализированы современное состояние изучения проблем этнических миграций в республике глазами отечественных и зарубежных исследователей; подведены первичные итоги уровня толерантности, трудностей в социокультурной адаптации репатриантов к казахстанским реалиям в условиях транзитной экономики; учтены основные факторы во взаимоотношениях оралманов как с коренным казахским, так и контактирующим с ним представителями других этносов различных регионов Республики Казахстан и т.д.

В целом, рецензируемую книгу указанных выше авторов оцениваем как достойный похвалы и ждем еще больших научно-практических результатов в будущем.

ҒЫЛЫМИ ӨМІР

У.Х. Шәлекенов

Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан, Алматы қ.
ҚР еңбек сіңірген қайраткері, Ұлы Отан соғысының ардагері

Ұлттық тарихымызды жаңғыртайық!

Елбасының «Қазақстан-2050» стратегиясының қарқынды жүзге асып жатқан кезінде, Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев Қазақ халқының ұлттық тарихының қайта түлеуіне айрықша көңіл бөлгені халқымыздың рухын жоғары көтеріп жіберді. Егеменді Елімізді инновациялық құру кезеңдеріндегі қиыншылық жылдарға қарамастан, Елбасының тікелей басшылығымен ұйымдастырылып, он жылға жақын уақытта қазақ халқының рухани мәдениетіне тиісті қыруар деректер жиналған болатын. Міне, енді Елбасы «Ұлттық тарихымызды» ғылыми негізде жазып шығуды, оны сапалы оқытуды күн тәртібіне қойып отыр.

Осы тапсырманы таяу жылдарда іске асыру үшін, «Қазақстан Республикасының ұлттық тарихын зерделеу жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысы» Астанада өтті. Бұл форумға гуманитарлық ғылымның, соның ішінде көптеген тарихшылар өкілдері қатысты. Олардың алдында Мемлекеттік хатшы Марат Тәжин «Біз ұлттық тарихи санасын қалыптастыру жұмысын жалғастыруымыз керек» деген мазмұнды, ғылыми баяндама жасап: «Нағыз ұлттық қадір-қасиет нағыз ұлттық тарихтан басталады» – деген сөзін тыңдаушылар өте жоғарғы дәрежедегі қуанышпен қарсы алды. Жиналған ғалымдардың Ұлттық тарихтың мәнін дәл айқындап, оның дәрежесін жоғары көтерудегі мәселе әрбір саналы азаматтардың ойындағы сенімі екенін білдірді. Өйткені, қазақ халқы шынайы төл тарихын білуге қашаннан құмар. Ондай тарих әлі жазылған жоқ.

Қазіргі еліміздегі қазақ тарихының жағдайына келсек, ол сын көтермейді. Кеңес Үкіметі жылдарында қазақ тілі мен тарихы мектептерде, жоғары оқу орындарында жөнді оқытылмай, сол жылдардағы туып-өскен азаматтар өз тарихын, тілін білмей өсті. Бұл олқылықты Егемендікті алғаннан кейін тілшілер дәл уақытында көтеріп, қыруар жұмыстар атқарып, қазақ тілін жандан-

дырып, оны мемлекеттік тіл дәрежесіне жеткізді. Қазақ халқының төл тарихын жандандырып, оны мемлекеттік дәрежеге көтеру туралы айтарлықтай шаралар қолданылмай келе жатыр. Біздіңше, қазақтың тарихын, оның тілінен ажыратуға болмайды. Қазақ халқы бар болса, оның тарихы да, тілі де бірге жүреді. Тіл мен тарих егіз қозыдай, бір-бірінен ажыратылмайды. Сондықтан әрбір саналы азамат өз халқы үшін жұмыс істейтін болса, ол ана тілін және төл тарихын білуі шарт және өз қамқорлықтарын әрдайым көрсетіп отыруы қажет. Осындай жаппай қамқорлыққа қазақ тарихы осы кезде өте зәру.

Ұлттық тарихымызды осындай қиыншылықтан қалай алып шығып, оны үзіксіз дамытудың айқын жолын ашып, оны қалай іске асыру шараларына Мемлекеттік хатшы егжей-тегжей тоқталды. Бұл тарихи басқосудың мәні, мазмұны қықаша мерзімді баспаларда жарық көрді. Солардың ішінде, М.Тәжин мырза ұлттық тарихты алғашқы заманнан, қазіргі дәуірге дейін ғылыми негізде жазу тарихшылардың алдындағы басты міндеті екенін айта келіп, еуропацентризмнің біздің ұлт тарихына тигізетін зиянына айырықша тоқталып, бұрынғы жарық көрген «Қазақстан тарихында» орын алғанын айтып өтті. Мұндай ақаулықтардан арылған, ғылыми тұрғыдан Ұлттық тарихты жазып шығуды тарихшыларға арнайы тапсырып, Мемлекеттік хатшы М.Тәжин: «Осы сұрақтардың бәріне дәйекті әрі анық жауап беру – тарихшылардың кәсіби қоғамдастығының міндеті» деді.

Міне, Елбасы, Үкімет барлық жағдай жасап, өзінің халқының ұлттық тарихын жазып, ұрпақтар заманына сай, патриот сезімі мол азаматтарды тәрбиелеп шығу тарихшылардың басты міндеті екенін біліп, барлық рухани күшті соған жұмылдыру бүгінгі күннің талабы.

Елбасы жариялаған стратегиялық бағдарламадан өрбіген ұлттық тарихымызды жаңғырту

туралы президентіміз Н.Ә. Назарбаевтың тапсырмасын тарихшылар таяу жылдарда орындап шығуы үшін, төмендегі кейбір пікірлерімді ортаға салмақшымыз!

Елбасының тапсырмасын орындап шығуға толық мүмкіншіліктер жасалған:

1. Ұлттық тарихты жаңғыртуды Үкімет жоғарыдан қолдап, барлық мүмкіншіліктерді жасап отыр.

2. Кеңес Үкіметі жылдарында Қазақ халқының тарихшылары дайындалып, өзінің төл тарихын заманына сәйкес қазақ халқының тарихын жазып, жазба тарихтың негізін салды. Тілекке қарсы, сол жарық көрген «Қазақстан тарихы» белшесінен ақтаңдақтарға батқандықтан, бүгінгі Егемендік еліміздің талабына жауап бермейді. Сондықтан, Ұлттық тарихымызды қазіргі күннің талабына сай жазып шығу қажет. Оны таяу жылдарда іске асыратын тәжірибелі, білімді, өз ана тілін білетін, ұлттық менталитеті бар, патриот тарихшы мамандар баршылық. Олар өз халқының төл тарихын жаза алады және жазуға міндетті. Қазақтың Ұлттық тарихын қазақ жазуы керек. Басқа елдің мамандары тарихымызды жаза алмайды. Олар біздің халықтың менталитетін білмейді, білсе де үстіртін білгішсінеді. Қазақтың ұлттық тарихы, алдымен өзіне керек. Сондықтан, ұлттық тарих өте бай қазақ тілінде жарыққа шығып, кейін оны басқа тілдерге тәржіме етіле берсін.

3. Қазақ ұлттық тарихы туралы көп жылдар бойына деректер жиналып, солардың негізінде «Қазақстан тарихы» жазылған. Олардың арасында құнды мәліметтер аз емес, оның үстіне, Егемендікке жеткеннен кейін Елбасының тікелей басшылығы астында «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша өте бай деректер жинады. Оған қосымша, еліміздегі тарихшылар қолдарын қусырып отырған жоқ. Олардың ішінде ұлттық төл тарих туралы күрделі монографиялар жариялаған ғалымдар аз емес. Осы жиналған деректерді ойдың елегінен өткеріп, қазақтың ұлттық тарихын шынайы ғылыми негізде жазып шығуға болады. Жақындағы осы мәселеге арналған тарихшылардың басқосуында, тарихты жазу үшін шетелдерден деректерді жинау қажеттігін алға тартқан азаматтар болды. Олай болса, тарихты таяу арада жазу ұзаққа созылады. Дерек жинаудың шегі жоқ. Біздіңше қосымша деректерді жинауды мейлінше шектеп, жинаған (қолда бар) бай деректердің негізінде ұлттық тарих тезірек жазылуы тиіс.

4. Ұлттық тарихымызды таяу жылдарда жазып шығуды Қазақстан Республикасында жү-

мыс істеп жатқан үш институт бар: Ш.Ш. Уалиханов атындағы «Тарих және этнология» институты; Ә.Х. Марғұлан атындағы «Археология институты» және «Мемлекеттік тарих институты». Ұлттық тарихтың дәуірлері бойынша осы ғылыми институттерге бөліп беру қажет демекшімін. Мысалы: Алғашқы қоғам мен ортағасыр дәуірін «Археология институтына», Жаңа дәуірді «Тарих және этнология институтына» және Егеменді ел болғаннан кейінгі тарихи кезенді «Мемлекеттік тарих институтына». Осы институттар өздерінің жазатын дәуірлерін жоспарласын. Аттары аталған ғылыми институттердің тікелей атқаратын жұмысы, өз ұлтының тарихын жазу емес пе. Қосымша басқада, гуманитарлық, табиғи ғылыми мекемелер, жоғарғы оқу орындары жәрдемін аямайтын шығар. Сөйтіп көптің бас қосқан күшімен ұлттық тарихымызды халқымызға таяу арада бере аламыз.

Айтпай кетуге болмайды, тарихшылардың басқосқан жиынында, Мемлекеттік хатшы Марат Тәжин өзінің қорытынды сөзінде: «Алға қойылған міндеттердің бәрін шешу үшін орта мектептер мен жоғарғы оқу орындарымызға тарихты оқытудың осы заманғы және шын мәніндегі ғылыми біртұтас мемлекеттік стандартын жасау керек».

Сөйтіп, Мемлекеттік хатшы қазақ ұлттық тарихын кең көлемде мектептер мен жоғарғы оқу орындарында жүргізуін айырықша айта келіп, Жоғарғы оқу орындарында арнайы кафедраларды ашып, ұлттық тарихты сапалы жүргізуге және ғылыми жұмыстарды жандандыруға айырықша көңіл бөлді. Мұның өте маңыздылығы сонда, енді еліміздегі азаматтар ұлттық тарихқа дұрыс қарап, кейінгі жас ұрпақтарды өз елінің тарихын жетік білуге тәрбиелеуді және қазіргі мектеп пен жоғарғы оқу орындарындағы жастар төл тарихын білуге ұмтылатынына сенемін.

«Токсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» – Елбасының «Қазақстан–2050» стратегиясына сәйкес, мемлекеттік хатшы Марат Тәжиннің «Біз ұлттық тарихи санасын қалыптастыру жұмысын жалғастыруымыз керек» деген баяндамасының тарихи маңызы зор. Өйткені, көп жылдар бойы бүрмаланып келген ұлттық тарихымызды жаңғырту мәселесі қазақ халқын қуанышқа бөлейді. Енді, Елбасының, Үкіметтің осындай жан-жақты жағдайды алғашқы рет жоғарыдан жасап жатқанда, Егеменді еліміздегі көп санды гуманитарлық ғылымның мамандары, соның ішінде айырықша тарихшылар бас қосып, шынайы Қазақ ұлттық тарихын жазып, оны таяу жылдарда халқымызға беру, әрбір тарихшының парызы екенін түсінуіміз қажет.

А.Б. Қалыш

археология, этнология және музеология
кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д., профессор

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дағы Қазақстан және
алыс-жақын шет ел археолог, этнологтарының ғылыми форумы**

2013 жылдың 26-27 сәуірінде университетіміздің тарих, археология және этнология факультетінде дәстүрлі «V Оразбаев оқулары» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция болып өтті.

Конференция материалдарына негізінен жыл бойы далалық археологиялық және ел арасынан жинаған этнографиялық экспедицияларда мамандармен жинақталған материалдар арқау болған. Сондай-ақ конференцияға қатысқан шетелдік ғылыми қауымдастық ғалымдарының ауқымы өте кең болды және бұндай ғылыми қауымдастық өкілдерінің Қазақстан ғылыми қоғамының басқа салалары тұрмақ түгiлi Орталық Азия аймағында жоқ екенін атап өтуіміз керек. Аталмыш конференцияға еліміздегі музейлерінің барлық салалары, яғни облыстық, аймақтық, орталық қызметкерлерінің ғылыми баяндамалары, мақалалары жарияланған. Сонымен қатар, жоғарыда атап өткен жағдай секілді, Қазақстанның алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындары ғалымдарымен қоса, Ресей, Қырғызстан, Өзбекстан сияқты жақын шет ел, Түркия, Қытай, Италия, Бельгия секілді алыс шетелден келген ғалымдар қатысты.

Археологтар мен этнологтардың ғылыми форумында факультет деканы т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы ҰҒА корреспондент-мүшесі Ж.Қ. Таймағамбетов әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың ректоры академик Ғ.М. Мұтановтың құттықтау сөзін оқыды, онда: «Бүгінгі күні Әбдіманап Медеуұлы Орзабаевтың шәкірттері мен ізбасарлары ұстазының ғылымдағы сүре соқпағын жалғастырып ұстазға деген риясыз құрметін көрсетуде. Оның дәлелі өткен жылы ғана халықаралық деңгейде атап өтілген ғалымның мерейлі 90 жылдық мерекесін өткізген болатныбыз. Бүгін міне көзді ашып-жұмғанша бір жыл зулап өтіп кезекті «V Оразбаев оқулары» ғылыми конференциясын атап өткелі тұрмыз», – деп ерекше айтылған.

Конференцияның пленарлық отырысында маңызды ғылыми хабарламаларды төмендегі көрнекті ғалымдар баяндама жасады:

– т.ғ.д., профессор Ж.Қ. Таймағамбетов (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) – Арал-Каспий аймақтарының тас дәуіріндегі гео-геоморфологиялық және табиғат жағдайлары;

– т.ғ.д., профессор Айхан Пала (Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ) – ортағасырдағы оғыздардағы садақ (жай) символы;

– т.ғ.д., профессор Мехмет Дервиш Кылынчкая (Түркия, Хажеттепе университеті, Анкара) – тарихты жазу барысында деректерді нақты пайдалану мәселелері;

– т.ғ.д., профессор Т.О. Омарбеков (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) – Ұлы жүздегі суан тайпасының ежелгі тарихы;

– т.ғ.д., профессор Қ.Т. Жұмағұлов (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) – ежелгі герман тайпаларының рухани әлемі: археологиялық және жазба деректер бойынша;

– т.ғ.д., профессор Ә.Т. Төлеубаев (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) – Шығыс Қазақстан және Шілікті аймағының алтын шикізаты генезисінің мәселелері;

– т.ғ.д., профессор М.Е. Елеуов (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) – Ә.М. Оразбаевтың ортағасырлық Ақтөбе қалашығында және Шу өңірінде жүргізген зерттеулері;

– т.ғ.д., профессор М.К. Қайранбай (Қытай Халық Республикасы, Шыңжан педагогикалық университеті, Үрімжі) – қазақ халқының дәстүрлі мал шаруашылығындағы пірлердің орны мен жосын-жоралғылар;

Конференцияның бірінші күні форумға қатысушылардың назарын т.ғ.д., профессорлар У.Х. Шәлекеновтің (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) «XVI ғасыр және XX ғасырдың басындағы дәстүрлі қазақ шаруашылығы, кейбір аспектілерін қайта қарау мәселелері»; С.Ж. Жолдасбаев (Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ) «Халқымыздың

тұрақты мекен жайларын зерттеу мен оларды сақтаудың қажеттілігі XV – XIX ғғ.»; М.Б. Қожа «Қазақстанның кейінгі ортағасырдағы даласы мен қаласы»; А.Б.Қалыш (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) «Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі қазақтар мен өзбектердің неке құру динамикасы және отбасының қалыптасуы»; Б.К. Қалшабаева (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) «Түркиядағы қазақ диаспорасының қолөнері»; Б.Б. Кәрібаев (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) «XVIII ғ. ортасы мен XX ғ. басындағы орыс тарихшыларының «қазақ» сөзіне қатысты зерттеулеріне талдау»; Ренато Сало, Жанмарк Деом (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, геохронология лабораториясы) «Эн-вайроментальдық археология»; т.ғ.д., доцент Д.С.Байғонаковтың (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) «Т.Н. Сенигованың отандық археология мен мәденигенезге қосқан ғылыми үлесі»; т.ғ.к., доценттер А.А. Нұржанов (ҚР ҒЖБМ жанындағы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология Институты) «Көне түркілердегі қасқыр бейнесі (образы)»; Ғ.Қ. Омаров пен Ү.Ү. Үмітқалиев (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) «Ә.М. Оразбаевтың Марқакөл өңірінде жүргізген зерттеулері», Д.А. Талеев (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) «Ауызша тарих пен археологиялық зерттеулердің үйлесімділігі»; Ғ.Т. Бексеитов (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ)

«Қазақстандағы ерте голоцен ескерткіштерінің зерттелуі (мезолит)»; С.С. Ивановтардың (Қырғызстан, Ж.Баласағын атындағы Қырғыз ұлттық университеті, Бишкек) «Шамши шатқалында табылған ерте сақ дәуірінің жаңа көмбелері, қола заттары» (Қырғызстан) және т.б.

Бұдан басқа да, конференцияға қатысушыларды қызықтыратын баяндамалар таныстыру үлгісі ретінде қабырға-стендтерге ілінді.

Негізінен өткізілген конференция жоғары деңгейде өтті деп санаймыз, сондай-ақ көптеген ғалым-мамандарымызға қол жеткен табыстармен алмасуға және далалық археологиялық, ел арасынан жинаған этнологиялық экспедициялардан табылған материалдарды жинақтау, өңдеу тәжірибесімен бөлісуге өз көмегін тигізеді. Сонымен қатар, аталмыш конференция барысы, мәліметтері магистранттар мен PhD-докторанттарға еліміздің археология, этнология саласының білікті мамандарымен, сонымен қатар алыс-жақын шетел ғалымдарымен танысып қана қоймай, бірге ғылыми баяндама жасау мүмкіндіктеріне қол жеткізді. Бұл әрине болашақ магистранттар мен PhD-докторанттарымызға кәсіби тәжірибе жинақтауға мол септігін тигізеді.

ҚҰТТЫҚТАУЛАР

МЕКЕБАЕВ
Талғат Құмарғалиұлына

50 жас!

2013 жылдың 29 маусымында әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті қызметкерлерінің «Парасат» кәсіподақ ұйымының төрағасы, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Талғат Құмарғалиұлы Мекебаев 50 жасқа толды. Әріптесімізді мерейтойымен құттықтай отыра, журналымыздың оқырмандарын мерейтой иесінің ғылыми-педагогтік және қоғамдық қызметімен таныстыра кетелік.

Т.Қ.Мекебаев 1963 жылы 29 маусымда бұрынғы Талдықорған облысы, Бөрлітөбе ауданының орталығы Лепсі станциясында дүниеге келген. 1970-1980 жылдары Лепсідегі орта мектепті ойдағыдай аяқтап, Алматы қаласына оқуға келеді. Студент болсам деген алғашқы қадамы сәтсіз болып, қаладағы құрылыс мекемесіне жұмысқа тұрады. 1982-1984 жылдары Кеңес әскері қатарында борышын өтеп, бір жыл құрылыста жұмыс істейді де, 1985 жылы сол кездегі С.М.Киров атындағы Қазақ Мемлекеттік Университетінің тарих факультетіне оқу түсіп, студент атанады. 1985-1990 жылдары ол болашақ тарихшы мамандығын меңгеру жолында ұстаздарынан лекциялар тыңдап, ҚазМУ қалашығындағы №6 жатақхана мен дәрісхана, кітапханалар арасына жол салады.

Мерейтой иесі студент кезінен лекцияларды тыңдаумен қатар, тарих факультетінің және университеттің қоғамдық өміріне белсене

араласады. 1986-1990 жылдары аралығында Т.Қ.Мекебаев Университеттегі ОҚД (Шұғыл комсомол жасағы) командирі, Университет комсомол комитетінің мүшесі болып қоғамдық негіздегі жұмыстарды үлкен абыроймен атқарады. Сол кезден бастап Талғат Құмарғалиұлы өзіне тапсырылған қандай жұмыс болмасын бәріне үлкен жауапкершілікпен қарайтын жақсы жағы мен ұйымдастырушылық қасиетінің бар екенін көрсете білді.

Университетті үздік аяқтап, тарих факультетіндегі өзі маманданған кафедрасына жас маман ретінде қалдырылды. Сол күннен бері Т.Қ.Мекебаевтың ғылыми-педагогтік және қоғамдық қызметтері университет өмірімен тығыз байланыста келеді.

Кафедрада ассистент қызметінен бастаған ол бірден ғылыми жұмыстарға белсене араласады. Елімізге белгілі тарихшы, тарих ғылымдарының докторы, профессор М.Қ.Қойгелдиевтің ғылыми жетекшілігімен 1996 жылы «Қазақстандағы Уақытша үкіметтің басқару органдарының құрылуы және қызметі» атты тақырыпта кандидаттық диссертациясын өте сәтті қорғайды. Т.Қ. Мекебаев 60-тан астам ғылыми, ғылыми-көпшілік мақалалар мен 5 методикалық оқу-құралын және 3 оқулық дайындап, жариялады. Оның ғылыми жетекшілігімен тарих, археология және этнология факультетінде жыл

сайын 2-3 бакалаврлар мен магистранттар бітіру жұмыстарын, диссертацияларын қорғап, үлкен өмірге жолдама алады.

1996-2001 жылдары Талғат Құмарғалиұлы тарих факультетінде деканның орынбасары, 2001-2010 жылдары университеттің бірінші проректорының орынбасары, 2010-2011 жылдары университеттің оқу ісі жөніндегі проректорының кеңесшісі секілді жауапты қызметтер атқарса, 2011 жылдан бері университет қызметкерлерінің «Парасат» кәсіподақ ұйымының төрағасы міндетін абыроймен атқарып келеді.

Т.Қ.Мекебаевтың жемісті ғылыми-педагогтік және қоғамдық қызметтері жоғары басшылық тарапынан елеусіз қалған емес. Ол «Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-ге 75 жыл» төсбелгі-

сімен, «М.Тынышбаевтың 130 жылдығы» медалімен, Б.Момышұлының 100 жылдығына орай «Шапағат» медалімен, «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігіне 20 жыл» медалімен марапатталған.

Әріптесіміз Т.Қ. Мекебаевтың алар асулары мен жетер биіктері әлі алда демекпіз.

Мерейтой иесін 50 жасқа толған күнімен құттықтай отыра, оған ең алдымен зор денсаулық, қайрат пен жігер, шығармашылық табыстар және отбасына амандық пен ынтымақ тілейміз.

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
тарих, археология және этнология
факультетінің ұжымы**

Деректану және тарихнама

<i>Maydanali Z.</i> The concept of "nomadic empire" in modern history.....	3
<i>Мийманбаева Ф.Н.</i> Архивные материалы как источник по социально-экономической истории крестьян-переселенцев Семиречья в послеоктябрьский период	7
<i>Касымова Д.Б., Исаева А.И.</i> Проблемное поле этнической репатриации: позиции исследователей	15
<i>Саркенова К.А.</i> В.В.Бартольд – Орталық Азия тарихнамашысы.....	37

Ежелгі және ортағасырлардағы Қазақстан тарихы

<i>Омарбеков Т.</i> Ежелгі Ыстығар.....	43
<i>Омарбеков Т.</i> Ежелгі Албандар.....	49
<i>Нуртазина Н.Д.</i> Цивилизация Кок тюрков: базовые характеристики, тенденции развития.....	55
<i>Нуртазина Н.Д.</i> Идеал человека и духовного лидера в суфизме.....	61
<i>Iskakova G.Z.</i> Patterns of Turkic tribes, clans territory and borders formation (VI-VIII centuries)	66
<i>Кәрібаев Б.Б.</i> XV ғасыр басындағы Ақ Орданың саяси тарихының кейбір мәселелері жөнінде	71

Жаңа және қазіргі замандағы Қазақстан тарихы

<i>Кыдыралина Ж.У.</i> Сопротивление масс коллективизации в Казахстане (1929-1933 гг.).....	75
<i>Жанбосинова А.С.</i> Внутрипартийная чистка в организациях Восточного Казахстана в 30-х годах XX века	81
<i>Қаражан Қ.С.</i> Тың және тыңайған жерлерді игерудің Қазақстан демографиясына әсері.....	85
<i>Рүстем К.М.</i> Главлит және оның қызметі	92
<i>Ташенев М.Ж.</i> Индустриализация РК – залог успешного вхождения в 30 экономически развитых стран мира.....	98

Жалпы тарих

<i>Жұматай Ф.Б.</i> Францияның Алжирдегі саясаты және жергілікті мұсылман ұлтшылдығының ерекшеліктері (XIX ғ. соңы мен XX ғ. басы)	102
<i>Койчүев А. А-Дж.</i> Некоторые социокультурные и исторические аспекты гражданско-патриотического воспитания молодежи Северного Кавказа	109
<i>Садықова Р.О.</i> АҚШ пен Жапония арасындағы Қауіпсіздік кепілдігі келісімшарты – әскери одақтың негізі	115

Археология және этнология

<i>Исаева Ә.И., Жайлыбаев Д.Ж.</i> Оралмандарды қоныстандыру мен орналастырудың этникалық ерекшеліктері мен басым бағыттары	119
---	-----

Түрік халықтарының тарихы

<i>Абдуллаев М.Г.</i> Вакфная земельная собственность в Азербайджане в период ханств: Эчмиадзинский монастырь	127
<i>Дроздов Ю. Н.</i> Об основании Казани и о казанских татарах по данным «Казанского летописца»	134
<i>Балтаев А.</i> Древние Туркменские развлечения, связанные с национальными праздниками	151
<i>Атдаев Сердар</i> Экологические традиции у туркмен	156
<i>Якши Абдуллах</i> Қырғызстандағы «Отан» қазақ мәдени қоғамдық бірлестігінің қызметі	160

Тарихи тұлғалар

<i>Имандосов А.Х., Базарбаев К.Б.</i> Первые годы трудовой деятельности Рахмета Утесинова на нефтяных промыслах	166
--	-----

Тарихты оқыту әдістемесі

<i>Абдилдабекова А.М., Телеуова Э.Т.</i> ЖОО-да оқытудағы жеке ізденістік дағдылықты қалыптастыру мәселесі	170
---	-----

Магистрлік зерттеулер

<i>Ахметова И.С.</i> «Танзимат» дәуіріндегі Түркияның әлеуметтік-саяси, мәдени саладағы реформаларының тарихнамада зерттелуі	173
<i>Бейсембаева В.Б.</i> Социальная структура западноевропейских городов	177
<i>Пернеева А.К.</i> Көне түркі мифтерінің негізгі мәселелері	183

<i>Сыпатаев Ж.К.</i> Оңтүстік Қазақстан облысында тарихи-мәдени туризм түрін дамыту	188
<i>Shagyrbaev M.S.</i> Describing the Kimaks towns which located in Alakol region	195

Сын пікірлер мен рецензиялар

<i>Искаков Г.Т.</i> Рецензия на книгу А.Б. Калыш и Д.Б. Касымовой «Пути интеграции оралманов в казахстанское общество: реалии и вызовы» (Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 206 с.)	200
---	-----

Ғылыми өмір

<i>Шәлекенов У.Х.</i> Ұлттық тарихымызды жаңғыртайық!	202
<i>Қалыш А.Б.</i> Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дағы Қазақстан және алыс-жақын шет ел археолог, этнологтарының ғылыми форумы	204

Құттықтаулар

Мекебаев Талғат Құмарғалиұлына 50 жас!	206
--	-----